ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ս. Ս

1930

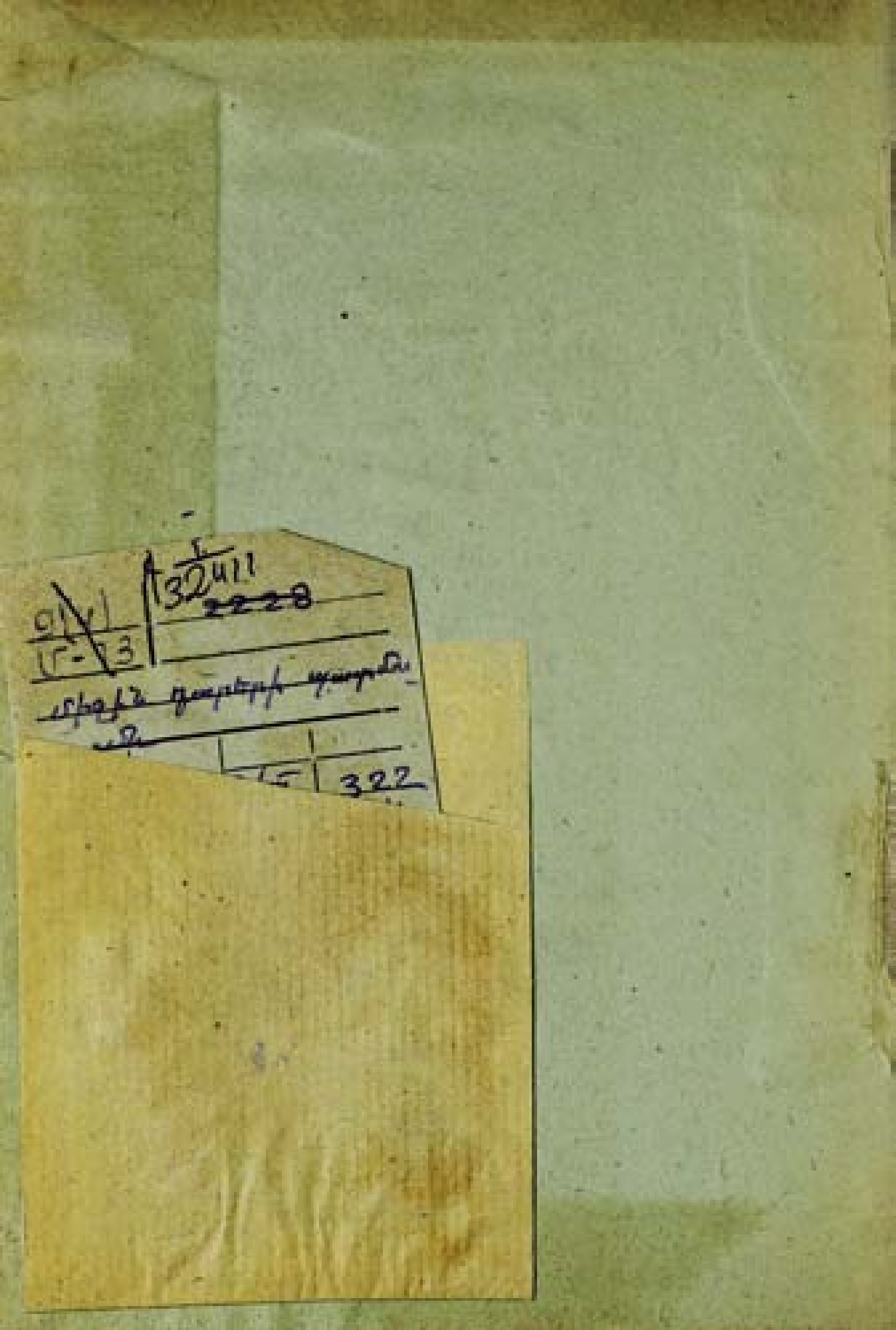

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջին դարերի քննության բնույթը

Մինչեւ դարերի սկզբին տեղի չի ունենում խոշորագույն պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձությունների՝ տերությունների հզոփոխությունների եւ բարբարոսական ներխուժումների հարվածներից կործանվում եւ համաշխարհային տարկատիրական Հռոմեական կայսրությունը։ Վերջապես կվում եւ այդ հզոթյան մի այլ վոչ նվազ կարեւոր իրադարձությամբ՝ գյուղացիական ապստամբությունների հարվածներից, բուրժուական հեղափոխությունների, առանձնապես 18-րդ դարի վերջի ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության բոցերի մեջ կործանվում է ֆեոդալական-հարստատիրական ռեժիմը։ Այս յերկու համաշխարհային-պատմական իրադարձությունների մեջեն ընկած է ընդարձակ տասնեակգարյա մի ժամանակաշրջան, վորը մենք սիրելատար ընդհանուր անունով ենք անվանում։

Մարդկության պատմության այդ տասնեակը հարյուրամյակները լցված են հարուստ, գունագեղ բովանդակությամբ, բազմապիսի գաղափարներով, քաղաքական ու իդեոլոգիական պայքարով, վորն առաջ ե մղել նյութական ու հոգևոր կուլտուրայի զարգացումը,—անհատական ու հասարակական կյանքի նոր ձևերի առաջացմամբ ու զարգացմամբ։

Այդ հարյուրամյակները տեսել են՝ Աչարիսի և Ատիլլայի բարբարոսական հորդաները, վորոնք ջախջախեցին տիրակալ հին Հռոմին, ցնցեցին և ազգությունների քաոսային տեղաշարժերը, գրանց անկման խառնուրդից ժամանակակից ազգերի ստղծավորումը և նոր պետությունների ստեղծումը, վորոնք փոխեցին Եվրոպայի, իսկ մասամբ նաև Ասիայի և Աֆրիկայի, քաղաքական կերպարանքը քրիստոնեական, առանձնապես կաթոլիկական յեկեղեցու հզորության աճումը և պապերի մեծ դերամասիկական խղիպոնների յի բազմազարյան պայքարը՝ կայսրների դեմ, խաչակրաց արշավանքները, այդ ըստ Ռոբերտսոնի

արտահայտության[1] ժամերգային խնդիրքյան հոյակապ հուշարձանը, վորոնք առաջին անգամ սկիզբ չեն ժամ դրնգին Արևվիկյան ու Արևմուտքը, ֆեոդալական պետությունների բազմաքիվ պատերազմները, վորոնք հիմնականում նպատակներից ազգերի քաղաքական սահմաններըը, ֆեոդալական ու կենտրոնական ընչման գեմ ճորտերի հերոսական շարժումներն ու բուռն ապստամբությունները, ֆեոդալների արյունահեղ որգիաները, վորոնք ընդում էին այդ ապստամբությունները, և անդրանների վայրագ ոոլագարությունը, վորոնք խարույկների բոցերի մեջ, ինկվիզիցիայի գնդաններում խեղդում էին մարդկային ազատ մտքի ամենաշնչին արտահայտությունը։

Ֆեոդալների նյութական ու հոգևոր սիրտպետության հենց այդ ժամյ հարյուրամյակներում տեղի են ունենում և քաղաքներն, բուռ Մարքսի պատկերավոր արտահայտության[1] «ինքնագործի ամենավառ ծաղիկն» զարգացումը. այդ քաղաքներում նոր բուրժուական կուլտուրայի, նոր գաստակարգերի և գաստակարգային նոր ձևերի սկզբնավորումը, մեծ աշխարհագրական հայտնագործությունները, վորոնք արտասովոր կերպով ընդլայնեցին յնվրոպացիների ժամանորիզոնը և կոնկիստադորների գաժան սիրտգործությունները նոր աշխարհում, քաղաքական ու կրոնական մարտերը ռեֆորմացիայի, վորը հարված հասցրեց կաթոլիկական յնկեղեցու համաշխարհային հզորությանը, կապիտալիզմի առաջին քայլերը, վորոնք հայտնի դարձան աշխատավորական մասսաների քայքայումով և ոչնչացումով («պրոլետարիզացիա»)[1] և փուռ ակապիտալի նախնական կուտակմանը. Գերմանիայում, Նիդերլանդիայում, Անգլիայում տեղի ունեցած բուրժուական հեղափոխությունը, վորն այնուհետև իր ամենից զուտ դասակարգային արտահայտությունը գտավ 18-րդ դարի վերջին, ֆրանսիական հեղափոխության մեջ։

Մինչև դարերը մեզ ժառանգություն են թողել վոչ միայն ֆեոդալական բռնության ու կուսակրոնական ֆանատիկոսության, ժողովրդական խավարի և ասպետաբարոյական—սիրատածիկ էժանասնության հուշարձանները։ Այդ, առհասարակ ժամյ հոգևորից մեզ հասել են նաև բանաստեղծական յերկերը, վորոնց մեջ ժողովուրդը գրոշմել է իր հանճարը, գեղեցիկ տաճարների հոյակապ վիթխարի չինքերը, Ծննդատան սքանչելի, անկրկնելի տիպե-

[1] Маркс и Энгельс, соч. т. XVII, стр. 784.

հիանալի գիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններ, առաջին հերթին արքունական գիտական ու գրական մարքի, որը ավելի մեծ մարդկանց ու մեծ նահատակներին մի ամրոցի շուրջ, որտեղով պարծենում է առաջավոր մարդկությունը. ուտոպիական սոցիալիզմի նախահայրեր Թոմաս Մորը և Կամպանելլան, իրիգոյի մասին գրողներ Ջորդանո Բրունոն, Գալիլեյը և Կոպերնիկոսը, հեղափոխական մասսաների առաջնորդներ և իդեոլոգներ, գեներալ գրոմանիստական խցանների նախապատրաստիչներ Գուչկովն, Ջոն Բուլը, Թոմաս Մյունցերը,—սրանք բոլորը և շատ ուրիշ մարդիկ, որոնք իրենց կյանքով, գործունեությամբ, իսկ հաճախ նաև տանջալից մահով նախապատրաստում և արագացնում էին մարդկության պրոգրեսը, նրա գալիք ազատագրումն ամեն տեսակ խավարամտություններից, նեղումից լռությունից և տառապանքներից,—գեներալ պատկանում են մինչև այսօր:

Միջին դարերի ուսումնասիրման նշանակությունը

Այսպիսով, միջին դարերն իրենց, և փոչ փոքր, բաժինն են ունեցել նյութական ու հոգևոր արժեքների ընդհանուր գանձարանը, արժեքներ, որոնց ժառանգորդներն են արդեն դարձել հաղթանակած սոցիալիզմի յերկրի աշխատավորական մասսաները և կգտնեն, պատմականորեն վոչ հեռու ապագայում, նաև աշխարհի մյուս յերկրների աշխատավորները:

Հենց միայն այս արդեն ստիպում է մեզ ամենանվիրական հետաքրքրությամբ ուսումնասիրել միջնադարի եպոխան: Այսպիսի ուսումնասիրության հանրակրթական նշանակությունն անկասկած է և հետագա ապացույցներ չի պահանջում: Մանավանդ միջին դարերի ուսումնասիրությունը միաժամանակ մեզ համար վոչ փոքր չափով քննադատական ու պրակտիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Միջին դարերն առաջացրել են ֆեոդալական շահագործման բազմապիսի ձևեր՝ իրենց ամենադուժ անպատուհաս տեսքով: Այդ շահագործման ձևացողներն ու ձևացումները, որոնք վերջնականապես վերացված չեն ճնշվողության տեսքի ունեցած քաղաքական հեղափոխություններով և որոնք գեռևս շատ ուժով են գործում և կխոչընդոտեն Արևելքի յերկրներում, իրենց զգացնել են տալիս գեռ մինչև որս: Նրանց դեմ աշխատավորական մասսաների պայքարը՝ հեղափոխական պրոլետարիատի և նրա ավանգարդ կոմունիստական կուսակցության

գլխավորությամբ ծավալվում է մեր աչքերի առաջ։ Մյուս կողմից, ֆաշիզմի յերկրներում փորձ է արվում կյանքի կոչել միջնադարի ամենամռայլ կողմերը՝ ինկվիզիցիայի գնդաններըը, ազատ մտքի և ստեղծագործության հետապնդումը, կոլոպորտաժիվ կարգը, հրեական ջարդերը, կոպիտ ուժի պաշտամունքը՝ միջազգային հարաբերություններում, քուչլ ազգերի ճնշումը։

Ճաշիստական Գերմանիայից և Իտալիայից աշխարհի վրա յի չարժվում միջնադարյան բարբարոսության նոր ալիք։ Ճաշիզմի դեմ պայքարելու համար, նրան ոչնչացնել կարողանալու համար, ինչպիսի գիտակով էլ վար նա քողարկվի, անհրաժեշտ է մանրամասն ու կոնկրետ կերպով գիտենալ միջին դարերի պատմությունը։

Բայց ամենից առաջ անհրաժեշտ է գիտենալ միջնադարի բուն նյութությունը։ Ինչ են միջին դարերը։ Մենք կսկսենք հենց «Միջնադարյան անբովանի ծագման հարցից։

«Միջին դարեր» հասկացության ծագումը

Ընդհանուր պատմությունը հին, միջնի և նորի—բաժանելը հաստատված է գնում 15—16-րդ դարերում՝ Վերածնության դարաշրջան։ Հումանիստները (որոնցից՝ Ֆլավիո Բիոնդոն), գրականության մեջ նոր, ավելի ու ավելի զարգացող և ամենազոր գաղափարի՝ քաղաքային բուրժուազիայի առաջին ներկայացուցիչները սկսում են իրենց դարաշրջանը առանձնացնել, վորպես հնագույն դարաշրջան, այն մտանցնել անտիկ դարաշրջանին և միևնույն ժամանակ այն հակադրել իրեն նախորդող դարաշրջանին, վորին նրանք արգեն անվանում էին միջին դարեր, «միջին դար» (medium aevum) անունն են տալիս։ Ահա 15—16-րդ դարերի հումանիստների համար արդիականությունը հանդիսանում էր անտիկ կուլտուրայի վերածնությունը, ազատ նրանց համար միջին դարը նկարագրում էր կուլտուրայի անկման ժամանակ, նոր կուլտուրային նախորդող քշնամի կոպիտ ֆեոդալական բարբարոսության ժամանակ։ Այս պերիոդիզացիան իր արտացոլումը գտավ 17-րդ դարի ֆիլոլոգների մոտ, լատինական լեզվի պատմության նկատմամբ նրանց հայացքներում։ Նրանց պատկերացմամբ «մութ» դարերի լատինների ժամանակագրքանին, հումանական կարգությունի անկումից և բարբարոսական նվաճումներից հետո, հետևել է փլացած, «բարբարոսական», «կոպիտ» միջին և «ոսկե» լատինների դարերի (media latinitas, infima latinitas)։

Ընկերվարական պերիոդիզացիան

Ընդհանուր պատմությունը հնի, միջնեի և նորի՝ յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան ներկայացնում է միջնեին դարերում տիրապետող և ստվարամասնության վրա հիմնված այն բաժանումը, ըստ որի մնացած հասարակական ձևավորումները՝ ստրկատիրական, ասիական, հնագույն-ժողովրդական և հոմանական։

Հոմանական սիստեմը վերջինը համարվեց. այն պետք է դադարեր ունենար անփոփոխ կերպով մինչև ազգերի վախճանը։ Այդ յունական պերիոդիզացիային քաղաքական գաղափարը. ստվար յուրաքանչյուր իշխանությունը հնարավորանորեն հաճախում էր այս կամ այն ժողովրդին, իսկ հոմանական կայսրության անկումից հետո միապետության փոփոխման այս պրոցեսն էլ վերջանում է։ Այժմ հաստատվում է կայուն, անսասան մի կարգ, որը կպահպանվի ընդհուպ մինչև աշխարհի վերջը։

Պատմության պերիոդիզացիան 18 յուն 19-րդ դարերում

Վերածնության նպատակում առաջ յունով մի յուրահատուկ պերիոդիզացիա, որն իր հետագա զարգացումն առացավ 18-րդ դարում ընտանեվորության պատմաբանների և հրապարակախոսների մոտ, որոնք այն առաջ եկին քաղում վորպես պայքարի զենք՝ իրենց համար ստեղծ ֆեոդալիզմի դեմ։ Հետևեան այդ պերիոդիզացիան ձևով բերեց ընդհանուրի կողմից ճանաչում և դրվեց ամբողջ բուրժուական պատմության գործնական դասավանդման հիմքում։ Որպես ժամին դարերին ժամանակագրական շրջանակները ընդունվեց հետևյալ բաժանումը՝ ընդունված եր նպատակի սկիզբը համարել քրիստոնեության հաղթանակը՝ 4-րդ դարում կամ Քր հոմանական կայսրության անկումը՝ Արևմուտքում, որը տևողությամբ կազմվում է 476 տարի, իսկ նպատակի վերջը՝ կամ Կոնստանտինոպոլսի անկումը՝ 1453 թ., կամ Ամերիկայի հայտնագործումը՝ 1492 թ., կամ վերջապես ռեֆորմացիայի սկիզբը Գերմանիայում՝ 1517 թ.։ Հաջորդող նպատակը համարվում եր ինը ժամանակ. այս նպատակից էլ առանձնացվում եր Ֆրանսիական 1789 թվի բուրժուական հեղափոխությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանը՝ որպես ընդհատություն պատմության։

Պատմական պրոցեսի ցիկլայնության թեորիան

Մակայն արդյունքում հասարակական կյանքում պերիոդիզացիային գուգընթաց բուրժուական պատմագրության մեջ, առանձնապես սկսած իմպերիալիզմի նպատակից, փորձեր արվեցին առաջ քաշե

չու պատմական պրոցեսի մի այլ բաժանում ևս՝ միասնական բուրժուական անվանումների և կապիտալիզմի վերելքի ազատության դեմ բուրժուական պատմաբաններին տեղի է տալիս իր ընդլայնման սահմանները պատմական նպատակների մեջ, առանձնապես մեջբերի դարերի և նոր ժամանակի մեջ, իսկ դրա հետ միասին հենց իր՝ անտիկության պատմության մեջ տեսնել համանմանության կապիտալիստական հասարակության զարգացման հետ։ Այդ հանգում էր նրան պատմության վրան պերիոդիզացիայի անհնարինության մասին, բացի պատմական յուրահատկություններն ըստ հարյուրամյակների բաշխելուց, նրա պարբերականության քնորիայի առաջացմանը, որը վերականգնանացնում էր 18-րդ դարի սկզբի իտալական գրող Ջանբատիստա Վիկոյի հայացքները։ Պարբերականության այդպիսի քնորիա մենք գտնում ենք նզուարդ Մաբլիի մոտ։ Նրա համար հեղուկությունը իրենից ներկայացնում է մի ավարտուն ցիկլ, որտեղ համերաշխությունը նպատակին հասնելով համապատասխանում է ամիշնագործին, իսկ անտիկ սոցիալիստական պետությունները ծագման նպատակը իրը քի լրիվ համաձայն և հաջորդող կապիտալիստական նոր ժամանակին։ Հռոմեական կայսրության անկումից անմիջապես հետո, ըստ Ե. Մաբլիի, առաջանում է նոր ցիկլ, որն սկսվում է գերմանական միջնադարով և փոխանցվում է զարգացած կապիտալիզմի նպատակին։ Այդ քնորիայի քաղաքական իմաստն այն է, որ պատմության ընթացքում ամեն ինչ կրկնվում է. հնարավոր չի լինի մի նոր հասարակական կարգ, որը գոյություն ունեցած չլիներ առաջուց, իսկ պրոլետարական հեղափոխությունը, որը լիկվիդացնի էկ ընդմարկում կապիտալիզմը, կարող է այնարհը միայն նոր բարբարոսության մեջ ձգել, որից հետո իրը քի անխուսափելի էկ կապիտալիզմի նոր վերածնունդը։

Պատմության մարքս-լենինյան պերիոդիզացիա

Ընդունելով ընդհանուր պատմության կնոսանդամ պերիոդիզացիան՝ էհինս, էմիլենս և ենոբ սոցրաբաժանմամբ, մարքսիզմը նրա մեջ գնում է նոր բովանդակություն։ Պատմության մարքս-լենինյան պերիոդիզացիայի հիմքում ընկած է պատմության պրոցեսի պատկերացումը, որպես հասարակական-անտեսական ֆորմացիաների պրոգրեսիվ հերթափոխության՝ սոցիալիստական հասարակության, որը զարգացել է միջազգայնական հաս-

յակութքյունից, ֆետալական կամ հորատոքրական հատարակութքյան, և բուրժուական կամ կապիտալիստական հատարակութքյան, վորին հետևում է կոմունիստական հատարակութքյունը իր զարգացման առաջին սոցիալիստական փուլով, վորի նկատմամբ ամբողջ նախորդող պատմութքյունը հանդիսանում է միայն մարդկութքյան նախապատմութքյուն։ Հատարակական-անտեսական մեկ ֆորմացիայի յուրաքանչյուր փոխարինումը այստով՝ տեղի յե ունենում կատարի գաստակարգային պայքարից հետո, վորն իր ավարտումն և գտնում սոցիալական հեղափոխութքյան մեջ, հեղափոխութքյունը լիկվիդացիայի յե յենթարկում հնացած հատարակական հարաբերութքյուններըը, վորոնք այժմ կապանքներ են դարձել հատարակական արտադրողական ուժերի հետագա զարգացման համար և ստեղծում է նոր, ավելի պրոգրեսիվ արտադրական հարաբերութքյուններ։

Ընկեր Մաոյինը Էրզվածային կոլոնտաևականների համամիութենական առաջին համագումարում այսպիսի խոսքերով բնութագրեց սուրկատիրական ֆորմացիայից փոխանցումը ֆետալականին. «Մարդուկների հեղափոխութքյունը լիկվիդացիայի յենթարկեց սուրկատերերին և վերացրեց աշխատավորների շահագործման սուրկատիրական ձևը։ Բայց նրանց տեղը նա գրեց հորատաերերին ու աշխատավորների շահագործման հորատատիրական ձևը»[1]։ «Մենք կարծում ենք, հետևապես, հանդիսանում է ֆետալական կամ հորատատիրական հարաբերութքյունների նորը։

Ֆետալիզմի ընդհանուր հատկանշությունը

Ֆետալիզմի ամենից լրիվ և հիգրիտ բնութագիրը տվել է Վ. Ի. Լենինը՝ իր էկոպիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում աշխատութքյան մեջ։ Նա ֆետալիզմի գոյութքյան համար անհրաժեշտ է համարում հետևյալ պայմանները. «Նախ՝ բնատնտեսութքյան տիրապետութքյուն։ Հորատատիրական կալվածքը պետք է լիներ ինքնաբավ, փակ տնտրզութքյուն, վորը շատ քիչ կապ ունենար ծախսած աշխարհի հետ... Երկրորդ՝ այս պիտի տնտեսութքյան համար անհրաժեշտ է, վորպեսզի անմիջական արտադրողն ընդհանրապես արտադրական ոլիքիցներ և ապրանավորապես հազ ստացած լիներ. բացի դրանից, նա պետք է ամբողջացած լիներ հողին, վորովհետև այլ կերպ կալվածատերն ապա-

[1]) Մաոյին. Լենինիզմի հարցեր, Հայկուսրատ, 1937 թ. եջ 664

հավասար չի լինի աշխատող ձեռքերով... Ներքորդ՝ տնտեսության սխեմայի պայմանը գյուղացու անձնական կախումն է կալվածատիրոջից։ Ենթե կալվածատերն անմիջական իշխանությունն չունենար գյուղացու անձի վրա, ապա նա չեր կարող հարկադրել իր համար աշխատելու այն մարդուն, որը հողաբաժին ուներ և սեփական տնտեսություն և վարում։ Հետևաբար անհրաժեշտ է արտատնտեսական հարկադրանք, ինչպես ասում է Մարքսը այդ տնտեսական ձևի մասին։ Այդ հարկադրանքի ձևերն ու աստիճանները կարող են շատ ու շատ տարբեր լինել՝ ճորտային կացությունից սկսած և գյուղացու պատասխանատվությամբ վերջացրած։ Վերջապես, երբորդ՝ տնտեսության նկարագրված սխեմայի պայմանն ու հետևանքն իր տեխնիկայի չափազանց ցած ու հնաոճ վիճակը, որովհետև տնտեսության վարումը մնում գյուղացիների ձեռքին էր, որոնց տարրել էր կարիքը, նվաստացրել անձնական կախումն ու մռայլոր խավարը[1]։

Ենթե հիմնական պատկարագիր են իրար գեմ կանգնած գեոգալիզմի ժամանակ։ Այդ պատկարագիրից մեկը գեոգալացիս կոչվում, գեմ ճորտերի պատկարագիր է, գյուղացիներ, որոնց հետապրում, քաղաքների առաջանալուց հետո, սկսում է քաղաքային մեծ արհեստավորների շերտը։ Ի տարբերություն առաջին աշխարհի տարուկի, ճորտը[2] դա մի մարդ է, ելորին գեոգալը արդեն չի կարող սպանել, բայց որին նա կարող է վաճառել, գնել։ Գեոգալական սեփականության կողքին գոյություն ունի գյուղացու և արհեստավորի մեծամեծ սեփականությունը արտադրության գործիքների և իր մասնավոր տնտեսության նկատմամբ, սեփականություն, որը հիմնված է անձնական աշխատանքի վրա[3]։

«Ինչպես մեծ գյուղացիական տնտեսությունը, այնպես և ինքնուրույն մեծ արհեստավորների արտադրությունը,—ասում է Մարքսը,—կապված են արտադրության գեոգալական կեպանական բացիկը[3]։ Մանր անմիջական արտադրողի գեմ գյուղում և քաղաքում, որը ունի արտադրության միջոցներ ու անհրաժեշտ

[1]) Ենգելս, Անդր. 3—րդ հատ., էջ 303—305, 1938 թ. Հայկուսհրատ. Նույնը վերնատոպրակի 1-ին հատ., էջ 97 1933 թ. Հայկուսհրատ.

[2]) «Գեմ Դյուհր. պատմության համառոտ դասընթաց» (Գեմ Կ(բ)Կ կենտրոնական կոմիտեի խմբագրությամբ)։ Հայկուսհրատ 1938 թ. էջ 188.

[3]) Маркс, Капитал, т. I 1936, стр. 269

ինվենտար, կանգնած և թողը հողային սեփականատերը[1] կալվածատերը՝ ամբողջ կողմից,—ստամ և մարքսը,—մեկայն հողն և հետևապես նրա միակ կանգնում, որպես ուրիշի սեփականության տակ գտնվող աշխատանքի պայման, որը նրա նկատմամբ առանձնացել և հողային սեփականատիրոջ մեջ և ժողովրված[2]։

Ձեռնարկական հասարակության այս չորս հիմնական գաստակարգերի մեջ ամբողջ մշակության ընթացքում կատարվի պայքար և մղվում։ ձեռնարկությունների և շահագործվողների միջև մղվող դասակարգային պայքարը կապված է գիտական կարգերի հիմնական դիրքը[3]։

Ձեռնարկիչը ներկայանում է արտադրական հարաբերությունների ամբողջ պրոցեսի ձեռքը, քան տարբաբերական հասարակությունը։ ձեռ արտադրական ուժերը պահանջում են, որպեսզի աշխատողն արտադրության մեջ ունենա որոշվի նախաձեռնություն և աշխատելու հակում, որ աշխատանքով շահագրգռված լինի։ Այդ պատճառով գիտությը ձեռք և քայում տարբերից, որպես աշխատանքով չշահագրգռված և բոլորովին նախաձեռնություն չունեցող աշխատողից և գերազատում է գործ ունենալ ճորտի հետ, որն ունի իր տնտեսությունը, արտադրության իր գործիքները և որը որոշ չափով շահագրգռված և աշխատանքով, շահագրգռվածություն, որն անհրաժեշտ և այն բանի համար, որպեսզի հողը մշակի և իր բերքից, բնամթերքով վճարի գիտությանը[3]։ Արտոնություններից ճորտերն ավելի քարեր են նայած այն տնտակներից, որ մնացված են համայնքի մեջ. համայնական (մարկի) կազմակերպությունը հզոր զենք և տալիս նրանց ձեռքը, գիտության չափից դուրս պահանջմունքների դեմ պայքարելու համար։

Այն ձևը, որով իրականացվում և գիտական շահագործումը, այսինքն[4] ուրիշի հավելյալ աշխատանքի կամ արդյունքի յուրացումը, հանգիստանում և գիտական ռենտան, որը գրանվորվում և յուրաք ձևով[5] աշխատավճար ռենտայի (կամ

---

[1]) Маркс, Капитал т. III, 1936, стр. 890.

[2]) ՀԿԿ Կ (բ) Կ պատմություն. Հայկուսհրատ, 1938 թ. էջ 182.

[3]) Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության համառոտ դասընթաց։ Հայկուսհրատ 1938 թ., էջ 175.

կոչի) սեփականավճար անշարժի (կամ նատուրալ բարիքի) և փոփոխվող անշարժի (փոփոխվող բարիքի) ձևով։

Քանզի սակրատեսը ֆեոդալական անշարժի բոլոր այս չորք տեսակներն էլ մեծարեն են հանգիս գալիս, բայց այնուամենայնիվ տարբեր նպատակներում անշարժի տեսակներից մեկն է իշխողը, առաջատարը։ Այդպիսի առաջատար ձևը՝ աչքառավելապես անշարժան է հանդիսանում, ապա՝ սեփականավճար և վերջապես ավելի ուշ՝ փոփոխվող անշարժան։

Ուշադրանշելու է հասարակական-անտեսական ֆորմացիա բնորոշվում է, սրանից, առանձին, իրեն հատուկ սեփականության այն ձևով, որն արտահայտում է համապատասխան դասակարգի՝ սարկաստերների, ֆեոդալ-կալվածատերերի, կապիտալիստների սեփականությունը։ Ֆեոդալական սեփականության հիմնական հատկանիշը, որը նրան տարբերում է անարխ ստրկատիրական ժամանակվոր սեփականությունից, հանդիսանում է նրա կերպարանքով կատարվածքը։ Վերջինիս իրականացվելը արտասանական հարկադրանքն անմիջական արտադրողների դասակարգի նկատմամբ, անհրաժեշտ էր շահագործվողների դասակարգի ժխտվելը, կազմալուծվելը։ Հողային սեփականության կերպարանքով կատարվածքը հետևվածն այն էր, որ հողային սեփականատերերը իրար հետ միավորված լինելին կերպարանքով, կազմելով մի յուրատեսակ հասարակական դիրքամիջոց։ Ամենից բարձր կանգնած էր քաղաքորը, որը ամենազորեղացած ֆեոդալական իրավական սիստեմներում համարվում էր քաղաքորության ամբ կեցած ամբողջ հողի գերագույն սեփականատերը և որից հող էին ընդունում բարձրաստիճան ֆեոդալները, քաղաքորության ծառայողները (հերցոգները, կոմսերը, բարոնները)։ Այս վերջիններից էլ հող էր ընդունում ավելի ցածրաստիճան ֆեոդալները՝ վասալները և յունքվասալները, ֆեոդալական ստորություններ։ Հողակալների տարբեր աստիճանը կազմում են հորատյանն և ֆեոդալական կախում ունեցող դրությունները։ Հողատիրությունը այս կապակցությամբ պայմանական բնույթ ստացավ։ Ինքը ֆեոդալական սեփականությունը (dominium) այս կապակցությամբ ստանում էր dominium directum-ի և dominium utile-յի կամ այլ կերպ ասած՝ գերագույն սեփականության (proprietas) և սերտողության (possessio-յի), որոնցից տարբերում էին նուիրական և մշակման համար հողից անմիջական կերպով օգտվելը (ususfructus)։

Մարքսը և Ենգելսը «Գերմանական իդեոլոգիա»-յում ֆեոդալիզմի մասին գրում են՝ «Հողային սեփականության կերպարին կատեգորիան և նրա (ֆեոդալիզմի—խմբ.) հետ կապված գիներգիան արտահայտվում է սեփականության իշխանության տեսքով հողերի նկատմամբ»[1]։ Ֆեոդալիզմի համար հատկանշական մոմենտ է հանդիսանում հողային սեփականության կապը քաղաքական սիրապետության հետ հողի վրա ճնշող բնակչության վերաբերմամբ։ Ուրեմն, հողը դառնում է ֆեոդալական կարգի հանդիսանում մի մինչև ժամանակներիս ֆեոդալական հասարակության ստորին քաղաքական բջիջը՝ անձնորի գյուղատերության, տնտեսական փոքրիկ պետության։ Այդպիսի «պետությունների» կերպարին մասից են կազմվում նրա ամբողջ ֆեոդալական պետությունը։

Ֆեոդալական հասարակության զարգացման առանձնահատկությունները

Ֆեոդալական հասարակությունը Արևմտյան Եվրոպայում ընթացել է իր զարգացման կերպը հիմնական առանձնահատկություններով։

1. Վաղ միջնադարի (5-րդ դարից—11րդ դարի կեսերը) ճորտական բնորոշվում է արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակով և քաղաքի ու գյուղի միջև աշխատանքի բաժանման թույլ զարգացմամբ։ Արհեստը գեռևս չի բաժանվում գյուղատնտեսությունից և չի դառնում կոչվածքից ու գյուղից։ Իշխում է գրեթե անբաժան նատուրալ արտադրությունը, երբ յուրաքանչյուր անտանտությունն արտադրում է իր անմիջական պահանջների և ֆեոդալ-կալվածատիրոջ պահանջների բավարարման համար, երբ փոխանակությունը կատարվում է արտադրության ավելցուկներով միայն։

Հատկանշական զարգացման այսպիսի մակարդակ է ամրագրվում ստրուկների հեղափոխության և բարբարոսական նվաճումների հետևանքով հռոմեական կայսրության կործանման ժամանակից։ Այդ ճորտը ընթացքում ֆեոդալական հարաբերությունները հետզհետե ձևավորվում են Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում, մի քանիներում՝ արդեն 9-րդ դարում (Ֆրանկական պետությունը), մյուսներում՝ մի փոքր ավելի ուշ (որինակ՝ Գերմանիայում կամ Անգլիայում)։

2. Ֆեոդալիզմի ծաղկման ճորտան (11-րդ դարի կիսից մինչև 15-րդ դարը) բնորոշվում է արտադրողական ուժերի զար-

---

[1] Маркс и Энгельс, соч. т.IV стр. 14

գացման ժամկետների բարձրացմամբ և քաղաքի ու գյուղի միջեւ աշխատանքի բաժանմամբ։ Արհեստը բաժանվում է գյուղատնտեսությունից և հատկանիշորոնանում է քաղաքներում, որոնք առաջացել էին իրենց արհեստների և առևտրի հատուկ կենտրոններ։ Զարգանում է առևտուրը և գոյանում է մանր ապրանքարտադրողների շերտը՝ քաղաքում և գյուղում։ Դասակարգային հակասությունները սրվում են, և աշխատավոր ժողովրդի կեղեքիչները՝ ընդդեմ ֆեոդալների, ընդունում են վերջինների համար ավելի վտանգավոր բնույթ։ Սկսում են կազմվել Արևմտյան Եվրոպայի հիմնական ազգերը։ Գետնական կապը փոքր ու փոքր ընդունում է գաղափարական միասնության՝ պետական գաղափարի ներկայացուցչության սպրդումով, պարլամենտի ձևով (Անգլիա), գլխավոր շտաբների ձևով (Ֆրանսիա), կուրուների ձևով (Իսպանիա) և այլն։

3. Կապիտալի նախնական կուտակման և ֆեոդալիզմի քայքայման եղանակ (16—18-րդ դարեր) բնորոշվում է ֆեոդալական հասարակության ընդերքում կապիտալիստական մանուֆակտուրայի ստեղծվելով և զարգացմամբ, գյուղացիների հոգատերերի ավելի և ավելի ահմամբ և մանր արհեստավորների քայքայմամբ, այսինքն՝ արտադրության միջոցներից անմիջական արտադրողի անջատմամբ, մեծ աշխարհագրական հայտնագործություններից անմիջապես հետո սկսված գաղութների կողոպտմամբ և նոր հայտնագործված երկրներում բնիկ ժողովրդի ստրկացման շահագործմամբ, առևտրի, որը համաշխարհային բնույթ էր ընդունում, և բանկային վարկային ոպերացիաների արագ զարգացմամբ, վաճառականական – վաշխառուական կապիտալի, որը քափանցում է նաև ի արդյունաբերության մեջ, ուժեղացրած համակենտրոնացմամբ։ Հետագա զարգացումն է առանում արևմտաեվրոպական այն ազգերի ձևավորումը, որոնք այժմ իրենց միասնության համար նաև քաղաքական արտահայտություն են գտնում ֆեոդալական-աբսոլյուտիստական պետության միության մեջ։ Ֆեոդալների տիրապետող դասակարգի և քաղաքի ու գյուղի հակա-ֆեոդալական տարրերի միջեւ մղվող դասակարգային պայքարի հետագա սրումը հանգում է կեղեքիչ մի շարք երկրներում բուրժուական հեղափոխությունների բռնկմանը, որոնց հիմնական շարժիչ ուժը հանդիսանում է ևրոպա և ֆեոդալական կախում ունեցող գյուղացիությունը և որոնք առաջ են

քերում հոգետարության ու փիլոսոփայական-սոցիոլոգիական պետության լիակատարության։

Ֆեոդալիզմի պահպանումը

Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալական հարաբերությունների գոյացումը տևել է շատ երկարատև հասարակության անկումից հետո, սոցիալների հեղափոխության և քարտարապետական ուժերի հետևանքով, որոնք պայմաններ նախապատրաստեցին այդ գործընթացի համար։ Ֆեոդալիզմի ծագման ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է հետազոտել մի կողմից, սոցիալական հասարակության ձգնաժամը, որը հանգեցրեց այդ հասարակության անկմանը, և ֆեոդալական հարաբերությունների այն ազդակը, որոնք հաստատում էին նոր սոցիալական հասարակության հիմքում. անհրաժեշտ է ուսումնասիրել մյուս կողմից, այն հասարակական գործընթացը, որն այդ ժամանակ բոլորեցրեց այն տարրերը, այսպես կոչված «բարբարոսների»՝ կելտերի, գերմանացիների և սլավոնների գանազան ցեղերը, որոնք սամանական ու հելլենական գանազան ժողովուրդների հետ միասին մտան մինչև գարերի վերջում կազմավորված եվրոպական ազգերի կազմի մեջ և մինչև գարերի սկզբին պայմանավորեցին Եվրոպայի ֆեոդալական զարգացումը։

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

Ի ԳԼՈՒԽ

ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՁԳՆԱԺԱՄՆ ՈՒ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՂՄԵՐԸ 4-5-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.

Հասար հողատիրության դերը

3-րդ-4—րդ դարերի Հռոմեական կայսրության հասարակական կարգը բնորոշվում է խոշոր հողատիրության գերով, որն այնպես սերտ և հաջորդող ֆեոդալական հարաբերությունների հաժար։ Այդ խոշոր անհատատիրական հողատիրությունը, որը ծագել էր գետ հանրապետության ժամանակում, սկզբում զուտ ստրկատիրական տնտեսություն էր, հիմնական և ամենահիմնական տնտեսական ճյուղերում օգտագործելով ստրուկների մեծաքիվ մասսաներ. միայն ստրատիրության ամենանվազ կենսամատակարարվող ճյուղերում էին հողին կապում ազատ մանր կապալառուներին՝ կոլոններին։ Բայց կայսրության հարկաժամում, առանձնապես 3—4-րդ դարերին, խոշոր հողատիրությունը փոխում է իր բնույթը։ Ստրկական աշխատանքը գառնում է ավելի ու ավելի անարտադրողական, ճնշվածությունն չի տալիս անցնելու աշխատանքի ավելի արտադրողական ձևերին, գառնում է ավելի և ավելի անշահավետ։ Նվաճումների դրամատման հետ զուգընթաց նվազում է պատերազմական գերիների քվից ստացվող նոր ստրուկների հոսանքը. առաջ և գալիս քաղաքական ձեռքերի պահպանության ի վերջո անարիկ հատարկությունը ճգնաժամ է ապրում, գնում և պակասում փակուզաս, որից նա կարող է գուրս գալ միայն հնդափոխության ճիջոցով։

Մետաքսներին ու կոլոններին հարկի ամրացնելը

Միևժամանակ սկսում են տարածվել անարտատատանքի շահագործման այլ ձևեր։ Մի կողմից, ստրուկներին ճատկացնում են հողին, նրանց գարձնում են servi casati, որոնք հողատիրոջը տնտեսա չեն վճարում՝ հատուցայով կամ փողով ու աշխատավճարումներով և իրավունք չունեն այն հողից հեռա-

2228
A 39411

Նաև, որի վրա նստեցրել են նրանց, նրանք հողի վրա վերաբերվածներ են. glebae adscripti։ Մյուս կողմից, այն ազատ կապալառուները, որոնք սրտին իսկ կարին ավելի ուշ ժամանակվա համեմատական հպոխայում, քվով ավելի և ավելի նկատի առնում այն բանի կապակցությամբ, որ ազատ գյուղացիական հողատիրությունը այդ հպոխայում ճգնաժամ է ապրում, ավելի և ավելի քայքայվելով և գնալ ձգվելով խոշոր հողատիրության կողմից։ Այդ կապալառուների դրությունը, ասկաց, սաստիկ փոխվում է։ Դյուզտանատության ընդհանուր ճգնաժամի պատճառով գյուղացի կապալառուները այլևս ի վիճակի չեն լինում կապալավճար տալու, դառնում են անընդատաշ վճարողներ և հետզհետե ծառայաթրվում են։ Միաժամանակ փոխվում են և կապալի ձևերը։ Այդ հպոխայում սաստիկ աճում է հիմքարությունը, այսինքն՝ կապալավարությունը բերքի մասին։ Գալանում և կապալառու-գյուղացիների մի շերտ, որը հիմքով coloni partiarii անունն է կրում։ Վասիլևսկին և այդ կապալառուների իրավաբանական դրությունը իրենց անմասնական դրության վասիլևսկան հետ զուգընթաց։

Ընտանեկվում են մի շարք հրամանագրեր, որոնք վերաբերում են կոլոնների նոր իրավաբանական դրությանը։ Առաջին՝ այդպիսի մեզ հասնող հրամանագիրը կոնստանտին կայսեր 332 թ. հրամանագիրն է, որը կոլոններին վերջնականապես ամրագրում է հողին, որտեղ այդ հրամանագրում առաջադրվում է փոքրաթիվ կոլոններին բռնել և առանձին տեղը հետ ուղարկել նրանց տերերը։ Այդպես կոչված, հողին ամրացված կոլոններ են դարձվում այժմ բոլոր այն կապալառուները, որոնք 30 տարի անընդհատ մշակել են նստած հողը։ Կոլոնը, հետևապես, վերածվում է հողի սեփականի՝ servus terrae։ Ավելի և այդ հպոխայում նաև այսպես կոչված մշտապես ժամանակական կապալը։ Մշտապես ժամանակական կապալառու-համքիմանվանները վերացնում են անվերջ, խոպան հողեր՝ սրտմտության պայմաններով, հանձնելով իրենց կապալը հորից որդուն։ Այն առընչությամբ, որ կարգադրություններ այդ ժամանակ բանվորական ձեռքերի պակասության և գալու, հողը մշակելու համար լայն չափերով ներգրավվում են բարբարոսներ, որոնց նստեցնում են հողին կոլոնատի իրավունքներով (jure colonatus)։

17

Պատվոր խոխանութքան ստեղծումը

Այդ նպատակով տեղի չի ունենում նաև անձնական կախվածութքյան ամուր, վորն աքսան բնորոշ և հաջորդող ֆեոդալիզմի նպատակի համար։ Ծայրագվող գյուղացիները ավելի և ավելի հաճախակիորեն իրենց հողերը տալիս են խոշոր ժառնատերերին, իսկ հետո այն ստանում են պայմանականորեն պահելու համար, այսպես կոչված precaria հիման վրա, ասկած, երբ գուրբնքացը մտնում են խոշոր հողատիրոջ հովանավորութքյան տակ, նրա պատրոնատի ներքո (patrocinium)։ Պատվոր հպատակութքյան անցնելու այս պրոցեսը տեղի չի ունենում վոչ միայն անհատների, այլև քերթվեծ ամբողջ գյուղերով, վորոնք կլուխկախվորներն կախյալ եյին դառնում խոշոր ժառնատից, մեծ մասամբ իրենց ամենամոտիկ հարևաններից։ Այդ այն է, վոր այն ժամանակ կոչվում եր patrocinia vicorum, այսինքն՝ հովանավորութքյուն ամբողջ գյուղերի նկատմամբ։

Միևնույն ժամանակ տեղի չի ունենում խոշոր հողատերերի մասնավոր իշխանութքյան մարմինների զարգացման պրոցեսը։ Խոշոր հողատերն իր տերիտորիայում կազմակերպում է ռազմական ջոկատներ՝ բունկյարներից կամ խասվրներից (այս բառն առաջացել է փոքրասիական մի ցեղի անունից, վորի ներկայացուցիչները հատկապես հաճախ եյին ներգրավվում խոշոր կալվածքի ռազմա-վոստիկանական ծառայութքյան մեջ)։ Խոշոր հողատիրոջ ստրուկներից կազմվում են զինված ջոկատներ։ Վիքյանպես մասնավոր հողատերերը ստեղծում են սեփական բանտեր, վորտեղ նստեցնում են իրենց հողերում ապրողներից հանցանք գործածներին։ Ահռելի են մասնավոր գանատրանների, վորտեղ գտավում և սննատորի տերիտորիայի բնակչութքյունը։ Գեռութքյունը սանկցիա չի տալիս մասնավոր իշխանութքյան ամեմանը՝ պատասխանատվութքյուն գնելով հողատեր սննատորների վրա, նրա հոգին նստած հողատեր-կլուխների կողմից հարկերի մուծման համար, ինչպես նաև նորակոչիկ զինվորներ մատակարարելու համար։ Տիրապետող գասակարգը, տիրապետող գասը պետութքյան մեջ, վորի հիմքը հանդիսանում և խոշոր հողատերութքյունը, իր հողում ապրող բնակչութքյան նկատմամբ քաղաքական իշխանութքյուն ունի այժմ։ Այդ այսպես կոչված ordo senatori սրսոնյալ սննատորական գասն է։

Այսպիսով ձևավորվում և ֆեոդալիզմի համար բնորոշ խոշոր հողատերութքյան կապը քաղաքական իշխանութքյան հետ, խոշոր

կալվածքի յուրաքանչյուր փոքրիկ կալվածք-պետության սպասի վերածվելու սկիզբը։

Կաւերիայների ամրացումը

Նույն ոյդպիսի հատուցական պրոցես է կատարվում նաև քաղաքում։ Ամեն մի ոչխարի համար բնորոշող ժողովը իր քաղաքի գերագույնությունը։ Քաղաքը սիրապետող կենտրոն էր շրջապատող տերիտորիայի համար, մինչդեռ հաջորդող ֆեոդալիզմի նպատակի համար բնորոշ էր հակառակը՝ գյուղի սիրապետությունը քաղաքի վրա։ Այժմ հռոմեական կայսրության մեջ տեղի չէ ունենում գյուղի կողմից ավելի հիշատ ասած, գյուղական կալվածքի կողմից քաղաքի նկատմամբ հետզհետե սիրապետող դերը նվաճելու պրոցեսը։ Առաջ յուրաքանչյուր քաղաք իր ոկրուգով (մունիցիպիումով) ժամանակ էր վարել ինքնավարության։ Նախապես իշխանությունն այդպիսի քաղաքում պատկանում էր ժողովրդական ժողովին և տեղական մունիցիպալ սենատին։ Սկզբնական կարևոր դեր էր կատարում ժողովրդական ժողովը։ Այնտեղ էին տեղի ունենում մագիստրատների ընտրությունները, քվեները տրվում էին, ինչպես Հռոմում էր, ըստ հին հռոմեական տրիբների, կամ ըստ հարյուրների, գոյություն ուներ քաղաքի քվեարկություն։ Դերագույն վարչական (ադմինիստրատիվ) և դատական իշխանությունը գտնվում էր յերկու չինովնիկ-դատավիրների ձեռքում՝ duumviri jure dicundo։ Գոյություն ուներ նաև հղիների պաշտոն, վորտեղ ժամանակ էր վատիկանական իշխանությամբ, կատարվում էին քաղաքի հացի մատակարարումը և ներկայացուցիչների կազմակերպումը, գոյություն ուներ, վերջապես, քաղաքային քվեատուների պաշտոն, վորտեղ կատարվում էին քաղաքային ֆինանսները։ Այս բոլոր պաշտոնները անվարձ էին. պաշտոնատար անձինք, ընդհակառակը պետք է մեծ ծախքեր կատարեին քաղաքի օգտին, պետք է խոշոր մուծումներ կատարեին, մերթ ընդ մերթ բնակչությանն առատ բաշխումներ կատարեին, խաղեր սարքեին և շինություններ կառուցեին քաղաքի տերիտորիայում։ Նրանք պետք է ունենային շատ բարձր ցենզ։ Յուրաքանչյուր քաղաքում սենատը, կամ կուրիան կազմված էր մունիցիպալային մագիստրատուրաներն անցյալում զբաղեցրած մարդկանցից՝ սովորաբար քվով 100 հոգուց։

Երկրի 2-րդ դարում նկատվում է, վոր պետության մեջ սիրապետող սենատորական դասակարգի կողմից տեղական ինքնավարությունը տոնմանափակվում։ փորձեր էր արվում։ Տրայա-

նաև կայսեր որոշ մունիցիպիաների տեսակարար ինքնակոչության համար մտցվում և մունցիպալային կուրատորների (curator civitatis) պաշտոնը, իսկ ժ-րդ դարի սկզբին մտցվում և դեֆենզորի (defensor plebis sive civitatis) պաշտոնը, որը նշանակվում և կայսեր կամ պրեֆեկտի կողմից։ Այդ ընթացքում դեֆենզորները պետք և քաղաքը պաշտպաններին կայսերական պաշտոնյաների հարստահարություններից, ապահովում քաղաքային համայնքում գրավոխին ամրողջ իշխանությունը։ Հռոմեական կայսրության վերջին և բարբարոսական արշավանքների սկզբի շրջանում շատ հաճախ դեֆենզորի դերում հանդես էին գալիս քրիստոնեական եպիսկոպոսները։

Ինքնավարության ամենանախնական թույլ, սակայն ունենում նաև բնակչության քաղաքային գաստակարգերի ներացուցչ հուրիաններից, նախկին քաղաքային մագիստրատներից, կազմավորվում և պաշտոնեական արիստոկրատիայի կառավարող դասը, ordo decurionum։ Քաղաքում այժմ կառավարող այս խմբի վրա և դրվում հարկերը հավաքելու պատասխանատվությունը, վորն արդեն կայսր Դիոկղետիանոսի որոշ և սահմանվում։ Հարկերի հավաքման այդ պատասխանատվությունն ընդհանուր անանուանական ճնշումների պայմաններում քայքայիչ ազդակ հուրիաների համար։ Այդ ժամանակ նկատվում և հուրիայից հուրիաների դուրս գալու ձգտումը, հուրիանների քաղաքաբնակալու պրոցեսը, կորը քաղաքում գրեթե հուրիալ չի մնում։ Ինքը՝ պետությունն իր սկզբում դեմոկրատական ազատում վետերաններին, այնինչ՝ այն զինվորներին, վորոնք լրացրել էին իրենց ծառայության ժամկետը, ինչպես նաև բարբարոսին չինովնիկներին։ Բայց հոնաստանին կայսր որոշ 325—330 թ. թ. հրամանագրերով սահմանվում և դեկուրիոնների պաշտոնի ժառանգականությունը և հրահանգվում և հետ վերադարձնել այն դեկուրիոններին, վորոնք դուրս էին եկել իրենց դասից։ Այսպիսով տեղի էր ունենում հուրիաների ժառանգական ամրացնումը հուրիաներին։ Ընթե գյուղերին ամրացվում էր հողին, ապա մյուսկ հողատերն (possessor) էլ այժմ ամրացվում էր հուրիային։ Ընդհանրապես հողատեր, վորն ուներ քնկուզ 25 յուգեր հող (մոտավորապես 6 հեկտար), պարտավոր էր հարկադրարար մնալ հուրիաների դասը։ Հուրիաների գույքային կարողությունը պահպանելու համար նրանց արգելված էր իրենց կալվածքը վաճառել՝ առանց նահանգապետի համաձայնության։ Մյուս կողմից, այն անձանց, վորոնք չեն

մանում կուրիայի կազմը, արդիվում և կուրիալներին պատվանդ հանձնում բերել։ Որինական ժառանգների բացակայության դեպքում, մեռած գենուրիոնների կայքի չերեք քառորդը ստանում և կուրիան։ Այս բոլոր արհեստական միջոցները պետք և պաշտպանելին մինչև հոգատարությանը, վորը հիմնաժամ եր ապրում։ Բայց դրանով հենց այդ գենուրիոնները վերածվում են հանրապետության սեփականության, ինչպես ասում էին այն ժամանակ։ Այս բոլոր միջոցառումները առաջ են բերում հզոտում՝ իրենց պարտականությունների կատարումից խուսափելու և կուրիալների ուզդակի փախուստ։ 388 թվին, որինակ, Փոքր Ասիայում չորս քաղաքների կուրիալները միասին փախան, կապելով ավազակների խմբեր, վորոնք կողոպուտ էին անում չերկրում։

Առևտրի հզոացումը, տոհմի հոտոցումը

Այն քոր հիմնաժամը, վորն ընդգրկեց գյուղատնտեսությունը, տարածվեց նաև առևտրի չեվ քաղաքային արտադրության վրա։ Ընկել եր Իտալիայի առևտրական հնգամենեան՝ պրովինցիաներում չեզած սեփական գյուղատնտեսական ու արդյունաբերական արտադրության զարգացման հետ միասին։ Բայց մի չարք պրովինցիաներում էլ նկատվում և ընդհանուր ազդատացում և ուժատպատություն, անառեական զարգացման արգելք՝ կապված արտադրության տարկատիրական չեզանակի ընդհանուր հիմնաժամի, հարկերի ճնշման, նահանգապետների ու հարկահավաքների գիշումների հետ։ Միջերկրածովյան առևտուրն ավելի և ավելի չի ընկնում։

Արհեստավորներն ու առևտրականները քաղաքում կազմում էին առանձին դասը plebs urbana։ Երանք շատ հաճախ կազմակերպվում էին կոլեգիաների մեջ՝ ընտրովի պաշտոնատար անձանց հետ, կազմակերպում էին իրենց ժողովները, ունենում էին առանձին կողպորատիվ գրամարկղ։ Գեուրիայները նրանց հետ պայմանագիր եր կնքում, որինակ մայրաքաղաքին պարենաբերքը, ամեն տեսակ իրեր մատակարարելու գեղ։ Հոմում գոյություն ունեին հացագործների, մսագործների, նավատերերի (navicularii) և այլ կոլեգիաներ։ Կայսրության գոյության առաջին չերկու դարերում այդ կողպորացիաները արգելվում էին, վորովհետև նրանք վատնգավոր էին քվում պետության համար։ Հայտնի չե, որինակ, Փոքր Ասիայում չեզած տեղական մեկ կառավարչի եղիկը՝ ուղղված Մագնեզիա քաղաքի հացագործնե-

քի մեծ նշանակություն էր տալիս հարկերի կատարմանը, որովհետև նրանք գործադրվելիս էին անում։ Ուստի պետությունը մեծ կասկածով էր վերաբերվում կորպորացիաներին։ Բայց 2-րդ դարի վերջին, 3-րդ դարի սկզբին պետությունը ձգտում է իր շահերի համար ոգտագործել կոլլեգիաները։ Կոլլեգիաներում ժամանակցիկը գտնում է պարտադիր, իսկ դրանից հետո չի՝ ժառանգական։ Այս բոլորը նախ և առաջ անդի էին անենում այնպիսի ճյուղերում, որոնք անհրաժեշտ էին բանակի կարիքների համար, մայրաքաղաքի մատակարարման համար։ Վերջապես, այս ամբողջ պրոցեսը իր լրիվ արտացոլումն է տանում Դիոկղետիանոսի՝ 301 թվի՝ ապրանքի մասին նզիկում (Edictum de pretiis rerum venaleum)։ Այդ նզիկը վերջնականապես վավերացնում է տնտեսական կոլլեգիաների կատարելագործումը, այդ կորպորացիաների անդամների հարկագրական ժառանգականությունը։ Սահմանվում են ամեն տեսակի պատիժներ՝ նրանց դեմ, ովքեր կփախչեն կորպորացիաների կազմից։ Մյուս կողմից պետությունն ինքն է սկսում կազմակերպել ձեռնարկություններ, որոնցում բավականին խոշոր չափերի։ Դրանք, այսպես կոչված, կայսերական արհեստանոցներն էին՝ հատուկ կայսերական չինովնիկ-պրոկուրատորների գլխավորությամբ։ Այդ արհեստանոցներում մի կողմից աշխատում են ստրուկներ, ստրուկների ընտանիքներ, ստրուկների ժխավորումներ, մյուս կողմից, այդպիսի արհեստանոցներին են կցվում ժառանգական արհեստավորական կոլլեգիաներ։ Այդ կոլլեգիաների անդամները պետք է ժառանգականորեն աշխատէին արհեստանոցներում։ Պրոկուրատորները այդպիսի արհեստավորներին հումք էին տալիս պետական պահեստներից, և նրանք պարտավոր էին հարկադիր կարգով անվարձ հանձնել իրենց աշխատանքի արդյունքները, վորպես նատուրալ պարտուքի։ Այդպիսի ձեռնարկություններ էին կազմակերպվում բրդյա և քաթանի արդյունաբերության բնագավառում, ընդհագործական և գրամահատական գործի, անվտանգության, վոսկերչական, ներկչարարական գործի բնագավառում, ինչպես և հանքամշակության մեջ, որտեղ գոյություն ուներ աշխատանքի հարկադրական կազմակերպություն։

Փոքր առ փոքր առանցի ընդհանուր անկման կապակցությամբ, կայսրության ամբողջ տնտեսությունը նատուրալ կերպարանք և առանում, վոր այնքան բնորոշ է հաջորդող ֆեոդա-

յական կարգի համար, վորն առաջացավ ավելի ուշ, Հռոմեական պետության տերիտորիայում բարբարոսական ցեղամիությունների և տարուկների ապատամբություններից հետո։

Տարուկների յոթ կղզիների ապստամբությունները

Մինչև այդ ժամանակ, գյուղացիության ճորտացման կազակցությամբ, Գալլիայում և Իտալիայի հյուսիսում տեղի չեն ունենում գյուղացիների (բազաուդների) ապստամբություններ։ Սկսվելով 3-րդ դարի 60-ական թվականներից այդ ապստամբությունները առանձնապես մեծ քանակ են առնում 3-րդ դարի 80-ական թվականներին։ Բազաուդների առաջնորդներ Էլիանն ու Ամանդը Գալլիայում ընդունում են կայսերական տիտղոս, գրավում են մեծ տերիտորիաներ և կայսրության համար մեծ դժվարություններ և մեծ լարվածություններ ստեղծ, խոշոր գրաժամանների ոգնության գնժելով, որդին 285 թվին հաղթվում և ընչիչ այդ ապստամբությունը։ Այդպիսի ապստամբություններ ավելի ուշ ժամանակ ժողովուրդների գաղթին նպաստում տեղի ունեցան նաև կայսրության այլ մասերում։ 5-րդ դարի կիսին Բրիտանիայում, Գաննանիայում, Իլլիրիայում Թագում հզին տյսպես կոչված ժամանակներին ապստամբություններ։ Հյուսիսային Աֆրիկայում տեղի ունեցավ տյսպես կոչված ագոնիստիկների կամ ցիրկումցելլիոնների շարժում, վորը 4-րդ դարից մինչև 5-րդ դարը տևվեց։ Այդ նույնպես տարուկների և կոլոնների շարժում եր, վորոնք ապստամբում էին իրենց տերերի դեմ։ Ժամանակ առ ժամանակ բռնկված այդ բոլոր ապստամբությունները, խախտելով կայսրության ներքին կարգը, թուլացնելին նպաստեցին հռոմեական տերիտորիաները բարբարոսների կողմից հետագայում նվաճելուն։

Նվաճված ժողովուրդների ապստամբությունը

Հռոմեական կայսրության նկատմամբ նրա կողմից նվաճված ժողովուրդների վերաբերմունքը նույնպես ապստամբից եր։ Հռոմը բռնությամբ միացրել եր իր տերրակալության տակ իրեն հպատակեցված մի ամբողջ շարք ժողովուրդներ, հետագըգրական և մեկ ապրյուր, տյսպես կոչված «Վիվիլլայի պատգամախոսությունները», վորը բնորոշում է այն վերաբերմունքը դեպի տերրակալական Հռոմը, վոր առաջացել եր այդ հպատակեցված ժողովուրդների մեջ։ «Վիվիլլայի պատգամախոսությունները» դանազան հեղինակների բանավեճային և ապոկալիպտիկական բանաստեղծություններ ժողովածու կի, գրված տարբեր ժամանակներում մեր նրայից առաջ

և ձեր երեսի առաջին յերեք հարյուրամյակներում։ Այդպես Հռոմի նվաճումը առաջին հերթին արտահայտվում է այն հնչյունական հրնական յերեսների վերաբերմունքը, որոնք ապրել են Աղեքսանդրիա քաղաքում, Ընդհատում։

«Վաճ, վաճ քեզ, Ծուրբա քունավոր իժերի գու ընկերուհի, —ասում է Սիմիլյան Հռոմին—Անարգ քաղաք, յերբևէ առնական չռինգով լցված, յուրը Ֆո տաճարներում յերիտասարդ կույսերը այլևս չեն պահպանի սրբազան հուրը։ Ֆո գոհասեղաններին այլևս գոհեր չեն լինի... Գլուխդ կանգ կզցես ամբարտավան Հռոմ, երակը կլափիր քեզ, գո հարստությունների կչքացանես, գայլերն ու ագվեսները կապրեն գո ավերակներում. գու կամայանաս, և այդպես կլինի, ասես, քեզ չես ել յեղել...»։

Հռոմի անկումից հետո Սիմիլյային ապրեցան այսպես վարպետուն և պատկերվում։

«Ներկիրն այն ժամանակ կպատկանի բոլորին։ Այն չի բաժանվելու սահմաններով մեջ, չի չրչապատվի պարիսպներով։ Այլևս չեն լինի վեր ազգատներ, վեր հարուստներ, վեր տերեր, վեր ստրուկներ, վեր փոքրավորներ, վեր մեծամեծներ, վեր քաղաքներ, վեր իշխանավորներ, բոլորը կպատկանի բոլորին»։

Այս կտորը չափազանց բնորոշ է։ Այդ ցույց է տալիս, թե ինչպես հպատակեցված ժողովուրդների մեջ լայնորեն ևր տարածված Հռոմի կործանման ցանկությունը։ Այդ զգացմունքները մեզ քաջատեղյակ են, թե ինչու հետագայում բարբարոսական ցեղերը համեմատաբար սյնքան դյուրությամբ կատարվեցին, և ինչու բարբարոսների կողմն եյին անցնում իր իսկ Հռոմեական կայսրության բնակչության ստորին դասակարգերը։

Դիոկղեթիանոսի յեվ Կոնստանտինի ռեֆորմները։

Ավելի ուշ ժամանակվա Հռոմեական կայսրության սոցիալական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների մասին մեզ տեղեկություններ է տալիս Դիոկղետիանոսի և Կոնստանտինի ռեֆորմները։

Նախորդած 3-րդ դարի ընթացքում պետական իշխանությունը մեծ անկայունություն ուներ։ 211 թվից մինչև 284 թիվը, 73 տարվա ընթացքում, փոխվեց 21 կայսր, այնպես որ յուրաքանչյուր կայսեր մինչև հաջող ընկնում է քառասունհինգ տարի։ Այդ ժամանակ վեր բարձրացան շատ տեղական, գեռ ավելի ևս կարճատեվ թագավորած կայսրներ, որոնց

դից 18-ը սպանվեցին ապստամբությունների ժամանակ։ Այս բոլորը հանգում էր պետական իշխանության անկայունության։

Դիոկղետիանոսի (284—305 թ. թ.) և Կոնստանտինի (323—337 թ. թ.) ռեֆորմների նպատակն էր հաստատական ու պետական կարգի կայունացումը՝ հոգուտ խոշոր անձնատիրական հողատիրության, և կենտրոնական պետական իշխանության ուժեղացումը՝ այդ խոշոր հողատիրությունը նրա առաջ ծառացած հնգափոխական մասսաներից պաշտպանելու համար։

Վարչական ռեֆորմներ։

Առաջին խնդիրն էր քուլաքներ պրովինցիաների կուսակալներին։ Փոքրը լույս էր ավել, որ ուժեղ կուսակալները չեզոքում են ինքնուրույնության ձգտումը, չեզոքում են կայսերական իշխանությունն իրենք գրավել։ Այդպիսի հնարավորություններից նախորդ իրեն պաշտպանելու համար հարկավոր էր, առաջինը՝ ամրացնել կենտրոնական իշխանությունը և չեզոքացնել կուսակալներին, իսկ դրա համար հարկավոր էր մանրացնել պրովինցիաները։

Այդ նպատակներով էլ կատարվեց կայսրության բաժանումը չորս մասի, որոնք հետագայում սկսեցին կոչվել պրեֆեկտուրաներ՝ չեզոքու ոգոստոսների և չեզոքու կեսարների գլխավորությամբ, իրենց օգնական-պրեֆեկտներով։ Ըստ Դիոկղետիանոսի մտադրության չեզոքու ոգոստոսներից յուրաքանչյուրն իր համար վորպես օգնական էր նշանակում մի կեսարի, այն հաշվով, վորպեսզի իր մահից հետո անմիջապես այդ կեսարը տոանձներ ոգոստոսի պաշտոնը։ Միանով Դիոկղետիանոսը հույս ուներ խուսափել պատահականություններից կայսրներ առաջ քաշելիս, ինչպես այդ տեղի էր ունեցել 3-րդ դարի քաղաքացիական կռիվների ժամանակ, և պետական իշխանության համար ապահովել հաստատուն կայունություն։ Այդ հետագա չորս պրեֆեկտուրաները կոչվում էին՝ 1) Արեվելք, վորն ընդգրկում էր Ասիան, Եգիպտոսը, Թրակիան Նիկոմեդիայով և հետո Կոնստանտինոպոլսով վորպես մայրաքաղաք, 2) Իլլյիրիան, վորտեղ մտնում էին Մակեդոնիան ու Հունաստանը, 3) Իտալիան, վորտեղ մտնում էին բուն Իտալիան, Բալկանյան Թերակղզու հյուսիս-արեվմտյան չեզոքուսասը և Աֆրիկան, և վերջապես 4) Գալլիան, վորն ընդգրկում էր բուն Գալլիան, Իսպանիան, Բրիտանիան և Մավրիտանիան, այսինքն՝ Աֆրիկայի ծայրագույն արեվմուտքը։ Այդպես էր դրությունը Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք, Կոնստանտինի օրոք

իշխանությունը գործնապես անցավ մեկ կայսեր ձեռքը, ընդմիշտ այդ չորս մասերը պրոֆեկտուրաներ անունն առացան։

Այսպիսով, Դիոկղետիանոսի ռեֆորմն առաջին փորձն եր կայսրությունը բերկու՝ արեվելյան և արեվմտյան մասի բաժանելու, վորի կապակցությամբ էլ կար բերկու օգոստոս՝ մեկն արեվելյան, մյուսն արեվմտյան մասի համար։

Պրեֆեկտուրաները բաժանվեցին 13 (ավելի ուշ 15) դիոցեզների՝ վիկարիների գլխավորությամբ։ Ինորոշ և այն, վոր այդ վիկարիները առորագանված չեյին պրեֆեկտներին, այլ գրանց գլխի վրայով անմիջապես յենթարկվում եյին կայսեր։ Այդ արված եր յուրորինակ կոնկուրենցիա առեղծելու նպատակով։ Մեկն պրեֆեկտներից մեկն ու մեկը մոտպրվում եր ապստամբությունն բարձրացնել, գավպրությունն կազմակերպել կայսեր դեմ, ապա ամեն մի վիկարի, վորն այժմ անմիջական իրավունք ուներ կազմելու կայսեր հետ, կարող եր իր ժամանակին ահազանգել վտանգի մասին։ Այսպիսով, ահմանվում եր փոխադարձ լրտեսություն՝ հոգուտ կենտրոնական պետական իշխանության։

Դիոցեզները պրովինցիաներից մեյն կազմված, վորոնք 119 մեյն։ Ուսլրագրելյուր պրովինցիայում գոյություն ունեյին մունիցիպիաներ՝ առանձին քաղաքներ իրենց տկրուգներով, վորոնք ելպգեր անունն մեյն կրում։ epagus-ը մի տերմին եր, վորը մինչեն գարերի նպոխայում հանդիպում վարչական տկրուգներ նշելիս։

Ենվ այսպես, պրովինցիաների տարածությունների փոքրացումը և գրանց կոստակալների գերի քուլացումը՝ այդ Դիոկղետիանոսի և Կոնստանտինի ռեֆորմների առաջին խնդիրն եր։

Հենց այդ խնդիրն էլ պետք և ծառայեր նույնպես ռազմական իշխանությունը քաղաքացիականից անջատելը, վոր տեղի ունեցավ, գլխավորապես, կայսրության սահմաններում։ Այնտեղ դրվեցին հատուկ ռազմական իշխանություններ, այսպես կոչված duces։ Կոնստանտինի որոք առանձին պրովինցիաներում և պրեֆեկտուրաներում նույնպես սահմանվեցին ռազմական պետերի (magistri militum) պաշտոնները։

Կենտրոնական իշխանության կազմակերպումը

Վերջապես, ուժեղացվեց նաև կենտրոնական իշխանություն հենց կազմակերպումը։ Կայսեր մոտ կազմավորվեց մի մշտական խորհուրդ, վորին անցավ կայսրության մեջ բոլոր գործերի լուծումը։ Այդ՝ այսպես կոչված consilium principis կամ

consistorium-ն եր, վորտեղ նախա եյին ասնենում կայսեր կոզմից նշանակված կայսրության բարձրագույն մագնատներ։ Համաժանվելին նաև առանձին մինիստրների պաշտոնները, ճուրատոսակ կանցլերը, վորը կոչվում եր comes et quaestor sacri palatii, գրագվում եր նոր օրենքների ժյակտով և կայսերական կարգագրությունների հրատարակությամբ։ Կայսերական կալվածքների մինիստրությունը, վորը գլխավորում եր comes rerum privatarum-ը, կառավարում և կալվածքները, ոչխինքն՝ կայսերական հոգերը և ամեն տեսակ կայսերական գույքը։ Ֆինանսների մինիստրը (comes sacrarum largitionium) կառավարում եր ֆինանսները, կայսրության գանձարանը։ Վերջապես, գոյություն ուներ և յուրատեսակ ներքին և արտաքին գործերի մինիստրություն։ Նրա պետը կոչվում եր magister officiorum։ Նրան եր պատկանում կայսրության մեջ գերագույն վոստիկանական վերահսկողությունը, վորն իրագործվում եր մի ամբողջ շարք կազմակերպված լրտեսների ցանցի ոգնությամբ, վորոնք հրում եյին agentes in rebus կամ curiosi անունը։

Բյուրոկրատիայի կազմակերպումը

Կազմակերպվել եր չինովնիկության բյուրոկրատական դաս, վորը պետք և կայսերական իշխանության նեցուկը լիներ։ Կայսերական բազմաթիվ դիվանատներում ծառայելը սկսեց ուղի բանալ գեպի բարձր պաշտոնները և գեպի սենատորների ու հեծյալների դասը։ Մշակվել եր պաշտոնների կարգի մի հատուկ տեսակի տախտակ, վորտեղ նկարագրված եյին գանազան չինների ու տիտղոսները՝ սկսած ստորիներից մինչև գերագույն չինովնիկությունը։

Այսպիսով կազմավորվեց բազմամարդ բյուրոկրատիան՝ կայսրության մեջ տիրապետող նոր շերտը, վորն գրաղվում եր կաշառակերությամբ և բնակչության ոգտագործումով և այժմ մղում եր հին տիրապետող շերտի՝ խոշոր սենատորների, մագնատ-հողատերերի հետ, ստիճանաբար ինքն էլ իր վերնախավով ձուլվելով տիրապետող խոշոր հողատիրության և ստրկատիրության ոյդ դասակարգի մեջ։ Բարձրացավ նաև ընդհ՝ կայսերական իշխանությունը։ Հպատակների մեջ ավելի շատ ակնածանք ներշնչելու համար մտցվում և հոխ ծիսակատարություններ, կայսրն սկսում և զգեստավորվել չքնդ հանդերձանքներով, գլխին թագ դնել։ Նա քնդունում և «dominus»՝ տեր տիրոջը, իսկ կայսրության քնակիչները կոչվում են նրա հպատակները (subiecti)։ Կայսեր անձնավորությունն աստվածացվում և քրիս-

տանեուքյան ժամանակ, ինչպես նաև առաջ էր՝ հնքանոսության ժամանակներում բացի բյուրոկրատիայից կայսերական իշխանության համար չէրնան և գալիս մի նոր ներսուկ՝ նահանգին քրիստոնեական հնկեղեցու։

Քրիստոնեական հնկեղեցին

Կոնստանտինի ժամանակվանից քրիստոնեությունն սկզբում գոհնում է հնքանոսությանը հավասար ճանաչված կրոն (ինչպես այդ ճանաչվել էր Միլանի՝ 313 թ. հդիկտով), իսկ հետո յել՝ պետական միակ կրոնը։ Հնկեղեցու գլուխը փաստորեն կայսրն էր դանդնած։ Նրա վերահսկողությամբ և կառավարում հնկեղեցու կառավարությունը, հրավիրվում են հնկեղեցական ժողովները։ Քրիստոնեական կրոնի բնույթը փոխվում է։ Զանազան ոգեղեցիկ պատկերների կրոնից, տաղտանների, առասպելների, սուրբհների և մեռյալների[1]) կրոնից,—ինչպես բնորոշում է այն Մենգերը,—քրիստոնեությունը վեր է ածվում հարուստների սեփականության կրոնի։ Առաջվա պարզ կառուցվածքի փոխարեն առնվում է յեպիսկոպոսական կարգ, առաջ է քաշվում պաշտոնների՝ սարկավագների և յերեցների մի ամբողջ չարք՝ յեպիսկոպոսների և միտրոպոլիտների դյեսավորությամբ։ Դրա հետ միասին քրիստոնեական գոգափարախոսությունը ավելի և ավելի յի գոհնում սարկատիրական հասարակության և պետական կենտրոնացման կայունացմանն ուժանգակող գոգափարախոսություն։ Նա ձգտում է ապահովել բնակչության հնազանդությունը գերագույն իշխանության նկատմամբ։ Զանազով կասեցնել ժողովրդական մասսաների հեղափոխականացումը, քրիստոնեական կնկեղեցին ժողովրդական շարժումն ուղղում է հնքանոսական ջարդերի հունով (հնքանոսական տաճարների և գրադարանների ավերումը), որնակ՝ Ալեքսանդրիայի գրադարանը 4-րդ գարի վերջում։ Այդ ժամանակվանից ոգեղեցիան ու հեղափոխական հոսանքներն սկսում են հերետիկոսություններն ևս ընդունել (արիոսականություն, նեստորականություն, դոնատիզմ և այլն)։

Բանակ

Հպատակեցման մյուս գծնքը կենտրոնական իշխանության ձեռքում բանակն է, վորին նույնպես մեծ ուշադրություն է նվիրված Դիկտատորների ոեֆորմներում։ Բանակի ամենամարտունակ մասը կազմված էր այսպես կոչված comitatenses բնտրյալ զոհատներից, վորոնք տեղա-

[1] Маркс и Энгельс, соч. т. XV. стр 603.

որպես հին կիրքի խորքերում. ակնարկ և, որ նրանց գլխավոր խնդիրն էր՝ ընչել ամեն անսակ ներքին չարժումները, առաջին հերթին սարուկների և կրոնների չկազարող հնդաֆոխական կուլքերը. Միացած ֆոկատներք տեղավորված հին ամրանաների մարգերում՝ որպես հոգի վրա նստած ժառանգական ապրանքան —վերարնակիչներ (limitanei)։ Վերջապես, վերացված քրիստոնյաներն (արևատրիանական) գվարդիայի փոխարեն, որոն առաջներում այնքան ակտիվ դեր էր կատարել բոլոր ներքին հեղաշրջումներում, կազմակերպվեցին այսպես կոչված palatini-ների ֆոկատները, որոնք անմիջապես արքունիքի կարգապրության տակ հին գանվում։ Ավելացվեցին բանակին հատկացվող ծախքերը, ավելացվեց լեգեոնների քիվը, բայց դրա հետ զուգընթաց կատարվեց լեգեոնների մանրացում, որպեսզի դրանք ավելի լավ չարժունակ գասնան և հրամանատարական կազմի մեջ չկենտրոնացվի չափազանց մեծ իշխանություն, որ կարողանար վտանգավոր լինել կենտրոնական իշխանության համար։ Լեգեոնի կազմը 6 հազարից նվազեցվեց մինչև 3 և 1 հազար մարդու։

Մյուս կողմից այդ ռեորգանիզացիան մեծանում է ռազմական ֆոկատների նշանակությունը, որոնք հավաքագրվում հին բարբարոսներից, այսինքն այլացեղ ժողովուրդներից՝ գոլ հատուկներից և գոլ հուններից։ 4-րդ դարի վերջին—5-րդ դարի սկզբին կազմությունը բարբարոսներից պաշտպանվում է, գլխավորապես, հենց նույն բարբարոսների միջից հավաքագրված ֆոկատների ոգնությամբ։

Բարբարոսներին բանակ հին հավաքագրում հետևյալ պայմաններով։ Մի կողմից դրանք ֆեդերատներ, կամ դաշնակիցներ էին, որոնց հետ պետությունը պայմանագիր է կնքում՝ ռազմական ֆոկատներ ստեղ համար։ Այդ ռազմական ֆոկատները տեղավորվում հին սովորական կարգությամբ անբիտորիայում, օթիանների համար այն հաշվով, որպեսզի հողատերը իր տան մեկ երրորդ մասն ու իր կենսուրանները մի երրորդը տրամադրեր այդ գինվորների պահպանման համար (Աբկագիոսի և Հոնորիոսի՝ 398 թ. նկիկոը)։

Զինվորական ծառայության մյուս ձևը՝ հպատակեցվածներն հին՝ dediti։ Առաջիններին (ֆեդերատներին) հետ պայմանագիրը երբ կնքվում, իսկ երկրորդները համարվում հին կարգության կողմից նվաճվածներ։ Որպես հողատեր հին բռնի տարածում՝ մեծ մասամբ տահմանամերձ մարզերում։ Դրանց

մինչեւ եր կատարվում գինվորների հավաքագրումը՝ ժամանակ ցուկատների համար։

Հատկացվող հողամասերը

Նատուրալ տնտեսության անցնելու կապակցությամբ ստիպված պետք եր Նատուրալ բնույթ տրվեր նույնպես ամբողջ պետական մինչեւ նաեւ Բանակին սկսեց այն միջերքներով պահվել, վորոնք ժառանգարարվում էին անմիջապես բնակչության կողմից։ Զինվորների համար կազմվեցին հատուկ միջերաքաժիններ (annona), վորոնք բազկացած էին հացից, մսից, ալից, գինուց, միքայուղից և քացախից։ Հենց միչա այդպես էլ կերտարաժիններ սահմանվեցին նայով միների համար (caput)։ Փայաբաժիններին չափն ատիճանների ավյուտանքի բարձրացմանը զուգընթաց ավելացվում եր։ Զինվորներն ատանում էին մեկ փայաբաժին, իսկ հրամանատարական կազմն ատանում եր այդպիսի փայաբաժիններից չատ մեծաքանակ։

Նատուրալ վարձատրման փոխադրվելց նայով չինովնիկությունը՝ բյուրոկրատիան։ Որա համար էին հատատվելցին հատուկ փայաբաժիններ (annonae capita), վորոնց քացի պարենամթերքից, ատանում էր հագուստեղենի, ալթաքի, ամանեղենի և նույնիսկ հարեմների վորոշ քանակություն։ Որա հետ մեծապես չինովնիկներին վճարում էին նայով դրամ։ Պաշտոնը քողնելիս փայաբաժնի մի մասը հետ եր վերադարձվում։

Վորպեսզի հնարավոր լիներ բանակն ու չինովնիկությունը Նատուրալ հիմունքով պահել, 297 Ք. Դիոկղետիանոսը հարկային ռեֆորմ անցկաց, վորի շնորհիվ հարկերի գանձումը սահմանվեց Նատուրալ հարկերի ձեվով։ Մարզահամար կատարվեց ամբողջ կայսրության մեջ։ Առաջ հարկ վճարում էին միմիայն պրովինցիաները. իտալիան հարկերից ազատված եր, այժմ պետք և հարկ վճարեր կայսրության ամբողջ բնակչությունը՝ բացառությամբ մեծ Հռոմ քաղաքի բնակչությունից։ Մտցվեց հողային կադաստր կայսրության մեջ բոլոր հողերի ցուցակագրություն, վորը կրկնվում էր յուրաքանչյուր հինգ տարին մեկ։ Մահմանվել եր հատուկ հարկային միավոր՝ caput, և յուրաքանչյուր քաղաքային ոկրուգի վրա դրվել եր այդպիսի հարկային միավորների վորոշ քանակություն։ Միքիայում մի այդպիսի հարկային միավորով էին հարկվում քառորդ հա 5 յուգերը[1], գամ տասնյին կար-

[1] Յուգերը հողաչափական միավոր է, հավասար է մոտավորապես 2500 քառ. մետրի—Թարգմ. խմբ.

դի վաթսնոցի 20 յոսփերը, կամ առաջին կարգի ձիքներս, 336 ֆառը։ Մյուս կողմից, բոնող անասուններն ու բանվոր ձեռքերը՝ սարսվիները, կռաններն ու գլխահարկով հին հարկվում։ Այսպիսով, այդ հոգային հարկը գուգակշռվում էր բանվոր ձեռքերի գլխահարկի հետ։ Ամեմատականների և արհեստավորների վրա դրվում էր հատուկ փոգային հարկ (lustralis collatio), որը մքաղքից կոնստանտին կայսրը, կազմվել էին ցուցակներ, որոնք յուրաքանչյուր առեմատականի և արհեստավորի համար սահմանում էին հարկի չափ՝ փոդի վորոշ գումարով։ Կայսրության բնակչության համար ժողովրդին նախիվ գանազան տեսակի հատուրակ պարտաւքներ, որինակ՝ բնակչության կողմից պետական պահեստներին գանազան հատուրակ մուծումները հասցնել, բնակչության կողմից կամուրջների և ճանապարհների կառուցում ու նորոգում, կայսերական պալատների կառուցում։

Այս բոլոր միջոցառումներով ձեռք բերվեց սոցիալիստական հասարակության ժամանակավոր կայունացում։ Բայց այդ սոցիալիզացիան անկայուն էր և ներքուստ հակասական։

Ուս հումանական կայսերության քնութագրումը Մեզելի մոտ

«Ընտանիքի, մանավոր սեփականության և պետության ծագումը» աշխատության մեջ Ենգելսը տալիս է Հռոմեական կայսրության այդ ժամանակաշրջանի հետևյալ բնութագրումը։

«Վիքիսքի սեղեսորիայի վրա ապրող մարդկանց հակասական մասսայի համար իրոք մի սիրալուր կապ հանդիսանում էր Հռոմեական պետությունը, որը ժամանակի ընթացքում գարձավ այդ մասսայի ամենավոխերիմ քշնամին ու կեղեքողը։ Պրովինցիաները վոչնչացրին Հռոմը։ Հռոմն ինքը վերածվեց մի պրովինցիալ քաղաքի, ինչպես մյուսներն են,—արտոնյալ, բայց արդեն զգալապես սեղրացած, գգալապես համաշխարհային կայսրության կենտրոն լինելուց, կորցրած իր նշանակությունը՝ կայսրերի և նրանց կուսակալների սեղոտանիստը լինելու, վորտեղ այժմ ապրում էին կոնստանտինոպոլսում, Տրերում, Միլանում։ Հռոմեական պետությունը վերածվել էր վիքիսքի բարդ մեքենայի՝ բացառապես հպատակների հյութերը ծծելու համար։ Հարկերը, պետական պարտուլքները և գանազան բահրանները մասսային նեռում էին ավելի և ավելի խորը ապքատության գիրկը. այդ ընդումն ուժգնացնում և անասնելի էին գարձնում կուսակալների, հարկահավաքների, գինվորների հարստահարում-

ները։ Ասա, թե ինչի համար հռոմեական պետությունն իր հա-
մաշխարհային տիրապետությամբ, գոյության իրավունքը նա
հիմնում էր կարգը պաշտպանելու վրա՝ ներսում, և բարբարոս-
ներից պաշտպանելու վրա՝ դրսից, բայց նրա կարգը, ամենավատ
անկարգություններից ավելի վատ էր, քան բարբարոսներին, որոն-
ցից նա քաղաքացիներին հանձն էր առնում պաշտպանել, վեր-
ջիններն ապաստամբ ստրկի[1]։

Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպիսի անկանխելի փախուստ
դեմ առավ հռոմեական աշխարհին իր ամսական ստրկությամբ։
Ինգերն ասում է, որ ստրկությունը անտեսապես անհնարին
դարձավ, ազատների աշխատանքը բարոյապես արհամարհում
էր։ Առաջինն ստրկի չէր կարող, չնչին տրոցը դեռևս չէր կարող
դառնալ հասարակական արտադրության հիմնական ձևը։ Այդ
դրությունից դուրս բերել կարող էր միայն արժատական հեղա-
փոխությունը[2]։

Այդ ստրուկների այն հեղափոխությունն էր, որը լինվիդ-
պացիայի ընթացքում ստրկատիրությունը։ Ինչպես ասում է ըն-
կեր Մաոցկին՝ «վերջ—հռոմայեցիները, այսինքն՝ բոլոր բարբա-
րոսները, միավորվեցին ընդհանուր քշնամու դեմ և գլխովին
խորտակեցին Հռոմը»[3]։

Ընդհանրացնելով և ամենքիանալ այդ բարբարոսական ալիքին-
երի հետ, որոն ավերեցին վճռական դեր կատարեց Հռոմեական
կայսրության կործանման գործում։

---

[1] Маркс и Энгельс соч. т. XVI, ч. 1, стр. 125. Նույնը տեսնել. Ին-
գելս. Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը 1932 թ.
էջ 167։

[2] Նույն տեղը, էջ 120, համեմատ՝ Ինգելս Ընտանիքի, մասնավոր սեփա-
կանության և պետության ծագումը. 1932 թ. էջ 170։

[3] Մաոցկի. Լինինիզմի հարցեր. էջ 668—669

II ԳԼՈՒԽ

ՀԻՆ ԿԵԼՏԵՐԸ, ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԸ ՅԵՎ ՍԼԱՎՈՆՆԵՐԸ

Ցնծուպաշի հնագույն բնակչությունը

Այն բարբարոսական ազգաբնը, որի հետ հռոմեական պետությունը ստիպված եր մշտապես բազմվիլ, Արևմտյան Եվրոպայի ամենանշանակալի իր կապի մեջ ընդգրկում եր կիլտերի, գերմանացիների և սլավոնների բազմաքիվ ցեղեր, ինչպես նաև շատ ավելի հին նախնական ծագում ունեցող ցեղեր, որոնք պահպանել էին իրենց հնավանդ լեզուները ու հասարակական կենցաղը և որոնք ձևավորված էին գեռ մինչև Եվրոպայում հնդեվրոպական ցեղերի (այսինքն՝ կիլտերի, գերմանացիների, սլավոնների) լեզվակերպը յերբևան գալը։

Եվրոպայի ազգ հին բնակչությունից, որը խոսում եր լեզվի պարզագույն մինչհնդեվրոպական, հարեքաական ստագիայի լեզուներով, մինչև մեր ժամանակները պահպանվել են մեզի ժամանակակից հյուսիսային Իսպանիայի և հարավային Ֆրանսիայի (Գասկոն) մերձպիրենեյան բասկյան լեզուները։ Հռոմեական հզորության ազգ հնագույն ցեղերի տարբերակությունը բռնել եր շատ ավելի ընդարձակ մարդ։ Իրենները, որոնց հետևորդներն են հանդիսանում ժամանակակից բասկները, բնակվում էին Իսպանիայի և, ըստ յերևույթին, հարավային Գալլիայի (Աքվիտանիա) մի բավականին մեծ մասում։ Հարավ-արևելյան Գալլիայում և հյուսիսային Իտալիայի ու արևմտյան Ալպերի ամենանշանակից շրջաններում ապրում էին լիգուրների ցեղերը, որոնք քոա հնագույն տեղակությունից, շատ հին ժամանակներում ապրում էին Արևմտյան Եվրոպայի շատ ավելի ընդարձակ մի տերիտորիայում։ Կարելի չի չհիշատակել, որ ազգ հնագույն ցեղերի տարբերակության մարդկերը հռոմեական հզորության էլ շատ ավելի ընդարձակ են չափել, քան ազգ նշել են անտիկ աշխարհի պրակտ ազբյուրները։

Կելտերի առաքինակուրքյունը

Կելտերը, վորոնք լեզվական տեսակետից ներկայացրել են զարգացման հարեվանական սխեմեից դեպի հնգնորպական անցողիկ սատադիան, հանրապետությունն վերջին և Հռոմեական կայսրության հզորության ապրում էին Գալլիայում, ըստ Հուլիոս Կեսարի վկայության՝ այդ յերկրի կենտրոնական մարզերում, Լուարա և Մենա գետերի ավազանում; մինչդեռ յերկրի հարավը բնակված ազգությունները էլին պրատիցրել, իսկ հյուսիսը՝ հուլներն և հասմատեցիները համար անհայտ, անորոշ նահնիական ծագում ունեցած բնչգերը, վորոնց նրանք անվանում էլին յեր-բեմն կելտեր, յերբեմն գերմանացիներ։ Իսպանիայում կելտերն ապրում էլին հարավ-արևմտյան մասում, մինչդեռ յերկրի կենտրոնում ապրում էլին քառը ծագում ունեցած ցեղերը՝ կելտիբերները, վեթթոնես, Իրլանդիայում և Բրիտանիայում կելտերն, ըստ յերևույթին, հիմնական բնակչությունն էլին կազմում, բաժանվելով բազմաթիվ ցեղերի։ Կելտերն սկզբնապես ապրում էլին Նուրնոես ու Դանուբ գետերի վերին հասանքներում (հելվետներ), ինչպես նաև Բոհեմիայում (բոյերը) և սահմանամերձ յերկրներում, արշավանքներ ու զազրեր կատարելով դեպի հարևան մարզերը։

Կելտական ցեղերը, ինչպես մենք կարող ենք յենթադրել, պատկանում էլին յերկու հիմնական խմբերի՝ այսպես կոչված գանգլական (կամ արևելյան) խմբին, վորի մեջ կարելի յե դասել Իրլանդիայի (հին Հիբերնիայի) և Շոտլանդիայի (արևմտյան Շոտլանդիայի, հին Կալեդոնիայի անուանները), և—կիմբրական խմբին, վորին պատկանում էլին վալիեցիները (ուելսները) և Ուելսի ու Բրիտանիայի (հին Ալբիոնի) բրիտաները և, թերևս, մայր ցամաքի կելտերը, վորոնցից մեզ և հասել Բրիտանի կելտերի բրիտոնական լեզուն։

Կելտերը ամենակուլտուրական ցեղերն էլին Գալլիայի մյուս ցեղերի մեջ։

Գալլիայի կելտերը սինկհռոնական յեվ հոռոմեական ժամանակաշրջանում

Հռոմեական նվաճման նախորյակին կելտերը մոտ նկատվում և բարբարոսության անցում դեպի գասակարգային հասարակության նախնական ատադիա, սակայն գեռևս

սոբակական ձևը տոհմական համայնքն էր, վորը դեռևս չբնչնար ժամանակ պահպանվում էր վորոշ կնչատական մարդերում, որինակ, Իրլանդիայում, Ռուսլում, Շոտլանդիայում, և մասամբ Բրնտանում։ Գալլիայում, սկզբնական տոհմական համայնքը մինչև մեր թվագրության 1-ին գարի կեսը սկսել էր արդեն քայքայվել։ Նրա մնչ կռկվում և տոհմացնզայինն ավազանու. վերնախավ, վորը ըստ կնսարի ջնձիչներ (equites) անունն էր կրում, ջնձիչներն սիրում էին ամենի խոշոր հողամասերի, վորոնք նրանք մշակում էին սոբուկների ոգնությամբ, ինչպես նաև անասունների մեծ հոտերի միջոցով։ Տոհմական համայնքի մյուս բնվոռում կռկվում են ազատացած մարդիկ, վորոնց կնսարը ոպչերս և անվանում։ Նրանք մանում են խոշոր հողատերերի և անասնատերերի կախման մեջ իրըև ռամբականներ (վնախյաններ) կամ կլնենտներ։ Այդ ռամբակաները համաքն զբաղ են ստանում անասուններով, բարեր յին վճարում իրենց սիրոջը և կրում են զանազան պարտականներ, այդ քվում նաև պինվորական ծառայության ժամերով սիրոջ դրուժինայի կազմի մեջ։ Ռամբակաների շարքին էին պատկանում նաև ոչ մեծ մարդիկ, վորոնք կորցրել էին կապն իրենց տոհմային միավորումների հետ և բնակություն էին հաստատել անծանոթ հողերում։ Նրանք նույնպես ընկել էին Գալլիայում մեծ ու ավելի ուժեղ իշխանության և ոգնության ձևով բերած տոհմացնզային ավազանու. կախման մեջ։ Կնլատական հասարակության այդ առաջնորդների շուրջն են սկսում խմբվել մշտական դրուժինաներ, վորոնք իրենց առաջնորդների հետ հատուկ նվիրվածությամբ էին կապված։ Իրենց առաջնորդներին այդպես նվիրված դրուժինիկների (soldurii) կազմակերպվելն ամենևին էլ չի հանդիպանում միայն գերմանական վոգիի անցյալի առանձնահատկությանը, ինչպես հաստատում են գերմանական բուրժուական նացիոնալիստ պատմաբանները։

Կնլատական հասարակության մեջ ավազանին իշխանությունը բաժանում էր քրմերի՝ այսպես կոչված զրուիդների հետ։ Սրանք կազմում էին մի հատուկ քրմական կազմակերպություն և հավաքվում էին կենտրոնական Գալլիայում հատուկ համագումարների։ Բացի քրմականից, սրանք կատարում էին նաև գաղափարական ֆունկցիաներ, լուծում էին զանազան կոնֆլիկտներ, վորոնք ծագում էին ցեղերի մեջեն։

Այդպիսին էր գալլերի հասարակարգը նվաճման սկզբին։ Նվաճերը նասակյաց հոգեզորներ էին, քնգնս Ներոնց ժամ խիստ զբզջացած էր նաև անասնապահությունը։ Ապրում էին Նրանք գյուղերով, վորոնք շրջապատված էին բազմաքիվ ապարանքներով (хутор)։ Ճիշտ այնպես, ինչպես ապրում էին նաև հին գերմանացիները, և ունեին ամրացված ապաստարաններ, վորտեղ հավաքվում էին քշնամու հարձակման ժամանակ։ Այդ ապաստարաններում կար և վորոշ քվով մշտական բնակչություն։ Հանձին պատերազմի ժամը արհեստավորների։ Սովորաբար այդպիսի ամրացված տեղերում գերազատում էին հատատվել գարբիններերը, վորոնք գինք էին պատրաստում։ Այդ ամրացված տեղերը (oppida) հանդիսանում էին պաշտամունքի, ինչպես նաև այն ժամանակ շատ քուչ կերպով զարգացած պրիմիտիվ առևտրի կենտրոններ։

Հին կելտերն ապրում էին առանձին ցեղերով, վորոնք կազմում էին ցեղային միություններ, այսպես կոչված «civitates», վորոնց միավորումը գեռևս շատ անկայուն էր։ Առանձին ցեղային տարբերությունները, վորոնք դպալիորեն գեռ ասհմանական բնույթ ունեին, պահպանում էին վորոշ ինքնուրույնություն։ Ցեղային միության գլուխ կանգնած էր ամառանու ժողովը, վորը կնատրը տովորաբար անվանում էր անանատ։ Այդ ատենատը իր մեջից առանձնացնում էր քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնատար անձինք։ Կելտերի մոտ պատերազմը սկսված սկզբնավորման ժամին և վկայում էր ընտանական պետական հարկերի առաջացումը։

Թե ինչ չափերի էր հասնում այդ գալլական հասարակության մեջ գասակարգերի ձևավորման պրոցեսը, կարելի է դատել նրանով, վոր օրինակ, հնատրի հիշատակած հելվետական առաջնորդ Որգետորիքսը (Հելվետների հյուսիսային Եվրոպայի ե) իր մոտ ուներ մինչև 10 հազար ատրուճ։ Այսպիսով, գալլական ամառանու առանձին ներկայացուցիչների անհամասությունը խոշոր չափերի էր հասնում։ Ընհանական ամառանու այդ հարաբերությունները սկսում են ձգտել պետության մեջ միանձնյա իշխանության։ Զարգանում և տոհմայնական պայքարը, վորը մասամբ հիշեցնում է այն, ինչ հատուկ էր հին հունական բանապետություններին։ Նկատվում էին նաև առանձին ցեղերի դյուհավորությամբ գանազան միություններ և ցեղերի ամենի ընդարձակ պետական միավորումներ։ Սկզբներում բոլոր կելտական ցեղերի մեջ հեգե-

Հանիա ունեցին արվիններըը իսկ հետո գալլիայի հեգեմոնիայի համար իրար դեմ եկին պայքարում հռոմեները ու սենկմանները։ Վերջիններըը նույնիսկ վարձեցին գերմանական առաջնորդ Արիովիստին ընդդեմ իրենց ցեղակիցների։ Հյուսիսում առաջնությունն եկին ձեռք բերել սեմները, վորոնց անունով անվանվել և Քնյմա քաղաքը, ինչպես նաև նեմվիների ցեղը՝ Բնյդիկյում։

Հռոմեական նվաճումը արագացրեց գաստակարգերի կազմավորման պրոցեսը և ավարտեց կիլտական հասարակության վերածումը գասական ստրկատիրական հասարակության. այդպիսի պրոցեսին էլ հանգեց ըստ էության այսպես կոչված գոռմանդացիան. սա առանձնապես բնութնորոշվորեն էր տեղի ունենում Գալլիայի ավելի հարավային մասերում, մինչդեռ հյուսիսի առաստաններում գեռ չերկար պահպանվեցին նաև ավելի պրիմիտիվ հասարակական հարաբերությունները և ավելի հին, լատինական լեզվի ազդեցության տակ չընկած, գալլիական բարբառները։ Գալլիական oppida—ները՝— ամրացված վայրերը— վերածվեցին հռոմեական տիպի քաղաքների՝ մոնոպոլիզացիայով ընդունակ իրար միացան հռոմեական ճանապարհների ցանցով։ Ամեն խոշոր հոգային սեփականությունը՝ ստրուկների չահագործման հետ։ Հռոմեական կայսրության վերջին, Գալլիայում, ինչպես և մյուս պրովինցիաներում զարգանում է կոլոնատը, կազմակերպվում են ընդարձակ վիլլաներ՝ հռոմեական տիպի կալվածքներ։ Գալլիական բնակչությունը խառնասերվում է յեկվոր հռոմեական բնակչության հետ, կազմելով գալլո-հռոմանական ազգություն՝ հատուկ ռոմանական լեզվով։

Գալլիան այդ ժամանակներում ապրում էր հենց միևնույն հզնաժամը, ինչ վոր ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը։ Եկբկրում տեղի չեն ունենում ստրուկների և հորատացվող գյուղացիության (բագաուդների) խոշոր ապստամբություններ։ Այդ ապստամբությունները զուգակցվելով գերմանական ներխուժների հետ, տապանում են, իսկ ապա 5-րդ դարի վերջին լիովին կործանում են հռոմեական տիրապետությունը Գալլիայում։

Բրիտանիայի յեվ Իռլանդիայի կելտերը

Բրիտանական կղզիների՝ Իռլանդիայի (հին Հիբերնիայի կամ Ինբնայի) և Բրիտանիայի (հին Ալբիոնի) մասին մեր ունեցած տեղեկությունները հասնում են մինչև Փիլիպպոս և Ալեքսանդր Մակեդոնացիների ժամանակները (4-րդ դար մ. ք. ա.)։ Այս կղզիներում բնակած կելտական ցեղերը, վորոնց մեջ ավելի հայտ-

նի հին բրիտաններըը, որոնց մոտ հին ընկերքին, նրանց ընկերում շատ հեռու նր մշակվում տնագը, որի հետևանքով այդ կղզիներըը գեռևս շատ ավելի հին նպոհասում փյունիկեցիների կողմից կոչվում հին առևտրի կղզիներ (Համերոսի մոտ՝ «հասահերիդներ»)։ Մանկեռնական նպոհայից պահպանվել են գրաճների գանձեր. դրանց տեղագրությունը քիչ և ասլիս հետաքրքրել հին առևմտյան ուղուն՝ Դանուրով, Հռենոսով, իսկ կարող և պատահել և Հուտրայով, Վիճայով ու Ռոնայով և հյուսիսային ծովով, որը Մանկեռնական կապում նր հեռավոր բրիտաներ կղզիների հետ։ Բրիտաներըը առևմտյան կապեր ունեցին նաև մայր ցամաքի կեղտերի հետ։

Բրիտանիայի քույր կեղտական ցեղերին հատուկ և առևմտական կարգը՝ հայրիշխանական առևմի ձևով, որը ընդունված և կոչել ակլանո տերմինով։ Բայց գեռ ընդհուպ մինչև Հուլիոս Կեսարի ժամանակներըը Բրիտանիայում պահպանվել հին ավելի վաղեմի մայրիշխանական առևմի մնացուկներըը. պահպանվում նր պոլիանդրիան կամ բազմայրությունը, երբ մի քանի եղբայրներ ունենում հին մեկ ընդհանուր կին։ Ծնդելըը ամլտական, իրլանդական և շոտլանդական գանազան տեսակի ավելի ուշ ժամանակի հիշատակարաններին հիման վրա հավատում և, որ՝ ակլտերի մոտ II-րդ գարում եղբայրությունը միամուսնության կողմից գեռ քոլորովին նր դուրս մղվել[1]։ Կանայք ժողովրդական ժողովներում ոգևորում հին ձևերի իրավունքով։ Շատ անգրագիտ հին պիկտերի մոտ քաղաքական իշխանությունը ժառանգվում նր կանանց գծով։

Կելտերի մոտ զարգացած նր եղբայրատեղությունը, բայց հատկապես մեծ նշանակություն նր ստացել անասնապահությունը։ Նուրբիկ գանազան հանցանքների համար գանձված տուգանքները վերուվում հին կովերի քանակությամբ։ Եղբայրատեղության մեջ տիրապետում նր հողազատերի (переложная) սիստեմը, ըստ որում հողի ավելի մեծ մասի մշակումը կատարվում նր տոհմական կազմակերպությունների կողմից, ըստ բնակավայրերի, ամբողջ կլաններով, հողի մի մասի վերաբաժանումներով առանձին անհատությունների մեջ՝ ընդհանուր մշակման համար։ Արդեն Հուլիոս Կեսարի ժամանակներում, երբ ինքը եղել և Բրիտանիայում (I-ին գարի կեսերին՝ մ. ք. ա.), առանձնանում են եղբայր. գասեր, նման այն բանին, ինչպես այդ

[1]) Маркс и Энгельс, соч. т. XVI, ч. 1, стр. 109

անգի չեր ունենալ Գալլիայում,—քրմերի դասը՝ նման գալլիական գրուիդներին, և հնէյանների դասը՝ նման ցեղական ավազանան, վորն ի տարբերութիւն ջորքայինն կելտերից առվորաբար ժողովուրդներով չեր պատերազմում, Հռոմէական նպոխաչի հնէյաններին նման։

Հուլիոս Կեսարը, Գալլիան նվաճելուց հետո, չերկու արշավանք կատարեց գնդի Բրիտանիա (55—54 Ք. Ք.)։ Նրան հրապուրում էին տեղական հազուրդագրութիւնները, քի քրը Բրիտանական կղզիներում վոչ միայն անապ, այլև մեծ քանակութիւնամբ գտնվի չի արդյունահանվում։ Բացի դրանից, հռոմեական զորքերն աշխատել էին Ռհոնում, վորպեսզի ավելի շատ տարուվներ ձեռք բերեն։ 55 Քվի առաջին արշավանքի հաջողութիւնը քիչ եր, սակայն 54 Քվի չերկրորդ արշավանքը հաջողութիւամբ պսակվեց։ Բրիտանական ցեղերի միութեան առաջնորդ Կասիվելլաունի գեմ հռոմայեցիք խոշոր հազթութիւն տարան, պատանդներ վերցրին, վորից հետո Հուլիոս Կեսարը վերադարձավ ժայր ցամաք։

Այդ ժամանակից ավելի անբա կապ սահմանվեց Բրիտանիայի և Գալլիայի միջև։ Գալլիական վաճառականները սկսեցին ավելի հաճախ այցելել Բրիտանիա։ Գալլիական ապրանքները, Հուլիոս Կեսարից պարտութիւն կրելով, հաճախ փրկութիւն էին գտնում կղզիներում, մինչդեռ առանձին բրիտանական ցեղերի տապալված առաջնորդները փախչում էին Գալլիա։

Բրիտանիայի իսկական նվաճումը Հռոմի կողմից կատարվեց հռոմեական կայսր Կլավդիոսի ժամանակ (մ. Ք. 43 Ք.) գեպի Բրիտանիա Կեսարի կատարած արշավանքներից գրեթե 100 տարուց հետո։ Նվաճումը քիչ տզիավորական էր, գլխավորապես, հռոմեական առեվտրականների և վաշխառուների շահերից։ Այդ ժամանակ Բրիտանիայի շատ գալլիական առաջնորդներ խնդրել էին հռոմեական վաշխառուական կապիտալի ցանցերում։ Սակայն այդ նվաճումն էլ գեռ հաստատուն չեր։ Շուտով, 60-ական թվականներին, տեղի չի ունենում բրիտանական ցեղերի խոշոր ապստամբութիւնն այդ ցեղերից մեկի՝ իցենների թագուհի Բոադիցեայի գեմ Բոադիկեայի առաջնորդութիւամբ։ Այդ ապստամբութիւնը առաջ եր չեկել հռոմեական վաճառականների և վաշխառուների կողմից գործադրած ընդունելի հետեվանքով. վաշխառուական ոպերացիաներում բրենց միջոցները Բրիտանիայում ներգրած հռոմայեցիների մեջ մենք հանդիպում ենք նաթով հայտ-

Նի փիչիսափա Մեննիչայի անվանը։ Ապատաժրութիյունը ընչվեց և գրանից անմիջապես հետո տեղի չի ունենում Բրիտանիայի հետագա նվաճումը։ Առանձնապես մեծ հաջողութիյուններ չեն հետևում հռոմայեցիներբը Բրիտանիայում Ագրիկոլայի կուսակալութիյան ժամանակ, որի կենսագրութիյունը գրված է նրա փեսա, հռչակավոր հռոմեական պատմաբան Տակիտոսի մեռքով։ Հյուսիսային ցեղերից պաշտպանվելու համար կառուցվեցին յերկու պարիսպներ, ըստ որում յերկու տարվա ընթացքում դեներ՝ այսպես կոչված Ագրիկոլայի պարիսպը և, մի փոքր ավելի ուշ, Անտոնինի պարիսպը։

Բուրժուական արհվմատ-յեվրոպական գրականութիյան մեջ մեծ վեճեր են տեղի ունենում այն մասին, թե ինչ ստիճանի չի ուժանացված Բրիտանիան։ Շատ տեղական ավյալներբը ցույց են տալիս, որ բարեր նյութական կուլտուրան, որ փոխ են առել Հռոմից, Բրիտանիայում միայն կենցաղական հատարակութիյան վերնախավերն ունեցին, թե այդ հատարակութիյան ներքնախավերի մեծ մասը շարունակում էր ապրել առհվասկան կարգով։ Այնուամենայնիվ առանձին վայրերում յերեվան են գալիս հռոմեական համբարներ, որոնք փոքր ու փոքր շրջապատվում են վաճառականների ու արհեստավորների բնակավայրերով և քաղաքների են վերածվում. գլխում էր հռոմեական հանապարհների ցանց։ Անգլիական մի շարք արդի քաղաքների անուններբը վերջանում են էչեստեր (որինակ Մանչեստեր). էչեստեր բառը ծագել է castrum (համբար) հռոմեական բառից։ Արդեն այս միայն վկայում է, որ կենտրոնական ծագում ունեցող հին քաղաքների հետ միասին բնչպիսիք են, որինակ՝ Լոնդինիումը (Լոնդոնը) կամ Եբորակումը (Յորկը), անգլիական արդի քաղաքներից շատերը առաջացել են հին հռոմեական համբարների հիմքի վրա։ Հռոմեական կառուցվածքով վիլլաներբը, կալվածքներբը, որոնք հայտնագործվում են հնագիտական պեղումների միջոցով, յերբեմն շատ հազվագյուտ են, նրանք գտնվում են, գլխավորապես, հարավ-արևմտյան Հռոմեական գաղութարնակներբը՝ վաճառականներբը, չինովնիկներբը, առանձնապես զինվորականներբը, բրիտանական հատարակութիյան միայն վերնախավերին փոքր չեռն են կազմում։

Բրիտանիայի և Հռոմեական կայսերութիյան միջև յեղած կապը հնագիտան քուլանում է, առանձնապես 3-րդ դարի վերջից և 4—5-րդ դարերի ընթացքում, մարդ ցաոաքի կողմից փրանկ և

ամբ ցեղերի հարձակումների ազդեցությամբ։ Բրիտանիան պաշտպանելու համար կազմակերպվեցին ռազմային ուժեր և հիմնվեց պետի հատուկ պաշտոն՝ ռազմավարական ափըն (ապահովելի ափը) պաշտպանելու համար։ Այդ միևնույն ժամանակներն են վերաբերում նաև հյուսիսից՝ Շոտլանդիայի կողմից և արևմուտքից՝ Իրլանդիայի կողմից կատարված նոր հարձակումները։

Այսքիսի դեմ Մաքսիմոսի ժամանակ հռոմեական զորքը կռվում էր ամենից հաջող հռոմեական կուլտուրայի մի փոքր շերտի դրեքն չհակատալը, որը հաստատվել էր Բրիտանիայում։ Դա այսպես կոչված Բրիտանիայում ռևնլատական վերաբնակչության ռազմը էր։ Դրա հետ միաժամանակ գա հյուսիսից սկոտների և մայր ցամաքից գերմանացիների (սաքսերի, անգլերի, յուտերի, ֆրիզների) հարձակումների ուժեղացման ռազման էր։ Կելտերը հերոսաբար կռվեն դիմադրում։ Այդ ռազմայից պահպանվել է մի լեգենդ ռքաղավոր (dux bellorum) Արթուրի և նրա ռևլոր սեղանի ասպետների մասին, որը հետո հայտնի միջնադարյան ասպետական ռոմանի բովանդակությունը կազմեց։

Բրիտանիայի մեծ մասն ընկավ անգլս-սաքսերի հարվածների, միայն արևմուտքը՝ Ուելսը, ինչպես նախիվ Շոտլանդիան դեռ երկար պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը։ Բայց կելտական ասհմական կարգը և յուրահատուկ կելտական կուլտուրան առանձնապես հաստատուն կերպով պահպանվում էին Իրլանդիայում։ Այստեղ ամբողջովին նուիրական հատուկ քրիստոնեական յնկնգնցի, որը չեր ճանաչում Հռոմի իշխանությունը և տարբերվում էր պաշտամունքի առանձնահատկություններով։ Բազմաթիվ իրլանդական ավանդավիճակը (saga) պատացրել են իրլանդացիների գրուչյանները իրենց հին հերոսների մասին։

2. ՀԻՆ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԸ

Գերմանական ցեղերի ծագումը

Ամենից ազնաբերի ազգությունները սովորաբար գերմանացիներ են անվանում մի շարք բարբարոս ցեղերի, որոնք ազգում էին Դանուբից դեպի հյուսիս մինչև Սկանդինավիա և Հնինոսից մինչև Վիսլա։ Սակայն սկզբներում այդ տերմինորիայի հարավային, իսկ քերևս նախիվ արևմտյան մարզերում ընակվում էին կելտական ցեղերը։ Վերին

Հաննոսի և Վերին Դանուբի (Մայն և Նեկկար գետերի ավազանը) միջև ընկած յեռանկյունին սկզբնական շրջանում գրաղեցրել էին հելվետները, վորոնք հետագայում տեղափոխվեցին արդի Շվեյցարիայի լեռները ու հովիտները։ Բոդենլիայում բնակվում էին բոյները՝ կելտական մի ցեղ, վորն այդտեղից հեռացավ 60 թ. ա. թ. ա. և քաղց յերկրին իր անունը (Bolohelm՝ բոյերի յերկիր)։ բնակվում էին կելտները նաև (այսպես կոչված Volcae) միջին Դանուբի ձախ ափի ավելի արեվելյան հողերում։ Բայց այդ, խիստ կասկած և առաջացնում բազմաթիվ այն լուգիացիների կամ լիգիացիների գերմանացիներին պատկանելը, ցեղեր, վորոնք ապրում էին Վիսլի ավազանում և վորոնք Ծառցել էին այնտեղ արեվելա-եվրոպական մարդերից, այսպես կոչված արեվելյան գերմանացիների գաղթելուց հետո (գոթեր, վանդալներ, բուրգոնդներ)։ այստեղ արեվելքից, այսպես կոչվածժողովրդները մեծ գաղթի վերջում գաղթած վիներ նրբի հետ խառնասերվելով այդ ցեղերը սկիզբ դրին արեվմտյան սլավոններին (հմմ. վենդերն ու լուժիչները), գլխավորապես մերձելբյանականներին (կամ մերձլաբյանականներին, ելբա գետի սլավոնական Լաբա անունից)։ Այսպիսով, գերմանական ցեղերի բնակության բուն շրջանները հանդիսանում էին Վիսլեր գետի և ներդքին ու միջին Ելբայի ավազանները, Ռուսլանդիա քերակղզին իր սահմանակից կղզիներով և Սկանդինավյան քերակղզու հարավ-արեվելյան մասը։

Ամբողջ պատմության ընթացքում հին գերմանական ցեղերի բնակության այդ տերիտորիայի վրա չի ապրել վորևվե միատեսակ մի ռասա։ Հին գերմանիայի բնակչությունը մի քանի (4—5) ֆիզիկական տիպերի խառնուրդ եր, վորը շարունակում եր նաև հետագայում խառնասերվել զանազան այլ ռասնիկական խմբերի՝ կելտերի, սլավոնների, ֆիններեի, ավելի հետագայում հրեաների հետ։ Հին գերմանացիները հանդիսանում էին զանազան ռասնիկական և ռասայական տիպերի բարդ խառնասերման արդյունք։

Հին գերմանացիներն իրենց ծագումն էլ վորևվե միատեսակ նախագերմանական ժողովրդից չեն առել, վորն իրը թե իր հերթին առվել է միատեսակ եվրասիական նախաժողովրդից։ Ընդհակառակը, գերմանական ժողովուրդների (գերմանացիներ, անգլո-սաքսներ և ուրիշներ) զարգացումը, ինչպես նաև աշխարհի մյուս բոլոր ժողովուրդների զարգացումը, տեղի չի ունեցել սկզբում առանձին ռասնիկական խմբերը և ցեղերը

ցնդային միութիւններէն մէկ միաւորելու միջոցով, հնապաշտութեան առանձին ցնդային կազմակերպութիւնները իրարու ժողովուրդներ, և վերջապես, իրարու միատարը ազգեր միաւորելու միջոցով (արդեն կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացման ժամանակէ)։

Համաձայն լեզուի մասին ակագեմիկոս Ն. Յա. Մառի հիմնադրած նոր ուսմունքի, բոլոր այսպես կոչված էթնիկական ցեղերն ու ժողովուրդները, այդ քիմա նաև գերմանական ցեղերը, մինչեվ իրենց ձևավորվելն անցել են լեզվական զարգացման մինչէթնիկական ստադիան, երբը նրա կոչվից անվանվել է էթնիկական։ Լեզվի զարգացման մինչէթնիկական (հասարակական) այդ ստադիայից Արեվմտյան Եվրոպայի բնակչութեան մէջ մինչեվ մեր ժամանակները պահպանվել են մերձպիրենեյան, բասկյան բնակչութեան՝ Արեվմտյան Եվրոպայի հնագոյն հասարակական բնակչութեան այդ կենդանի մնացորդի լեզուները միայն։ Հնագոյն հասարակական բնակչութեան նույն այդպիսի մնացորդներ էլ մենք ունենք նեգրկայումս Աֆրիկասում (վրացիները, սվաններըը, արխազները և ուրիշ ցեղեր) և Պամիրում (վերշիկները)։

Դիտելով գերմանական լեզուների մեկի՝ գերմաներենի կառուցվածքը, մենք այնտեղ գտնում ենք մինչև 30% այնպիսի լեզվական կազմութիւն, որը չի կարելի բացատրել իր իսկ հինգերմանական լեզվով և նրա մէջ հանգիստանում է լեզվի մինչէնդիվրոպական՝ հարաբերական զարգացման ավելի հին ստադիայի մնացուկը. այդ ցույց են տալիս նաև մինիատյուր լեզվի հնագոյն մնացուկային մի շարք այլ ձևերը։ Այսպիսով վերանում է հնդեվրոպական ժողովուրդների հատուկ տարբերակութիւնը ժամին լեզուի կարիքը, որոնք զարգացումն անցել են աշխարհիմյուս ժողովուրդների զարգացման հետ իրը քիչ մի առնչութիւն չունենալով։

Տարբեր հին գերմանական ցեղերը հետզհետե կազմավորվել են գանազան ուսուցչական ու նահնիկական ձևավորութիւնների հետ խառնակերվելու միջոցով, և այն նպատակում, երբը անտիկ աշխարհի ավելի կուլտուրական ժողովուրդները, հույներն ու հռոմայեցիները քայքայվեցին նրանց հետ, գնդով վերեվն միանութիւն չէին ներկայացնում. դրանք առանձին, ինքնուրույն ցեղեր ու ցեղերի միութիւններ էին, որոնք կազմվում և տրոհվում էին, ժլատպես քշնամի էին միմյանց, հաճախ փոխում էին իրենց բնակութեան վայրերը, իսկ խաղաղ ժամանակ չէին

պահպանում նույնիսկ ներքին միասնությունն էլ, և իրենց հերքին արտհվում էին ցեղի առաջնին, գրեթե ինքնուրույն առհվասնական առաջադրանքներով։

Իրենք այդ ցեղերը չգիտեին էլ իրենց բոլորի համար ընդհանուր մի անուն։ «Գերմանացիներ» բառը, ինչպես այդ արդեն հաստատ ասհմանված է, ծրվել է ցեղերի այդ խմբին նրանց հարևան կելտերի կողմից, իսկ սրանցից փոխ է առնված լինել նաև հռոմայեցիների և հույների կողմից, ընդվորում հույն գրողները գեռ չեն կարող ժամանակ գերմանացիներին չկին գանագանում կելտերից, վորոնք գերմանացիների հետ ընդհանուր հատկանիշներ ունեցել։

Հին գերմանացիների տարածվելը

Առաջին խոշոր ցեղային միությունների Հարիս կետերի ներխաչում (50-ական թվականները մ. թ. ա.), յերբ անարխ աշխարհի հեղինակների մոտ առաջին անգամն է կին ավելի հին տեղեկություններ կուտակվում ներքին «Գերմանիայի» ցեղերի մասին, այդի յեր ընկնում ավելի ուժեղ միությունը, վորն ընդգրկել էր Ելբա, Մաին, Նեկկար և վերին Հանուա գետերի շրջիջը տեղավորված ցեղերին։ Այդ գետերը ջրային ուղի էին կազմում Բալթիական ծովից գեպի վերին Հանուսը, ուրին աշխատանքով ընթանում էր Վիսա և Օդեր գետերով գեպի Մերձերկրական ծովը, իսկ Ալպիական լեռնանցքներով գեպի Հյուսիսային Իտալիա։ Միության միության կազմի մեջ էին մանում լանգոբարդները, սեմնոնները (ավելները այդ բառի նեղ իմաստով), մարկոմաննները և հերմունդուրները, ինչպես նաև սատրին Հանուսի շրջիջը տեղավորված մի շարք մանր ցեղեր և մի խումբ նույնպիսի մանր ցեղեր, վորոնք ապրում էին Բալթիկ ու Հյուսիսային ծովերի ափերին, հետագայում Ելեկվիթ-Հոլշտեյնում, և վորոնց միավորվում էր Ներտուս աստվածուհու հատուկ պաշտամունքը։

Մերձին Հանուսում այդի էին ընկնում սուգամբրները (կամ գամբրիվիները) և մարսները, վորոնց հարում էին սրնիկների խատուտիկը և խերուսկները, ինչպես նաև բրուկտերների, ամնիսիների, ուզիպետների (կամ ուզիպիների), ուբիների, քամավների և բատավների մերձհանուսյան ցեղերը։ Այդ բոլոր ցեղերը սկզբում կապ էին պահպանում անդրհանուսյան բնիկների հետ, մասամբ գաղթելով Հանուսի ձախ ափը։ Ամբիկ աշխարհի գրողները բնիկական մի շարք ցեղերի (երուրոններ, քունգրներ, ներվիններ

և այլն) նուիրական վերապրում էին գերմանական ծագում։ Այդ հնադարեայ ժամանակներում ազգերմանական աշխարհայեացքը տակավին քիչ էին տարբերվում ձախափնյա ազգակիցներից։

Ներքին Հունասից գնալի հյուսիս, Հյուսիսային ծովի ափի կերկարությամբ, ապրում էին Ֆրիզների և Խավքների ցեղերը, իսկ արևմտեան Ելբայի գետաբերանից գնալի հյուսիս և Ցուտլանդական թերակղզու վրա՝ անգլերը, սաքսերը, տեվտոնները, կիմբրները և մի շարք ավելի մանր ցեղեր։

Բացի այդ բոլոր ցեղերից, վորոնք բոլորը մեծամասն կարող են նկատակվել վորպես արևմտյան ազգերմանացիներ, Ներանցից դնալի արևելք, Ոդեր և Վիսլա գետերի մոտ, լուզիտական ցեղերի մեջին, ապրում էին այսպես կոչված արևելյան ազգերմանացիներին ցեղերը՝ գոթերը, վանդալները, բուրգունդները, իսկ հյուսիսում, Սկանդինավիայում, հյուսիսային ազգերմանացիներին ցեղերը՝ ավիոններըը՝ ժամանակակից շվեդների նախահայրերը, հատուածները և այլն։

Քրիստոսի ժամանակներում (I-ին դար մ. Ք.) արևմտյան գերմանացիների մեջ վորոնք էին սկսում պատկերացնել գանազան արևմտա-գերմանական ցեղերի ծագումը մի ընդհանուր արմատից։ Տակիտոսը մի հին ավանդություն է մեզ պատմում, վորի համաձայն այդ բոլոր ցեղերի նախահայրը կոչել է Մաննա-ը (առաջին մարդը), Տուիստոյի վորդին (Տուիսկո կամ Տիվտա, վորտեղից՝ անունները, անտեր Teutschen, Deutschen), մայր հողի վորդին։ Առաջին մարդուց՝ Մաննից և նրա երեք վորդիներից իբր քև և ծագել են երեք հիմնական ցեղախմբեր՝ ինգվեոնները (հիմբրները, տեվտոնները, յուտերը, ֆրիզները, խավքերը, սաքսերը, անգլերը և, հավանական և, խերուսկները), իռավոնները (սուեվերները, բատավները, խատտները, տենկտերները, բրուկտերները և մերձհունական ուրիշ ցեղեր, վորոնք հետագայում հայտնի չեն ֆրանկ անունով) և հերմիոնները (ավելական խըմբի ցեղերը՝ սեմնոնները, մարկոմաններըը, հերմունդուրները, քվադները և, ներելով, խատտերն ու չանգոբարդները. ասկոյն, վերջիններըը կարող էին պատկանած լինել նաև ինգվեոնների խմբին)։ Ֆրիզների մոտ առանձին, գեղեցիկ անունով հիշատակվում է հյուսիս-գերմանական (սկանդինավյան) ցեղերի խումբը, իսկ վինդիլները (վանդալները) անունով՝ արևելյան գերմանացիների ցեղերը։ Այսպիսով մի շարք գերմանական ցեղերի

համար մի ընդհանուր ծագումը հիմնավորելու նպատակով այդ փորձերն էլ ընդգրկում էին ոչ թե միայն մի մասը (արևմտյան ցեղերը), այլ կոպիտ ընդհանրությամբ ներառում էին հյուսիսային ու արևելյան խմբերը։

Գերմանացիների մասին մինչև հնագոր չեղած տեղեկությունները

Մենք կսկսենք հին գերմանացիների պատմության ուսումնասիրությունը հնագոր հապաղությից (մինչ մ. թ. I-ին դարի կեսերը), վորն իր ամենակարևոր արդյունքները գալլիական պատերազմի մասին աշխատության մեջ բազմիցս հնարավորություն է իր բազխումները գանազան գերմանական ցեղերի հետ և քննադատում է նրանց հաստատակարգը։ Իսկ գերմանացիների մասին մեր ավելի հին տեղեկությունները այնքան չեն ընդունում լինակատարությամբ ու կոնկրետությամբ, քանզի նաև արժանահավատությամբ։ Մոտավորապես 25 թ. մինչ մեր թվագր., Պիթեաս (Պյութիուս) Մարսելյացին առաջին անգամ հիշատակում է տեվտոններին՝ ամաքյա ափերում (Հյուսիսային ծովի)։ Մոտավորապես 180 թ. մինչև մ. թվ. տարին Դանուբի վրա կռիվներ են բռնտարներիը, վորոնք վարում պինվորներ են ժառանգրավում (առաջին լանգոբարդներին, ինչպես նրանց անվանում է Տիտոսը) մակեդոնական քաղաքը Պերսեոսի զորքին, հռոմայեցիների գեմ նրա մղած կռվում։ Վերջապես, նույն 2-րդ դարի վերջին մ. թվ. ա. Պալլեա, իսկ հետո նայով Հյուսիսային Իտալիա են ներխուժում ինչպես տեղից, իրը քե հնագոր հյուսիսից, կիմբրներ ու տեվտոններ, ջարդում են մենք մյուսի հետևից մի քանի հռոմեական բանակների, մինչև վոր տեվտոնները 102 թվ. և կիմբրները 101 թ. մեր թվ. ա. վճռական պարտություն են կրում Մարիուսից։ Մակայն այդ բոլոր ցեղերի մասին հաղորդված տեղեկությունները կցկտուր են և տակավ աբժանահավատ։ Դիմենք հետևյալին։

Հաստատակարգը Հուլիոս Կեսարի հպոխայում

Հուլիոս Կեսարը նկարագրում է իր ժամանակակից գերմանացիներին, վորոնք ապրում են տոհմական կարգով, տոհմական հողային համայնքներով և ունեն յերկրագործական տնտեսության ցածր մակարդակ։ Ընդունց մոտ հողը բաժանված չէ վորպես մասնավոր սեփականություն,—ասում է նա ավերների մասին,—և նրանց չեն կարող մի տեղում մնալ տարուց ավելի Ժամ։ Մթերնային քաղաք է ասում նա նաև տեղատարակ գերմանացիների մասին։ Ընդունց մոտ վոչ վոք չունի հետաքրքրություն

չափած գաշտամաս կամ կալվածք՝ վորպես ժամանակով անփակատնեքյուն, քայլ պաշտոնատար անձինք և տասքնորդները միասին ապրող ընտրյին ու խնամիների միավորումներին ամեն տարի հատկացնում են հող, վորտեղ ու վորքան հարկավոր կհամարվի, և մի տարուց հետո ստիպում են ուրիշ տեղ անցնելու։

Մենք գերմանացիների մոտ տեսնում ենք յերկրագործության մեջ արտադրողական ուժերի ցածր զարգացում. իզուր չեն, վոր կեսարն ասում է, թե գերմանացիները առանձնապես յետամնաց յեն զբաղվում յերկրագործությամբ (agriculturae non studens). Այդ հողագործի յերկրագործությունն է, վորը կապված է հողամասերը հաճախակի բորնին, վորպես վարելահող փոփոխելու և հողը խամ թողնելու հետ։ Ընդամենն անհրաժեշտ է դառնում նոր վայրեր փոխադրել նուրնիակ բնակարանները, քանի ամրոզի գյուղեր (vici), և համեմատաբար, առանձին շինքեր (aedificia), վորոնք կապված են հաճախ փոփոխվող հերկատարածության մշակման հետ։ Գյուղերը բնակված յեյին, քան յերեսուքսան, ամրոզի տոհմերով, իսկ հողի մշակությունը, ինչպես կարելի յե յենթադրել կեսարի խոսքերից, կատարվում էր վոչ- թե առանձին, անհատական ընտանիքներով, այլ խոշոր տոհմական միավորումներով, քանի-վո այսպես կոչված մեծ ընտանիքներով, այսինքն ամրոզական անալին տոհմական կոմունաներով։

Այսպիսի տոհմական կոմունիզմի հետ սերտորեն կապված էր հյուրասիրության լայն զարգացումը հին գերմանացիների մոտ։ Կեսարը պատմում է, վոր ոհյուրին վերաբերյալ գերմանացիները հանցանք են համարում, քանի-վոչ ինչպիսի պատճառով էլ հյուրերը յեկած լինեն իրենց մոտ, նրանք հյուրերին պաշտպանում են վերաբերանքից, անձեռնմխելի յեն համարում, նրանց տրամադրության տակ են քողնում իրենց տունը և նրանց հետ կիսում են իրենց կերակուրը։

Բացի պրիմիտիվ խամահատ կամ խոտային հողագործությունից, կեսարի ազգության գերմանացիների մոտ առաջին զարգացած էր անասնապահությունը, վորը ցույց է տալիս կեսարի կողմից նկարագրված գերմանացիների կերակրի առանձնահատկությունները. նրանք սնվում են, գլխավորապես, կաթով, պանրով և մսով, ամենի նվազ չափով հացով։ Շատ ժամանակ են նվիրում գերմանացիները նաև վորսորդությանը։

Այս բոլորը բնականաբար մեծ շարժունակություն է առաջացնում, վորը հնարավորություն է տալիս պատերազմա-

կան վտանգի բոպիչին։ Կնասրը մի անգամ չի, որ նկարագրում է, քե ինչպես Հռինոսի վրայով կատարած իր անցումների ժամանակ մերձակա գերմանական ցեղերը իրենց բնակավայրերից անպահանջում էին և հետևում իրենց ամենահեռավոր սահմաններըը, քարգնելով հարեպատներին ու գույքը անատուներում, գրանով իսկ զգվարացնելով ռազմական գործողություններն իրենց դեմ։ Այնուամենայնիվ գերմանացիները, որոնք հիմնականում զրազվում էին յերկրագործությամբ, համեմատաբար նըստակյաց էին, կառուցում էին, քնպես և վոչ կատարյալ, տներ, որոնք դասավորված էին գյուղերով (vicus), և ունէին մեր պես ամրացված վայրեր (oppida), որտեղ քաղնվում էին իրենց անասուններով ավելի փոքր ռազմական ընդհարումների ժամանակ։

Այդպիսի ընդհարումներ, ըստ յերևույթին, բավականին հաճախակի էին լինում։ Կնասրն ասում է, որ ամենապակասին ապատակույթյուններըը, յնքե գրանք կատարվում են ցեղի սահմաններից դուրս, ամոթ չեն համարվում և գործադրվում են իրե մի լավ պատանեկության վարժեցման համար և պարապույթյան գեմ։ Իզուր չեն սուգամբրներին նա անվանում ագահներ և ավարառուներ անվանելու։ Ահա քե Կնասրն ինչպես պատկերավոր և նկարագրում ատամանների կոչից տրդատի արշավանքների համար ատանելին, մասնավոր ջոկատների հավաքագրումը։ «Ներքը ժողովրդական ժողովում ատաջնորդներից վորևե մեկը ռազմատաջնորդի պարտականություն է ատանձնում և հրավիրում է իրեն հետևելու, հանդես են գալիս նրանք, ովքեր համաձայնություն են տալիս քե ձեռնարկմանը և քե ատաջնորդին և ընդհանուր վոգևորների մթնոլորտում խոստանում են իրենց ոգնությունը ռազմատաջնորդին։ Խոստում տվածներից նրանք, ովքեր չեն հետևում ատաջնորդին, համարվում են դասալիքներ ու դավաճաններ և գրկվում են հետագայում ամեն տեսակ վստահություններից։

Կնասրի նկարագրած գերմանացիների տոհմական կարգի հասար բնորոշ և հատարակական դասակարգերի բացակայությունը։ Կնասրն ուղղակի ասում է, որ ներանց մոտ գույքային ոչի տարբերական հավասարություն. ընտրազանչությունը տեսնում է, որ գույքային տեսակետից ինքը հավասար և ամենահզոր մարդկանց։ Նրա խոսքերով, գերմանացիները, հոգի ժամանավոր սեփականության բացակայության չնորհիվ, ընդհատ չունեն ժամանավոր հոգատարություն ընդհատնկու, վորի հետևանքով ավելի ուժեղ

նները իրենց հոգերից ազատագրած գուրս են վազում ամեն քուրքերին. նրանք չունեն նաև փոքի տենչ, վորն ստեղծում է կուռակցություններ ու ընդհարումներ։ Անտարակուսելի չի, վոր հնասրի այդ բարոյական խրատների հիման վրա ընկած են տոհմական հատարակության նրա գիտած ունայնամտությունները։ հնասրը մատնանշում է գերմանացիների մոտ նաև ազատի քուրքի գարգացումը, ազատությը հանգում էր հոգոպուտի և ռազմական ազգի վաճառքին միայն։

հնասրի նպոխայում գերմանացիները վորևե հատատուն միաություն չունեյին։ նուխիսկ առանձին ցեղեր էլ ապագ ժամանակ, չունեյին վոչ մի ընդհանուր կառավարական իշխանություն, ցեղի յուրաքանչյուր ստորաբաժանում (pagus՝ ոկրուգ), վորը կրում էր, ըստ յերևույթին, քաղոր տոհմական կապակցության բնույթ, ուներ իր առանձին առաջնորդները, վորոնք հանդիսանում էյին տոհմային ավագները (maiores natu), վորոնց գլխավոր ֆունկցիան, հնասրի խոսքերով գուտ գաստական էր։ Գերագույն իշխանությունը պատկանում էր ժողովրդական ժողովին։ Միայն պատերազմի ժամանակ ընտրվում էյին ռազմական պետեր, վորոնք ժամանակավոր տալու իրավունք ունեյին։

Ընդհարքի ավերակամ միաւրքումը

Գերմանական բոլոր ցեղերի մեջ հնասրի նպոխայում առանձնապես այդքի էյին ընկնում ավերները։ Նա նրանց անվանում է բոլոր գերմանացիներից ամենաարժանավորները։ Այդ անունով կոչում էյին մի ամբողջ շարք ցեղերի՝ մարկոմաններին, հերմունդուրներին, քվադներին սեմնոններին, լանգոբարդներին և ուրիշ ավելի մանր ցեղերի։ Սրանք բոլորն ապրում էյին այդ նպոխայի ամենակարևոր գետային ուղիների վրա, այսինքն՝ վերին Դանուբի վտակների հետ կապված Ելբայի, մասամբ Ռեյնի շրջանը, և մասամբ վերին Վիսլայի մասերքում։ հնասրի նպոխայում այդ ավերակած ցեղերն սկսում են ռազմական միություններ մեջ միանալ, իրենց հարևանների դեմ ուժեղ ռազմական գործունեություն ծավալել, գուրս բերել առանձին ռազմական ղեկավարներ՝ նուխիսկ գեպի ավելի հետավոր Գալլիա։ Ընդամեն նրանց հարևանների վրա իրենց մշտական բնակավայրերից գուրս են մղում ավերները. այդպիսի գրության մեջ ընկան ուղիները ու սեմնոնները, վորոնք գրանից հետո յերկար տարի քաշտատում էյին Գերմանիայում, մինչև վոր ամբողջ ցե-

պով, կանանցով ու յերեխաներով Հռենոսի վրայով անցան գալլիական ժնեսպիների ցեղի մարդը. Կեսարի կողմից Գալլիայից դուրս քշված ուզիպետներին ու մենկոներին քաջքրին սուգամբրները՝ Հռոմին քշտամի գերմանական ցեղերից մեկը. Սվեները մյուս հարևան ցեղերին հնազանդեցրին և սերիզներին մշտական տուրք վճարել իրենց. սրպոների վիճակի մեջ նրին ժերմանուսյան ուրիները, վորոնց Կեսարը գերմանական ցեղերից ամենահուսալին և անվտանգ Վերջապես յերբորդ ցեղերն սերիզած յեզան սվեների հետ ռազմական դաշինք կնքել, պարտավորվելով ռազմական ժամանակ ջոկատներ տալ նրանց. Սվեական ռազմական մեքենայությունը Կեսարի հոգոխությամբ այնպիսի ուժ ձեռք բերեց, վոր սվեները հանուն Կեսարի աչքից ծածկում էին մյուս բոլոր գերմանացիներին, նրան իբրև օրինակ էին ծառայում գերմանացիներին ամբողջությամբ վերցրած նկարագրելու համար. Ծով սրպեն առաջին անգամ Գալլիայում հայտնվելիս (58 Ք. ա. Ք. ա.) Կեսարն սերիզած եր ընդհարվել սվեների գլխավորած գերմանական ռազմական ուժերի հետ.

Առիավիստ

Սկզբում այդ մի վարձու ջոկատ եր, գալլերի խոսքերով ընդամենը 15 հազար մարդ, սվեր Արիովիստի առաջնորդությամբ, վորը գալլիական անկվաններին և արվերնների ցեղերի կողմից վարձով հրավիրվել եր մասնակցելու. Նրանց կռվին՝ գալլիական մի ուրիշ ցեղ՝ հեդուների դեմ. Ծով մենք կարող ենք այստեղ գոթ առնել Ցեզարի խոսքերը, վոր՝ «Բռազմական վարձակալության սիստեմը, գերմանացիների խաղասոսակությունն ու հզորքը, սրպեն այստեղ առնա յեր իր նախնական ձևով»[1]). Փոքր առ փոքր այդ գերմանական ուժերը համալրվում էին գանազան գերմանական ցեղերի (մարկոմաններից, հարուսպներից, սրիբոններից, վանգիոններից, նեմետներից, սեդուսիներից) ջոկատներով և, Կեսարի Գալլիա գալու ժամանակ, մենհեուն գալլերի խոսքերով ասել ու հասել էին մինչև 120 հազար մարդու, ընդվորում ռազմական ուժերի հոսանքը գեռ չդադարակվում եր. Սկզբում գերմանացիները իրենց վարձով անկվաններից քանակությամբ համար սասցան նրանց սերբիտորիայի մեկ յերբորդ մասը. Հազվանակ սահմանով անկվանների հակառակորդներ՝ հեդուների գեմ, վերջիններին Արիովիստի գերմանացիները զարձրին իրենց հարկատուները և նրանցից պատանդներ վերցրին, բակ

[1] Маркс и Энгельс, соч. т. XVI, ч. 1 стр. 121—122.

աշխատանքի ուժեղանալով և իրենց կայազորներով զբաղվելով սեփականների ամրացված վայրերը (oppida) ու նրանցից էլ պատահաբար վերցնելով, Արիովիստոս սկսեց հոգալ նոր մեկ չերրորդ մաս էլ պահանջել կնասրի կոնսուլության օրոք (59 Ք. ա. Ք.ա. տ.) Արիովիստոս՝ գալլիական տերիտորիայի վրա գերմանական ջոկատների այդ հաճախակ պարտադրությունը, որքան անհարիր ագրեսիվությամբ էր ոգեշնչում, որ հռոմեական անհատ կոչվից քաղաքով ու հռոմեական ժողովրդի բարեկամ ճանաչվեց և հարուստ նվիրաբերներ ստացավ։ Կնասրը, որ սկսել էր Գալլիայի նվաճումը, պետք է բախվեր Արիովիստի հետ, որը հռոմի համար որքան վտանգավոր էր գտնվել։ Վճռական ճակատամարտում Արիովիստոս ջախջախվեց, և նրա ռազմական ուժերի մեծագործները փոխան Հռենոսի մյուս կողմը։ Այդ գերմանական ջոկատների առաջին փորձն էր հիմնովին ապագա բարբարոսական քաղաքականության նման մի բան, քաղաքականություններ, որ հետագայում ձևավորվեցին հռոմեական հզի վրա, բայց որքան ավելի բարձր անհատական քաջությով, այսպես կոչված ժողովրդների մեծ գազթից հետո։

Տակիտոսի եղերական գերմանացիները։ Ապրանքի կարգը

Մոտավորապես 150 տարիներ են բաժանում կնասրի գերմանացիներին Տակիտոսի «Գերմանիա» աշխատությունում նկարագրվող մեր քվ. 1-ին գարի վերջի գերմանացիներից։ Այդ ժամանակամիջոցում նրանք իրենց զարգացման մեջ հետագա քայլեր արեցին։

Գերմանացիներն արդեն ավելի հաստատուն կերպով նստակյաց դարձան։ Անբնակարանությունը նրանց կյանքում ավելի մեծ նշանակություն ստացավ, քնակա և անասուններըը, որ նրանք առատորեն ունեցին, մեում են նրանց հարստության հիմնական անսակը. վորտորդությունն արդեն բոլորովին հետին պլանի վրա չեր մղվում։ Վարում էին, ինչպես և մինչև այդ նան հնասրի հոգեհայում, չեզներ լծած գութանով։ Մակայն, մինչդեռ հնասրը քոսում և վարելահողերն ամեն տարի փոխում և այս կապակցությամբ նան բնակարանները տեղափոխում էին, Տակիտոսը մատնանշում է, որ վարելահողերը հերթականության կարգով փոխվում են մի քանի տարին մեկ անգամ, որը կապված է արդեն ավելի հաստատուն նստակեցության հետ։ Ապրում են գերմանացիները մշտական գյուղերով, քան վորում տներն անկանան ցրված էլին յուրաքանչյուրն իր տնատեղում։ Հանածովը պատրաստություն և քանդակագործություն գեռևս չգտն-

ակյին գերմանացիները։ Դարուց և ցորենից նրանք արդեն կարողանում էին ինչ որ գաբիչքի նման բան պատրաստել։

Ինչպես և հետագայում, գերմանացիների մոտ գեռևս չէր զարգացել հողի մասնավոր սեփականությունը։ Ահա ինչպես և Տակիտոսը նկարագրում իրեն ժամանակակից գերմանացիների հողային կարգերը. «Հողերը, հողագործների քվին համապատասխան զբաղեցվում են բոլորի կողմից միասին՝ հերթականության կարգով, իսկ հետո այնքան բաժանում են իրենց մեջ ըստ արժանավորության, բաժանումը հեշտանում է դաշտերի ընդարձակության շնորհիվ։ Վարելահողը փոխում են մի քանի տարին մեկ, և ավելցուկ հող է մնում»։

Այս մի կողմ և տակիտոսյան «Գերմանիայի» հաշակավոր 26-րդ գլխից, որը բազմիցս քարգմանվել ու մեկնաբանվել է այն բոլոր հեղինակների կողմից, որոնք գրել են գերմանացիների մասին, ընդհորում ամենատարբեր իմաստով։ Մեզ հայտնի հեղինակների մի մասը (Գեորգիևսկին, Նեուսիխինը), հանվելով գերմանական պատմաբան Դոպշին, որն իր աշխատությունում հանգել է գալիս հին գերմանացիների հասարակարգի մարքսիստական ըմբռնման գեմ, փորձում է այդ կողմը մեկնաբանել այն իմաստով, թե գերմանացիների մոտ հողը բաժանված է եղել որոշ մասնավոր սեփականության։ Հենց այդպիսի տպավորություն իմաստ ունի, ըստ երևոյթին, Տակիտոսից մեր մեջ բերած կտորում «occupatio agrorum» հռոմեական տերմինը։ Այդ տեսակետից հարցը պետք է այստեղ վերաբերի կամ սմբոդի ցեղի նստակեցությանը հատատուն բնակավայրում, գաշտերը հատկացնելով մասնավոր սեփականության սկզբունքով և հողագործի սիստեմով զբաղից հետագա մշակմամբ, և կամ նոր գյուղի հիմնադրելուն, երբը առանձնացվում և հիմնական՝ մայր գյուղի գերբնակվածության հետևանքով։ Մակայն այս յերկու մեկնաբանություններն էլ չեն համապատասխանում 26-րդ գլխի սմբոդի բովանդակության ուղղակի իմաստին։ Տակիտոսը գրա մեջ նկարագրում է գերմանացիների ամենօրյա կյանքը, և վոչ քե այնպիսի բացառիկ գեպքեր, ինչպես սմբոդի մի ցեղի հատատավելը նոր վայրում կամ նոր գյուղի առանձնանալը։

Ամենից առաջ անհասկանալի չի, վոր Տակիտոսն այստեղ նկարագրում է տոհմակիցներով բնակված գյուղը։ Այսպիսի գյուղ և հենց պատկերանում մեզ Տակիտոսի պատմվածքի մեջ այն մասին, քե ինչպես և պատճում ամուսինը գավառանության

մեջ քանիսի կնոջը. մեկն, կարան մազերով նրան անից դուրս է գալիսում և տոհմակիցների աչքերի առաջ հարվածելով նրան քշում է ամրոցի գյուղի միջով։ Ենթերի հենց այդպիսի տոհմային բնույթի մասին էլ վկայում է նաև իր ամրոցի ուժը պահպանած յայն հյուրընկալությունը, որպես բնչպես և գետերի ժամանակներում. սմերժիչ մահկանացուներից վորևէ մեկին սիրելի տալը, հանգանք և համարվում։ Ուրբաքանչյուրն ընդունում և հյուրասիրում է ըստ իր կարողության։ Սնքի չի կարողանում, տան տերը ապատան և ցույց տալիս և ուղեկցում է հյուրին. առանց հրավիրելու գնում են նրանք ժողովա տանը։ Այդ նշանակություն չունի. նրանց ընդունում են հավասարապես սիրալիր։ Ամենքիվորեն, առանձին բնակարանի շրջանակներում չսահմանափակված ամրոցի կոլեկտիվ հյուրընկալությունը վկայում է պերմանացիների ժող յեզած տոհմական կոմունիզմի մնացուկների մասին։ Հնագիտությունը մեզ տալիս և նաև վորոշ ավյալներ հոգուտ գյուղական և տոհմական համայնքի։ Առանձին գյուղերի պեղումների ժամանակ գտնվել են բնակարանների առանձին ընկած փոքր, վորոնք ըստ յերևույթին համայնական են յեղել։ Բացի այդ, անասունների չնչքեր բնակարանների ժող ամենևին չկան, վորը ցույց է տալիս, թե անասունները միասին կոլեկտիվ կերպով պահվում են գյուղական հոտում։ Շատ ավելի հին շրջանում (ամրոցի կոչված յասուրիցկան կուլտուրայի, 1400—400 թ. թ. ա. թ. ա.) հիրավի, գյուղի մեջտեղում յեղել է անասունների համար մեկ ընդհանուր ծածկ։ Այսպես կոչված ջոյուռավորը աները, վորոնք բավականաչափ մեծ չափեր ունեն, նույնպես ցույց են տալիս անալին կոմունիզմի առկայությունը, ընդհանուր անասնության վարող մեծ ընտանիքներով ապրելը։

Տակիտոսի «Գերմանիայի» 26-րդ գլխից մեր մեջ բերած կտորում էլ հարցը վերաբերում է ամրոցի տոհմական գյուղում հողագործության կարգին։ Այստեղ նկարագրվում է յերկրագործական հողագործության սխեման։ Հողը վորպես վարելահող փոփոխվում է յուրաքանչյուր մի քանի տարին մեկ անգամ (arva per annos mutant), ընդմորում այն վորպես վարելահող գրավոցնում է ամրոցի գյուղը (ab universis), ըստ աշխատող ձեռքերի քվի (pro numero cultorum), և գրավոցնում է վորոշ ներքնականության կարգով (invicem) մեկ հողային տարածությունը մյուսի հետևից, իսկ Ամրոցը խամ է թողնվում։ Ժամանակավորապես վորպես վարելահող գրավոցրած հողը բաշխվում

և առանձին անհատությունների մեջ հավանորեն մեծ ընտանիքների, գերդասատոհմային կոմունաների միջև, յուրաքանչյուր արիստոկրատական հարաբերություններին համապատասխան (secundum dignationem), ընդվորում անհատական տեսակետից ավելի ուժեղը լինում են, իհարկե, տոհմական առաջնորդների ընտանիքները։

Տոհմական կարգը

Դեռևս Տակիտոսի ճոխությամբ գոյություն ունեցող տոհմական հարաբերությունների ուժի մասին վկայում են նրա մի շարք նկարագրությունները, վորոնցից յերևում է, վոր ըստ հյուրյան գերժանացու ուժեղ կյանքն ընթացել է իր տոհմակիցների (propinqui) մեջ, տոհմական կապմակերպության միջավայրում (propinquitas)։

Ճակատամարտում գերժանացիները գասավորվում են ըստ տոհմական կազմակերպությունների. նրանց ձիավոր ջոկատներն ու սեպաձև գասավորված հետևակ զորասյունները բաղկացած են ընտանեկան ու տոհմական միավորումներից (familiae et propinquitates)։ Տակիտոսն իր ելևէջներում, նկարագրելով քոռուսկների յերկու առաջնորդների՝ Ազմինիոսի և Սեգեստոսի կռիվը, վերջինին պատկերում է վոչ միայն վորպես գրուժինայի, այլև ցեղի տոհմական միավորումների գլուխը կանգնած մարդու։ Տոհմակիցների ներկայությամբ և ժողովրդական ժողովում պատանին ընդունվում ցեղի լիիրավ ռազմիկների շարքը։ Գերմանացու համար պարտադիր է իր վրա վերցնել հոր կամ տոհմակիցների վերաբերմամբ յեղած քշնամությունն ու բարեկամությունը։ Սպանության համար տուգանք վճարելիս հատուցումն առանում է վոչ անձին կոմունան (universa domus). տոհմակիցներն առանում են նաև ավելի մանր հանցագործությունների համար վճարված տուգանքի մի մասը։ Տոհմակիցների ներկայությամբ են կատարվում ամուսնությունները և ժխտ տալը. նրանք ներկա յեն լինում նաև, ինչպես ձենք տեսանք, ամուսնու կոչվից իրեն գավառանած կնոջը պատժելիս։ Վերջքան ավելի շատ են տոհմակիցները, վորքան ավելի շատ են խնամիները, այնքան ավելի հարգի յե գերժանացու ծերությունը,—ըստ Տակիտոսը։

Հին գերմանացիների մոտ ազոհմ բառը նշանակելու համար ընդհանուր տերմինը, վորը համապատասխանում է հունական genos-ին և լատինական gens-ին, հանդիսանում են գոթական kuni, ինչին վերին-գերմանական künne տերմինը։ Ինչպես

մասնանչում է ինգիլոը, այն հանդամանքը, որ մինչև այդ ամուսնից և ծագում «женщина» (կին) բառը[1] գոթերեն qvino, հին սկանդինավյան kona, kuna (ինչպես համապատասխան և հունարեն gyne, սլավոններեն zena), ցույց է տալիս սկզբնապես գոյություն ունեցած մայրիշխանական տոհմական կարգի հետքերը[1]։ Քանի Տակիտոսի ազոխայում մայրական տոհմը արդեն փոխվել էր հայրականի, սակայն հետևելով Տակիտոսին, պետք է նշել, որ ինչպես պահպանվել է այն ճացուկը, որ դեռ այդ ազոխայում ևս ջրրոջ որդին նույն ամուսնի պատիվ ունի իր քեռու մոտ, ինչպես և հոր մոտ, մի քանիսը համաձայն են, որ այդ արձանագրական կապն ավելի սերտ է և արբազան, և պատանդներ պահանջելիս գերազանցում են հատկապես այդ կապը։ Նախկին մայրական տոհմական կարգի հետքեր են հանդիսանում նաև կնոջը հատկապես մեծարելը գերմանացիների կողմից. նրանք գոնում են, որ կնոջ մեջ կա ինչ-որ սուրբ և ավելի իմաստուն բան, ուստի չեն մերժում նրանց խորհուրդները և չեն անտեսում նրանց գուշակությունները. ավելի վավերական են չինում պետությունների միջև կնքված այն պայմանագրերը, որոնք հաստատուն են գտնվում անվանի տղիներ պատանդ տալով։

Տոհմակիցների միջից արդեն ավելի մեծ չափով, քան կնասրի ազոխայում, աչքի չի ընկնում տոհմական ավագանին (Տակիտոսի nobiles, primores gentis-ը, որը համապատասխանում է կնասրի majores natu-ին)։

Բոլոր գերմանական առաջնորդները (principes reges), որոնք մեր առջև հանդես են գալիս Տակիտոսի էջերում, միշտ ընտրվում են որպես այդ տոհմական ավագանու ներկայացուցիչներ։ Տակիտոսի ազոխայի հին գերմանական տոհմական ավագանին[1] այդ անվանի գերազանցներից ժառանգություն է, որոնք կանգնած են ցեղի առանձին տոհմական ստորաբաժանումների գլուխը. նրանց միջից գուրս են գալիս ցեղական ու տոհմական ավագներ և ռազմական առաջնորդներ։ Ասած նախնիների հատկապես անվանի լինելը, հատուկ ծառայությունները կարող էին առաջնորդի (princeps) կոչում տալ նույնիսկ պատանուն։ Մեվ քանիսս առաջնորդներն ընտրվում են ցեղի ժողովրդական կամ նրա ստորաբաժանումների (gau, pagus) ժողով-

[1] Маркс и Энгельс, соч. т. XVI, ч. 1 стр. 118

Ներսում, աշխատանքով ընտրության չրջանակը սահմանափակված և այնպիսի անվանի գերդաստաններէ սակս անգամ Ներսով, որոնք գլխավորում են ցեղերը և դրանց սոհմական կազմակերպություններըս Այն ցեղերի մեջ, որտեղ արդեն Տակիտոսի նպատակում առանձնանում էր մշտական քաղաքորակա՛ն իշխանություն, քաղաքները նույնպես ընտրվում էին միայն անվանի գերդաստանի ներկայացուցիչներից։ Այսպես, օրինակ՝ մարդիժանների մոտ քաղաքները պետք է պատկանեին Մարորդի սոհմին, քվադների մոտ՝ Քուադրայի սոհմին, խերուսկների մոտ՝ այն սոհմին, որից սերվել է նշանավոր Արմինիոսը։ Ուստի ցեղը մեծ ժխվաբություն մեջ էր լինում, երբ անընդհատ պատերազմների հետևանքով բնաջնջվում էին այդպիսի սոհմացնդացին ավագանու ներկայացուցիչները. Տակիտոսը պատմում է, որ հենց այդպիսի ժխվաբության մեջ ընկան խերուսկները, որոնք վերջիվերջո ստիպված յեղան վորպես քաղաքոր ընդունել ուրիշ ազգային սոհմից միայն կենդանի մնացած հետնորդին՝ Բատրիկին, ընտրած, որ նա ապրում էր Հռոմում, իր ցեղից հեռու և արդեն չափազանց յինքնաբերվել էր հռոմեական կուլտուրայի ազդեցության։

Տակիտոսի նպատակում գրուժինացին հարաբերությունների զարգացումը նպաստում էր սոհմական ավագանու առանձնացմանը ցեղի հասարակ անդամներից (ingenui, vulgus, plebs)։ Միևնույն ներսերի նպատակում գերմանացիների մոտ առնչվում էին մասնակի ժամանակավոր միավորումներ՝ իրենց ոյնկով պատերազմ մղելու համար, սրժմ արդեն մշտական գրուժինաներով հագեցված ռազմական առաջնորդների շուրջն են հավաքվում ցեղի ազատ անդամ տարրերը։ Իրենց գրուժինաների բազմամարդությամբ ու քաջությամբ այդքի ընկնող առաջնորդները նշանավոր ու փառապանծ են դառնում ոչ միայն իրենց սեփական ցեղերի մեջ, այլև հարևան ցեղերի մեջ։ Նրանց դուռն են բացվում դեսպանությունները, նրանց մատուցում են նվերներ, և արդեն լսվ նրանց փառքն և համաթ վեհում պատերազմի յերգը։ Բայց այդպիսի գրուժինաներ պահել, նրանց զինք մատակարարել կարելի չե միայն հարեվանների կողոպուտի և պատերազմների հաշվին։ Ուստի, յերբ հարատած ցեղը յերկար ժամանակ հաշտ և ապրում հարևանների հետ, շատ անվանի պատանիներ, ատում և Տակիտոսը, ամբողջ գրուժինաներով ուզաբկվում են այն ատար ցեղերի մոտ, որտեղ արդ ժամանակ վորևե պատերազմ են մղում։

Միւս ժողովուրդը, որը նպատակում է տոհմական ավագանու աչքի ընկնելուն այդ՝ գերժանացիների մոտ դասակարգերի առաջացումը։ Տակիտոսը նկարագրում է սերկուքյան հիմնական ձևը գերմանացիների մոտ հետևյալ գծերով՝ «Միւս սերունդներից,—ասում է նա,—նրանք զատվում են միայն այնպես, ինչպես մենք (այստեղ՝ ինչպես հռոմայեցիները մ. թվ. 1-ին դարում) —նրանց բացառիկով անալին անհատուքյան մեջ ըստ առանձին ազգասերունդների. յուրաքանչյուր սերուկ ունի իր բնակարանը, իր անալին աստվածները. տերը տուրքագրում է նրան, ինչպես կոլոնի, հացահատիկի, կամ մանր անասունների, կամ հագուստեղենի վրայ քանակությամբ, և սերուկը միայն հնազանդ է կատարում. Ուրիշ անալին պարտականությունները կին-ու յերեխաներն են կատարում (գլ. 25)։ Մեր տոհմն և սերկուքյան մի ձև, վորը շատ և հիշեցնում հին Հունաստանի սերկուքյան պրիմիտիվ ձևերը քիչիս և հասարակական զարգացման ավելի բարձր ասպիտյում՝ Սպարտայում—հելոտներ, Կրետեյում—սերուկ-կլերոտներ, Թեսալիայում—պենեստներ։ Ավագանու առանձնացմանը նպատակում էր նաև անասուններին, Տակիտոսի ասելով, գերմանացու համար հարստուքյան այդ միակ և ամենահանելի տեսակին,—ավելի բազմաքիվ հոտերն մի քանիսի ձեռքում կենտրոնանալը։ Վորոշ ընտանիքների ձեռքում սերուկների ու անասունների կուտակվելն էլ նրանց առանձնացնում էր մնացած տոհմային մասսայի միջից, ամրացնում էր նրանց իշխանուքյունը տոհմի և ցեղի մեջ, ստիպում էր առաջնորդներ ընտրել բացառապես իրենց միջից, այդ ընտանիքներին առանձնացնում էր վորպես տոհմացիպային ավագանու հատուկ մշտական մի շերտ (nobiles, proceres, primores gentis)։ Այդ ավագանու ներկայացուցիչները, վորոնք չորքազավակ հին առյուծանիշ պրոտիվնանների, սիրելով սերուկների և անասունների մեծ հոտերի, տարբերվում էին սրտին իսկ գծատի և ապրելակերպի ավելի մեծ ներքաղաքուքյամբ։ Դրա հետ մենակից, ըստ Տակիտոսի, գերմանացի ցեղերի մեջ սովորուքյուն կար կամավոր կերպով առաջնորդներին մասուցել խոշոր անասուններ կամ յերկրագործուքյան արտադրանքներ. այդ ընդունված և վորպես պատվո ընծա, բայց միևնույն ժամանակ ծառայում և նաև անհրաժեշտ պահանջների բավարարման համար։ Հիշենք այդ առքիվ, թե ինչ էր ասում Տակիտոսը գրուժինանների առաջնորդների համար, գրուժինան

պահելու կարիքների բավարարման նպատակով մշտապես պատրաստվով և կոզոպուսներով զրաղվելու անհրաժեշտության մասին։ Ըստ յեղեռւքին առնվազնզային ավազանու ներկայացուցիչների համար անփական անհատությունից ստացած յեկամուտն աշխատավճարների բավական չեր հատարակական զարգացման ընթացքով առաջ մղվող ավելի և ավելի բարդացող պահանջները բավարարելու համար։ Տնտեսագիտական ավազանու անփական անհատությունը զեզի չարքային անդամների հետ հաճեմատած, ըստ յերևույթին, առանձնապես մեծ չափերի չեր հասել։ Տնային ստրուկների բացակայությունը կամ աննշան քիվը նույնպես խոսում է ավազանու անփական անհատության վոչ մեծ չափերի մասին, վորովհետ բոլոր աշխատանքները կատարում էին հենց ընտանիքի անդամները։ Այդ մասին էլ խոսում են հենց հնագիտության տվյալները։ Մեծ քանակությամբ պեղած հին դամբարանները վկայում են ստացվածքային դիֆերենցիացիայի քիչ զարգացման մասին. ամենահարուստ դամբարաններն անգամ բնավ չեն կարող համեմատվել, օրինակ, սկյութացիների դամբարանների հետ։ Ամազոնուհիների և նրանց զրուժինաների դամբարանները ոչնչի չեն ընկնում մեր ամենահարուստ դամբարանների, մինչդեռ չարքային գերեզմանում սովորական գինքը, ըստ հնագիտության տվյալների, յերկիլ է տեզը։ Պալեոպանոպական գինք և հանգիստյան փայտյա վահանը։ Նույնիսկ անվանի գերեզմանում մոտ, նրա սեփական անհատության վոչ խոշոր լինելու հետևանքով, հարստություն դիզելու գործում առավել մեծ նշանակություն են ստանում պատերազմները ու կոզոպուսները։ «Պատերազմն ու կազմակերպվելը պատերազմի համար գառնում են այժմ ժողովրդական կյանքի նորմալ ֆունկցիաները։ Պատերազմը, վորն առաջ մղում էին մեր համար այն բանի, վոր վրեժ լուծեն կատարած հարձակման համար, կամ այն բանի համար վորպեսզի ընգարձակեն տերիտորիան, վորը չեր բավականացնում, այժմ մեր համար մղվում է հանուն կոզոպուսի, գառնում է մշտական արհեստ[1],—ասում է Ենգելսը, բնութագրելով հատարակական զարգացման այդ ստադիան։ Մշտական պատերազմի անպիսի վիճակը, վորը քուլացնում էր գերեզմանացիներին, չատ հեռանում չեր քվում հասարակությունը՝ «Ծով յերկրեք չգոյարի փոխադարձ ատելությունը՝ այդ ցեղերի մեջ,»—գրում է Ենգելսը,

1. Маркс и Энгельс, соч, т XVI, ч. 1, стр. 139—140.

Գնումանական ցնդերի բազմաիական կազմակերպումը

Այդպիսի հասարակարգը ստեղծում էր քաղաքական տեսակետից զգինվորական գեմոկրատիա (Ինգլս)։ Գնդապետն իշխանությունը պատկանում էր ժողովրդական ժողովին (consilium), որը կազմված էր լինում ցեղի կամ նրա առանձին մասնաճյուղերի բոլոր չիրավ անդամներից, որոնք հավաքվում էին սովորաբար լրիվ ամսականում։ Այդպիսի ժողովներում զեկավարում էին քրմերը։ Առաջարկությունների ու հարցերի հանգես էին գալիս առաջնորդները. չնայած արտահայտած կարծիքը դուր չի գալիս ժողովականներին, այն մերժում են ոտնկայի գեղդոհությունների, չնչին դուր և գալիս, սպա հավանություն են տալիս անդերը հոնքերով։ Այդպիսի ժողովներում էլ կատարվում և գատավարությունը, ինչպես նաև, քե ցեղի և քե նրա առանձին ստորաժանումների առաջնորդների գնարությունները։ Վերջիններն իրենց հերթին գատաքննությունները էին զեկավարում։ Որպես գինվորական ժողովներում, ընդվորում ուշագնքը վճարում էր ուժեղի ամրողջ ոտնձական կազմակերպությունը։

Այն բոլոր կարևորագույն գործերը, որոնք քննարկվում էին ժողովրդական ժողովում, նախորոք քննվում էին նաև սկրագային ավագների և մյուս առաջնորդների ժողովում. ավելի պակաս կարևոր գործերը վերջնականապես վճռվում էին ավագների այդպիսի ժողովում։

Ամրողջ ցեղերի գլուխ կանգնած են հատուկ ցեղային ավագներ (principes civitatis), յերբեմն թագավորներ (reges), որոնք հաճատեղում էին ավագների ֆունկցիաները գինվորական իշխանության հետ։ Իսկ սովորաբար, բայց ոտնձական ավագներից ընտրում էին նաև հատուկ ռազմական առաջնորդներ (duces), ընդ որում հիմնական մասնական այս գեպքում էլ չէ այնքան ոտնձական հարաբերությունների սկզբունքներն էին, որքան առաջ քաշվող անձնական ռազմական հատկություններըր։

Մի շարք ցեղերի մեջ գինվորական հրամանատարության հիմքի վրա առաջ քաշված թագավորական իշխանությունը այնուամենայնիվ ոտնձանափակված էր լինում, կախման մեջ գանվելով և ավագների խորհրդից և ժողովրդական ժողովից։ Թագավորական իշխանությունն ուժեղացնելու ամեն մի փորձ սովորաբար ընդհարումների էր հասցնում ոտնձական հատարակության այդ որգաններների հետ։ Տակիտոսը պատմում է, քե չնչպես

մի շարք գեղքերում քաղաքներն ստիպված եյին գիմել հատուկ միջոցների օգնությանը։

Այն ցեղերի մոտ, որտեղ առաջ եր քայքայում քաղաքական իշխանությունը, նկատվում է որոշ ցեղային միասնություն, առանձնապես պատերազմական ժամանակ։ Իսկ այն ցեղերի մոտ, որտեղ գեռևս քաղաքական իշխանությունը չեր առաջացել, այդպիսի միասնություն հաճախ ամենևին չեր էլ լինում. ցեղի առանձին տոտեմական միավորումների առանձին առաջնորդների գլխավորությամբ կարող եյին ինքնուրույնաբար վարել արտաքին ու ներքին քաղաքականություն, չերբեմն գեղքի պիտույով իրար գեմ։ Այսպես, խերուսկների ցեղի մեջ հաճախակի չերկպառակություններ եյին տեղի ունենում առանձին առաջնորդների միջև, որոնք ցեղի գանազան տոտեմական միավորումների գլուխն եյին կանգնած, որինակ, Արմինիոսի և Սեգեստոսի միջև, որոնցից առաջինը կռվում եր Հռոմի գեմ, իսկ չերկրորդը Հռոմի գաշնակիցն եր։ Մարկոմանական առաջնորդ Մարոբոդի գեմ Արմինիոսի մղած կռվի ժամանակ Արմինիոսի հարուցած հոլնգրայք ինգվիոնների խերուսկների մեծ ուժերի գլուխ անցած, կանգնեց Մարոբոդի կողմը։ Հենց այդպիսի անկայունությունն ուներ նաև միավորման բարձրագույն ձևը, ցեղերի միությունը զորեղ գերժանացիներից հատած քարբարոսության ժամանակաշրջանում։ Մենք գիտենք, որինակ, զոր Մարոբոդի ավերակած միությանը (1-ին գար. ս· քվ·) մեջ եյին մտնում մարկոմաններից, քվադներից, սեմնոններից, լանգոբարդներից, հերմունդուրներից. այդ ցեղերի կողմից առանձնացված գինվորական ջոկատների գլուխն անցած Մարոբոդը գրավեց Բոհեմիան։ Մակարդ Արմինիոսի հետ նրա բախվելու ժամանակ այդ ցեղերի մի մասը (հյուսիսայինը) անջատվեց միությունից (լանգոբարդներն ու սեմնոնները) և անցավ խերուսկների կողմը։

Այդպիսին է ցեղի հին գերժամանակյա հասարակության կառուցվածքը, զորը Տակիտոսի նպոհասում տալիս եր տոհմական հասարակության, կամ բարբարոսության, ինչպես ասում է Մորգանը[1], վերջին աստիճանը։ Մակարդ մի քանի ցեղերի մեջ նկատվում եյին նաև զորոշ առանձնահատկություններ նրանց հասարակական գարգացման մեջ։

---

1. Маркс и Энгельс, Соч. т. XVI, ч. 1, стр. 13

Եկեղեցական Կյանք

Տակիտոսի հպատակի համար տիպիկ գերմանական ցեղ էին հանդիսանում, ըստ էության, խեղուտները. Վիսելում տրցին մասնանշվից Գերմանց մոտ չկար ցեղի ստանձին տնմական ստորաբաժանումների պարզ ինքնուրույնությունը. այդ ստորաբաժանումների առաջնորդները միանգամայն քաղաքականություն էին վարում, չերբեմն խախտան նեղքին պատերազմներ՝ մեկը մյուսի դեմ, ինչպես Արմինիոսը, Մեգմիսմերը, Սեգեստեսը. Տնմական կարգը խեղուտների մոտ դեռևս շատ ուժեղ էր, չնայած, որ չերկրորդ մի ժամանակ գանվում էր Գերմանների անմիջական իշխանության տակ. Ըստ, որպես ստազանգավոր առաջնորդ հանդես չեկած Արմինիոսը, որը Տիմոթեոսի անտառի Գերմանիա հաղթեց հռոմայեցիներին, չկարողացավ ցեղի մեջ քաղաքական իշխանություն ձեռք բերել. Նրա հրեղբայր Մեգմիսմերը որպես տոհմի մեջ ազգ, պահք և բարձրագույն դերը գրավեր ցեղի մեջ, քեզեռ և ռազմական տնտեսության Գեր չերորդում տարածքը ամենեքին չուներ և չեր կարող հաջողությամբ կատարել բարձրագույն ռազմական առաջնորդի գործունեությունները. Խեղուտների մոտ գեռևս ուժեղ տոհմական կարգն և այդ տոհմական իշխանությանը զուգընթաց առաջ քաշվող ռազմական իշխանության միջև չկած հակասությունը, Արմինիոսի համար տրագիզիայով վերջացավ. Տակիտոսի ասելով, Արմինիոսը կործանեցից էր տոհմակիցների խարդավանքից։ Տոհմական կարգը հանդես չեկող պետական իշխանության նկատմամբ, հաղթանակ տարավ. Բայց չեքե Արմինիոսի իր հրեղբայր, ցեղի մեջ ազգի մեծի, կենդանության ժամանակ չկարողացավ քաղաքական իշխանության հասնել, ապա նրա չերկրորդի Իտալիկը, որը տակավին գեռ պատանի չեր, և այն ել չերջինության հայրենիքից հեռու՝ Հռոմում տարված տանց հատուկ խուչապտանների, ցեղի մեջ ամենատնմական տոհմին (Տակիտոսի ասելով՝ քաղաքական տոհմին) միացն իր պատկանելությունորինով հասավ այդ իշխանության. Նա չեր Մեացել արտոնյալ տոհմի միակ անդամը, իսկ խեղուտները չերկրի հատարձակվում խախտել տոհմական տրագիզիաները և գերագույն իշխանությունը հանձնել այլ ազգի, պահպանի տոհմերի, որոնք ցեղի, ըստ էության ազգի մանր ստորաբաժանումներ չերի գլխավորում։

ՀԱՐԿ ԱՌԱՋԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Քաղաքական իշխանությունը ընկվորսման առաջնորդի կոչումից քնպես և ժամանակավորապես, մի փոքր ավելի հաշիվ կնրպով նվաճելու որինակ և մնզ տալիս արդեն վերևում ժառանգված մարկոմանների Մարտորդը։ Սկզբում Մարտորդն էլ, ինչը մարկոմաններին տնհամապատասխան ավազանում էր պահանջում, առաջ քաշվեց ընկվորսման առաջնորդ, կազմակերպեց սվերակական խմբի գանազան ցնցուղի (մարկոմանների, սեմնոնների, քվազիների, լանգոբարդների, հերմանդուրների) ռազմական ուժերի արշավանքը Բոհեմիա, ինչը լքել էր տեղացի քնակչությանը՝ բոյերը։ Նա ուներ այստեղ մեծ ցորք՝ 70 հազար հետևակ և 4 հազար հեծելազոր և, ինչպես յերբեմն Արիովիստը, հասավ քաղաքական իշխանության։ Նրա մարբուքազգում գանվում էին հին սվերական ռազմական ավարի մեծ հարստություններ։ Այստեղ էլ ապրում էին հռոմեական պրովինցիաներից յնկած շատ մարկիտաններ ու վաճառականներ, ինչոնց այստեղ հրապուրել էր հեշտությամբ հարստանալու տենդը, ինչպես վկայում է Տակիտոսը։ Մարբուքազգի մոտ գանվում էր ամրացված քերդը, ինչը պաշտպանում էր հենց ավանը։ Ընագիտությունն էլ և հատատուտ Տակիտոսի վկայությունը. պնդված է Ջնեխայում մարկոմանական մի քաղաքի ավերակներ, ինչը դրանվորում է հռոմեական արտաքրության ամեն տեսակ աստրկաների շատ մեծ քանակություն՝ դրամներ, գեներ, ընգամատաններ, ապարանջաններ, ժամչկական գործիքներ, և, ինչ առանձնապես հետաքրքրական է, բանալիներ, գռների կեռիկներ ու կողպեքներ, ինչոնց յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս ժառանգավոր անփականության գարգացումը և նրա պահպանության միջոցները։ Հարստությունների այդպիսի կուտակումներն էլ մասամբ ռազմական ավարի հաշվին, մասամբ Մարտորդի ձեռքում յեղած առևտրական մաքսերի յեկամուտների հաշվին, առաջ քաշեց այդ գինվորական առաջնորդին, նպաստեց նրա կողմից քաղաքական իշխանության ձեռք բերելուն։ Սակայն մինչև Տակիտոսն էլ հարցում է, ինչ քաղաքական տեսակետ ընդհանուր Մարտորդն առնչի գործում։ Ըստ յերևույթին, մարկոմաններին մոտ նա հին առնական հարաբերությունները գեռևս հակառության մեջ էին գանվում նոր առաջ յեկող իշխանության հետ։ Ինչ Մարտորդին էլ իր իշխանությունից գրկեցին նույնպես մարկոմանական գերատոհմային ավազանու աշխարհագրական անվանի պատանի հա-

տուչյան, վորը չկրցավ փախչել ևր Մարտոյի հետապնդումներից, մեծ ուժերով ներխուժելով Մարտոյի քաղաքությունը, դիմաց այդ ամրոցնու կայտառները։

Սվիտեներ

Ամբողջ կայսրն ու հարատև չեզոք, ինչպես չկռնում է, քաղաքական իշխանությունը սկանդինավյան ամիռներին ցեղի մոտ, վորոնց մոտ, Տակիտոսի ասելով, հարստությունը մեծ հարգ ունի։ Տակիտոսի կոզմից ամիռներին տրված այդ հատուկ բնութագրումը ցույց է տալիս, վոր հարստության այդպիսի գերը գերմանական ցեղերի մեջ սովորական չեր տարածված։ Ընդհակին, նրա ասելով, նրանք ուժով էլին վոչ մեկայն մարդկանցով և զինքով, այլև նավատորմով։ Այդ ցեղում Տակիտոսը տարբերում է անվանիներին, հասարակ ազատ մարդկանց, ստրուկներին և ստրկությունից ազատ արձակվածներին. քան չերևույթին, գասակարգային տրոհումն իր զարգացման ընթացքում այտոնց զգալի քայլերը և արել. այս բոլորը նպաստում էր ուժեղ քաղաքական իշխանության ամրապընդմանն այտոնց։ Տակիտոսը նշում է ամիռներին վերաբերմամբ հանդես եկող հետաքրքրական փաստը. զինքը նրանց մոտ,— ասում է նա — հանդուգն ոյուս գերմանացիներին, վորոնք ինչպես մենք տեսնում ենք, զարմանալով են լսում իրենց զինքից, բոլորի ներքին չեր գանվում, այլ փականքի տակ էր դրված, և այն պահպանում էր ստրուկը, վորովհետև Տակիտոսի բացատրությամբ, այդ գործը վստահել անվանի մարդուն, կամ ազատին, կամ նույնիսկ ազատ արձակվածին, քաղաքական իշխանության համար վտանգավոր կլիներ։ Քաղաքական իշխանությունն այտոնց, հենվելով քան չերևույթին հատուկ գրամինոյի վրա, իրեն և այդ իշխանության շուրջը համախմբված չերսին արդեն հանգրուան էր ձեռքի բնակչության։

Բառավեր յեվ ուրիներ

Մասնավոր սեփականության և դուքքային դիֆերենցիացիայի զարգացումը կարող էր գնալ առաջ մի փոքր ավելի զգալի քայլ անել այն ցեղերի մեջ ևս, վորոնք բնակվել էլին հռոմեական տերության սահմանում կայսրության հպատակների իրավունքով, ինչպիսիք էլին, որինակ բատավները կամ ուրիները։ Տակիտոսը պատմում է, վոր մեր թվագր. 70 թվ. բատավական մեծ ապստամբության ժամանակ հռոմեական մեծ զորավար՝ Ցերիալիսը, տալին ու վրա անելով բատավական կղզին (Հոլանդի գետաբերանում) խնամքով այդ ապստամբության հենց առաջնորդի՝ Ցիվիլիսի զգուշանքն

ու վիլլաները, գորավարների հատուկ խորամանկության համառային, ինչպես արտահայտվում է Տակիտոսը, այսինքն՝ ըստ կերևույթին, ցանկանալով քշնամիների հետ ապատամբության առաջնորդի գաղտնի համաձայնության առկայության մասին կասկած հարուցել և դրանով իսկ Հռոմի հակառակորդների մեջ պատակոտում առաջացնել։ Այս պատմությունից կերևան և գալիս, որ Ծիվիլիսը, այդ անվանի բատավը, որը պատկանում էր էքսպատվորական տոհմին, ուներ այդքան բավականին, քնքուշ, մասնավոր հոգային անփափկանության։ Այդ և վիլլաները։ Մյուս կողմից, բատավական ապատամբության մասին Տակիտոսի մինչև պատմության մեջ բնութագրվում է ուրիների մայրաքաղաքի՝ Ոյոլնը, որը մինչև ժամանակ հանդիսանում էր հռոմեական գաղութ (Ագրիպինի գաղութ), ելնելով նրա հետ կապերի համար քաղաքն ամեն կերը իր հարստության և բարգավաճման հնարավորությամբ։ Բատավական մխիթարությանը պատկանող տեղամասերը հաճոյացրին բանակցությունների միջոցով ուրիներին ապատամբությանը միացնել, ընդհակառակ վերացվեցին առևտրական փոխանակության ամեմանափակումները, որոնք մտցվել էին հռոմեական գաղութների և սրանց գաղնակից ուրիների կողմից և որոնք հետագա են առաջացնում անդրհնոսյան գերմանացիների մեջ, վերացվեց մաքսը և քուչյատերվեց առանց հատուկ հակոդության, բայց ցերեկով և առանց գենքի անցնել Հռենոսը։ Ինչպես կերևում է, առևտրական հարաբերությունների զարգացումը մինչև չափով ձեռնտու կեր կերկուստեք, քե ուրիների համար, քե անդրհնոսյան ցեղերի համար. ուրիների մոտ առևտրի զարգացման մասին և մեծ ճանապարհությանը մասին պատմում էր ավելի առաջ նաև հետարը։ Բնորոշ է, որ ուրիների վերաբերմամբ Տակիտոսն էլ և հիշատակում միայն էվարիկահոդեր ու գյուղերը (arva, vici) այլև ավիլլաները, որոնք ցույց է տալիս նրանց մոտ ևս ակրավան այն խոշոր հողային սեփականությունների զարգացումը, որոնք, ըստ կերևույթին, գանվում էին տեմացնգային ավագանու ձեռքին։

Համբեր Բայց բացի այդ ցեղերից (ավիոններ, բատաներ, ուրիներ), որոնք գերմանական տոհմական հասարակության ընդհանուր մակարդակի նկատմամբ առաջ էին անցել գասակարգերի սկզբնավորման և գույքային գիֆերենցիացիայի մի փոքր ավելի նկատելի պրոցեսով, մենք պետք է նշենք մյուս, հակադիր բևեռում գանվող ցեղերը, ո-

բանք ավելի ցածր հյին կանգնած հասարակական պարզացման աչքն ընդհանուր մակարդակից, վորքին հասել հյին գերմանացիները։ Դրանք հյին սրինակ՝ ձերբազատման խավքերը, վորոնք ապրել են Հյուսիսային ծովի ափին, նման գետի գետաբերանի մոտերքը և նրան սահմանակից կղզիների վրա։ Գլխիոսն իր էթնական պատմության մեջ այդ խավքերին նկարագրում է, վորպես շատ նախնադարյան մի ցեղի, վորը պարապում է ձկնորսությամբ, չգիտե վոչ հողագործություն, վոչ անասնապահություն, վոչ էլ նույնիսկ վորսորդություն։ Նրանց բնակարանները հիշեցնում են ցցաշենքեր, վորոնք պայմանավորվում են պարբերական ծովային մակընթացությունների։ Ժամում են նրանք մեծ անձրևաջուր, վորը հավաքում են հատուկ փոսերի մեջ. վորպես վառելիք նը ծառայում չրած տորֆը։ Ենվ Տակիտոսն այդ ձերբազատյալ խավքերի մասին խոսում է ինչպես ծովահենների, վորոնք կողոպտում են Հյուսիսային Գալլիայի ափերը։

Գերմանացիների ու Հռոմի Հռոմեական Սվոհռոմեները Գերմանիայում

Գալլիան Հուլիոս Կեսարի կողմից նվաճելուց հետո գերմանացիները գաղթան Հռոմի տնտեսական հարևաններին, կատարելով հանախակի հարձակումներ Գալլիայի վրա։ Դեպի Հռենոսի մյուս կողմը կայար Ավգուստոսի խորքը վորպի Դրուզի կատարած մի շարք արշավանքներում (12—9 թ. մինչև մեր թվագր.), և Տիբերիոս կայսեր ու նրա զորավարների հետագա արշավանքներում (8 թվից մեր թ. ա. մինչև 6 թ. մեր թվագր.) հպատակեցվեցին գերմանական մի շարք անգրհռենոսյան ցեղերը (բատաֆները, Ֆրիզները, սուգամբրները, հերմունդուրները, խերուսկները, լանգոբարդները, սեմնոնները), այնպես, վոր Գերմանիան ընդհուպ մինչև Էլբա գետը դիմում էր արդեն բնչպես հռոմեական մի պրովինցիա։ Նվաճված տերիտորիայում հիմնադրվեցին մի շարք ամրոցներ, առանձին գերմանական ցեղերի առհասկան ավազանին սկսեց ծառայել մանել հռոմայեցիները։ Դաշինք կնքվեց մարկոմանական Մարոբոդի հետ։ Բյոլնում ուրիների քաղաքում հաստատվեց կայսեր պաշտամունքը, վորը դեկավարում էր գերմանական քուրմը։

Բայց մեր թվագր. 9-րդ գարում մեկ հարվածից խորտակվեց Հռոմի տիրապետությունը։ Գերմանիայում նշանակված նոր կուսակալ Վարոսը կվինտիլիոս Վարոսն սկսեց գերմանական ցեղերի մեջ սրանց առհասկան կարգի համար խորը ազմի-

Ներսեսյանի և հռոմեական զատարանների մասին, Քերուսկների հնգմանիայով, Արմինիոսի գլխավորությամբ ապստամբության բռնկից։ Վերջինս անցյալում չեղել ևր հռոմեական ծառայության մեջ և ուներ հռոմեական հնեչության կոչում։ Արմինիոսի հմուտ տակտիկայի ընորհիվ վարրոսը չերեք լեգիոնների և օժանդակ զորքերի հետ մինասին Տեվտոբուրգյան անտառում ծուղակին ընկավ. զրեթե ամբողջ բանակը վոչնչացվեց, իսկ Վարոսն ինքնասպանություն գործեց։

Այդ ժամանակվանից Հռոմի սահմանը Գերմանիայի հետ գարձավ Հաննոսը. մինչև Ռովպինյա ցեղերը՝ բատավներըը, Ցրիպներըը և խավքերըը, սահմանակ Ծագին Հռոմի իշխանության տակ։ Նույնիսկ Հաննոսի մյուս կողմը Գերմանիկի կատարած հաջող արշավանքները չհանգեցրին այստեղ հռոմեական տիրապետության վերականգնմանը։ Նվաճողական քաղաքականությունը փոխվեց պաշտպանողական քաղաքականության։ Հաննոսից, սրժյան Կոբլենցի մոտ, մինչև Դանուբ, սրժյան Ռեգենսբուրգի մոտ, կառուցվեց ամրությունների և ամրոցների մի գիծ, այսպես կոչված՝ հռոմեական պարիսպը, Limes Romanus։ Այդ ամրոցի գիծը, վորը կտրվեր ևր ցցապատ քանդակից, վորն ընդհատվում ևր առանձին ամրություններով ու ռազմական պահակատեղիներով, վորոնք իրար հետ միանում ռազմական ճանապարհներով, քիչ հետքեր ևր մներ ռազմական ճամբարների գիծը, գլխավորապես Հաննոսի չերկարությամբ։ Հռոմի՝ նվաճողական քաղաքականությունից պաշտպանողական քաղաքականության անցնելու հիմնական պատճառը հանգիստանում ևր իր՝ հռոմեական բանակի ներքին վերասերումը։ Ազատ գյուղացիությունը, վորի հռոմեական լեգիոնների հիմքը, փոքր-առ-փոքր գրեթե չքացավ։ Այն բանակում, վորը պաշտպանում ևր Հռոմը բարբարոսներից, ավելի և ավելի հին նշանակություն առանում ամեն ոժանդակ ջոկատները, վորոնք հավաքագրվում հին մասամբ հենց իրենց՝ բարբարոսների միջից։ Հին տակտիկան և մարտահրման ավելի և ավելի չեր անկման գիմումիրհանակը հարիվ կարողանում ևր պաշտպանել միայն սահմաններըը։

Գերմանացիների յեվ հռոմայեցիների խաղաղ հարաբերությունները

Գերմանական ցեղերի մի մասը Հռոմի հետ խաղաղ հարաբերությունների մեջ մտավ։ Մտերմին Հաննոսում, ուրիներէ հողում, հռոմեական գաղութի (Colonia Agrippina, արդի Քյոլնը) հիմք գրվեց, վորն անդրհանոսյան գերմանացիների հետ առևտրական հարաբերությունների հատա-

անչու. կենտրոնը գտնվել Դանուբի վրա առևտրական կապեր հաստատվելին հետևանքով հետո աչսանդ այդ հարաբերությունների կենտրոնը հանդիսացավ հռոմեական գաղութ Augusta Vindelicorum-ը (այժմյան Աուգսբուրգը)։ Հռոմեական վաճառականները քաշվանցում էին Մարտրդի մայրաքաղաքը։ Մյուս առանձին գերմանական ցեղերի դեմ պատերազմներ էին մղում. որոնակ ֆրիզների և քավքերի դեմ։ Վորոշ ցեղեր գաշինքներ կնքեցին հռոմայեցիների հետ (որինակ մատտիակները), իսկ մյուսները հռոմից էին նուիրեակ իրենց համար քաղաքներ ստանում (որինակ քերուսկները)։ Առանձին գերմանացիներ, յերբեմն ամբողջ գրուժինանների գլուխ անցած, մտնում են հռոմեական ծառայության մեջ։ Պատերազմի ժամանակ գերված գերմանացիները, ինչպես սարուկներ, կամ կոլոններ, մշակում են արքունական կամ հռոմեական ավազանու. հողերը։ Հետզհետե ավելի և ավելի գերմանական տարրեր են մուտք գործում հռոմեական հասարակության մեջ։

Ծիվիլիսի ապստամբությունը

69—70 Ք.Ք. գոնկից բատավներին ու կաննինեֆատներին ապստամբությունը՝ Ծիվիլիսի առաջնորդությամբ. նրանց միացան ֆրիզները, խատտները, անդրկաներները, բրուկտերները, վորոնց մեջ խոշոր դեր էր կատարում կին գուշակ Վեյլեդան, վորն իր գուշակություններով ուժ էր տալիս ապստամբությանը։ Կայսերական գահին յերկու քանդիդատների՝ Վիտելլիոսի և Վեսպասիանոսի այդ ժամանակ ունեցած պատերազմների հետևանքով ապստամբությանը մասնակցեցին հռոմեական այն զորքերը, վորոնք Վեսպասիանոսին էին պաշտպանում և մեծ մասամբ բազկացած էին գալլերից։ Բացի դրանից, ապստամբներին նաև գալլիական ցեղերը՝ արևմուտները, լինգոնները և վորոշ քևլդեր՝ Կլասսիկի, Հուլիոս Թուտորի և Հուլիոս Մարինի առաջնորդությամբ։ Ապստամբածները ուզում էին հաստատել անկախ գալլիական կայսրություն (Imperium Galliarum), բայց ժամանակավոր հաջողություններից հետո պարտվեցին։

Մարկոմանական պատերազմը

Այդ ապստամբությունից հետո մոտավորապես 100 տարի շարունակվում էին հռոմի համեմատաբար քաղաղ հարաբերությունները գերմանացիների հետ, մինչև այսպես կոչված մարկոմանական պատերազմը (165—180 Ք. Ք.), յերբ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր

որոք մարմանդների, քվադների, հերմունդուրների և վանդալ-
ների գերմանական ցեղերը միացյալ ջոկատներով ներխուժեցին
Հռոմի տերիտորյան պրովինցիան։ Գալլոսի և Հռոմայեցիների
հպարտության հետևանքով համառ ու չեզոքասեռով պատերազմը
վերջացավ Մարկոս Ավրելիոսի վորդի Կոմոդոս կայսեր որոք,
միության կազմալուծումով։

Մարմանական պատերազմն ըստ էության նախերգանքն
եր այսպես կոչված ժողովուրդների մեծ գաղթի։

Հին գերմանացիների կրոնը գիտականորեն
շատ քիչ է հետազոտված։ Հին գերմանական
կրոնի վերաբերյալ տարածված բուրժուական
առասպելական կոնցեպցիան այդ կրոնի զարգացման հիմքում
դնում է հենց այն միևնույն նախամոդովուրդը (արիացիներ),
վորն ոժտված է վոչ միայն նրա համար հատկանշական այն ա-
ռանձին նախալեզվով, վորից իբր թե զարգացել են այնուհետև բո-
լոր մեզ հայտնի հնդեվրոպական լեզուները, այլև նրա համար
հատկանշական այն առանձին նախակրոնով, վորից իբր թե զար-
գացան հնդեվրոպական ժողովուրդների բոլոր մեզ հայտնի կրոն-
ները,—դրանց թվում նաև հին գերմանացիների կրոնը։ Մինչ-
դեռ կրոնը, ինչպես և ամեն մի իդեոլոգիա, իր զարգացման ըն-
թացքում առանձին ժողովուրդների միա անցել և նրանց համար
ընդհանուր ստացիաներ, վորոնք համապատասխանում են աշ-
խարհի բոլոր ժողովուրդների տվրած հասարակական զար-
գացման վորոշ ստացիաներին։ Մկզբնապես առանձին տոհմական
խմբերի և ցեղերի կրոնները, պաշտամունքները, այնուհետև ցե-
ղային միությունների կրոնները և պաշտամունքները և, վերջա-
պես, զանազան մեծ ժողովուրդների և ազգերի կրոնները,—վո-
րոնք ընդհանուր են համարե գրանց ամբողջ խմբերի համար,—
այս բոլոր կրոնական պատկերացումներն ու պաշտամունքները
իրենց զարգացման ընթացքում արտացոլել են մարդիշխանական
ու հարդիշխանական տոհմի, անարխ աշխարհի, ֆեոդալիզմի և կա-
պիտալիզմի ժամանակաշրջանի զարգացման հաջորդական ետապ-
ները, վորպեսզի ի վերջո անհետանան մարդու կողմից մարդու
շահագործման լիկվիդացիայի և կոմունիստական հասարակու-
թյան կառուցման հետ զուգընթաց։

Այսպիսով, վոչ թե ի սկզբանե անարխ միասնությունը, այլ
տնտեսական պաշտամունքների և կրոնական պատկերների բազմու-
թյունը, ահա թե ինչն է հանդիսանում առանձին ցեղերի և ժո-

Հին գերմանացի-
ների կրոնը

գովուրդների կրոնի պատմության յուրահատուկ։ Մինչդեռ հին գերմանացիների կրոնի հետևողական մարքսիստական լուսաբանումն այս առումով ևս, ամենքին գիտե նոր է սկսվում։

Այն կրոնը, որը պատկերացվում է սովորաբար որպես հին գերմանացիների կրոն, տրոհվում է շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի կրոնական պատկերացումների, որոնք կազմավորվել են Սկանդինավիայում և վիքինգական Իսլանդիայում մեր թվագրության 11—12-րդ դարերում միայն և հասել են մեզ ընդգծյուն գրուցավեպերում. նրանք կրում են հյուսիսում կազմավորվող ֆեոդալական դասակարգային հարաբերությունների ոգին և նույնիսկ քրիստոնեության տզրնգությունը։ Հին սկանդինավների այդ կրոնական հայացքների մեջ կան և ժողովրդական այն բազմաթիվ ասացողների՝ սկալդների (գուսաններ) բազմադարյան հավաքողական ու միաձյուսական աշխատանքը, որոնք փորձում էին սիսեռնել վիքինգ գոնադան ցնծերի և նրանց միավորումների տարատեսակ կրոնական պատկերացումները, առանձին ասավածների մի յերարքիա՝ գերագույն ասավածություն Ոդինի (Վոդանի) գլխավորությամբ։ Սկանդինավների այդ կրոնական պատկերացումների մասին պետք է ուրիշ և խոսել Սկանդինավիայի վող պատմության վերաբերյալ գլխում։

Ինչ վերաբերում է Կեսարի և Տակիտոսի հպոխայում գերմանական ցնծերի կրոնական հայացքներին, ապա դրանց մասին մեր ունեցած տեղեկությունները չափազանց աղքատ են։

Հուլիոս Կեսարը հատատում է, որ գերմանացիները չունեին քրմեր, գալլիական դրուիդների նման, այլ նրանք որպես ասավածների պաշտում էին միայն բնության ուժերը՝ արևը, կրակը և լուսինը. սակայն նրանք ունեին կին գուշակներ, որոնք հատուկ ձողիկների վիճակահանությամբ գուշակում էին ճակատամարտի հնարավոր ելքը։

Հին գերմանական կրոնի մասին ավելի կոնկրետ տվյալներ մենք ունենք Տակիտոսի հաղորդումներում։ Գերմանացիների մոտ այդ հպոխայում արդեն գոյություն ունեին քրմեր ու տաճարներ, ինչպես նաև ասավածներին նվիրաբերված սրբազան վայրեր, առանձնապես սրբազան պուրակներ և նույնիսկ ասավածների պատկերներ։ Ակներևաբար, բնության ուժերի չերկրպագությունն ընդունում է արդեն մարդանմաև բնույթ։ Առաջվա պես մեծ դեր են կատարում հին գուշակները, որոնք նույնիսկ

ապրելաձևն են գործում միջազգային հարաբերությունների վրա։ Բառավանական ազատամերձ ժամանակ հայտնի չեր մարզարեությունը վիճակախաղ, որին ապրելաձևն են տալիս ազատամարդերի արտաքին քաղաքականությանը։ Առանձին մարզարեություններ համապատասխանություններ երբեմն կատարում գնալի հետ դիվանագիտական նպատակներով, ներկայանում երբեմն կայներ, նվիրներ առանում և ապա վերադառնում երբեմն հաշիվներից։ Լայնորեն տարածված եր նաև մարզիչային գոհարերությունը, առանձնապես գերիների գոհարերությունը գերեզմանի ասպետներին։

Ուսուցանչյուր ցեղ ուներ իր կրոնական պաշտամունքները, թայց այժմ մեծ նշանակություն են ստանում ամբողջական ցեղական միությունների պաշտամունքները, այդպիսի պաշտամունք հայտնի չեր, որպեսզի, մերձենչական ցեղերի ավելական միության մոտ, որոնց ներկայացուցիչները հավաքվում երբեմն անձնների ցեղի սրբազան պուրակում և կատարում երբեմն ազատ իրենց պաշտամունքը մարզիչային գոհերով։ Մի ուրիշ այդպիսի պաշտամունք հայտնի չեր հյուսիսում, մի շարք մանր ցեղերի մոտ, որոնք ապրում երբեմն Ուսուլանգոլական Քերաիդոս հարավային մասում։ Բալքիկ ծովի կղզիներից մեկի վրա գոյություն ուներ մի սրբազան պուրակ, որը նվիրված եր Ներտուս ասվածուհուն՝ մայր-հողին, որտեղ գտնվում եր ասվածուհու մարտակառքը։ Մի որոշ ժամանակ այդ մարտակառքը, որը քաշում երբեմն ցուլիկներ, և ուխտին անմասնակիցներից ծածկված եր քողով, շրջում և ցեղից ցեղ, որոնք յերկրպագում են ասվածուհուն, և այդ ժամանակ ամենուրեք անդի չեն ունենում մեծ տոնակատարություններ ի պատիվ ասվածուհու այցելության։

Այդ ժամանակ էլ կազմավորվում են ասվածների՝ առանձին ցեղերի նախածնողների սերնդաբանություններ կազմելու փորձերը։ Տակիտոսը պատմում է, որ գերմանացիները պատկերացնում երբեմն արևմտագերմանական ցեղերի յերկու հիմնական խմբեր՝ ինգվիոններ, իսավիոններ և հերմիոններ, որոնք առաջացել են գերագույն ասվածուհուց՝ մայր-հողից ծնված Տուիստո (կամ Տեվտ՝ այստեղից էլ տեվտոններ և ժամանակակից Deutschen կամ Teutschen), ասածու որդի նախամարդ Մաննի յերկու որդիներից։ Գոյություն ունեցին, ասկսյն մինչև Տակիտոսի հայտնությունը նման սերնդաբանությունների նաև այլ փոր-

ձեր, փորձեք աշխատասեր երկին հիմնավորել նաև այլ ցեղերի՝ մարտերի, գամբռիվճիների, ավերների, վանդալների մասին։

Այդ նպատակով պահպանվում էին առանձին ցեղերի մոտ նաև իրենց ցեղական գերագույն ատյանները, որինակ, Ֆրիդների մոտ՝ Բագուգնաթան, մարտերի մոտ՝ Քանֆանը։ Այդ ժամանակներում մի չորք ցեղերի մոտ պահպանվում են գեռ հնագույն մայրիշխանական տանմի սերտորեսության ժամանակի հետ կապված մայր-հող գերագույն ատյանների պաշտամունքը, որը ստորին ցեղերի մոտ հայտնի չէր զանազան անուններով։ Հետևեսն այդպիսի հնավանդ ատյանները փոխարինվում են արական գերագույն ատյանների պաշտամունքներով, որոնք անհետանում են բերկրյանք ու սրեսը և սրանց հետ կապված բնության ուժերը։ Անտիկ աշխարհի գրողները համեմատում երկին այդ արական ատյանները հռոմեական ատյաններին՝ Մերկուրիոսի, Մարսի, Հերկուլեսի և Վուլկանոսի հետ։ Այդպիսի արական գերագույն ատյաններ հայտնի չեն հետագայում զանազան ցեղերի մոտ զանազան անուններով. ավերների մոտ պաշտվում էր Ծիու ատյանը, բավարների (հին մարկոմանների հետնորդների) մոտ, ինչպես և խերուսկների մոտ՝ Ուր (Ուոր կամ Քերու) ատյանը, մի խումբ հերմիոնական ցեղերի մոտ՝ Իրմինը (Հերմինը, կամ Հերմունը, ինչպես հերմունդուրների մոտ), հյուսիսային ցեղերի մոտ՝ Ոդինը (Վոդանը)։

Բացի գերագույն ատյաններից, բնության ուժերի պաշտամունքը կապված էր բազմաթիվ ատյանների, բազմաթիվ չար ու բարի վոգիների հետ, որոնք ապրում էին հողի տակ վորպես գաճաճներ ու գրավվում էին մետաղների մշակմամբ, կամ չար հսկաների հետ՝ որոնք մշտական կռիվ էին մղում լուսավոր ատյանների դեմ, վերջապես աշխարհի զանազան ստորին վոգիների՝ էլֆերի պաշտամունքի հետ։ Գահավանվում էին ատտեմիզմի մնացուկները, որոնք կապված էին ատյանների զանազան կենդանիների կերպարանափոխության և մի չորք կենդանիներ ատյաններին նվիրելու պատկերացման հետ։ Գոյություն ուներ վերջապես, նաև անդրշիրիմյան կյանքի վերաբերյալ հավատը և մեռելների պաշտամունքը, որոն իր արտահայտությունն էր գտել քաղաքան թխատատարությունների։

Հին գերմանացիների պատմության քաղաքական իրավական հարաբերությունները ճյուսեկի-դի կողմից

Անցնենք հիմնական բուրժուական և ֆաշիստական քնորիանների քննարկմանը, որոնք խնդրքյուրում են հին գերմանացիների պատմությունը։ Ինչի՞ է բերել բուրժուական պատմագրությունը, պատկերելով հին գերմանացիների սոցիալական ու համայնական կենցաղը, ընդհանրապես մոտենում է դրանց ճիշտ ըմբռնմանը, ապա Ճյուսեկի-դի կողմից, Ներքնդորդ կայսրության սպոխայի և Ներբորդ հանրապետության սկզբի ֆրանսիական պատմագրանը, վճռականորեն ժխտում է այդ տեսակետը։ Նա ֆեոդալիզմի գաղափարախոսներին այն հիմքերից էր պատկերացնում, որոնք գրված են հին Հռոմեական կայսրության մեջ։ Կոլոնատը, որը վորպես քե հանդիսանում էր ճորտատիրության մի պատրաստի ձևը, պրեկարին, որն իրենից քնորոշում էր հողի պայմանական կերպով տիրապետումը, պատրոնատը, որը նպաստում էր անձնական կախվածության և մասնավոր իշխանության զարգացմանը,—ֆեոդալիզմի այս բոլոր տարրերն արդեն լիովին ձևավորվել էին Հռոմեական կայսրության մեջ։ Հռոմեական և միջնադարյան հասարակության միջև ոչ մի ընդհատում չի եղել. կեղել է հասարակական ձևերի հաջորդականությունը։

Գերմանացիները, ասում է Ճյուսեկի-դի հռչակը, իրենց հետ ոչ մի նոր բան չբերեցին։ Նրանք հանդիսանում էին պարզագույն ավազակների խմբեր, որոնք կարողանում էին միայն ավերել և ոչինչ չէին կարողանում ստեղծագործել։ Գերմանացիները չէրեք իրր քե չեն ունեցել հողի կոլեկտիվ սեփականություն, չեն ունեցել համայնք—մարկ (հին գերմ. համայնք—գյոուդ), որը հանդիսանում է պատմության մեջ մոցված մի ռոմանտ և ոչ մի ուշագրության արժանի չեն։ Իրավականության մեջ բոլոր ժողովուրդները վաղուց ի վեր իրր քե ունեցել են մասնավոր սեփականություն։ Մեր աչքեն և ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակներից Ֆրանսիայի մի նացիոնալիստ, որը հանդես է գալիս ռոմանական, և ոչ քե գերմանական հիմքերի ստեղծագործական գերի պաշտպանությամբ։ Փարիզյան Կոմունայի ժամանակներից լինելով, Ճյուսեկի-դի հռչակը դրա հետ միասին արտահայտեց ֆրանսիական բուրժուազիայի վախը կոմունիզմի հանդեպ և ձգտեց ընդգծել մասնավոր սեփականության ինստիտուտի շատ հին և անսասան լինելը։

Դ ո պ ո

Ավստրիական, իսկ հետո գերմանական պատմական Դոպշը հանդիսանում է արդի ֆաշիստական տեսաբաններին նախորդը։ Նա ժառանգում է գերմանական հասարակական կարգը հռոմեականի հետ ուզում է ցույց տալ, որ գերմանացիներն իրենց կուլտուրայով հռոմայեցիներից ցած չեն կանգել։ Նա հին գերմանացիներին պատկերում է վուչ քիչ վորպես ավերողների, այլ վորպես հռոմեական կուլտուրայի պիտակների ու գնահատողների, վորոնք ամեն ընդունեցին և այնուհետև տարածեցին ամբողջ աշխարհում։ Դոպշը ջանում է ցույց տալ, վոր գերմանացիների ժող գոյությունն ուներ իրը քիչ հին անցյալից կանգող ինդիվիդուալիզմ, վոր ինդիվիդուալիզմը գերմանական վոգու հատկությունն է, ինչպես և առհասարակ ամեն մի բարձրացնորհալի ժողովրդի հատկությունը։ Ուստի նա ևս ժխտում է գերմանացիների ժող համայնք-մարկի գոյությունը և գանում է, վոր համայնք-մարկի վերաբերյալ ուսմունքն իսկ մացված և ազգային-գեոմկրատական իդեոլոգիայից, այսինքն՝ մարքսիզմի կողմից, դրա համար էլ պետք է գեն գցվի։ Հին գերմանացիների ժող, պնդում է Դոպշը, գոյություն ուներ խոշոր մասնավոր սեփականություն, տարկատիությունը լայն չափերի էր հասել։ Ճիշտ է, նա ասյանդ էլ հենց համաձայնվում է, վոր նրանց ժող գոյություն ուներ նաև տիրելու կոլեկտիվ ձևի, բայց այդ միայն անասունների և անմշակ հողերի տիրելն է, այսինքն՝ անպիտան հողերի, վորոնք կուլտուրաներով չէին զբաղեցրած, ինչպես այդ հռոմայեցիների ժող էր լինել։

Հուլիոս Կեսարի հպողայի հին գերմանացիների հասարակական կարգը և առանձնապես ավերների հասարակական կարգը նա պատկերում է, վորպես ռասզմական սոցիալիզմ։ Դոպշը ավերների հասարակական կարգը համարում է գեպի Արեվմուտք նրանց անընդհատ կատարած ռազմական ջարժման արդյունք, վոր հետևանքով տեղի ունեցավ ամբողջ հասարակական կարգի ռգեներատիվացիան, վորը հանգեց հողի վերաբերմամբ ընտանի գույքային ունեցող մասնավոր սեփականության չքացմանը։

Վերջում Դոպշը նույնպես այն հետևությանն է հանգում, վոր հին աշխարհից գեպի միջնադարն անցնելու ժամ, չի լինել վուչ մի կատաստրոֆա, վուչ մի ընդհատում և քոչից։ Իսկ ի՞նչ նոր բան բերեցին հին գերմանացիները հռոմեական տերիտորիան նվաճելուց հետո, բացի և՛ գերմանացիների, և հռոմայեցիների կարգը գրեթե միևնույնն եր։ Ասյանդ, ըստ Դոպշի լինել է

հոգևոր տարրերի փոխադրմունքի հետևյալ նեղ վոլորն փոխվել էր նոր, քաղաքական վոլորով։ Այսպիսի իդեալիստական ձևով և պատկերացնում այդ պատմության անտիկ աշխարհից դեպի միջին դարերին անցնելը։

Դասալի հայացքները ընդունելին և արտադրի հասցրին պատմության ֆայլիստական կեղծարարները։

Պատմության ֆայլիստական խեղաթյուրումների բնութագրությունը

Ֆայլիզմի ելպատմական պատկերացումների հիմքում ընկած է արիական ռասայի քնորդան, ընդվորում ընդգիծում է, վոր հատկապես հին գերմանացիներն են հանդիսանում իսկական արիականության ներկայացուցիչները։ Արիական ռասան ձևավորվել է իբր քի հյուսիսում. այդ հյուսիսային (նորդական) ռասան էր, վորը սկզբնապես իր բնակության վայրն ուներ հարավային Սկանդինավիայում, Դանիայում և կից կղզիներում։ Այստեղի արիացիները տարածվեցին աշխարհի բոլոր մասերը, սկսած ամենաարևմտյան արիացիներից՝ կելտերից և իրանցիներից, և վերջացրած արևմտյան արիացիներով՝ կելտերով և հարավային՝ հուներով, հռոմայեցիներով և այլն։ Ներանք բոլորը յեկել են հյուսիսից՝ Սկանդինավիայից։ Իբր քի իրականում, վորպես մի միասնական ֆիզիկական տեսքով ժողովուրդ գոյություն ունեցած այդ ռասան բնորոշվում էր գանգի յերկարագլուխ կազմությամբ, բարձր հասակով, շեկ մազերով, կապույտ կամ ընդհանրապես բաց գույնի աչքերով։ Այդ ռասան ըստ ֆայլիստների պնդման, բնորոշվում էր նաև պես հոգևոր հատկանիշներով՝ հոգևոր բարձր վիճակով, վորն ապահովեց նրան իր այդ ռասայի արիապետությունը բոլոր ժողովուրդների վրա։ Այդ ռասան տարածվում էր ամենուրեք և իբր քի ներանից և սկիզբ առել ամբողջ քաղաքակրթությունը, վորը ֆայլիզմի անասկնտից իր բարձր նվաճումներում արիական և, ինչ վերջին հաշվով գերմանական քաղաքակրթություն է։ Ընդհանուր,պարոկական քաղաքակրթությունը, հունական, հռոմեական քաղաքակրթությունը—այդ բոլորը հանդիսանում են գերմանական, նորդական կամ հյուսիսային ռասայի արդյունքը։

Այդ արիական նախահայրենիքից բոլորից ավելի ուշ շարժվեցին գերմանացիները, վորոնք մասամբ այնտեղ ձուլվեցին. սրանք այդ պատճառով էլ ամենից շատ պահպանեցին բարձր ռասայի առանձնահատկությունները։ Մյուս ժողովուրդների մոտ գանագան ընդհարումների և պատերազմների հետևանքով նոր-

դական ռասայի ներկայացուցիչները կորճանվում էին նաև ասոջ այն պատճառով, որ նրանք առաջավոր մարտիկներ էին, դրա համար էլ գերմանացիները մոտ քարձր ռասայի այդ ներկայացուցիչները ավելի շատ են ՄԱՑՆԵԼՔԱՆ ՍՊԻՆԱԿ, Հռոմեական կայսրության մեջ. ահա թե ինչու գերմանացիները նվաճեցին Հռոմը։

Ենթե մենք գիմենք մարդաբանությանը, ապա մենք կտեսնենք, որ մարդաբանական տվյալները ամենևին չեն հաստատում գերմանացիների մոտ մրանց միստեական ռասայի գոյությունը։ Գերմանացիները ֆիզիկական տեսակետից ներկայացնում էին զանազան ֆիզիկական տիպերի խառնուրդ, հաշվվում են 4—5 տիպեր, որոնցից առաջացել են զանազան գերմանական ցեղեր։ Չի հաստատվում նաև տրիացիների կարծեցյալ գոգքը իրենց հյուսիսային հարևանիքից։ Այդ պարզապես մոտացածին է, հոգուտ որի չի կարելի մի փաստ բերել։

Ճշդիվը մանանչում է նաև գերմանացիների կարծեցյալ ռասայական գոտրյունությունը, այն, որ գերմանացիներն իրր քիչ չեն խառնվել ուրիշ ժողովուրդների հետ։ Աղբյուրների նյութը սակայն, ցույց է տալիս, որ գերմանացիների մեջ տարածված էին խառն ամուսնությունները, մանավանդ հին գերմանացիների առաջնորդ Արիովիստը ուներ յերկու կին, որոնցից մեկը գերմանական ծագում ուներ, իսկ մյուսը կելտական ցեղից եր ծագում։ Այլ մի առթիվ շարք տվյալներ նույնպես ցույց են տալիս, որ գերմանացիները կելտացման էին յենթարկվում նման խառն ամուսնությունների հետևանքով, իսկ մյուս կողմից ցույց են տալիս, որ մի առթիվ շարք կելտական ցեղեր այդ մինչուն ճանապարհով գերմանացման էին յենթարկվում։

Մյուս կողմից ֆաշիզմը քանդակություն է հին գերմանացիների վոգի հատարակական կարգը, պնդելով, թե գերմանացիների մոտ մրատպես գոյություն ուներ հոգի մանավանդ սեփականություն և հոգի հետ իր սերտ կապերով կապված ագրարտիական պետականություն։ Գյուղացիությունը պատկերվում է վորպես արտոնյալ դաս, որը իշխում էր տարածների վրա և հանդիսանում էր առթիվ հատարակության հիմքը. այդ առնչ գյուղացիությունն էր, այսինքն՝ կուլակությունը, որը տիրում էր մանգական հողատարածքի։

Քանքությունն է ֆաշիզմը հին գերմանացիների կյանքի պատկերը նաև նրանով, որ նրանց վերագրում է հարբիչխանու-

քյան գոյությունն ի սկզբանե անտի. գերմանացիներին իբր քի րերքնք ծանոթ չի լինել մայրիշխանությունը, այլ միշտ ամուսինը, հայրն և լինել գլխավորը տոհմում և ընտանիքում. Իրակա նում սակայն գերմանացիների մոտ պահպանվել են մայրիշխանության տոհմի շատ հետքերը նաև շատ ավելի ուշ ներկայում. Այդ ցույց է տալիս, որ կանանց տոհմական կարգից տեղամարգկայինին անցնելը տեղի չի ունեցել նաև գերմանացիների մոտ, ընդհակառակն վոչ այնքան հեռավոր ներկայում.

Ճաշխոնները գերմանական կանանց պատկերում են վորպես մշտապես անհանգստության գրգռվողներ, վորոնք հասարակական կյանքը և պատերազմը քողել են տղամարդկանց. Մինչդեռ ազբյուրները ցույց են տալիս, վոր կանայք մասնակցել են հասկատամարտերում, առանձնապես կռվի վերջին ատեղծում, երբ տղամարդիկ նահանջում էլին գեպի գումակը, վորտեղ գտնվում էլին կանայք. այդ ժամանակ կանայք էլ էլին մարտի մեջ մղվում, իսկ երբեմն կռվում էլին հերոսաբար. Իզուր չեն, վոր էլին վայելիրները կազմում էլին, գերմանացիների հավատալիքներով, Ոդին գերագույն աստվածության շքախումբը. Միստ կռվից հայտնի չեն, քե գերմանացիների կյանքում ինչ մեծ դեր էլին կատարում կանայք, վորպես քրմուհիներ և մարգարեուհիներ, քե ինչ գեր էլին կատարում վերջիններիը ժիջազգային հարաբերությունների.

Վերջապես ֆաշիստական «պատմարանները» ցույց են տալիս, վոր հին գերմանացիների մոտ տարածված և լինել առաջնորդների (Führerthum) հատուկ ինստիտուտ. Մակայն Հուլիոս Կեսարի նպորհյում այդ առաջնորդները հանդիսանում էլին ավելի շուտ ավազակային խմբերի առաջնորդներ, վորոնք արշավանքներ էլին գործում հարևան ցեղերի վրա՝ անասուններ քշելու և գույքը կողոպտելու համար. Այդպիսի արշավանքներ կատարում են քաջ ցեղերը, վորոնք կանգնած են հասարակական զարգացման վորոշ ստադիայի վրա. Միստ կռվից հին գերմանացիների առաջնորդները ներկայացվում են բնավ վոչ այնքան հրապուրիչ կերպով, ինչպես այդ ֆաշիզմն և պատկերացնում. Հայրենասիրությունը, որինակ, ամենահին գերմանացիների առաջնորդների անպայման հատկությունը չի լինել. Հոմի գեմ մղած պատերազմի ժամանակ առաջնորդների մի մասը, որինակ, անցնում էր հռոմայեցիների կողմը, գավաճանում էր իր ժողովրդին, հռոմայեցիների շորքում

կովում էր գերմանացիների դեմ։ Այսպիսով, այդ առաջնորդները բնավ չէին ներկայացնում ազգրմանական քաղաքին այն իդեալը, ինչպես նրանց պատկերում է Ֆաչիմը։

Դրա հետ մեկտեղ, դեպի իր առաջնորդը գրուժինինների առած հատուկ նվիրվածությունն էլ չի հանդիսանում հին գերմանացիների վրան բացառիկ առանձնահատկությունը։ Դեպի իր առաջնորդն այդպիսի նվիրվածություն նշում են նաև անտիկ աշխարհի գրողները և՛ Գալլիայի կելտերի և՛ Իսպանիայի քրիքների մասին։

3. ՀԻՆ ՍԼԱՎՈՆՆԵՐԸ

Հնագույն տեղեկություններ սլավոնների մասին

Հնագույն տեղեկություններ սլավոնների մասին, հատկապես արևմտյան սլավոնների՝ գերմանացիների հարևանների մասին, մենք գտնում ենք անտիկ աշխարհի գրողների՝ Պլինիոսի, Տակիտոսի և Պտղոմեոսի մոտ։ Նրանց մոտ գերմանացիների ցեղերի կողքին հիշատակվում են վենեդների ցեղը, որն ապրում է մեր քվականուքյան մոտավորապես սկզբին Վիսլա գետից արևելք, ինչպես նաև Կարպատների լեռնաշղթայում։ Գիտությունը վենեդների մեջ սլավոնների նախահայրերն է տեսնում։ Ամենի հետագայի գոթական պատմության Իորդանը (6-րդ դար) նույնպես հիշատակում է էվինիդների մեծ ժողովրդի մասին, որոնց մեջ նա տարբերում է սկլավիններին և անտների ցեղերը։ Սկլավիններն ապրում էին ըստ Իորդանի, Վիսլայից դեպի արևելք, իսկ անտները՝ Բորիսթենեսից, մինչև Պենտոսը։

Վեցերորդ դարի վերջին սլավոնները գրավում էին արդեն Էլբայից (Լաբայից) մինչև Դոնը, Ռիան և վերին Վոլգան և բալթիական Պոմորյայից մինչև ստորին Դանուբն ու Պրիպյատյան ընկած ընդարձակ ավերտորիան։ Առաջ շարժվելով դեպի արևմուտք, մինչև Լաբայի գետաբերանը, վենեդները խառնվեցին այդ վայրերի ավազկան քնակչությանը, լուգիների ցեղերի հետ։ Բայց չէ, որ արևմտյան սլավոնների մեջ հանդիպում են վենեդ ու լուժիչներ ցեղական անուններով։

Սլավոնների բազմաթիվ ցեղերն ընդունված է միացնել չորս հիմնական խմբերի մեջ՝ արևմտյան, հարավային և արևելյան սլավոնների. վերջիններիս պատմությունը մտնում է ԽՍՀՄ ժողովուրդների պատմության մեջ, կանգ առնենք առավելապես արևմտյան սլավոնների վրա։ Հարավային սլավոնների մասին

հարկ կլինի խոսել Բյուզանդիոնի պատմության կապակցությամբ, վորովհետև հունգարներին տրշավանքը (10-րդ գարի սկզբին) անջատեց հարավային սլավոններին արևմտյաններից և դպաշիոքին կանխորոշեց գրաված պատմական բախտի յուրորինակությունը։

Արևմտյան սլավոններ

Արևմտյան սլավոնների չարքն ինք մինք գասում չեխերին, վորոնք ապրում էին Ելբա գետի և Նրա վտակների վերին հատաքներում, սլավակներին՝ Նրանցից գետի հարավ-արևելք, ապա լեհերին, վորոնք բնակվում էին Վիսլա ու Վարտա գետերի ավազանում, լուժիչաններին ու լուժիցյան սորբերին՝ շղրև գետի վերին հատաքի վրա և, վերջապես, մի ամբողջ չարք մերձբալթյան սլավոնների, վորոնք պրուսներին էին Ռալթիկ ծովի ափին ու Ելբա գետի յերկարությամբ ընկած հողերը. Ելբա գետը սլավոններն անվանում էին Լաբա, վորի հետևանքով այդ գետի շուրջն ապրած սլավոնները ստացել էին պոլաբյան սլավոններ անունը։ Մերձբալթիական ու պոլաբյան սլավոնների մեջ են գասվում բոդրիչները, վորոնք ապրում էին ստորին Լաբայի աջ ափին և մյուսական պատերազմներ էին մղում իրենց հարևան սաքսների դեմ. Նրանցից գետի հարավ-արևելք ապրում էին լյուտիչները, իսկ գետի արևելք՝ Պոմորյեում, այն վայրում, վորը հետագայում գերմանացիների մոտ Պոմերանիա անունը ստացավ,—պոմորյանները։

Հատատակական կարգը

Հնագույն սլավոնների մոտ մենք նկատում ենք արդեն վորոշ հատակեցություն, քնդհան 6—8-րդ գարերի բյուզանդական գրողները Պրոկոպիոսը, Մավրիկիոսն ու Լեվոն Իմաստունը սակավին գեռ խոսում են, վոր սլավոնները ապրում են խզճուկ խրճիթներում և հաճախ գաղթում են։ Այդ հարյուրամյակների ընթացքում Նրանք ավելի հատակեցություն են հասնում, զբաղվելով հողագործությամբ՝ շատ նըստանիով հիմքի վրա, անասնապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, ձկնորսությամբ։ Բացի սրանից, վորոշ գաղգաների և հասնում Նրանց մոտ նաև առևտուրը, գլխավորապես արտադրիները։ Այդ են ցույց տալիս այն գրամների մեծ պահուստները, վորոնք գտնվել են Նագիտական պեղումների ժամանակ Պրիբալտիկայում, որինակ, գտնվել են 8—9-րդ գարերի արաբական գրամների մեծ պահուստներ, վոր ցույց է տալիս Պրիբալտիկայի կապը Վոլգայի հետ և այդտեղից՝ վոլգյան ուղիով՝

արտասահման յերկրներից հետո։ Մյուս կողմից սլավոններն առնտուր էին անում նաև Արևմուտքի հետ, Գերմանիայի հետ։ Արևմտյան սլավոնների գրամի անունը՝ պենյագը ցույց է տալիս, վոր արևմտյան սլավոններն ունեցել են մետաղական գրամ պիենենիգը։ Առևտրի առարկաներն են յեղել մորթիներ, մեղր, մոմ և հավանորեն, ստրուկներ։ Այն, վոր արևմտյան սլավոնների մոտ մեծ նշանակություն ուր առացել մորթիների առևտուրը, ցույց է տալիս, ի միջի այլոց, արևմտյան սլավոնների մոտ, ինչպես նաև արևելյան առևտրական սլավոնների մոտ, գրամական միավորի՝ կունների (կլաքիսի մորթուց) գրիվնաների առկայությունը։

Սլավոնները բնակվում էին վոչ քե ջոկ-ջոկ այլ, ինչպես այդ լինում է ռոմանական կարգում, գյուղերով և ցեղերով. նրանք չրշապատում էին իրենց ամրացրած կետերը (գրոդները կամ գրադները) պարիսպներով։ Ցեղատոհմական միավորը, ըստ յերեվույթին, յեղել է վոչ քե փոքր ընտանիքը, այլ մեծ հարբրչքանական գերդաստանը, վորտեղ անդամակցությունն ապրում էին մի քանի ընտանիքներ՝ ամենամեծությունն ունենալով գլխավորությամբ։ Այդպիսի մեծ ընտանիքները միանում էին այնպիսի ոռևների մեջ, վորոնք իրենց անունը կրում էին նահապետի անունով, վորը վերջանում էր ութիչ կամ ովիչ կամ ևվիչ վերջավորությամբ։ Այդ ոռևների գլուխը կանգնած էին լինում ռոմանական ավագները՝ ևվլոգլկանները և զուպագաբները։ Առաջին ոռևները միանում էին ավելի խոշոր միավորների մեջ, վորոնք արևմտյան սլավոնների մոտ կոչվում էին ժուպաններ։ Դրանց գլուխն էին կանգնում ռոմանական ավագները՝ ժուպաններ։ Առաջին ժուպաններ միանում և կազմում էին մի ցեղ՝ վոյեվոդայի կամ կնյազի գլխավորությամբ։ Քանի այդ ռոմանական կազմակերպություններին գլխավորում էին ռոմանական ավագները, այնուամենայնիվ, վոչ քե սրանք, այլ ամբողջ ցեղի ժողովը՝ վեչեն ուր վճռում էին բոլոր գործերը։ Բյուզանդական գրող Պրոկոպիոսը ցույց է տալիս, վոր սլավոնները (սկլավինները և անտները) չեն յենթարկվում մի ոլամարդու, բայց սկզբից ի վեր ապրում են ժողովրդավարության մեջ։

Այնուհանդերձ այդ ցեղերն սկսում են միանալ ավելի խոշոր միությունների մեջ, ինչպես արդեն՝ բոդրիչների, պոլաբների (Լաբա՝ Ելբա գետի անունից) լյուտիչների և այլ ցեղերի միու-

քյուններըը, վորոնց հանդիպել եր արդեն Կարլոս Մեծը (8-րդ դարի սկզբին)։ Հետագային սլավոնների մոտ տոհմական կարգի ընդերքում սկսում է ապրեմավորվել մասնավոր սեփականությունը, սեղի է ունենում գույքային դիֆերենցիացիա, յերևան են գալիս տարուկներ։ Այդ բոլորը խոշոր հոգատիրությունյան զարգացման հնարավորություն են ստեղծում։ Տոհմական ավագանու ներկայացուցիչները հողն սկսում են տարուկների միջոցով մշակել, զարգանում է պրամական գանձերի, պահուստների մասնավոր կուտակումը,* ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական պեղումները։ Այսպիսով արևմտյան սլավոնների մոտ, ինչպես այդ սեղի է ունեցել նաև գերմանացիների և մյուս ցեղերի մոտ տոհմական հարաբերությունների քայքայման պրոցեսում, աստիճանաբար կազմավորվում է տոհմական արիստոկրատիան։ Տոհմական ավագները, վորոնք ընտրվում էլին վիչեներում, հետզհետե վերածվում են ժառանգական տոհմական ավագանու՝ ժուպաններին կամ պաններին, սիբրակալներին և իշխաններին, վորոնց լատինական ազբյուրներում անվանում են barones, primates, priores, nobiles և նրանց գեմ եր կանգնած Ցածած ժողովրդական մասսան՝ vulgus-ը։ Այդ տոհմական արիստոկրատիայի անմանն ու ամրապնդմանը զուգընթաց սեղի է ունենում հին ժողովրդական վիչեյի անկումը։ Իշխանությունն անցնում է ավագների խորհրդին՝ տոհմական ավագանու ներկայացուցիչներին։ Հատկապես մեծ նշանակություն է ստանում այդպիսի տոհմական արիստոկրատիան Պոմորյեյում։

Արևմտյան սլավոնների կրոնը

Արևմտյան սլավոնները, ինչպես տոհմական կարգով ապրող մյուս ժողովրդների կրոնը, հանդիսանում եր բազմաստվածություն։ Վորպես գլխավոր աստվածություն պաշտվում եր մի քանի ցեղերի մեջ Պերունց աստվածը, մյուսների մոտ՝ Վելես աստվածը, բերդերի մոտ՝ Դաժդ աստվածը, կրակի, արեգակի աստվածությունը։ Արեգակի աստվածությանը, հողագործության աստվածությանը յերկրպագելը մեծ չափերով տարածված եր արևմտյան սլավոնների մեջ, և ինքն աստվածությունը հայտնի յեր տարբեր անուններով։ Ի...ցի մատենագիրներից, ում ունենք նաև Սվյատովիտ, Տրիգլավ։, Ճարտվիտ անուններըը։ Պաշտվում եր նաև պատերազմական աստվածուհի Ժիվան, վորը համարվում եր մայր բոլոր հողը։ Պաշտվում էլին նաև տարբեր աստվածներ, անասնի աստվածությունները՝ գոստոպատրիկները, ջրային աստվածու-

քյուններըը, վորոնք արեվելյան սլավոններին մոտ հայտնի էլին ջրահարս անունով, իսկ սլյատով կոչվում էլին սոպիլկաներ։ Կրնական պաշտամունքի առարկաներ էլին նաև ջրհորները, ակրյուրները, սրբատաշ պուրակները, սրբատաշ կղզիները։ Արեվմտյան սլավոնների մոտ կանգնեցվում էլին աստվածների կնքարտահավորությունները՝ կուռքերը։ Այսպես, Տրիգլավ աստվածը պատկերվում էր յերեքգլխանի կուռքի ձեվով, վորտեղից էլ ծագել է նրա անունը։ Մի քանի աստվածուքյուններ ունեյին չորս գլուխ և անգամ յոթ գլուխ, վորոնք ուղղված էլին յերևում զանազան կողմերը։ Ըստ յերևույթին, մենք սլյատով գործ ունենք արեգակնային աստվածուքյան հետ, վորի ճառագայթները, վորոնք զանազան կողմերն են ուղղված, հենց գլուխների տեսքով էլ պատկերվում էին։

Արեվմտյան սլավոններն արդեն կառուցում էլին տաճարներ։ Սկզբնապես գրանք միայն ցանկապատեր էին յեղել, վորոնք պետք է պաշտպաներին սրբատաշ վայրը։ Այնուհետև յերեվան էին գալիս արդեն իսկական տաճարներ, կամ ժեհյաններ, վորոնք իրենց պարզագույն տեսքով ներկայացնում են ծածկ՝ չորս սյուների վրա։ Ավելի հետագայում այդ սյուների միջեն ձգվում են բանվածքներ կամ կանգնեցվում են պատեր։ Աստվածուքյունների պաշտամունքն սկսում է կատարվել հատուկ քրմերի միջոցով։ Մեծ քաղաքներն սլավոններին մոտ կազմավորվում են կրոնական պաշտամունքների հատուկ կենտրոններ։ Որինակ՝ Բալթիկ ծովում գտնվող Ռյուգեն կղզում կար մի սրբատաշ քաղաք՝ Արկոնը, վորը գտնվում էր մի բարձր հրվանդանի վրա՝ շատերից ցանկապատված բարձր պատնեշով։ Այս սրբատաշ քաղաքում սովորաբար վոչ վոք չէր ապրում, բայց քաղաքը բազմաթիվ ագռավներով էր լցվում, յերբ վոր սլավոնների մոտ ավարտվում էլին պաշտային աշխատանքները, յերբ հավաքված էր լինում բերքը։ Այդ ժամանակ, այդ սրբատաշ քաղաքում Սվյատովիտ աստծու տաճարի շուրջն էլին հավաքվում բազմաթիվ մարդիկ։ Տաճարը փայտաշեն էր, շրջապատված ցանկապատով։ Ներսում գտնվում էր տաճարի սրբատաշ մասը՝ կատարը, վորտեղ տեղավորված էր կուռքն իր չորս գլուխներով։ Մի ձեռքում նա բռնած ուներ մի յեղջյուր, վորը լցված էր լինում մեղրով կամ գինով։ Այստեղ էր գտնվում Սվյատովիտ աստծու պրոշը, վորը պետք է սլավոնների համար հաղթություն բերեր և վորը առյուծից տանում էր գորքը արշավանքների ժամա-

Նախ՝ կրանական առնականությունները գլխավոր քուրմը մանում էր տաճարի արքայական մասը, գուրս էր հանում չղջյուրը Սվյատովիտի ձեռքից և նայում էր՝ լցված էր այն արդյոք մեղրով կամ գինով։ Եթե չղջյուրը լցված էր լինում, ապա այդ բերք էր գուշակում, իսկ եթե լցված չէր լինում, ապա այդ գուշակում էր անբերրիություն։ Հետո քուրմը հատկապես այդ նպատակի համար մարդու հասակի մեծությամբ մի հաց էր թխում, գնում էր առջև և հավաքված մարդկանց հարցնում էր, թե ծածկում է հացն իրեն, թե վոչ։ Եթե ծածկում էր, ապա այդ նշանակում էր ապագայում մեքենդների առատություն։ Հենց այստեղ էլ գտնվում էր Սվյատովիտ աստծուն նվիրված ոսկեայ ձին։ Եթերը հարկավոր էր լինում արշավանքի կենել այդ ձին ոգեագոթվում էր գուշակություն կատարելու համար։ Այդ ժամանակ տեղերից հատուկ գաբպաս էին սարքում և ձիուն սանձում էին անցնել այդ գաբպասից։ Եթե ձին քայլել էր սկսում աջ վոտքով, ապա այդ բարենպաստ նշան էր համարվում իսկ հակառակ դեպքում արշավանքը հետաձգվում էր։

Հենց այդպիսի քնություն էլ ունեին նաև մյուս աստվածները՝ Սվարոժիչին, Տրիգլավին, կամ Ցարովիտի առնարները։ Վենդիներ մեկ գանգի վրա յոթը գլուխ ուներ. նրա ութ ձեռներում կային ութ բերք, վորոնք պատկերում էին քսան կերակուրին, արհամհարելին հատուկաբերները։

III ԳԼՈՒԽ

ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ ՑԵՎ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՅԻ ՎՐԱ

1. ԴԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ 2—3-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ.

Դերմանական ցեղերը մեր թվար. 2-3 դարերում

Սկսած 2-րդ դարից նկատվում է գերմանական ցեղերի զբաղմունքի հետագա զարգացումը։ Հնագիտությունը ցույց է տալիս գերմանացիների կյանքում, առանձնապես արեվելյան գերմանացիների մոտ, այդ ժամանակից ճալուկի և հնձացորյնի պայմանների մանրացակի բարձրացում։ Ներմուծվում են հռոմեական բազմաքիվ ապրանքներ, սկսած զինքից և վերջացրած անալին կահույքով, արդ ու զարդով, տուալետի գանազան պիտույքներով։ Հռոմի հետ առևտրական հարաբերությունների աշխուժացումն են ցույց տալիս հռոմեական դրամների հայտնագործումները։ Հիմնական առևտրական ուղիներ են գտնում Մորավիայի և Սիլեզիայի միջով անցնող չրայթն ուղիները. առաջին ուղին՝ Դանուբից սկսած, Մորավա (կամ Մարքս) գետի և Ոդերի յերկայնքով գնում Բալթիկ ծովը, Սաքյա ափը, այդպես եր կոչվում այն ժամանակ այդ ծովափը, վորովհետև այնտեղ սաքսեր եր արդյունահանվում. մյուս ուղին գնում եր Դանուբից Ելբայով գնում հյուսիս։ Պահպանվում եր, ըստ յերեվույթին, նաև Սև ծովից սկսվող, Ինեաստով կամ Ինեպրով և նրա վտակ Պրիպյատով գնող Վիսլայի գետաբերանը անցնող ավելի արեվելյան ուղիների նշանակությունը։

Սիլեզիայում և Բրանդենբուրգում 2—3-րդ դարերում հռոմեական վաճառականները գտնում են մշտական բնակիչներ։ Գերմանիայից վորպես արտահանելու առարկաներ եյին ծառա-

յում սակը, անասուններըը, ժողովրդները և տրուկները։ Ըստ ինգելսի բնութագրման՝ «մի քանի հարյուրամյակ հետո, ժողովրդների գոյքի և սլավոնների գեմ նրանց մղած պատերազմների ժամանակաշրջանում, նրանք (գերմանացիները) դառնում են իրենց ժամանակի առաջին ռազմիկները, տրուկներ հափշտակողները ու տրկավաճառները»[1]։

Առանձնապես մեծ զարգացման նկին հասել գերմանական ռազմիկությունը, գերմանական հավատնացությունը և առևտուրը Գրիբոյեդովում. այդ մասին վկայում են Գերմանիայի հյուսիսային ռազմիկում, Սկանդինավիայում, ինչպես նաև Գոթլանդ կղզու վրա մեծ չափերով գրամներ և նույնիսկ ռազմին հավեր հայտնաբերվը, 3-րդ գարի սկզբին զարգանում և ձևավորվում արդյունաբերությունը, վորը ժողովրդների մեծ գոգքին նախորյակին մեծ ծավալ և առանում և մեր թվագր. 4-րդ և 6-րդ դարերում ընդգրկում և գանազան (կելտական, գերմանական, նախասլավոնական) ցեղերով բնակված մի ընդարձակ տերիտորիա՝ Անգլիայից մինչև Սև ծովը և Շվեդիայից մինչև Դանուբը։ Զգալի նվաճումներ կատարվեցին այդ ժամանակ հողագործության ու անասնապահության բնագավառում։ Հերկվեցին շատ անասուններ, յավացան անասունների ցեղատեսակները։ Տակիտոսի ռպոխայում գերմանական անասունները շատ մանր եկին, իսկ 3-րդ գարի վերջին հռոմայեցիները իրենց հնձելագործի համար գերագատում են գերմանական ձիերը։ Հետևապես գերմանական ձիերի ցեղատեսակը Տակիտոսի ռպոխայից հետո նշանակալիորեն յավացել ևր։

Հատուկ զարգացման նկին հասել այդ ժամանակամիջոցում առևտրերը՝ ոչ հատուկ նշանագրերը, վորոնցից ոգտվում եկին հին գերմանացիները։ Այդ ժամանակ յերևան և գալիս նաև հին գերմանական արտադրյալը, վորը կազմված և հռոմեականի ոգնությամբ, վորոնց Մերկուրիոս տասմածը փոխարինվում և Ոդին տասնով, իսկ մարսը Յիռս կամ Տիր տասնով։

Գերմանացիները յեվ հռոմը 2—3-րդ դարերում

Արտադրողական ուժերի այդպիսի ընդհանուր վերելքի հիման վրա զարգանում և գերբնակչությունը։ Հների տեղը կազմավորվում են նոր քաղաքական միավորներ, յերևան են գալիս ցեղերի նոր անուններ՝ ֆրանկներ, ալամաններ, վորոնց մասին առաջ

[1] Маркс и Энгельс. соч. т. XVI, ч. 1. стр. 389

անարիկ գրողներըը չեյին հիշատակել։ Ամենքսուկ բնակչությունը ջոկատներ կազմակերպելով սկսում է ավելի և ավելի հաճախակի արշավանքներ գործել հռոմեական տերիտորիայի վրա։ Դալլիան ավելի և ավելի յի կողոպտման յենթարկվում, առանձին բարբարոսական ցեղեր մտնում են հռոմեական ծառայության մեջ, վորպես ֆեդերատներ, այսինքն՝ դաշնակիցներ, վորոնց հռոմեական հողատերերը իրենց տեղերում, վորպես ժյուռական հռոմեական գինվորական կոնտինգենտի պարտավոր եյին ոքնան տալ։ Կամ վորպես յիա նրանք հողամասեր եյին տանում տահմանի վրա բնակվելու համար և պահպանում եյին այդ տահմաններըը բարբարոսական ցեղերի հարձակումներից։ Բարբարոսներից առանձին ռազմական հրամանատարներ սկսում են ռազմական պաշտոններ ձեռք բերել և մեծ գեր են կատարում կայսրության քաղաքական կյանքում, ինչպես որինակ՝ գոթավոր Մարկիանոսը կամ Ոդոակրը, վորը Իտալիայում գերմանական թագավոր դարձավ։ Ավելի ուշ ժամանակվա հռոմեական հասարակության մեջ բարբարոսների ժուռք գոթերը տեր յեր ունենում նաև ուրիշ ճանապարհով։ Գերի բռնված բարբարոսները ստրուկներ կամ կոլոններ եյին դարձվում և լրացնում եյին հռոմեական կայսրության արտադրող դասակարգերի կազմը։ Վերջապես ավոչ հռոմացեցիները—, այսինքն՝ բոլոր հռոմարեռոնները, ինչպես ասում և ընկեր Մաոյինը,— ձիավորվեցին ընդհանուր քշնամու դեմ և գրգռյունով խորտակեցին Հռոմը[1]։

Գերմանացիների ազդած ամառնական գարգացմանը համանման պրոցես ազդում եյին նաև կայսրության հարևան բարբարոսների այն ժյուռ ցեղերը, վորոնք ազդում եյին Գրիչներնաժորյեյում, ինչպիսիք են ազդամարների (որինակ՝ ալաններ) և վինեդների, սկլավինների և անտների՝ ապագա սլավոնների ցեղերը։

Պետք է հռոմեական տերիտորիայի բարբարոսական նվաճումների ընթացքը և գոթերի, վանդալների, ալանների, բուրգունդների և լանգոբարդների բարբարոսական պետությունների կազմավորումները։

2. ԳՈԹԵՐԸ ՊՐԻՉՆԵՐՆՈՒՄՈՐՑՆԵՈՒՄ։ ՀՈՆՆԵՐԸ

Հին գոթերը

Ճակիտոսի նպատակում հին գոթերը իրենց հիմնական ժամանակով ազդում եյին ստորին Վիսլայի շուրջը և այնուհետև գնալի արևելք Բալթիկ ծովի ափերին։

[1] Մաոյին, Լենինիզմի հարցեր, Հայկոհրատ, 1937 թ. էջ 659

Գոքերի առաջին խմբերը ապրում էին Գոքյանդ կղզում, որի իր անունը հենց նրանցից է առացել, և քիչlater, հարավային Սկանդինավիայում (հարավային Շվեդիայի գոթական մարզերը), ինչպես այդ ցույց են տալիս հարավային Սկանդինավիայի ցեղերի անունները (գաուտները)։ Ինչպես և Ջացած արևելյան գերմանացիները, Տակիտոսի ապրելուց հետո գոթերն իրենց հատուկական զարգացման գործում զգալիորեն առաջադիմեցին։ 2-րդ դարի կիսում, գոթերի մոտ հանդես չեկած գերբնականչության հետևանքով, նրանց մի մասը, հավանորեն, սկզբնապես առանձին գրուժինանների ձևով, սկսում է հետզհետե առաջ շարժվել դեպի հարավ-արևելք՝ իրենց հիմնական գետային ուղիներով՝ Վիսլայից Դնեստրով դեպի Սև ծովը և Վիսլայից ու Արևմտյան Բուգից Պրիպյատով և Դնեպրով դեպի միևնույն Սև ծովը։ Այդ վերջին ուղիով շարժվում էին ըստ երևույթին այն գոթերը, որոնց վերաբերմամբ Ջացնել և ոստգոթեր (ոստրոգոթեր) կամ արևելյան գոթեր (այլ կերպ պրեյատնգներ, տափաստանային գոթեր) անունը։ Շարժման մյուս ուղին՝ Վիսլայով և Դնեստրով, այդ այն ուղին էր, որով շարժվում էին այն գոթերը, որոնք ստացել են արևմտյան գոթեր՝ վեստգոթեր (վիզիգոթեր), կամ անտառային գոթեր (տերվինգներ) անունը։

Գոթերը Պրիչեռնոմորյեում

Այդ շարժման հետևանքով, որը տևել է մոտ տասնամյակներ, գոթերի հիմնական մասսան Պրիբալտիկայից փոքր առ փոքր առաջ է շարժվում դեպի Պրիչեռնոմորյեն և հաստատվում է Դնեպր ու Դնեստր գետերի ավազանում, խառնվելով տեղական բնակչության հետ։

6-րդ դարի գոթերի պատմության Իորդանի ավյալներն հաժառաչն, մեր ձեռքի գոթերի կազմի մեջ մուտքգործող գոթերի տեղական ցեղերը՝ կիմմերիացիների հետնորդները և բացի այդ, ըստ երևույթին ավելի հետագայում, ալաններին տարմաթական ցեղերը։ Գոթերին հարում էին նաև դեպի քաշքաշները և գեպիդները և բացի՝ բաստարնեն ու տեղական այլ ցեղեր։ Մերձևոլգյան գանագան բարբարոսական ցեղերի և նրանց միությունների այս ամրոցացությանը անտիկ աշխարհի գրողները մեր սկյութներ, մեր գոթեր ընդհանուր անունն էին տալիս։ Այսուհետ, գետային ուղիների մոտ, մասնավորապես Դնեպր ու Դնեստր մեծ գետերի գետաբերանների մոտ բնակություն հաստատած գոթե-

բյուջե գտանում են կոոպերատիվների այն ծովահենական աբյուրանդների, որոնք նրանց դինամոբական հնգանկյունի նեղքում համարվային տափաստաններից սկսում են կատարվել դեպի Փոքր Ասիա և Նուշինակ դեպի Եգեյան ծովը։ Թոքերը հարձակումներ են կատարում Մեդիայի վրա և նավակներով Սև ու Մարմարա, Նուշինակ Եգեյան ծովից հարձակվելով, ավերում են և գողանում Սոլոնն ու Աքենքը։ Նրանք գրավում են Դանկիան, որը 3-րդ դարում նրանց էր զիջել կայսր Ավրելիանոսը։ Կոստանդնի ժամանակ գոթերի առաջնեին ցեղերը գտանում են կայսրության գաղնակիցներն՝ ֆեդերատներ, պարտավորվելով մինչև 40 հազար զինվոր տալ։ Ռանարական կապեր են հաստատվում կայսրության հետ։

Գոթերի ցեղերն այդ նպատակում ապրում էին անցման շրջան՝ բարբարոսական վերջին առապիայից դեպի պրիմիտիվ ագրկատերական հասարակության սկզբնավորումը։ Գոթերը ժամ առ ժամանում էր գաղափարների կազմավորման պրոցեսը, տարածվում էր սոցիալական։ Այդ յուրատեսակ ռամանացումը գումարվում է նրանց մեջ սրիոտականության ձևով քրիստոնեության տարածմանը, բեև տեղ-տեղ, առաջին ցեղերի մոտ քրիստոնեությունը դիմազրության էր հանդիպում, որովհետև Աթանարիկ քաղաղորի կողմից։

Գոթերի մի մասի մոտ (ափոքր գոթեր ըստ Իորդանի) լինվան և գալիս իրենց՝ գոթերի Մոմսենը Վուլֆիլա անունով, որը ծագում էր փոքրասիական գերի սարուկներից. նա քրիստոնեություն էր քարոզում և 341 թ. սեվից յեպիսկոպոս, այրուբեն կազմեց և սկիզբ դրեց աստվածաշնչի քարգմանությանը գոթական լեզվով։ Այդ քարգմանությունը գոթական լեզվի հնագույն հիշատակարանն է։

Գոթական ցեղական միությունը

Գոթական ռազմական արշավանքների կազմակերպիչների գերիշխանության ժամանակ, 4-րդ դարի կեսում, գերիշխողների տափաստաններում կազմվում է մի ընդարձակ ցեղական միավորում, որի գլուխը կանգնում է ռազմական քաղաղոր Հերմանարիխը։ Ջանազան ցեղերի այդ միավորման մեջ մտնում էր, բացի գոթերից, նաև սլավոնական, սարմատական և, թերևս, ֆիննական ցեղերի որոշ քիվ։

Ցեղերի համակցած միությունը չեվ ազգաբնակության չափազանցումը

Այդ գործակից ցեղական միությունից գնդի սրինգը սատրին Վոլգայի և Դոնի տափաստաններում և հյուսիսային Կովկասում կազմավորում և մի այլ ընդարձակ ցեղական միության՝ հոների գլխավորությամբ։ Այդ ցեղական միության հիմնական կորիզը կազմում էին քափտաուչըների անասնապահները (հիմնականում, ըստ լեհնուլքին, մոնղոլական ծագումով), վորոնք իրենց չարժուն հեծելազորի առավելությունների շնորհիվ հեշտությամբ հնազանդեցրին սրինգյան ագրոստանների նստակյաց ու կիսանստակյաց բնակիչներին անչյա-անչյա ցեղերին։ Այսպիսով 4-րդ դարի չորրորդ քառորդի սկզբին հարավում կազմավորվեցին չորս ցեղական միություններ՝ գոթական և հռնական։ 375 թվին հռնական ռազմական միությունը ընդհարվեց Հերմանարիխի ուժերի հետ։ Էագրանակը սատրան քոչվոր հոներըր։ Գոթական հետևակի նկատմամբ հռնական հեծելազորի գինվորական կորցի ունեցած առավելությունը այստեղ առանձնապես նկատելիորեն չերևաց։ Ռազմագերները ներգրավվեցին հռնական ռազմական միության մեջ և ժամանակցեցին հետագա առաջխաղացմանը գեպի արևելք։

Պրիմի Դոբիան

Մինչև Ղրիմում պահպանվեցին այդ գոթական միության վորոշ մնացորդները, վորոնք կազմում են այսպես կոչված Ղրիմի Գոթիան՝ Դորտոս մայրաքաղաքով։ Ծննգիագրում են, վոր Դորտոսը, գա նախկին Կերսոնն հին ամրության մնացորդն է, վորը գտնվում է Սեվաստոպոլից գեպի հյուսիս-արևելք և վորը քորթրտային հնագիտները չհաստատով պեղում են։ Այդ Ղրիմի Գոթիան կախում ուներ Բյուզանդիայից մինչև վերջինիս նվաճվելը թուրքերի կողմից, ժամանակ առ ժամանակ չինքնարկվում իր խոզարներին, պնչինգներին, պրովիցիներին, իսկ հետագայում նվաճվեց քաքարների և թուրքերի կողմից։ Այդ բոլոր նվաճումների հետևանքով նրանք փոխեցին իրենց լեզուն քաքարերենի և հունարենի։

3. ՎԱՆԴԱԼՆԵՐԸ ԲԱԼԿԱՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԳԱԼԼԻԱՑՈՒՄ ԵՎ ԻՍՊԱՆԻԱՑՈՒՄ

Վանդալները Բալկաններում

Ռազմագերներին չափչփանքը հոների կողմից և նվաճող-հոների հետագա առաջխաղացումը գեպի արևմուտք՝ չափչփվելու վտանգի առաջ կանգնեցրին իր հերքին նաև վեստգոթերին, վեստգոթերի մի

պղպջի ժամը չարժվից հարավ, գնդի Դանուբ և սկսնց վա-
յինա կայսեր խնդրել, վորպեսզի նա քուչլ տա անցնել կայ-
սրության սահմաններըը, ժշտական բնակության համար։
Մինչևայն ժամանակ նրանք խնդրեցին իրենց պարենավքերը
հայթայթել, վորի դիմաց խոստանում էին հպատակություն և
դինվորական ծառայություն (376 թ.)։ Թույլտվությունը սըր-
վեց, բայց այն պայմանով, վոր գոթերը հանձնեն զենքերը։
Վնասգերքերն անցան Դանուբը և հաստատվեցին նրա ա՛ջ ափին
գտնվող Մեզիայում։ Բայց այն կայսերական չինովնիկները, վո-
րոնց հանձնարարվել էր վնասգերքերին տեղավորել և նրանց
պարենավքերը հայթայթելը, ոգտվեցին իրենց տրված հնչուա-
քյամբ հարստանալու հնարավորություններից։ Նրանք ոգտագոր-
ծելով գոթերի ծանր դրությունը, վորոնք սով էին տալիս,
գանազան անօրէն հարստահարություններով և ուղղակի թալանով
գոթերից գնում էն վերջիններիս տարածներին, տարկացնում էն
հենց իրենց՝ գոթերին, նրանց կանանց ու յերեխաներին, յեր-
բեմն կաշառք վերցնելով քաղնում էն նրանց իրենց զենքը, վորը
պարտավոր էին խլել։ Սրա հետ մեկտեղ, ոգտվելով կոզպան-
չու պատճառ տալիցից, նրանք չէին չտապում կատարել կայսեր
կոչտագրությունը՝ գոթերին Բալկանյան թերակղզում բնակեցնե-
լու մասին։ Այսպիսի ճնշումներից հուսահատության հասնելով,
գոթերը ապստամբեցին և սկսեցին ավերել չքշակա ժողովրը։
Նրանց հարեցին տարածների ու դյուղացիների մասսաները,
վորոնք ձգտում էին քոթափել չհանգուրժման լուծը։ Ամեհին
Մարցելլինոսի ասելով, գոթերին էլին միանում այն ժողովականցից
շատ շատերը, վորոնց վորպես տարուկ վաճառել էին վաճառա-
կաններըը, կամ այն մարդկանցից շատերը, վորոնք ազատ չինելով,
ոչ պատառ հացի համար իրենց վաճառել էին։ Նրանց էլին միա-
նում նաև վոսկու հանքերի շատ ու շատ բանվորներ, վորոնք ուժա-
պատ էին չինում ծանր ծեծերից։ Ենգավարդի հետ իրենց ծանոթու-
թյամբ նրանք գոթերին մեծ ծառայություններ մատուցեցին։

Գոթերին ոգնելու յեկան նաև Դանուբի մյուս կողմից գեր-
մանացիների առանձին ջոկատներ, ինչպես նաև ալանների (տար-
մաքների) և հոների ջոկատները։ Վերջապես գոթերն այնքան
ուժեղացան, վոր պարտության մատնեցին Վալենտ կայսեր։
Ադրիանապոլսի մոտ տեղի ունեցած հակառամարտում սպան-
վեց ինքը կայսրը (378 թ.)։ Դրանից հետո գոթերը ցրվել յեկան
ամբողջ Բերակղզում, ավերելով իրենց ճանապարհին ամեն ինչ։

Դրա հետ միաժամանակ բռնկվեց նաև ստրուկների և կոլոնների ներհակության ապստամբությունը Փոքր Ասիայում։

Գոթական այդ ապստամբությունը ճնշեց Թեոդոսիոսը, այն զորավարներից մեկը, որը հետագայում կառավարչական գերազույն արևմտյան կայսր Գրացիանոսին, իսկ վերջինիս մահից հետո նորից միավորված ամբողջ կայսրության կայսրը գերեզավ։ Թեոդոսիոսը մատուր ջանքերի գոթերի կոկատները, մատուր կաշառեց նրանց առաջնորդներին և նրանց իր մոտ ծառայության գրավեց։ 382 թվին գոթերի հետ պայմանագիր կնքվեց, որի համաձայն նրանք ընդունեցին իրենց կախումը կայսրությունից և Բալկանյան թերակղզու դանազան մասերում բնակվելու համար անկր և ազատ ստացան։ Գոթերը հավատարիմ ծառայեցին Թեոդոսիոսին մինչև նրա մահը՝ 395 թ.։ Նրանք մասնակցում էին Թեոդոսիոսի արշավանքներին, որպես նրա ամենահուսալի զորամասերը և մղվում էին նրա, ինչպես իրենք էին ասում՝ զգոթերի բարեկամին մահը, որը իրենց նկատմամբ մեծ առատաձեռնություն և զիջողություն էր ցուցաբերում։

Ալարիխ ու Սթիլիխոնը

Թեոդոսիոսի արքունիքում և նրա արշավանքներում իր համար կարևոր տեղ գրավեց ազգով հռչակավոր վեստգոթական թագավոր Ալարիխը, որը ծագում էր Բալտի գոթական անվանի գերդասանից։ Նրա որոք էլ պետության մեջ բարձր պաշտոնների առաջ քաշվեցին վանդալ Սթիլիխոնը, Ֆրանկ Արբոգաստը, գոթ Հայնը։ Սակայն Թեոդոսիոսի մահից հետո գահ բարձրացան նրա փոքրահասակ զորդիները՝ Արկադիոսն արևելքում և Հոնորիոսն արևմուտքում, և սկսվեցին արքունական թևարիգների, որոնք քայքայում էին կենտրոնական իշխանությունը, գոթերը միավորվեցին, որպես իրենց ցեղական թագավորի՝ առաջ քաշեցին Ալարիխին և սկսեցին մեծամասշ արքունական կռտակցություններին պայքարին։ Արկադիոսի զեկավար Ռուֆինը, որն ինքն էր ձգտում գրավել կայսերական իշխանությունը, բռնակցություններին մեջ մտավ Ալարիխի հետ և իր պլաններին աջակցություն ցույց տալու դիմաց խոստացավ նրան հողեր և ռազմական հրամանատարություն Իլլիրիայում։ Այնուհետև, արքունական հեղաշրջման ժամանակ, Ռուֆինը սպանվեց, իսկ գոթերը ոսկիի հնից առաջին հապտման մեծությին նորից ապստամբեցին, Կոնստանտինոպոլսից ահագին փրկավճար վերցրին և ավերման ենթարկեցին ամբողջ Թերակղզին։ Մեծամասնակ

Հայկի գրքական ջոկատը, վորն ուղարկվել էր Փոքր Ասիա աշխատել բռնված ստրուկների ազատամարտությունը ճնշելու, անցավ ապստամբների կողմը։ Մակարն գրքերը պետք է նահանջելիս արևմտյան կայսր Հանորիոսի գորքերի առաջ, վորոնք գըտնվում էին Թագուհով վանեցոյ Մոխլիխոնի հրամանատարության ներքո։ Արևելյան կայսրության գորեներին Հռոմի այդպիսի միջամտությունը վոտնգավոր էր արևելյան կայսեր իշխանության համար։ Աբկագիասը պնդեց, վոր Մոխլիխոնը հնազանդ, իսկ Ալբրիխը ոտացավ Իլլիրիան, վորտեղ գրքերը անգամվորվեցին վորպես ֆեդերատներ։ Իլլիրիան ներկայացնում էր Իտալիային սահմանակից մի մարզ, վորի համար վիճում էին կայսրության երկու մասերը։ Դրան զուգընթաց այդ մարզն իր բներկրով, ռազմական գիտանոցներով և պաշտամունքային պահեստներով արևելյան կայսրների համար կարող էր իրրև կարևոր պլացդարմ հանդիսանալ հնից իր՝ Իտալիայի և ամբողջ արևմտյան կայսրության դեմ հետագայում ռազմական գործողություններ ծավալվելու դեպքում։ Գոթական գորքերը կոնստանտինոպոլյան արքունիքին պետք է ծառայեին վորպես գործիք՝ Հռոմեական կայսրության արևմտյան կեսի նվաճման համար։ Դեպի արևմուտք այդպիսի արշավանքի համար էլ Ալարիխը պատրաստում էր իր ռազմական ուժերը, լրացնելով դրանք Դանուբի մյուս կողմից յնիսմենների։ Իր հերքին Ալարիխին հակահարված տալու համար իր ուժերն էր պատրաստում նաև Մոխլիխոնը։ Մոխլիխոնը նորից գաղնագիր կնքից Փրանկների և սլամանների հետ, վորոնք ֆեդերատների իրավունքներով պետք է պաշտպաններին հռոմեական և պանուբյան սահմաններն իրենց ցեղակիցներից։

401 թ.-վերջին Ալարիխը շարժվեց դեպի հյուսիսային Իտալիա, պաշարեց Ակվիլեան, ապատնում էր Միլանին, վորտեղ փակվել էր Հոնորիոսը, բայց Մոխլիխոնի բերանը վերջ դրեց Ալարիխի հաջողություններին։ Ձերկու անգամ ջարդված լինելով, նա պետք է վերադառնար Իլլիրիա և նուվիսիկ կնքեր գաղտնի գաղնագիր Մոխլիխոնի հետ, տարեկան մեծ ռոճիկով ծառայելով Արևմտյան Հռոմեական կայսրությանը։ Այս դեպքը ցույց է տալիս, թե ինչպես գերմանացիները փողի համար հեշտությամբ անցնում էին մի վարձողից մյուսին։

Շուտով—404 թ.—հյուսիսից Իտալիայի վրա հարձակվեցին գերմանական ու սարմատական զանազան ցեղերի բազմաթիվ ու-

ժերը, գրքական առաջնորդ Թագաժայի գլխավորությամբ, իրենց ճանապարհին ավերելով ամեն ինչ։ Միայն 405 թվին Սուիբոնին հաջողվեց գլխավորապես գերմանական վարձկաններից հավաքել բավականաչափ ուժեր և, կռիվ տալով Թագաժային, անձնատուր լեռան բարբարոսների ամբողջ հսկայական մասսան ստրկացնել։ Բայց դրան հետևեց բարբարոսների նոր հարձակումը։ Սվեները, ալանները (սարմատները) և վանդալները ներխուժում են Գալլիա և այն ավերում։ Ապա նրանք Իսպանիա են անցնում և այնտեղ կազմում են մի շարք ինքնուրույն ցեղական թագավորություններ։ Միևնույն ժամանակ Գալլիան ու Իսպանիան լեզուներների կորցից հռչակված բանակել հռոմեական ռազմական ուժերի ամբողջությամբ չհնդկաստանի պատճառով Սուիբոնին իր լեգեոնները Բրիտանիայից դուրս բերեց և Իտալիա կանչեց հռոմեական բանակի մի մասը։

Կայսերական արքունիքը և հռոմեական այն ավագանին, որը իր գլխին բարձրացած ստորնադրացի Սուիբոնին արդեն վաղուց էր ատում, Հռոմի համար սպառնալից այս բոլոր իրադարձությունները դիտում էին վորպես Սուիբոնի ամբողջ քաղաքականության կրաք, վորն աշխատում էր Հռոմը բարբարոսների ուժերով պաշտպանել հենց միևնույն բարբարոսների ուժերով։ Սուիբոնին մեղադրում էին կայսրության գեմ գերմանացիների, մասնավորապես Ալարիխի հետ դավադրության կազմակերպելու մեջ, իր վորդուն գահ բարձրացնելու ցանկության և նույնիսկ հնդհանուր քայքայումը վերականգնելու մտադրության մեջ։ Սուիբոնը հայտարարվեց դավաճան և սպանվեց (408 թ.)։ Դա ազդանշան հանդիսացավ բոլոր գերմանացիների, բոլոր արբատականների և հնդհանուրների, վորպես Սուիբոնի համախոհների, Իտալիայում հալածելու համար։ Հռոմեական բնակչությունը զոժանորեն պատասխան տեսավ նրանց հետ, չնեղացրով վիշ կանանց, վիշ յերեխաներին։ Այդ ժամանակ Իտալիայում բնակվող գերմանացի-ֆեդերատների մի մասը, մինչև 30 հազար մարդ, ապստամբեց և անցավ Ալարիխի կողմը։

Պատերազմը Իտալիայում

Ալարիխը մանևրելով համառեց իր նյութերի համար և շարժվեց Հռոմի վրա։ Հռոնորիոսը փակվեց Հռավեննա ամրոցում։ Սկսվեց Հռոմի պաշարումը։ Հռոմեական սենատը կանչեց իր Ալարիխին հակել գնդի գլխավորները, մասնակցելով Հռոմի բազմաթիվ բնակչությունը,

բայց Ալարիկը պատասխանեց. «Վերջացան ավելի խիտ և խոտը, ավելացան ավելի հեշտ և ավելի հնձելու։ Նա պահանջեց ազատել բոլոր տարեկ բարբարոսներին և իրեն հանձնել քաղաքում չկած ամբողջ վոսկին ու արծաթը։ Այդ ժամանակ հռոմեական սենատը հարցրեց, թե ապա ինչ է նա թողնում Հռոմի բնակիչներին։ Նա պատասխանեց. «Կյանքը»։ Վերջապես Ալարիկը համաձայնեց ավելի չափավոր փրկավճարի, ժամանակավոր գաղութը ընդունեց և նահանջեց գետի Տոսկան։ Այստեղ նրա մոտ եկին փախչում մասսայաբար (ըստ ժամանակակիցների տեղեկությունների՝ մինչև 40 հազար մարդ) տարուկներ ու կոլոններ, վորոնց մեջ շատ կային գերի գերմանացիներ։ Այսպիսով, տարուկներն ու կոլոնները շարունակ հարում են գոթերի շարժմանը ընդդեմ Հռոմեական կայսրության։ Բայց արքունիքում այդ ժամանակ գեռևս գիշումներ չէին գնում և շարունակում էին հալածանքը գերմանացիների և արիոսականների դեմ։ Զգվում էր նաև Ալարիկի հետ գաղութը վավերացնելը։

Այդ ժամանակ Ալարիկը յերկրորդ անգամ շարժվեց Հռոմի վրա, գրավեց Ոստիա նավահանգիստը և կտրեց պարենավորման ճանապարհը։ Նա գոթերի համար պահանջում էր մի շարք պրովինցիաներ՝ Նորիկումը, Վինդելիկը և Դալմատիան, ամենամյա ոսկի և ընդմիջեցին պարենավորում. իսկ անձամբ իր համար գերագույն ռազմական պետի (magister militum) կոչում։

Կայսրը շարունակում էր հաժառել։ Այդ ժամանակ Ալարիկը գահընկեց արեց Հոնորիոսին և նրա փոխարեն կայսր հայտարարեց Հռոմ քաղաքի պրեֆեկտ Առոալֆին։ Սակայն նա չուտով ազատվեց նաև Առոալֆից և յերրորդ անգամ պաշարեց Հռոմը։ Տարուկները, գամպրուքյան տարբերով քաղաքում, բաց արեցին գոթերի առաջ քաղաքի գարպանները, և քաղաքը գրավվեց ու կողոպտվեց։

Դա Հռոմի առաջին անկումն էր պատմության մեջ (410 թ.) և ցնցող տպավորություն գործեց կայսրության ամբողջ բնակչության վրա։ Հավիտենական քաղաքը եկեր համարում Հռոմը, վորը յերբեք չի կարող ընկնել, մինչդեռ բոլոր գուրս էր եկավ, վոր նա նվաճված էր բարբարոսների կողմից։

Ջախջախելով Հռոմը, Ալարիկը շարժվեց գեպի Իտալիայի հարավը, ժառդվելով անցնել Սիցիլիա և այնուհետև Աֆրիկա, յեներգիայով, ըստ յերեվույթին, ռազմական ուժով վերականգնել

Աքրիկայից գնալ Իտալիա հայի փոխադրությը, վորն ընդհատվել էր պատերազմի ընթացքում և վորը սպառնում էր սովի մատնել Հռոմը։ Բայց այստեղ հարցվում նա չուտով մնում։

Աքաուլքը

Ալարիխի մահից հետո վեստգոթերն իշխանությոր հռչակվեց Աքաուլքը։ Իտալիայում չնչին տարի մնալուց և ոչ մի ավերման չենթարկելուց հետո, Աքաուլքը շարժվեց գնալ հարավային Գալլիա, փոքրնկով Հռոմից ձեռք բերել ոչ։ Միգրնապես նա չերկիղիմի քաղաքականությունն էր վարում, մերթ ավերում էր հռոմեական Գալլիան, մերթ հանգիստ էր գալիս վորպես կայսր Հոնորիոսի պաշտպանից և ապարդյուն կերպով ջանում էր ստանալու Հոնորիոսի համաձայնությունը նրա քրոջ՝ Գլացիդիայի հետ ամուսնանալու համար, վորին գոքերը գերի էին վերցրել, մերթ պաշտպանում էր կայսերական գահի պրետենդենտ Յովինին Գալլիայում, մերթ գավաճանում էր վերջինիս, գերելով սրան և Հոնորիոսին հանձնելով, մերթ նորից վորպես կայսր էր հռչակում Ատաուլին, մերթ գործակալ գտնելնից էր անում նրան և վերսին ձգտում Հոնորիոսի հետ գաշնակցել, վերջի վերջո նա տիրոց նաբրոնենա քաղաքին, վորտեղ հռոմեական ամենաբնատարությամբ ամուսնացավ կայսեր քրոջ Գլացիդիայի հետ, չնայելով վոր չկար կայսեր համաձայնությունը։ Միակն նա ստիպված էր նահանջել հռոմեական զորքերի գերազանց ուժերի առաջ, վորոնք նրանից խլեցին նաբրոնենան։ Նա շարժվեց դեպի Իսպանիա, ճանապարհին պաշարեց Բարսա քաղաքը, վորը չկարողացավ գրավել, քանզի նրան մոտենալիս, ինչպես այս սովորաբար պատահում էր, քաղաքի ներսում սարսափները ապստամբություն բարձրացրին։

Իսպանիայում վանդալների և ալանների դեմ մղած մի շարք հաջողամարտերից հետո, վորոնք այդ ժամանակ տիրում էին Իսպանիայի մեծ մասին, նա կործանվեց, համոզվելն իր ցեղակիցների կողմից սարքած դավադրության հետևանքով։ Բանն այն է, վոր իր կյանքի վերջում Աքաուլքը մի շարք անհաջողությունների հետևանքով հրաժարվեց ընդհանուր քաղաքականությունից և սկսեց պաշտպանել Հռոմի գերիշխանությունը հանելով հռոմեական պլաններին աջակցելու քաղաքականությունը՝ հանուն կայսերության նախկին սահմանների վերականգնման, այսինքն բացահայտորեն Հռոմեական կայսրության կողմը անցնելու քաղաքականությունը։ Այդ վերջվորությը առաջացրեց զուտ գոթական

ապրիլյանի մեջ, որը կանգնած եր Հռոմի դեմ պայքարելու քաղաքականության կողմը, և գավազրության հետևանքով Ավիտուսը կործանվեց։ Նրա կին Պլացիդիան պետք և քայլեր նոր քաղավոր Մեկրիանի դեմ առաջն ընկած։ Բայց վերջինս էլ սպանվեց։ Հազիանակ տարավ վերջի վերջո հռոմեական կուսակցությունը, որը նոր քաղավոր հռչակեց Վալլիայրին. վերջինս հաշտության գալնագիր կնքեց կայսեր հետ, վերադարձրեց Պլացիդիային և, կայսրության անունից Իսպանիայում մի շարք հազիանություններ տանելով վանդալների և ալաններդի դեմ, կայսրից ստացավ հարավային Գալլիան, Ակվիտանիան՝ Տուլուզա մայրաքաղաքով։ 419 Ք. հարավային Գալլիայում կազմվեց վեստգոթերի Տուլուզական քաղավորությունը։

Վեստգոթերի Տուլուզական քաղավորությունը

Վեստգոթերն սկզբում հաստատվեցին Ակվիտանիայում, հռոմեական ոժանդակ զորքի իրավունքով տեղավորվելով այնտեղ։ Նրանք առաջին անգամ էին տան մի թերբարդը և հզի բերքի մի մասը այն հողատերերից, որոնք ստիպված էին Վեստգոթական քաղավորությանը magister militum հռոմեական սիպատոսով և մեծնուն ժամանակ այն մարդի յուրատեսակ կայսերական կուսակալը, որանց տեղավորվում եր նրա զինվորը։

Այդ ժամանակներում Գալլիան հռոմեական քաղաց մի պրովինցիա չեր։ Այնտեղ դրեթե անընդհատ բանկում եին քաղաքացիների դյուցազնական ապստամբություններ, որոնք կրկին նոր ուժով բռնկվեցին 435—437 Ք. Ք.։ Գալլիական չքավորությունը բացահայտորեն գերազատում եր վեստգոթերին։ Այդ իրազարձությունների ժամանակագիրը՝ մարսելյան քահանա Սալվիանը գրում է, որ ենռոմայեցիները հռոմեական օրենքի տակ լինելու ցանկություն չունեին։ Նրա ասելով էչքավորները բարբարոսների մոտ եին փորձում հռոմեական մարդկայնություն, որովհետև չեին կարողանում տանել բարբարոսական անարդությունը հռոմայեցիների մոտ... Նրանք գերազատում են ազատ լինել՝ տարուկ կոչվելով, քան տարկության մեջ տառապվել՝ պահպանելով ազատների կոչումը միայն։ Միաժամանակ բարձրանում են Գալլիայում նաև տարուկների մի շարք ապստամբություններ։ Մարուկներն ու կոլոնները միանում են վեստգոթերին և ուժեղացնում են նրանց զինվորական ուժերը։ Դրա հետ մեկտեղ Գալլիայում շարունակ փոխարինվում է մի ուզուրպատորը մյուս-

ավ, իսկ այս կապակցությամբ սկզբում տատանվում և նաև իրենց՝ գոթական քաղաքականության։ Միևնույն ներանք պաշտպանում են հռոմեական կուսակալներին, մասնավորապես հռոմեական կուսակալ Ավիտոսին, որը 451 թ. Կատալաունյան դաշտում հաներվ գեմ մղից հաչակավոր ճակատամարտը, ուրվ փորձում են գրավել կայսերական առանձին քաղաքներ և վերջ ի վերջո նվաճում են նարբոնյան մարզը։ Ներա ներանք իսպանիայում վանդալներից հողեր են գրավում, ապա պահում են իրենց ձեռքում, հրաժարվելով այդ հողերը կայսրությանը հանձնել։ Այսպիսով ապավինով կենսաթոշակային իշխանության քաղաքականությունից, որ նվաճողական իրավունքով տերությունը գոթերը հռոմեական զորքերից հետզհետե վերածվում են իրենց նվաճած հռոմեական պրովինցիաների տերերի։ Բուն Աքվիտանիայում այդ պրովինցիայի բնակչության նկատմամբ իրենց իրավունքները ներանք հատատում են գլխավորապես պայլիական ավատական հաշվին։ Ներանք իրենց համար են վերցնում, որպես հոգատարձին (sortes gothorum) հողի չորրորդը, քողնելով հռոմեական սեփականատերերին մնացյալ չորրորդը (հռոմացյալների տերության տերությանները)։ Ընտանիները կիսվեցին հռոմացյալների և գոթերի միջեվ։ Զրաժանված հողերը քողնում էին որպես հռոմացյալների և գոթերի ընդհանուր սեփականություն։ Ընդամենը գոթերն ազատվում էին ամեն տեսակի հարկերից, հարկ վճարում էր միայն հռոմեական բնակչությունը։ Ուստի այս միջոցառումների հետևանքով խոշոր հռոմեական ժառանգների ուժերը քուլացան և խոշոր հողատիրությունը մանրացավ։ Դրա հետ միասին ուժեղացավ ազատ մանր սեփականությունը ու համայնական կացույքամիվը։ Գոթերի մեջ գեռևս պահպանվում էին տոհմական կարգի մնացուկները ու հողագործության համայնական կացույքամիվը։

Վերջ ի վերջո քաղաքոր երիկը (486—484 թ. թ.), որը տեսնում էր կայսրների փոփոխվելն ու կայսրության քուլացը, գարձավ Գալլիայի և Իսպանիայի մի մասի անկախ քաղաքորը, վերջնականապես խզելով կախումը Հռոմեական կայսրություններից։ Արդեն նրա որոք վերագրերի համար կազմվեց որենքների ժողովածու՝ այսպես կոչված վերագրական որենսգիրքը իր սկզբնական խմբագրությամբ, իսկ նրա հաջորդ Ալարիկ II-րդի որոք (484—507 թ. թ.) կազմվեց նաև հռոմեական իրա-

վանքի ժողովածուն (Lex Romana Wisigothorum), կամ Ալարիքի բրևիարիումը (Breviarium Alarici)։

Գոթերի տիրապետության ողջ ընթացքում առաջացրեց գալլո-հռոմեական ավագանու կոպիտ, վրդով շարունակ ինարիդներ նր սրտում նվաճողների դեմ։ Այդ ողջ ընթացքում էթնոլոգիական ձևավորումն արտահայտվում էր հետևյալում, որ գոթերն արիստոկրատներ էին, իսկ հռոմեական բնակչությունը՝ կաթոլիկ։ Մի կողմից գալլո-հռոմեական խոշոր հողատիրության և հատկապես կաթոլիկական հոգևորականության և մյուս կողմից գոթերի միջև կտրուկ տարբերությունը պակաս չափով չէր, որ ոչնչացրեց ֆրանկներին հետագայում, 6-րդ դարի սկզբին նվաճելու։ Արվեստասիրական գոթերից։

Վեստգոթերի իրավական դրության առանձնահատկությունը նրա ժողովրդի հետ

Այդ ժամանակվանից, 510 թվից, վեստգոթերը տիրապետությունը տարածում են մյուս իսպանիայի վրա։ Իսպանիայի տարածքում գոթական հասարակության հետագա հոգևոր ընթացքում և քաղաքական հարաբերությունների մեջ ավելի զարգացման ուղիով։ Ամուր և խոշոր տնտեսությունը, որին ազատագրում և տարածքների և կոլոնների աշխատանքը։ Արդեն քաղաքը Լևովիգիլդը (572—586 թ. թ.) կոպիտ ճանաչում և անվանի մարդկանց, տարբեր ազատների և տարածքների, որոնց կարելի չեր ազատել՝ ազատ արձակվածների իրավունքներով։

Ընդհանրապես գալում կազմված վեստգոթական իրավաբանական ճարտարապետների մեջ, որոնք հասել են մեզ (դրանք զանազան տնտեսի վաստակիքների ժողովածուներ են, որոնք պետք և օրինակ ծառայելին գատարաններում կատարված իրավաբանական գործարքների համար), հանդիպում են արդեն գնագրեր, կնքը ազգատացած ազատ մարդը, կարիքից դրդված, վաճառում և իրեն վորպես ստրուկ, ընդգծս նաև կոլոն գառնալու գնագրեր, վորպիսզի պաշտպանական ազատագրվելու (պրեկարի) համար հոգևորականին ստանան։ Ամուր և խոշոր հողատերերի ժամանակավոր իշխանությունը, առանձնապես քաղաքական գրաժիններիների և չինովնիկների իշխանությունը, վորոնք իրենց շրջապատում ունեին մասնավոր զրաժիններով (bucellarii)։ Սկսվում և գիտական հարաբերությունների զարգացումը։ Դրա հետ մեկտեղ հետզհետե ընդվում և ստրկատիրությունը տիրապետող գաստակարգի կնքվու հատվածների՝ հռոմեական և գոթական ավագանու միջև։ Քննդատությունը քա-

գավորի (641—652 թ. թ.) որոշ արդեն միատեսակ սրընթացք են ստացվում ինչպես գործերի, այնպես և հասարակությունների համար։

Ինչքան են նաև կրոնական տարբերությունները գործերի և հասարակությունների մեջ, վորովհետև արդեն 6-րդ դարի վերջին գործերն ընդունում են կաթոլիկությունը (587 թ.)։ Ձեզի չի անհանգստում ֆեոդալների ամող դասակարգի կոնսոլիդացիան՝ միասնական սիրապետող դասակարգ դառնալու ուղղությամբ։

Վիսագոթական Իսպանիայում ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման՝ այս պրոցեսը ընդհատվում է արաբների կողմից վիսագոթական թագավորության ջախջախումով ու նվաճումով (711 թ.)։ Դա հնչատյալ ներքին խռովություններով, վորանք ցնցում էին ֆեոդալականացվող վիսագոթական հասարակությանը։

4. ՎԱՆԴԱԼՆԵՐԸ, ԱԼԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՍՎԵՒՆԵՐՆ ԻՍՊԱՆԻԱՑՈՒՄ։ ԱԼԱՆՆԵՐ-ՎԱՆԴԱԼԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՈՒՍՏՍԱՑԻՆ ԱՅՐԻԿԱՑՈՒՄ

Վանդալների ցեղը պատկանում էր արևելյան գերմանացիներին և վորոշ ժամանակ ապրում էր Վիլլին Ոդերի ափերին։ Նրանք վազուց էլին արտագնել, ըստ յերեվույթին, յերկու հիմնական մասերի՝ այսպես կոչված սիլինգների, վորանք ապրում էլին ժամանակակից Սիլեզիայում, և խասդինների, վորանք հետագայում այդ ցեղի գլուխ կանգնած քագավորական տոհմի անունից ստացան։

Դեպի հարավ վանդալների յերթևեկման սկիզբը վերաբերում է 2-րդ դարի յերկրորդ կեսին։ Նրանք մասնակցում էլին մարկոմանական պատերազմին և 174 թ. Մարկոս Ավրելիոսը նրանց հող է հատկացնում Պանիայում, վորտեղ և նրանք ապրում էլին մինչև 6-րդ դարի 30-ական թվականները։ Բայց հետո գործերը նրանց դուրս են մղում Պանիայից, և կարճ կոնսոլիդացիանից հետո նրանք քուչ և ուրիշ տեղափոխվել Պանոնիայում ժամանակ հնձեցողների իրավունքներով։ Ըստ յերեվույթին, այդ ժամանակ էլ նրանք արիստոկրատական են ընդունում։

Հինգերորդ դարի սկզբում հոների կողմից նրանք դուրս են մղվում նաև Պանոնիայից, շարժվում են դեպի արևմուտք, Դանուբով վեր գնում Հունաս և մտնում են գալլիական ժողովուրդ-

Նեղոս, ինչպես նաև այլ գետաձանապարհների հետ մի չորք գոժան ճանապարհորդների մեջ։ Ներանց են միանում ավելանդն ու ալանները, այն ատրմաքոական ցեղը, վորն ապրում եր Գրքյեր-նամորքյուժ, և 406 թվին Ներանք բոլորը անցնում են Իսպանիա։ Ալդինդները (Դունգարիա քաղավորի հետ) և ավելանդը գրավեցին Իսպանիայի հյուսիս-արեվմտյան մասը (Գալիսիան), ալանները գրավեցին մեջտեղ, հարավ-արեվմտյան մասը՝ Լուզիտանիան (այսինքն ժամանակակից Պորտուգալիայի մի մասը) և այն մասը, վորտեղ գրաված գետի սրեվելյք են ընկած, իսկ Իսպանիայի հարավային մասը (Բետիկան) գրավում են սիլինգները Ջրիդուբյդ քաղավորի գլխավորությամբ։ Հետագա սկզբում Իսպանիայում կազմվեցին չորս բարբարոսական քաղավորություններ՝ գանագան ցեղական կազմով։ Գոյություններ հանդիպեց այդ գրավումը, բայց հետո (416 թ.), վանդալների դեմ գրգռեց վեստգոթական քաղավոր Վալլիային, վորը վանդալներին և ալաններին դուրս ձգեց Հյուսիսային և մեջտեղ Իսպանիայից։ Սիլինգները հարմարյա վոչնչացվեցին, ալանները չորժվեցին գետի հարավ և մուրվեցին ապրինգների հետ, մինչդեռ ավելանդը հետ ժղվեցին գետի Իսպանիայի հյուսիս-արեվմտյան անկյունը։

Ալան-վանդալական թագավորություն Հյուսիսային Աֆրիկայում

Մնացյալ վանդալները և ալանները քիչ հետո Իսպանիայում։ Հյուսիս-Աֆրիկյան հարուստական կուստակալ Բոնիֆացիոսն ապստամբեց կայսր Վալենտինիան 3-րդի դեմ և,,պաշտանակիցների կարիք զգալով, վանդալներին ու ալաններին հրավիրեց Աֆրիկայ։ Իսպանիայում հարմարվելիներից ու գոթերից նեղվելով, վանդալները ու ալանները իրենց քաղաքոր Գենզերիխի գլխավորությամբ, ամբողջ ցեղով, 80 հազարից մինչև 80 հազար մարդ, 429 թվին, Ջիբրալտարի նեղուցով անցան գետի Հյուսիսային Աֆրիկա։ Դաշնակիցների սպրդիսի սրբավանքից վախեցած Բոնիֆացիոսը իզուր հորդորում եր ներանց հետ վերադառնալ։ Ներանք ապստամբելին հենց նրա դեմ, և աֆրիկյան պրովինցիան ալանա-վանդալների կողմից նվաճվեց 10 տարվա ընթացքում, իսկ 442 թվին կայսրությունը պետք և վերջնականապես հանաչեր ներանց քաղաքորությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում։

Աֆրիկյան հնչուքյամբ հարստահնդանքը (ավելի համառ գիմադրություն նրին ցուցց տալիս միայն խոշոր քաղաքները) պայմանավորված եր այն բանով, վոր այդ ժամանակ տեղի չեր ու-

նեռում սուր գաստակարգային պայքար հնից ներա ընակչության մեջ։ Այդ պրովինցիայի տորքին գաստակարգերը, վորոնք իրենց մեծամասնությամբ պատկանում էին ֆրանսախոսների (այսպես կոչված ցիրկումցելլիոնների) ազանդին, դուրս էին գալիս տիրապետող գաստակարգի դեմ և, Մաքքիաելի վկայությամբ, քաղաքային ազոքում էին աստիճան, վորպեսզի բարբարոսները գան։

Հաստատվելով Հյուսիսային Աֆրիկայում, ալանա-վանդալները մեծ չափով բռնագրավեցին խոշոր սեփականատերերի հողերը, վորոնք ամենից հաճախ հանդիսանում էին ցույց տալիս բարբարոսական նվաճմանը։ Ոչ ոք այստեղ էլ տեղի չունեցավ այն մինուճար յերկուսկը, վորը նկատվում էր բարբարոսների կողմից հռոմեական տերիտորիան գրավելու յուրաքանչյուր դեպքում — կառավարող գաստակարգի հուսահատական դիմադրությունը, ժողովրդական ժողովների համակրությունը բարբարոս նվաճողների հանդեպ։

Այն հողերը, վորոնք քողնված էին խոշոր սեփականատերի տիրապետությանն տակ, հարկումների էին չենթարկվում, իսկ բռնագրավված հողերը հողատարածքների (sortes) էին վերածված նվաճողների կողմից և ազատված էին հարկերից։

Դազմելով այսպիսով, Հյուսիսային Աֆրիկայում իրենց քաղաքականությունը, ալանա-վանդալները սկսեցին արշավանքներ կատարել դեպի Միջերկրական ծովի ափերը։ 455 թվին նրանք նուվնակ վերցրեցին և ավերեցին նաև Հռոմ քաղաքը։ Ծովային նավատիպերը գտնում էին, վոր վանդալները Հռոմը կողոպտելիս ամեն մի չափ անցան։ Այդ ժամանակվանից ամեն մի ներքաղաքական ավերածություն սկսեց վանդալիզմ կոչվել։

Բայց չնայելով պրովինցիայի տիրապետող գաստակարգին ալանա-վանդալները նրա տեղը շատ շուտով առանձնացրին խոշոր հողատերերի և տարկատերերի իրենց սեփական գաստակարգը, վորը և յայնորհետև ժամանակցում էր ծավահնությունների գործին։ Կաթոլիկների դեմ արիոսականների մղած կրոնական պայքարով բացատրվող գաստակարգային հակասությունների զարգացումը քաղաքից ալանա-վանդալական տիրապետությունն Աֆրիկայում, և վերջապես 534 թ. կոչով Հուստինիանոսի լավագույն զորավար Վելիսարիոսի հարվածներից ընկավ վանդալների իշխանությունը։ Դրան նպաստում էր հռոմեական խոշոր հողա-

անձնքի գեռևս իր գոյությունը պահպանած Մազդեզնեքի դիրքավորումը, վորոնք ամեն կերպ պաշտպանում էին Բյուզանդիային, վորը ձգտում էր նորից վերստեղծել կայսերական սիրասիրությունն Ազբրիկայում։

5. ՀՈՆԱԿԱՆ ՑԵՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՆՆՈՆԻԱՑՈՒՄ

Հոների Պաննոնիա գալը

Ոտագոթերին հնազանդեցնելով, հոները չրտնանկեցին իրենց նվաճողական չարժումը գեպի Արևմուտք։ Միևնույն ժամանակ նրանք արշավանքներ էին կատարում Նանիդների հարավ, գեպի Ալիա, Կովկաս, ժամում էին Նուչինիկ Սիրիա, ինչպես նաև գեպի Բալկանյան թերակղզին, Թրակիան և հասնում էին մինչև Կոնստանտինոպոլիս։ Պաննոնիայում նրանք հիմնեցին ցեղական մի ընդարձակ միություն, միացնելով ոստոգոթերին, գեպիդներին, սկիրներին, թուրքիլինգներին, հերուլներին, խազարների ցեղերը, վորոնք այդ ժամանակ ապրում էին Գրիչերնամորյեում, անտերի ալավոնական ցեղերը և այլն։ Դրա հետ միասին նրանք հռոմեական կայսրից ամեն կերպ էին սասանում և ծառայում էին Մարկիանի և Անցիոսի գործերում։ Ատտիլայի, հոների ապագա առաջնորդի, հորեղբայրը Ռուան, Հռոմից հռոմեական գինվորական պետի կոչում ստացավ 350 ֆունտ վոսկի ամենամյա ռոճկով։

Ա տ տ ի լ ա

5-րդ դարի 30-ական թվականներին, վորպես հոների առաջնորդ այդքան չի ընկնում հոչակավոր Ատտիլան (433—454 թ. թ.), նա յերիտասարդ հասակում պատանդ էր բյուզանդական արքունիքում և ծառայում էր հռոմեական գործում։ Հոնական ընդարձակ միության իշխանությունը ստանալով, նա չարժվեց գեպի արևմուտք։ Հանուսի վրայով անցնելով, նախ կարի մոտ Ատտիլան ավերեց մի շարք քաղաքներ՝ Տրիերը, Մեցը, Ռեյմսը և պաշարեց Որլեանը։ Անցիոսն այդ ժամանակ կազմակերպում էր հարավում ռազմական ուժերը, իր բանակին միացնելով վեստգոթերին, Ֆրանկներին, բուրգունդներին, Վերցնելով Որլեանը, վորը չուտով հետ խլվեց Անցիոսի կողմից, Ատտիլան հարուստ ավարով սկսեց նահանջել գեպի հայրենիք, բայց Անցիոսի գործերը նրա հետևվից վրա հասան և Տրուա քաղաքից վոչ հեռու, Կատալաունյան գաշտում, տեղի ունեցավ մի արյունահեղ հակատամարտ (451 թ.)։ Այդ հակատամարտում մի կողմում կռվում էին հոները ու մի շարք գերմանական ցե-

գին, այդ քվում նաև ստոգոքները, մյուս կողմում Անգիոսի գալլատաժայինները, ինչպես նաև գերմանական ցեղերը, այդ քվում նաև վիսոգոթները։ Այդ ճակատամարտում վճռական գերակշռությունն չատացավ վոչ մի կողմը. յերկու կողմերն էլ ստացին քուլացան։ Իսկ Անգիոսն էլ, յերկյուղ կրելով վիսոգոթների ամենազորությունից, սրանց առաջներս իր ճամբարում պաշարված Ատիլային աշխատասիրությամբ հաջողվեց իր ավարով հեռանալ Հռենոսի մյուս կողմը։ Այդ ճակատամարտը ցույց տվեց Գալլիայում կազմավորված ռազմական մեքենայի ուժը, և ուստի Ատիլան այլևս իր արշավանքները չեր կատարում գեպի արևմուտք, փոխանակ ոգղությունը և իր նոր արշավանքով շարժվելով գեպի հարավ։ 452 քվին նա Ալպերն անցավ և մտավ Հռոմին, բոլոր բարբարոսների մշտական իդեալի այդ առարկային, վորի գրավումը հաջողվեց իշխանությունն գնած և քնքնր ամրոզջ աշխարհի վրա։ Բայց կայսեր գեսպանությունը կարողացավ համոզել, վոր հռնները հեռանան Իտալիայից՝ նրանց առնեղության սուրգ վճարելու պայմանով։ Բացի դրանից, Ատիլան պահանջում եր նաև իր ճամբարը քնքնել կայսեր քրոջը, վորն ինքն և իրը քն Ատիլայի գալը պահանջնել և պատրաստվում եր գամանալ նրա կինը. բայց Ատիլան շուտով մեռավ։

Ատիլայի մահից հետո, նրա ստեղծած ռազմական մեքենայությունը ոչնչացավ։ Առանձին ցեղեր (ստոգոթները և գեպիդները) ապստամբությունն բարձրացրին և ապատվեցին հռներից ստացած իրենց կախումից։

ՊՈՒՐԳՈՒՆԴԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Հին թատրոնները

Բուրգունդները, գոթերի և վանդալների նման, նույնպես պատկանում էին արևելյան գերմանացիներին։ Ինչպես նրանք ապրում էին Վրիլոլոիկայում, Ոդերի գետաբերանի մոտ, ինչպես նաև Բալթիկ ծովում գանված այն կղզու վրա, վորը հետո նրանց անունով կոչվում եր Բուրգունդարհոլմ, իսկ այժմ Բոռնհոլմ։ Ծովի ափերից ցուրտ մղվելով ուժգինների կողմից՝ բուրգունդները դրավեցին Վարտա և Նեցցե գետերի ավազանը ընդհուպ մինչև Վիսլան. Գեռզոմհոսը նրանց նկարագրում է, վորպես այդ վայրերի մատերքը, մինչև Ոդերի և Վիսլայի միջև ապրողների։

Բուրգունդների հիմնական մասսան 3-րդ դարի առաջին կեսում վանդալների հետ միասին շարժվեցին գեպի հարավ, իսկ

հետո գնալի արևմուտք՝ վերջին և մինչև Մարկի հովիտները, նրանք ամառով յուրաքանչյուր ժամանակ ապրեցին, պատերազմելով ամեմանների դեմ և պաշտպանելով կայսրության նրա մյուս պայքարում՝ ընդդեմ վերջիններիս։ Առանձին ջոկատները մասամբ կայսրության ծառայության ընդունվեցին, մասամբ էլ իրենք նրան մասնակցում կայսրության վրա գերմանական այլ ցեղերի կատարած արշավանքներին։

Աստիճանաբար նրանք առաջ են շարժվում դեպի Հունաստ, ցլխավորապես դեպի Մարկոյի մարզը, մինչամանում են կայսրության ներքին գործերին, պաշտպանելով Թալլիայում կայսերական իշխանության առանձին պրետենդենտներին (որինակ Իսվինին)։ Հին գրաւցավիկները (Ներգ Նիբելունգների մասին) Հունաստի վրայի Վարմս քաղաքը մանանեչում են գորպես բուրգունդական ցեղի մայրաքաղաք։ Այստեղ նրանց մեջ սկսում և տարածվել քրիստոնեության միտքը։

Բուրգունդները Թալլիայում

Հինգերորդ դարի 30-ական թվականներից սկսում և հոների ատաքցարժումը դեպի Հունաստ։ Այդ դարում բուրգունդները իրենք կռվում են հռոմեական գորավար Ացիոսի դեմ, բայց հետո նրանք իրեն Հռոմի կողմնակիցներ մասնակցում են Կատալաունյան դաշտի ճակատամարտին։ Միևնույն ժամանակ նրանք կայսրությունից խնդրում են իրենց բնակության համար հատկացնել Սավոյան (Սաբաուդիան) մեն մայրաքաղաքով։ Բուրգունդները գորպես դաշնակից գորքեր, տեղավորվում են նաև Լիոնի պրովինցիայում, և նրանց քաղաքները ատանում են հռոմեական magister militum տիտղոսը։ Բուրգունդների գրավյալ մարզի կենտրոնը գառնում և Լիոն քաղաքը։

Բուրգունդների Լիոնի թագավորությունը

Դա բուրգունդների շարժման յերրորդ և վերջ էր, որը հանգեց նրանց կողմից Լիոնի թագավորության կազմակերպմանը։ Այստեղ սկզբում գորպես Հռոմի դաշնակիցներ և վարձկաններ բնակություն հաստատած լինելով, բուրգունդները հետո գառնում են հռոմեացիների տերերն ու պատրոնները, գորին գոչ պակաս չափով էր նպաստում կենտրոնական կայսերական իշխանության քայքայումը այդ ժամանակ։ Բուրգունդներն իրենց գրավյալ գավլիական տերիտորիայում ատիպում են գավլիական տեներին իրենց հողային տիրապետությունների մի մասը տալ նրանց։ Հողատեր բուրգունդների վերջից վարձկանների յերկու

յիշյոցյը և սարսափների մեկ յիշյոցյը, ինչպես նաև տան, անասունի, այգու և արտասվարկերի կնիքը։ Այդ ժամանակներում բուրգունդները արդեն սիրելին Ռոնա գետի ափերը, քաղվելով արևմուտքում վեստգոթերի հետ և պահանջելով Նարբոնից Ալպերը։

Բուրգունդները կայսրության մեջ մեծ ուժ են ձեռք բերում Գունդոբադ թագավորի օրոք (474—516 թ. թ.), վորը պատրիկի տիտղոս ստացավ և գոհ բարեբացրեց կայսր Յուլիոս Նեպա օրոք գրվեց Բուրգունդական օրենսգիրքը իր նախնական խմբագրությամբ. դա բուրգունդական իրավունքի մի ժողովածու յի, վորը կազմվել և հռոմեական իրավունքի ուժեղ ազդեցությամբ։ Ինչպես և վեստգոթերի մոտ եր, բուրգունդների մոտ ևս հռոմեացիների համար կազմվեց հռոմեական օրենքների մի հատուկ ժողովածու (Lex Romana Burgundionum)։ Ինչպես և գերմանական մյուս թագավորություններում, վորոնք հիմնվում էին հին հռոմեական տերիտորիայում, բուրգունդների մոտ ևս իրավունքի ընագավառում կիրառվում եր պերսոնալ սկզբունքը, ըստ վորի յուրաքանչյուր ցեղի անգամներ ապրում էին իրենց ցեղական սովորություններով և օրենքներով։ Այսպիսով իրավունքը կրում եր վոչ թե տերիտորիալ, այլ անձնական բնույթ։ Բուրգունդական ցեղի յուրաքանչյուր ներկայացուցիչ գտավում եր իր ցեղի օրենքներով, վորոնց էլ նա ապրելու էին։ Հռոմեացին գտավում եր հռոմեական օրենքներով։

Հոգերը հռոմեացիների ու բուրգունդների միջև բաժանելը սկզբում քուլայցրեց խոշոր հողատիրությունը, բայց դրա հետ միասին նպաստեց նաև բուրգունդների մոտ հին համայնատոհմական հարաբերությունների քայքայմանը և նրանց մոտ մասնավոր սեփականության զարգացմանը, խոշոր հողատիրության ամմանը և գաստակարգային շերտավորմանը։ Բուրգունդների մեջ կատարված հողերի մոբիլիզացիան ու հողագրկումը սկսեցին հետզհետե աշխատավորների ապատնաշ նրանց ամբողջ ռազմական սիստեմին, վոր թագավորը բուրգունդներին արգելից վաճառել իրենց հողաբաժիններըը (sortes) այլ գեպքերում, յերբ քացի վաճառվող հողաբաժնից, բուրգունդը մի այլ վայրում հող չուներ։

Բուրգունդական իրավունքը ճանաչում է արդեն ազատ բուրգունդների յերկու դաս (ingenui, laramanni) — ավագանի (optimates, nobiles, proceres), մեջին կարգավորության մարդիկ

(mediocres), վորոնք լրիվ հոգաբաժնի նյին ստիպում և ստորին ոգտանիք (minores, inferiores), հոգագուրկներըը, վորոնք ծառայում են բարձր գասակարգերի մոտ։ Բացի դրանից հայտնի նյին կլոններ, ստրուկներ և ազատ արհեստավորներ։ Այսպիսով, բուրգունդների մոտ գասակարգային դիֆերենցիացիան արդեն դժար գարգացման եր հասել։

Բուրգունդների մինչև քրոջ հոգատարների չերսի պոչատումը չհանգեց այդ չերսի ձուլմանը հռոմեական քրոջ հոգատար-անհատարների հետ։ Ազգային քշնամանքը չեր վերացվում, նա բարդանում եր կաթոլիկ հռոմայեցիների և արիոսական բուրգունդների մինև յեգած կրոնական չերկպառակությամբ, քանի վերջիններս նուլնիսկ այլևս նյին ընկնում կրոնական հանդիսատեսությամբ, ինչպես վկայում են ապրյուրները։ Այդ չերկպառակությունը նպաստեց հետագայում Բուրգունդական թագավորության նվաճմանը ֆրանկների կողմից (534 թ.)։

7. ՈՍՏԳՈԹԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ.

Թոտիլա Ոստգոթերի չավ Ոգոտկրի նոսթայում

Հռոմը վանդալների կողմից վերցնելուց և ավերելուց (455 թ.) հետո, կարճ ժամանակով իշխանությունն անցավ զինուժանալիներից մեկի՝ ավեր Ռիպիմերի ձեռքը, վորն իր քաղաքականությամբ նշանակում և փոխում եր արևմտյան-հռոմեական կայսրներին։ Հետո իշխանությունն անցավ բուրգունդ Գունդոբադի ձեռքը և, վերջապես, Ոդեսա պատրիկի ձեռքը, վորը գահընկեց արեց կայսր Հուլիոս Նեպոտին և կայսր հայտարարեց իր վորդի Ռոմուլոս-Ավգուստուլոսին (476 թ.)։ Ոդեսը հանգիստանում եր Իտալիայի քրոջ հոգատարների ներկայացուցիչը, այդ պատճառով էլ նա հրաժարվեց քրոջ հոգատարների հոգերը բաժանել զանազան բարբարոսական ցեղերից (հերուլների, սկիրների, ալաններների և այլն) վարձված զինվորներին, վորոնք այդ ժամանակ տեղավորված նյին Իտալիայի հյուսիսում։ Զատանալով հոգային վարձատրությունն, վարձկան զորամասերն ապստամբություն բարձրացրին և, իրենց առաջնորդ Ոդոակրի գլխավորությամբ գահընկեց արին Ռոմուլոս-Ավգուստուլոսին (476 թ.)։ Ավգուստուլոսի կյանքը, սակայն քնաթեղին, և նրան վճարվում եր ամենամյա կենսաթոշակ։ Արևմտա-հռոմեական վերջին կայսր Ռոմուլոս-Ավգուստուլոսին գահընկեց անելու այդ տարին էլ հենց համարվել է, առանձնապես նախկին բուրժուա-

կան պատմագրության մեջ, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկման առթիվ։ Ոգոակրը հենվելով բարբարոսների ռազմական ըմբռնումների վրա, Կոնստանտինոպոլսի գերիշխանության մասին, Իտալիայում հիմնեց իր թագավորությունը։ Նա Կոնստանտինոպոլսից ուղարկեց կայսերական իշխանության նշաններ, որոնք մինչ այդ պատկանում էին արևմտա-հռոմեական կայսրներին, ճանաչվեց որպես կայսրության կուսակալ և արքունիքից սահցավ պատրիկի տիտղոս։ Նրա ժամանակ գնդավոր գերը չարունակում էր պատկանել հռոմեական սենատին և հռոմեական բյուրոկրատիային։ Ընտրամիջնորդով կատարվեց հոգևոր բաժանում։ Քաղաք հոգևորների հոգևոր մնկ յերբորդը բռնագրավվեց և տրվեց վարձկան ըմբռնումներին, բայց այդ հոգևորը հոր տարածություն չէին բռնում, այլ ցրիվ էին չնկած Իտալիայի գանազան մասերում։ Այսպես նասել էին այն բարբարոսները, որոնք պատկանում էին մի ամբողջ շարք ցեղերի՝ հերուլների, սկիրների, ալաններին և այլն։

Ոգոակրը ձգտում էր քնքնվացնել կոլոնների գրությունը Իտալիայում հարկային ճնշումը նվազեցնելու միջոցով։ Դրա հետ մնկտեղ նա ուզում էր իր ձեռքը վերցնել նաև այդ ժամանակներում Իտալիայում արդեն գոյացած չնկնզնցական առաջին հարստությունների տնօրինությունը և նույնիսկ ուղղություն տալ պապերի ընտրություններին։ Ոգոակրի այդ ամբողջ քաղաքականությունը լուռ Իտալիայում առաջացրեց չնկնզնցական և ռնենատորական ավազանու մեծամասնության ուժգնացում ոգորվեց և ծայր գժգոհություն բյուզանդական արքունիքում։ Ոգոակրի այդ քաղաքականությանը վերջ գնելու համար Բյուզանդիան Իտալիա ուղարկեց ռազմական ուժերը։

Ոռազդակեր Պան- Հռնական միության կազմալուծումից հետո, **նոնիայում** ոռազդակերը, որոնք այդ միջոցին ապրում էին Պաննոնիայում, ոգտագործելով բարձրացրին և պատագրվեցին հռների իշխանությունից, գառնալով կայսրության գաշնակիցներ։ Նրանց մեջ չերեվան և գալիս առաջնորդ Քնոդոլֆը, որը ծագում էր Ամալների անվանի անից։ Նա գտանիորակվել էր Կոնստանտինոպոլսում իբրև պատանդ, առաջ էր քաշվել ռազմական ծառայության կայսր Զենոնի որոք և արքունիքում բարձր դիրքի հասել, ռազդակ կայսեր վորդեգրի տիտղոս, պատրիկի և կնոնսուլի տիտղոսներ։ Ուժեղացած ոռազդ-

քական ցեղական միությունը դառնում էր վճռական կռնատանձնազորի համար։ Արևելյան Հռոմեական կայսրության համար վճռական այդ ուժերը անվնաս դարձնելու նպատակով Թեոդորիխին հանձնարարվեց Իտալիան հետ նվաճել Ոդոակրից։

Ստոդոական բռնապետության հիմնումը։ Թեոդորիխ

488 թ. Թեոդորիխը գոթերի և սրանց հետ դաշնակից ցեղերի գլուխ կանգնած շարժվեց Իտալիայի վրա։ Մի շարք հանգամանքերից և գանազան քաղաքներ պաշարելուց հետո (ընդարձակ անմատչելական ամագանու մեծ մասը գուրս չկար Ոդոակրի գեմ, իսկ կարևոր դյուղաքաղաքները ամասամբ նրան էր պաշտպանում) գաշնագիր կնքվեց Թեոդորիխի և Ոդոակրի միջև Իտալիան բաժանելու մասին (493 թ.)։ Բայց դրանից ետքն էլ մի քանի որ հետո, Ոդոակրը Թեոդորիխի կողմից զավճանաբար սպանվեց և Իտալիայում հիմնվեց գոթական քաղաքություն, որն իր գոյությունը պահպանեց 62 տարի (493—555 թ. թ.)։ Մյուս բարբարոսական քաղաքություններում, այդ քաղաքությունների հիմնման ժամանակ, բոլոր խոշոր սեփականատերերից հողը խլվում էր։ Ստոդոները դրա կարիքը չունեին, որովհետև նրանք տեղավորվեցին հողերում (sortes), որ անցյալում դրավել էին բարբարոսները։ Մնացած հողերից հարկ եր գանձվում նրանց չեկամտի $^1/_3$-ի չափով։ Բնորոշ է, որ հողի բաժանումը ստոդոների միջև կատարվեց մոտ քսան տարի գոթական առաջնորդ, այլ հռոմեական անձնատուր Լիբերիոսը։ Այսպիսով, գոթերին հող բաշխելը իր սուր ծայրով հռոմեական խոշոր հողատիրության գեմ չեր ուղղված։

Ստոդոները բնակվեցին գլխավորապես վերին այրիվերյան և միջին Իտալիայում։ Հարավում ստոդոներ չկային։ Դրանով և բացատրվում, թե ինչու շատ շուտով հարավային Իտալիան նվաճող հռոմեական գորավար Վիտիսարիոսը։

Սկզբում ստոդոական նվաճումը մոտ փոփոխություն մտցրեց Իտալիայի հասարակական գարգացման ընդհանուր ընթացքի մեջ։ Ստոդոները տեղավորվեցին համայնք-մարկերով։ Նրանք պահպանում էին գեռևս ամհասկանալի հարաբերություններ Ստոդուկներում։ Բայց շատ շուտով անհայտանում են այդ Ստոդուկները էլ, որովհետև ստոդոները բնակվել էին ցանքագրի համայնքների հետ խառը ձևով։ Ուժեղացավ նաև ստոդոների մոտ ներքին գասակարգային գիֆերենցիացիայի պրոցեսը։ Ինչպես այդ նկատվում էր վիսոգոթերի և բուր-

գունդների մոտ։ Բայն ոստիկանական հատուկուքյան ներսում խոշոր հոգատիրուքյան առումը կապված էր մյուս բնեռում տեղի ունեցած պրոցեսի հետ՝ գործերի մի մասի աշքատանքու և նուիրիակ սարուկ գառնալու հետ։ Այսպիսով ոստիկանան ցեղի ներսում կազմվեց սեփական հոգատար ավագանի (potentiores) և սեփական չքավորուքյուն (humiliores)։ Ազատա քաղաքոր Քնոզոսը, վորը պատկանում էր Ամաչների քաղաքական ատենը, հենց բաժանման սիջոցին շատ ու շատ հող ստացավ։ Ընդամենն՝ ինա չնը հանգուցժում վոչ մի հարնանից,— ասում է այդ գնգրների մասնակցից գրողը (Պրոկոպիոսը), բնուքագրելով Քնոզոսի սյուսական ձգտումը՝ ընդարմանկնու և կլորացնելու իր կալվածքները հարնանների հաշվին։ Այդ նոր ոստիկանան խոշոր հոգատար արիստոկրատիայի շահերին էր ծառայում վերջին նիս կոչվից նոր առնչվող խոշոր անասունքյունների կազմակերպումը, նոր բանվորական ձեռքերի ընդգրկումը նրանց մեջ։ Ուստի նա գնում էր կոլոններին հոգին ամրացնելուն։ Քնոզորիսի հզիկոր քուչլատուում էր կոլոններին ու սարուկներին հոգից հեռացնել և նուիրիակ անասյին սարուկներ (familli urbani) դարձնել։ Դարերի յն սակայն չնեքագրել, վոր սարկուքյան բնուքին ել մի փոքր ժեղմացավ՝ գերմանացիների մեջ պահպանված սարկուքյան՝ նահապետական բնուքի ազդեցուքյան տակ։ Դրա հետ միասին, այն սարուկները, վորոնք առաջ, նվաճման ժամանակ փախչում էին իրենց տերերից և ոստիկանի կոչին անցնում, այժմ պետք և վերադարձվելին իրենց նախկին տերերին։ Այսպիսով, Քնոզորիսի սոցիալական քաղաքականուքյունը կնճռապորիվում էր հոգուտ ինչպես նոր ոստիկանի, այնպես և հին հասնեական, անհատորական ու չնկեզեցական խոշոր հոգատիրուքյան, վորոնց շահերն ընդհանուր էին։ Շահերի միավորմանը նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, վոր իսկյում ոստիկանը հանդիսանում խոշոր հոգատիրուքյան, վորը նրանց չհապրդված չէին վոշնչացնել Մյուս կողմից, վոչ սկզբան գաստակարգային գիճերնոցիացան առաջ բերեց գործական հոգատիրական ու սարկատիրական ավագանու առանձնացում, վորն գնում էր իր շահերի ընդհանրուքյունը հասնեական ավագանու շահերի հետ։ Այս բոլորը պայմանավորեց այն պրոցեսը, վորը ասմանիպացիա անունն է կրում։ Հենց ոստիկանի մեջ չեզած խոշոր հոգատերերն ու սարկատերերը իրենք, իրենց տիրապետուքյան իրավաբանական վավերացման համար

մեջ՝ «rex gothorum et italicorum»։ Մոգվեցին հռոմեական օրենքները, բայց միևնույն ժամանակ պահպանվեց նաև գոթական սովորութային իրավունքը։ Հռոմեական բնակչություն ունեցող մարզերում կային պրովինցիաների նահանգապետներ, բայց միևնույն ժամանակ գոթական բնակչության համար կային գոթերի հատուկ կոմսեր։ Այն ժամանակ, երբ գորքը հավաքագրվում էր բացառապես գոթերից, կենտրոնական իշխանության մյուս ճյուղը՝ բյուրոկրատական հավաքագրվում էր գրեթե բացառապես հռոմեացիներից։ Ընդունակում էր գոյություն ունենալ կենտրոնական հռոմեական ադմինիստրացիան, բայց դրա հետ համատարած գոյություն ունէին նաև այսպես կոչված սայոնները՝ քաղաքորական պրոմիննենտները, որոնք հատուկ հանձնարարություններով ուղարկվում էին քաղաքության զանազան վայրերը։ Բնակչության երկու մասերը՝ գոթերը և հռոմեացիները չարունակում էին յուրաքանչյուրն իր կրոնը դավանել։ Առաջիններըը արիոսականներն էին, երկրորդները՝ կաթոլիկները։ Պահպանվեց հռոմեական կայսրության ֆինանսական սիստեմը, որը հատատված էր կոնստանտինի և Դիոկղետիանոսի ռեֆորմների հետևանքով։ Միևնույն ժամանակ գոթերը չէին ցանկանում հարկ վճարել, երբեմն հանգես գալով կենտրոնական իշխանության դեմ։ Ընդհատ Թեոդորիխի եղինանների, ստացքների մասին կնկող նոր թոշոր հոդատերերը ժշտապես ենթադրում էին ստորին դասակարգերին։ Ոստիկանական պետության այդ ներքին հակասությունները ստում էին ընդում մշտական ապստամբություններ ու հուզումներ։ Դրա հետ մենկտե, ընդհատ, որ հռոմեական սվսգանին քաղաքության մեջ վայելում էր Թեոդորիխի այդպիսի հովանավորությունը, նրա առանձին ներկայացուցիչները շարունակ ժամանում են գոթերի իշխանության տոգալիու մասին և գոգանի բանակցություններ էին վարում կայսրության հետ, իր կյանքի վերջին, Թեոդորիխը տնտեսություն ստացավ այդ գոգանի բանակցությունների մասին, նրան հաջողվեց իր ձեռքը գցել վորոշ անհատների գրագրությունը Բյուզանդիայի հետ։ Դրա հետևանքով հռոմեական անհատներ բանտիան ու Սիմմախը ժահապատժի ենթարկվեցին, իսկ Նրանց գույքը բռնագրավվեց։

Թեոդորիխից հետո (526 թ.) կառավարում էր Թեոդորիխի դուստր Ամալասունեը, իր վորդի Աթանարիխի փոքրահասակ լինելու շրջանում, իսկ հետո Նրան կառավարչակից դարձավ

Նրա ժամանակ Քնոդատը կամ Քնոսոսը, Նրա որոշ հռոմեական ամնատոչնների հետ ավելի մեծ չափով մերձենալու քաղաքականությունը նր կիրառվում Այսպիսի զուտ պրոհռոմեական քաղաքականությունը ցանկալի չեր գործական կուսակցությանը և Ամասատեանն սպանվեց Այդ առաջ լուրեց կարգ հուսահատական միջամտությունը Նրա զորավար Վեդիսարիոսը չարժվեց Բաղդադի վրա Սկսվեց պատերազմը

Պատերազմը Բյուզանդիայի հետ նոր պատերազմների պատճառը

Ասպրքական պետության և Բյուզանդիայի միջև պատերազմը տևեց չոր ունենում իր՝ ասպրքական հասարակության ներսում տևչ ունեցող գաղափարական ուղ պայքարի պայմաններում Այդ պատերազմի ժամանակ քաղաքներ են առաջ գալիս արդեն պարզապես զրուժիններիների միջից Այդպիսին նր ամենից առաջ Վիտիգեսը, վորն ամուսնացավ Ամալասունեի գաղեր հետ, իսկ հետո՝ Տոտիլան, վորին առաջ գալիս խոշոր հողատերության ընդումից գժգոհ ասորին խավերը Տոտիլան կառավարում էր 541-ից մինչև 552 թ.։ Նա խելոք և քաջ առաջնի էր և հենվում էր ասպրքական հասարակության ասորին խավերի վրա։ Նա նպատակ ուներ Իտալիան հետ նվաճել Բյուզանդիայից, վորը ժամանակավորապես նվաճել էր ասպրքական քաղաքականության գրեթե ամբողջ անբրտորիան, բայց այժմ գրաղված էր Արևելքում պատերազմներով դեմ պատերազմելով։ Տոտիլային իր ժամանակակից բյուզանդական պատմագրությունը պատկերում է վորպես բռնակալ և ոճրագործ, իսկ նրա քաղաքականությունը՝ վորպես ոճրագործություններ և ոճրապատվություններ։ Այսպես էին անակցիոն բյուզանդական գրողները խարանում այն ասպրքական քաղաքականությունը, վորը քաղաքականություններ անց էր կացնում ասպրքական հասարակության լայն ժողովուրդների շահերի տեսակետից։

Տոտիլայի նպաստում հեղափոխական շարժման ձախ թևն էլ կռվում ասրուկների ու կոլոնների, վորոնք ձգտում էին ազատագրվել ճնշումից, ձգտում էին խոշոր հողատիրության լիակատար կործանմանը և մեծ մասամբ ոչնչանում էին Տոտիլայի զորքի մեջ։ Ստրուկների և կոլոնների այդ շարժման ազդեցության տակ հռոմեական սենատորներից փախչում էր Բյուզանդիա և անտանից աջակցում էր բյուզանդական զորքերի արշավանքին գեպի Իտալիա. այդ սենատոր. մեծատուն հողատերերը վերջվերջին վորոշեց պատանդ, իսկ հետո սպան-

վճռին։ Տոռիչան, վորն ավելի չափավոր խավերի գլուխն էր կանգնած և նրա ներքինները նպատակ էին դրել սիրել այդ շարժման հանձնական ավազանում բռնապրավված հողերը իրենց ձեռքը վերցնելու համար։ Թե ինչ քաղի հասան այդ ժամանակ Տոռիչայի ռեֆորմներից՝ հոգուտ սոցին գասակարգերի շահերի, չգիտեմ և գրագիտի ոչ սանկցիայից, այն բյուզանդական ոսկեգրից, վորը հրատարակվեց Բասիլան Հուսաբնիանոսի կողմից նվաճվելուց հետո և վորի մեջ հատկապես ուշ գտնվելով և քննադրվում Տոռիչայի քաղաքները, Որենքը, Ռոսթրիական քաղաքորդիչյան պատմությունից մեջ սահմանում և չկիրառ. հարևանների գործերում՝ Քնոդրիկի և Ամալասունաի հարցում և Տոռիչայի ապորինի բռնագրավման ու բռնագիտության հարցում։ Ամեն բոլոր վորոշումները, վորոնք ընդունված էին չնչել Տոռիչայի քաղաքորդչու որոք, վոչնչացվում են, ապորինի չեն ճանաչվում, Տոռիչայի պարգևագրություններն ու ընծրհումները նույնպես անվավեր են ճանաչվում։ Ինկրեանները հրապարակվում բռնագանձված ու բռնագրավված գույքը նախկին տերերին վերադարձնելու մասին։ Հայտարարվում է, վոր այն կլոյոնները, վորոնք ազատագրվել են այդ հարկայում, պետք է վերադառնան նախկին կախյալ գրության, իսկ այն տրուհները, վորոնք ազատ էին արձակվել Տոռիչայի կողմից, ինչպես նաև այն կլոյոնները, վորոնք ազատվել էին կռվից ու բանտից պետք է վերադառնային նախկին վիճակին։

Բյուզանդիայի դեմ Տոռիչի ժամն այս պայքարը կրում էր տրուհների և կլոյոնների հեղափոխական ազատագրության բնույթը, վորոնք տեղ-տեղ ազատագրվել և մանչ էին Տոռիչայի գորքի մեջ։ Ծեկ Տոռիչան վորպես հաշտության պարտադիր պայման առաջ քաշեց իր մոտ փախած տրուհների ազատությունը պահպանելու պահանջը։

Տոռիչայի մահից հետո շուտով ազատագրությունը ընկնում։

Գոթական վերնախավը՝ տրուհների և կլոյոնների հեղափոխական շարժման ապստամբության տակ ինքն էր ձգտում գրավել հռոմեական ավազանում հետ և աջակցում էր Բյուզանդիայի կողմից Բասիլայի անակցիոն նվաճմանը։ 555 թվին ընկավ ոստրոգոթական պետությունը։ Բյուզանդիայի գործակալ նահանգը լանգոբարդների ոգնությամբ և այդ ժամանակներում խոշոր հողատեր ու վորպես խոշորագույն ֆեոդալ գործող կաթոլիկական եկեղեցու աջակցությամբ ավարտում է Բասիլայի նվաճումը։ Նեղի չի անհետում գաճանա-

դուն գատաստան բաբելաբոռնների և երկրնիկոսաց արիստականների հետաձգման։

Այսպիսով, հեղափոխությունը, վորը խոցել էր Իտալիայում ստոտքների արիստոկրատության վերջնամ անհաղթությանը մասնավից։ Մակայն Բյուզանդիայի արիստոկրատությունը հարատև չեր։ 13 տարուց հետո, 568 թվին, Իտալիայի գլխավոր մասը նորից նվաճվեց գերմանական մի ուրիշ ցեղի՝ լանգոբարդների ցեղի կողմից։

8. ԼԱՆԳՈՐԴԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ

Լանգոբարդական Նվաճումները

Լանգոբարդները նախապես ապրում էին Էլբայի գետաբերանում, այդ գետի ձախ, արևմտյան ափին։ Երեսդվրդների մեծ գազրիկ ժամանակ նրանք չարժվեցին գնալ հարավ, գնալ Պաննոնիայի սահմանները, իսկ հետո ավելի մոտիկ, գնալ Իտալիայի սահմանները։ Նրանք ժամանակցեցին ոստրոգոթերի գեմ Բյուզանդիայի հարձակմանը և, վերջապես, 568 թվին իրենք հարձակվեցին Իտալիայի վրա և գրավեցնեցին Բյուզանդիայի արիստոկրատությունը, վորը հանգիստանում էր հին հռոմեական քաղաք Հռավեննայում և սարկոարիստական գատաստարդի արիստոկրատության վերահաստատումը։

Լանգոբարդները նվաճեցին Իտալիայի գլխի մասը, բայց չնվաճեցին, գլխավորապես, հյուսիսային Իտալիայում, վորն այդ ժամանակվանից էլ սկսեց կոչվել Լանգոբարդիա, կամ հետագայում՝ Լոմբարդիա, բացի Վենետիկից և Հռավեննայից (հյուսիսային Իտալիայի արևելյան մասում)։ Հետո նրանք գրավեցին միջին Իտալիայի մեծ մասը, բացառությամբ Հռոմից։ Դրանով սահմանափակվեցին նրանց արիստոկրատությունները։ Հարավային Իտալիան ու Հռոմը լանգոբարդների կողմից չգրավվեցին։

Նվաճումը կազմակերպված էր լանգոբարդական կոնունգ Ալբոյինի առաջնորդությամբ և բավական հեշտությամբ կատարվեց, վորովհետև այդ նվաճմանը արիստոկրատները ու կլուններըը, վորոնք ստոտոժրությունն են բարձրացնում Իտալիայի նեղության, այդպիսով այդ նվաճումը, և տարբերությունն Իտալիան ոստրոգոթերի կողմից նվաճելու, հեղափոխական բնույթ ուներ։ Մենք տեսանք, վոր Իտալիայում ոստրոգոթերի արիստոկրատության վերջը մեծ հավանականությամբ ժողովրդական մասսաների ապստամբությամբ։ Լանգոբարդական նվաճման ժամանակ չկա

չափերով անգի ունենալով խոշոր հողատիրությունն չխրխնամում։ Շատ խոշոր հողատերեր սպանվեցին, նրանց կալվածքները բռնագրավվեցին։ Հողերի գլխի մասը խլվեց, այդ հողերում բնակվեցին լանգոբարդները, իսկ հռոմայեցիներին ձնդում Ծագած հողը հարկվեց։ Իրենք հողատերերը պետության մեջ գործառ հարկատու քաղաքներ՝ տրիբուտարիներ։ Միևնույն ժամանակ նվաճման պրոցեսում մեծ քվով հռոմայեցիներ ստրուկ դարձան։ Ժամանակակից գրողները պատմում են, որ այդ ժամանակ չուկանվում էին հազարներով հռոմայեցիներ, որոնք վաճառվում էին վորպես ստրուկներ։

Քեռզալական հասարակությունը։ Տերի զարգացումը

Լանգոբարդների կողմից Իտալիան նվաճելուց հետո սկսում է աստիճանաբար զարգանալ ֆեոդալական հասարակարգը։ Այդ գյուղացիությունը գլխի չափով պահպանում էր նախկին ստրկական հարաբերությունների մնացուկները։ Տանն այստեղ կրում էր «ֆարա» անունը։ Ներկայացնում էր (ֆարա) անունը պահպանվել և նաև Իտալիայի առանձին գյուղերի շատ շատերի հատուկ անուններին կպչում։ Այդ ցույց է տալիս, որ լանգոբարդները բնակվում էին ամենամեծ խմբերով և պահպանել էին իրենց հինավուրց համայնք-մարկերը։ Այնուամենայնիվ նկատվում էր միշտ ավելի և ավելի ուժեղացող դասակարգային դիֆերենցիացիան։ Կար ստրկական ազատ, վորն ուներ ստրուկներ։

Արդեն Քարոլոս Մեծի ենթակում (ժողովրդական 643 թ.) քաղաքում և հարյուրում տեղական ատյանն էր։ Այդ ենթակը քաղաքում և հարյուրի հանձնումը յնկնեցնում՝ անշարժ կալվածքի ատյան առաջին անգամ, վորը յնրնան և գալիս քաղաքական իրավունքում։ Լիուքպրանդ Քարոլոսի ավելի ուշ (8-րդ դարի սկիզբը) օրենքներում մենք նկատում ենք դատական դիֆերենցիացիայի արդեն գլխի վարգացում։ Բացի այն սոցիալական շերտերից, վորոնք կային նախապես,—ազատներ և ազատ լանգոբարդական գյուղացիությունից,—մենք նկատում ենք այժմ նաև մի քանի կարգի ծառայող մարդկանց և ազատ կարողության տեր ու նույնիսկ հողազուրկ մարդկանց։ Բացի այդ, կային յնրնան կարգի կախյալ մարդիկ՝ ստրուկներ և ազդրներ, վորոնք համապատասխանում են ազատաբնակվածներին, լիտերին՝ այլ քաղաքական պետություններում։ Ազատ և խոշոր հողատիրությունը, ազատ և խոշոր հողատիրոջ մասնա-

հասարակական իրավունքի և հասարակական հիմնարկությունների կարիքն են զգում, ուստի և պաշտպանում են այն։

Նոր կազմավորվող սոցիալիստական հոգեբանությունը բնազդների զգեցավորությամբ ավելի և ավելի ժողովում և հին հասարակական սրիտոկրատիայից։ Ուստի սոցիալիզմի պետության մեջ շատ մեծ ազդեցություն ձեռք բերին հասարակական անվանի անհատները։ Առանձնապես մեծ զեր են կատարում անվանի հասարակի կատարողը, վորը սոցիալիստական պետության մեջ պետական քարտուղարի պաշտոնն է վարում և նույնիսկ գրել և ընթերցել պահանջություն։

Դրա հետ միասին փոխվում է նաև գործերի քաղաքական կարգը։ Ժողովրդական ժողովը բոլորովին դադարեցնում է իր գոյությունը։ Սոցիալիստական պետության մեջ մեծ ուժ ուներ հասարակական անհատը, վորը հանգիստանում է իր խոշոր հոգատարության չափերի պաշտպանը։ Բայց կատավարման կենտրոնը մինչ ավելի և ավելի չեր դառնում քաղաքական սրգանիզմը։ Քաղաքական իշխանությունն ուժեղանում է։ Բնազդները զգեստավորվում են ինչպես հանգիստանքներով, նրա անձը հայտարարվում է սրբազան, նա սառնում է Ոգստոսի սիստոս։ Նա ինքը հանգիստանում էր հասարակական կուլտուրայի մեծ յերկրպագուն, քանի սիստեմներով նա չկարողացավ լատիներեն գրել-կարդալ սովրել։ Բայց նրա գուսարն այն ժամանակվա հայտնի գրողը դարձավ, վոր գրում էր լատիներեն և հունարեն լեզուներով։ Վերջինս հունարեն լեզվով քարոզմանց Վերգիլիոսի ընթերակաները։

Այսպիսով, սոցիալիստական քաղաքականության գլուխ և հանգնում սոցիալիստական զորքի սասկնորդի ուժեղ կենտրոնական իշխանությունը, վորը պաշտպանում է խոշոր հոգատարության չափերը։ Միևնույն ժամանակ սոցիալական սիստեմը բացատրվում է և մեծանում գործերի վրա։ Հասարակությունները սոցիալիստական յերկրի տնտեսական ձեռնարկություններից։ Մյուս կողմից, չինովնիկությունը հավաքագրվում էր զրների բացառապես հասարակական խոշոր հոգային սրբիտոկրատիայի ներկայացուցիչներից։

Քնազդները մի հատուկ նշանակով կատարության սերբիտրիայում գերակշռություն տվին հասարակական իրավունքին։ Վերանկանգնվեցին հասարակական վարչական սիստեմի շատ ու շատ հիմնարկություններ։ Բայց սոցիալիստական քաղաքության պետական կարգը սերտաճած էր յերկակի բնույթ ուներ։ Ամենից առաջ այդ արտահայտվում էր սոցիալիստական քաղաքի սիստոսի

չափերով տեղի ունեցավ խոշոր հողատիրությունների ջախջախում։ Շատ խոշոր հողատերեր սպանվեցին, նրանց կալվածքները բռնագրավվեցին։ Հողերի զգալի մասը բաժանվեցին լանգոբարդներին, իսկ հռոմայեցիների ձեռքում միայն հողը մնացվեց։ Իրենք հողատերերը պետության մեջ զբաղեցրեցին հարկատու քաղաքացիների՝ տրիբուտարիների դիրքը։ Միևնույն ժամանակ նվաճման պրոցեսում մեծ քվով հռոմայեցիներ սկսեցին զբաղեցնել ժամանակավոր գրոշների պաշտոնները, որ այդ ժամանակ շուկաներում հանդես էին բերում նկատելի հռոմայեցիներին, որոնք վաճառում էին վորպես սերուցներ։

Քաղաքական կառավարության ձևի զարգացումը

Լանգոբարդների կողմից Իտալիան նվաճելու հետևանքով սկսնած գերակշռող շերտը դարձավ ազատ լանգոբարդական գյուղացիությունը։ Այդ գյուղացիությունը զգալի չափով պահպանում էր նախկին տոհմական հարաբերությունների մնացուկները։ Ճանճ սկսած կրում էր «fara» (ֆարա) անունը պահպանվել և նաև Իտալիայի առանձին գյուղերի շատ շատերի հատուկ անուններին կպմում։ Այդ fara և տոալիս, որ լանգոբարդները բնակվում էին տոհմական խմբերով և պահպանել էին իրենց հինավուրց համայնք-մարկերը։ Ազնատանների նկատմամբ էր միշտ ավելի և ավելի ուժեղացող զատակարգային դիֆերենցիացիան։ Նոր տոհմական ազնատներ, որոնք ուներ սերուցներ։

Աբդին Քազմոր Ռոտարիի եդիկտում (տոտալորապես 643 թ.) քոդիֆիկացվում և հզորչեն սեփականության սահմանում։ Այդ եդիկտը քոդիֆիկացում և հզորների հանձնումը յինկենցան՝ անշարժ կալվածքի սահմանի այն առաջին ձևը, որը յերևան և գալիս քարբարոսական իրավունքում։ Լիուտպրանդ Քազմորի ավելի ուշ (8-րդ դարի սկիզբը) որենքներում մենք նկատում ենք զատակարգային դիֆերենցիացիայի արդեն զգալի զարգացում։ Բացի այն սոցիալական շերտերից, որոնք կային նախապես,—ազատներ և ազատ լանգոբարդական գյուղացիությունից,—մենք նկատում ենք այժմ նաև մի քիչ կարողության տեր մարդկանց և սակավ կարողության տեր ու նույնիսկ հզորչուրկ մարդկանց։ Բացի այդ, կային յերկու կարգի կախյալ մարդիկ՝ սերուցներ և ալդիներ, որոնք համապատասխանում են ազատազրկվածներին, լիտներին՝ այլ քարբարոսական պետություններում։ Ճնում և խոշոր հողատիրությունը, ճնում և խոշոր հողատիրոջ ժողով-

վոր իշխանությունը։ Իպատոսների այդ առաջացող ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը, սակայն չէր ունենում մի շարք գյուղացիական ապստամբություններ։ Բնականաբար հիշատակարաններում նշվում են մի շարք գեղքեր, երբ գյուղացիները ապստամբում են տերերի դեմ։ Մատում են նաև մի շարք խռովություններ առնոր խոշոր հողատիրության հետ՝ ապատ գյուղացիական հասարակերի ընդհարման հողի վրա։ Այս բոլորն այն են նշում, վոր ֆեոդալիզացիայի պրոցեսն իր գարգացման մեջ ավելի և ավելի մեծ քայլեր է անում։

Հենց իրենց՝ լանգոբարդների, մոտ մասնավոր հողային սեփականության գարգացման և խոշոր հողատիրության առման հետ մերտին հետզհետե իրավական տեսակետից անհետանում է տարբերությունը լանգոբարդների և հռոմեացիների մեջ։ Ջեռնարկը համախմբվում են իրեն մի միատեսակ դասակարգ, վորի մեջ ցեղական տարբերությունները նահանջում են յերկրորդ պլանը։ Դրա հետ միասին, սրիոսականների՝ լանգոբարդների և կաթոլիկների՝ հռոմեացիների մեջ գոյած նախկինան յերկպատոակությունները նույնպես անհետանում են, վորովհետև 6-րդ դարի վերջին և 7-րդ դարի սկզբին լանգոբարդները կաթոլիկություն են ընդունում և դրա հետ միասին լանգոբարդական ավազանին ավարտվում է պատերազմ։

1. Լանգոբարդներ ևև պապակա-ծության

Այդ ժամանակ կաթոլիկ յեկեղեցու գլուխն էր կանգնած Գրիգոր I-ին պապը։ Արդեն այդ ժամանակ պապերը բյուզանդիայից անկախ գտնելու ձգտում են գրսևորում։ Պապերի այդ ձգտումն առանձնապես ամուր է այն բանից հետո, յերբ Արևմուտյան հռոմեական կայսրության մեջ, վորն այժմ Բյուզանդիա էր կոչվում, տարածվում և այսպես կոչված պատկերամարտների շարժումը (տես 12-րդ գլուխը)։ Պատկերապաշտության դեմ հրապարակված սրինքները, վորոնք հրատարակվում էին կայսրների կողմից Արևմուտում 726 թ. հետո, սկսում են կենսագործվել Իտալիայի բյուզանդական սիրտոպետությունների մեջ։ Պապականությունն ազատվեց այդ առիթից, վորպեսզի բացահայտորեն գուրս գա Բյուզանդիայի դեմ և նույնիսկ վերջնական խզում առաջ բերի նրա հետ։ Պապն արևմուտ-հռոմեական կայսրին հնարավոր և հայտարարում Ավետարանը Իտալիայում սկզբում և բյուզանդական չինովնիկության տապալումը։ Լանգոբարդներն ազատվում են այդ բարենպաստ սիտուացիայից՝ Բյուզան-

գիտակի իշխանության քուլայսումից, առաջնորդես հյուսիս-իտալական մարգերում Լանգոբարդների քաղաքները գրավում են այն հարերն ու քաղաքները, վորոնք գնում Վեացել էին Բյուզանդիայի սիրապետության տակ, մասնավորապես Հռավեննան, վորը հանգիստանում էր Իտալիայում Բյուզանդիայի սիրապետության կարևոր կենտրոնը։ Բայց հենց գրաված լանգոբարդները դառնում են պապական իշխանության վտանգավոր սիրոյանները, իշխանությունն, վորը մինչ այդ ժամանակ ընդունում էր նրա հետ ձեռք ձեռքի տված։ Այժմ պապերը լանգոբարդների դեմ ոգնության սաստնալու համար դիմում են հենց մինանուն Բյուզանդիային, իսկ հետագայում սկսում են դիմել այն ժամանակներում արևմուտքում կազմավորված Ֆրանկների վրա պետության ոգնության։ Մասավորապես 8-րդ դարի կեսերին, յերբ լանգոբարդների և պապերի միջև յեղած կոնֆլիկտն ամենամեծ չափերի յե հասնում, պապերը Ֆրանկներին դրդռում են լանգոբարդների դեմ։ Ֆրանկների քաղավոր Պիպինը, վորը հենց նոր էր քաղաքրվել պապ Մատիասնոս 2-րդի կողմից, յերկու անգամ ներխուժեց Լանգոբարդական քաղավորությունը և պապին հանձնեց լանգոբարդների խլած հռավենյան նկատելությունի և հռոմեական մարզի քաղաքները, վորոնք անցյալում պատկանել էին Բյուզանդիային։ Դարերս Մեծը, իրեն հայտարարելով լանգոբարդների քաղավոր, հաստատեց Պիպինի այդ ընծրհումը։ Այսպես կազմվեց Պապական մարզը և պապերի աշխարհիկ իշխանության սկիզբը դրվեց։

IV ԳԼՈՒԽ

ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ՄԵՐՈՎԻՆԳՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին Ֆրանկները

Ֆրանկները կազմավորվել են, քան յերևույթին, ավելի հին ցեղերի՝ բատավներ, խամավներ խատտուարներ, սուգամբրներ, քրուկտերներ, ամպսիվարներ և այլ իրենց ժեռամասնությամբ խամխոններ հին ժամի կազմը ժառանգ ցեղերի միացրդներից։ Արդեն 3-րդ դարից սկսում են նրանց հարձակումները Գալլիայի վրա՝ Հռենոսի մյուս կողմից։

Քիչ-ինչ այդ ժամանակ նրանք բաժանվում էին յերկու մասերի՝ սալիական ֆրանկների, որոնք ապրում էին ստորին Հռենոսի շրջանը, և ռիպուարական ֆրանկների, որոնք ապրում էին առաջիններից դեպի հարավ։ 4-րդ դարի յերկրորդ կիսում առաջիններն արդեն Տոքսանդրիան (այժմյան Հյուսիսային Բրաբանտը) և, չափազանց լինելով կայսր Հուլիանոսի կողմից, ապատով Ծում են կայսրության ներքին գավառներում։ Այսուհետև նրանք հետզհետե տեղափոխվում են դեպի հարավ և դեպի արևմուտք, մինչև Սոմմանը, դուրս մղելով այստեղ յերկրի նախկին բնակիչներին՝ մորիներին, մենապիներին և ներվիներին, և կազմելով ֆրանկական ծագման հոծ բնակչություն։ Մինչև ժամանակ ռիպուարյան ֆրանկները տարբերակվում են Մոսայի և Հռենոսի միջև։ Ֆրանկները հռոմին մատակարարում են ժամանակ զինվորական ուժեր, նրանց առանձին ներկայացուցիչները առաջ են քաշվում պետական վարչական բարձր պաշտոններին, նույնիսկ սպարապետական կարգը են հաստատում կայսրների հետ։ 451 թ. նրանք օգնում են հռոմեական կուստոս Աեցիոսին և մասնակցում են Կատալաունյան ճակատամարտին՝ ընդդեմ Աստիլայի հոների։

Ավելի հետագայում նրանց առաջնորդներից մեկը՝ Քլովիսը, հռոմեական կուստոս Սյագիոսի պաշտոնյային գերեվարի, Քլովիսը, վոր ծագում էր Մերովինգների ֆրանկական անվանի տոհմից, հաղթահարում էր Տուրնեյի «թագավորը»։

Ալոդվիգի ծովածումներք Գալլիայում նոր ժառանգության պատրաստման կազմակերպումը

Նրա որդի Ալոդվիգը (481—511 թ. թ.) համբերեց նաստած մյուս ֆրանկյան վերագավորը Բագնախարի հետ գաղնակցած, 486 թվին ձեռնամուխ եղավ հռոմեական տերիտորիայի հետագա նվաճումներին։ Մուսասնի տակ նրանք վճռական պատերազմ մտանեցին հռոմեական կիսատնկախ կառավարիչ և խոշոր մագնատ Սիագրիոսին, հռոմեական զորքերի մի մասը միացավ ֆրանկներին. վերջվեց հակայական ռազմական ավար։ Նվաճումը հեշտացավ նր, վորովհետև ֆրանկների կողմն եր անցնում գալլո-հռոմեական ապիցցիկ հոգևորականությունը (եպիսկոպոսները)։ Ալոդվիգն իր քրիստոնեությունն ամրապնդից բուրգունդական վերագավորի ազգականուհու՝ կաթոլիկ Կլոտիլդայի հետ ամուսնանալով. այդ նրան չխանգարեց դրանից հետո կռվի մեջ մտնել բուրգունդների հետ։

496 թվին նա ստատիկ պատերազմ մտանեց ալամաններին, վորոնք մտած եյին գրեթե ամբողջ Գալլիայից և մոտ եյին հնազորիկ Ռոդոբացու պաշտպանության տակ։

Շուտով Ալոդվիգն ընդունում է քրիստոնեություն, ընդվրում կաթոլիկության ձևով՝ ի տարբերություն գոթերի և բուրգունդների արիոսականության. Ծնկնգնդին, գիտակցելով արձակվող ֆրանկներին դիմադրելու անհնարինությունը, արգեն վաղուց ակսել եր ձգտել նրանց վերագավորների հետ գաշինք կնքելու, վորպեսզի այսպիսի համապարփով ապահովվի իր հարբսությունների պահպանությունը։ Ալոդվիգը քրիստոնեություն ընդունելուց գեռ առաջ հանդես եր բերում մերձենալու ձգտման հակումն, հաբատերությունների մեջ մտնելով Ռեյմսի եպիսկոպոս Ռեմիգիուսի հետ։ Ալոդվիգի մկրտությունը մի քաղաքական ակտ եր, ժի տեսակ գաշինքի ամրապնդում նրա և գալլո-հռոմեական հոգևորականության մեջ։ Նրա հետ միասին քրիստոնեություն ընդունեցին նրա մոտ 3 հազար ռազմիկները։ Ալոդվիգի անբա կողը կաթոլիկ եկեղեցու հետ նրան շատ ոգնեց վճռագրքերի գեմ հետագայում մղած պատերազմում (507—510 թ. թ.), վորի ժամանակ արվիսականական կաթոլիկյան հոգևորականությունը նրա կողմն եր. շատ քաղաքներ բաց եյին անում գարպասները նրա առաջ։ Ֆրանկների կողմը կանգնեցին նաև վճռագրական հասարակության ներքնախավերը, մինչդեռ գալլո-հռոմեական ավագանին հուսահատորեն դիմադրում եր ֆրանկներին։ Գուսատյի

վճռական հակառակորդն էր, Գրիգորիոս Տուրացու ասելով, քանի շատ տաճարներ ավերածներ՝ հատկապես Ալիքների Աստղիկի նվիրված հարուստները Գալլիայի գյուղացիությանը բերեց նրա գրության քննադատության։ Ինչպես ասվում է Սոլիական օրենսգրքի գրվագում, ֆրանկները՝ գա էլ ժողովուրդ էր քիչ վոչ բազմամարդ, բայց քաջ և ուժեղ, վորը չուս ավեց հռոմայեցիների գաժան լուծը։ Այդ նվաճումների հետևանքով Քլոդվիգը ֆրանկական պետության մի քանի պատկան նշանակություններ ստեղծեց, վոր արևելյան հռոմեական կայսր Անաստասը նրան ուղարկեց կոնսուլի կոչման դիպլոմ և կոնսուլական տարազատավուքյան նշաններ։ Աստանինայով Գալլիայի հարուստները մեծ (Գրվանը, Սեպտիմանիան) մասին վնասգրքերի և ասպետների մեծացան։

Ֆրանկական մյուս առաջնորդների՝ իր յեղբայրների հետ մրտալին կռվերում Քլոդվիգի տարած այդ հաղթություններն և հակառակ ազգական ավերը նրան բարձրացրին մյուս բարբարոսների շարքից, իսկ քրիստոնեությունն ապահովում էր նրա համար յնկեղեցու ամեն տեսակ աջակցություն։ Քլոդվիգը քաջությանը և խելոքությամբ ապահովեց իր նախկին գաղանակիցներից և իր մեծացում կենտրոնացրեց իշխանությունը բոլոր ֆրանկների նկատմամբ։ Նա կալտուհց Բազնախարի մերձավորներին, վորոնք նրա մեծքը տվեցին իրենց քարավորին և իր մեծքով սպանեց նրան. նա դրժեց քրիստոնական քարավոր Սիգիբերտի վորդուն՝ սպանել հորը, վորից հետո սպանվեց և վորդին։ Սպանվեցին նաև ֆրանկների մյուս քարավորները։ Բայց չնայած այս բոլորին, յնկեղեցին սրտնեղում էր Քլոդվիգին նրա բոլոր գործերում, վորովհետև իրեն առաստորեն հոգեր էր ընդհանում նա, կառուցում էր տաճարներ, աջակցում էր քրիստոնեության տարածմանը, յեպիսկոպոսներին ներգրավում էր պետական գործերի մեջ և խորհրդակցում էր նրանց հետ։ Ամեն ինչ նրա քրիստոնեներին նրա մեծքը մատնեց—ասում է յեպիսկոպոս Գրիգորիոս Տուրացին,—վորովհետև նա արդար սրտով էր ընթանում ամբողջ առաջ և անում էր այն ամենը, ինչ վոր հաճելի յի աստծուն։

Քլոդվիգի վորդիները որոք նվաճեցին Բուրգունդիան (534 քվին) և ասպետները նրանց դիմեցին Գրովանսը (536 թ.)—Բյուզանդիայի գահակալին ցույց տրված ազնվության համար։ 539 թ

Քնդրնքրա քաղաքորը յերկվաց նուլնիսկ Իտալիայում, հարձակվելով քո ստացքների վրա, քո բյուզանդական զորքերի վրա և համառորեն ձգտելով հաստատել այստեղ ֆրանկների իշխանությունը։ Միևնույն ժամանակ ավարտվեց սլավոնների հպատակեցումը և նվաճվեց Քյուրինգիան. բավարները հանձնեցին ֆրանկների իշխանությունը, պահպանելով իրենց ինքնուրույնության վորոշ մասն ու իրենց ցեղական հերցոգներին. սաքսերը պարտավորվեցին ֆրանկական քաղաքորին մուծել ամենամյա տուրք՝ 500 կով։

Ժրանկների հաստատական կարգը Սալիական ռուննագրի հոդվածների ետևում

Ֆրանկական նվաճումն զգալի փոփոխություններ մտցրեց Գալլիայի հասարակական կյանքում։ Ազատ ֆրանկական գյուղացիությունը զանգված ներսվինգյան հասարակության հիմքը, առանձնապես հյուսիսում և արևվելքում։ Ինչպես Անգլիան և ասում,—հնդեվրոպական կյանքի և նոր ձևերի ներքաշում կանգնած և ազատ ֆրանկական գյուղացին։

Նվաճումներից հետո առաջին չորքանում ֆրանկների հասարակական կյանքը մնաց գրեթե նույն ուսումնասիրել քո այսպես կոչված Սալիական ռուննագրքի, սալիական ֆրանկների ռուննագրական հիշատակարանով, վորը կազմվել է, ինչպես պետք է կարծել, 6-րդ դարի սկզբին, դեռ Քլոդվիգի օրոք։

Մենք այստեղ դիտում ենք տոհմական հարաբերությունների կազմալուծման պրոցեսը, վորոնք սակայն, պահում են դեռ վոչ սակավ նշանակություն։ Տոհմակիցները շարունակում են մեծ դեր կատարել ազատ ֆրանկի կյանքում։ Ֆրանկի սպանության դեպքում վերգելդի (արյան գնի) կեսն ստանում են սպանվածի վորդիները, իսկ մյուս կեսը իրար մեջ բաժանում են ամենամոտ ազգականները, ինչպես հոր կողմից, այնպես և մոր կողմից (12-րդ գլուխ)։ Այդ բոլոր ամենամոտիկ ազգականները (մինչև 6-րդ անդամները, ինչպես ասում է Սալիական ռուննագրքի 44-րդ գլուխը) կազմում են մի յուրատեսակ անբաժանություն, վորի անդամները վորոշ հաշվորդականությամբ մասնակցում են յերգմնակցությանը (այսինքն՝ զատարանում հանդես են գալիս երդումով տոհմակցի ազատին) կամ մեռած տոհմակցից հետո մնացած ժառանգությանը, կամ ոսոբատոհմիկին տոհմակցի կողմից սպանելու և ընդհակառակը՝ տոհմակցին ոսոբատոհմիկի կողմից սպանելու վերգելդի վճարմանը կամ ստացմանը, կամ այլին մասին

առյուս գեղքում վնասի ստացմանը (reipus՝ փխոցվի վնասը, achasius՝ ոչրկի վնասը)։

Ինքնուն ախտանիշ այն է, որ հողը ժառանգելու գեղքում կինը ժառանգությունից քաշվում է, եթե, սակայն, հողը (terra salica) պետք է անցներ տարածման սեռին, այսինքն՝ յեղբայրներին,—ասում է Սալիական օրենսգիրքը (59-րդ գլուխ, ալոդի մասին)։

Ահա թե ինչպիսի պատկերավորություն է Սալիական օրենսգիրքը նկարագրում տհմի անդամներին վիրգիլդի վնասմանը մասնակից դարձնելը (58-րդ գլուխ, De chrenecruda՝ մի բուռը հողի մասին)։

«Եթե մեկը կյանքից զրկի մի մարդու և, տալով սպրդոյ գույքը, ի վիճակի չի լինի օրենքով պահանջվածը վճարել, նա պետք է հերկասյանի 12 յերգիհակիցներ այն մասին, որ վեչ հոգի վրա, վեչ հոգի տակ չունի երանից ավելի գույք, ինչ որ արդեն ավել է։ Եվ ապա նա պետք է մանի իր տունը, չորս անկյուններից բուի մեջ հող հավաքի, կանգնի շեմքում, շրջվելով դեպի սենյակի ներսը, և մեջ ձեռքով այդ հողն իր ուսերի վրայով չորսի երես վրա, ասելը որ նա իր ամենամերձավոր ազգականն է համարում։ Եվ եթե հայրը և յեղբայրները արդեն վճարել են, ապա նա պետք է նույն հողը չորսի յուրաքանչյուրի վրա, այսինքն՝ յերեք ամենամերձավոր ազգականների վրա՝ մոր և հոր կողմից (մեկ) չափով, առանց գրաու, առանց կոշիկի, ցցափայտը ձեռքին, նա պետք է ցատկի ցանկապատի վրայով, իսկ յուրաքանչյուր կողմից նրա յերեք ազգականները պետք է մանեն վնասվածի պահպան մասը, յուրաքանչյուր կողմը այդ պահպան կնոջը։ Եթե եթե նրանցից մեկը իրեն հասնող բաժինը վճարելու համար չափազանց ազգատ լինի, նա պետք է իր հերթին մի բուռ հող չորսի ամենաասնվորներից վորևէ մեկի վրա, վորպեսզի օրենքով սա վճարի այդ բաժինը։ Եվ իրավունքն ասում է, վոր յերե վոչ վոք չի յերաշխավորի վիրգիլդի ճշտությունը վճարելու համար, այդ ժամանակ հանցավորը, վիրգիլդը պետք է վճարի իր կյանքով»։

Մենք այստեղ, այսպիսով, տհմական կազմակերպության անգամների մեջ ևս տեսնում ենք վորոշ գույքային դիֆերենցիացիա, չքավորների և ավելի ունեվորների առկայություն։ Մենք գիտում ենք նաև տհմակիցների այդ միությունից դուրս գալու ձգտումը։ Մի հատուկ գլուխ (60-րդ) ստրկի խոսում է՝ ազատ-

մակցությունից հրաժարվել ցանկացողի մասին։ Ինա պետք է ներկայանա գաղտնի նիստի՝ առանձնի առաջ և պետից իր դիմքի վրա կողքի կանգնածի չափը փայտը։ Ցնվ նա պետք է գաղտնի ժողովում այդ փայտաչափությունները շարդ առ չորս կողմը և պետից հայտարարի, վոր ինքը հրաժարվում է կրոնական միությունից, ժառանգությունից և նրանց հետ ունեցած ամեն տեսակ հարկերից։ Ցնվ յեթե հետո նրա ազգականներից վորևե մեկը կամ պարանվի կամ մեռնի, նա չպետք է մասնակցի վոչ ժառանգությանը, վոչ վերցնելին, իսկ նրա ժառանգությունը պետք է տանտեր գանձարանը։

Համայնք-մարդ

Մայրական որենսդրքի հպոխությամբ կենտրոնական իր մինչդատական տարբերությունից նաև մի այլ ծագումը՝ համայնական հոգատարությունը։ Առանձնապես ակնառու կերպով մեր առաջ հանդես է գալիս համայնք-մարդը 85-րդ գլխում (De migranti bus—վերաբնակիչների մասին), վորն ամենագեղեցիկ կերպով իր մեկնաբանվում։ Այնտեղ մեկը կարգում ենք. «Ցնեքե մեկը կցանկանա տեղափոխվել վիլլա մեկի մոտ և յեթե վիլլայի մեկ կամ մի քանի բնակիչներ կցանկանան նրան ընդունել, բայց կգտնվի քննադատ մեկը, վորը այդ վերաբնակությունը հակառակ կլինի, փոխադրվողը իրավունք չունի այնտեղ վերաբնակվելու § 1)։ Ցնվ այնուհետև ցույց է տրվում, վոր յեթե, ընդհանուր մեկ կամ յերկու անձանց բողոքին, յենվորն այնուամենայնիվ կվերաբնակվի վիլլայում, տեղ բողոքողները նրա գեմ գաղտնի գործ են հարուցում, և գործը վերջանում է նրան վիլլայից դուրս քշելով, բայց ավելացվում է. «Իսկ յեթե վերաբնակվողի գեմ 12 ամսվա ընթացքում վոչ մի բողոք չի հարուցվի, նա պետք է մնա (վիլլայում), ինչպես և մյուս հարեվանները (vicini)։ Քննության ժամանակ տահմանվում է, վոր «յեթե մեկը մի այլ մարդու կերտավիրի վերաբնակվելու տեղը վիլլայում համապատասխան համաձայնության գալուց առաջ, նա գատապարտվում է վճարելու 45 սոլիդ։

Մեր առաջ հանդես է գալիս հոգային մի կլինիկով (մարդ), վորին պատկանում է հողի անորինության գերագույն իրավունքը գյուղում՝ վիլլայում։ Այս կապակցությամբ հետաքրքրական է Քինգսիրիկ Թագավորի (561—584 թ. թ.) եդիկտը, վոր տահմանում է այդպիսի վիլլայի հողը ժառանգելու կարգը այն մարդու մեռնելուց հետո, վորը «հարեվաններ ունի» (vicinos

habens),—ինչպես ասում է հղիկը,—բայց վորդիներ չի քոդեր ի փոփոխումն Մալխական օրինագրքի համապատասխան հոդվածի, հղիկը սահմանում է, վոր հոդը ժառանգում են մեռածի ազգիկը կամ յեզրայրն ու քույրը, և վոչ քե հարևանները (non vicini). Ամենքն է, վոր ինչ ասես, յեթե վորդիներ չեն լինում, հոդն ամբ հարևաններին կյին ասանում, վորոնք ապրում կյին մեծնամբ գյուղում (villa). Նախնական բոլոր գերմանական ցեղերի մոտ ասես հարևաններդ մեծամասնակ նաև ազգականներ կյին. Այդպիսի գուգադիպում է մասնավորում Այսմանական օրինագիրքը՝ խոսելով էյերիոս ասենական միությունների (genealogiae) մեջ նրանց հոդերի սահմանի վերաբերյալ վեճերն ծագման մասին, վորը յուծվում է մենամարտությամբ (հոդված 81-րդ).

Համայնական հողային սեփականության մասին խոսում է նաև Մալխական օրինագրքի 37-րդ գլուխը, վորտեղ հիշատակվում է անատյարական համայնական անասնի մասին, վորից ազատվում են համայնք-մարկի բոլոր անդամները, կատարելով յուրաքանչյուրն իր ներսի բերն հարկավոր ծառերի վրա, ընդամենն ասում է՝ ոչնչի մեջը համարձակվի վերցնել մի ծառ, վորը նշված և յերկու գրանից մի ասրի ասում, գրանում վոչ մի հանցանք չկա։ Հետևապես, անասնից ազատում են միայն, բայց միայն համայնքի կողմից վորոշված կանոնների համաձայն։

Այս կապակցությամբ նույնպես ուշագրավ է արժանի Մալխական օրինագրքի նաև գույքը գողանալու մասին հիշատակությունը, վորը սպասարկում է յերկաք հարևան գյուղերի կռվերի համար (գլ. 3-րդ § 5), վորը, ինչպես յերևում է, վկայում է մի շարք գյուղերի համար սրտատանգների ընդհանուր կենդրոն լինելու մասին։

Համայնական հողատիրության հետ միասին հողի մշակության նը կատարվում է անհատորեն. անասնի հողը առանձնացված եր սրգին վորպես մասնավոր սեփականություն. Ցանցած հողը բաժանված եր ձեների միջև հողակտորներով, շրջապատված ցանկապատերով, վորոնց փչացնողը ասւգանվում եր։ Այդպիսի անհատական սեփականության հետ յունիական հերկափոլորը, խոզոզի ոչխարները, յերբեմն մարդասպանները ու անասունները։ Ցերկրագործության հետ հավասարապես փրանկների մոտ ուժեղ զարգացման եր հասել նաև անասնապահությունը, առանձնապես խոզարուծությունը։ Մի քանի հետազոտողներ խոսում են Մալխական օրինագրքում յեղած իսկական խոզական տերմինոլոգիական մասին, վորովհետև բազմապիսի տերմիններ են այստեղ պատահում

խոզերի գանազան անասունների և տարբերների վերաբերյալ։ Որևէ դրքում մասնավորվում են ընտանի կենդանիների հասերի ամբողջական չափերը՝ խոզերի համար մինչև 60 գրուխ և ավելի, գոլխարների համար մինչև 40 գրուխ և ավելի, խոշոր յեղջերավոր անասունների համար մինչև 25 գրուխ, ձիերի համար, մինչև 12 գրուխ։

Հողի մասնավոր սեփականության յերևույթի գալը յեվ գասակարգային դիֆերենցիացիան

Ինչ այսպես, հողն արդեն առանձնանում է վորպես անհատական ժառանգական սեփականություն, բայց Սալիական օրենսդրության մեջ չկան գեռևս հողի վաճառքի հետքեր։ Հողի վաճառքի մասին խոսում է միայն Ռիպուարյան օրենսդիրքը, վորը Սալիականից ավելի ուշ է կազմվել (6-րդ դարի վերջին—7-րդ դարի սկզբին)։ Հենց այդ ժամանակներում էլ, հետևապես, կազմավորվում է խոշոր մասնավոր հողային սեփականությունը՝ սալտը, բայց այնուամենայնիվ Սալիական օրենսդրքի հոգիների մեջ արդեն նկատվում է, ինչպես ասինք, գույքային դիֆերենցիացիան ազատ ֆրանկների մեջ, յերևան են գալիս չքավորներ և ունևորներ։

Ֆրանկական քաղաքների մեջ 6-րդ դարի հրամանագրերը (այսպես կոչված կապիտուլյարները), վորոնք լրացնում են օրենսդիրքը և մեզ ժամանակ բնութագրում ֆրանկական հասարակության գասակարգային շերտավորման հետագա պրոցեսը, խոսում են արդեն ամբավահող ֆրանկների (minoflidi) մասին, խոշոր հողատերերի մասին, վորոնք գանազան վայրերում հողեր ունեն (meliores, potentes qui per diversa possidrent regionis), և վերջապես, բոլորովին քայքայված մարդկանց մասին, վորոնք չեն կարողանում այլևս տուգանքներ վճարել և քաշվում են անտառներում, տեղական իշխանությունների մոտ համարվելով վատ համբավ ունեցող մարդիկ (malus homo qui male in pago facist et non habet ubi consistat nec res unde componat et per silvas vadit)։ Ազատ գյուղացիության քայքայում առաջացնող պատճառները կազմում էին՝ ֆինանսական ծառայությունների ծանրությունը, վորը կրում էր անհատությունից, ծանր հարկերը, վորոնք սարսափելի էին 6-րդ դարի ընթացքում նաև ազատ ֆրանկների վրա և առաջացնում էին մի շարք հանգամանքներ ու ապրանքություններ, վերջապես գանազան անասնի օրինագանցությունների համար ահռելի վճիռ պահանջող տուգանքները,

վրանք հանճարեղի հյուն գործիք հին հատարակական հարաբերությունների բնկճման և նորերի կազմավորման նպաստում։

Աշխատություն Դիմբախտության ենթարկված չքավորները վանահայրով իրենց՝ ծառայագրվում են, գործի մի վորոշ գումարով իսկական սեփականության մեջ են մտնում կորցնելով իրենց ազատությունը։ Անվճարունակ հանցագործին տուգանք գործնելու հնարավորությունը սահմանում էր ունևոր մարդկանց, վորոնք աշխատող ձեռքերի կարիք ունեին, առանձնապես յնկնգնցուն, կենդանի հնազանդություն ցուցաբերել ձերբակալվածների նկատմամբ։ այն ժամանակվա բանտերը ներ կայացնում էին, տյսպիսով, բանվորական ուժի մի յուրատեսակ շուկա։ «Որքերի» միջնադարյան վարքագրությունները հաճախ պատմում են, թե ինչպես այս կամ այն հայտնի տուրքը աշխատում է բանտերը, փրկանքով հանցագործներ և գնում։ Այսպիսի տասավաճառանոց ճանապարհով էր աշխատող ուժ ձեռք բերում առավ յնկնգնցական հոգատարությունը։

Սարկության մյուս ազդյուրը հանդիսանում էր պատերազմում, վերջին ավար, գերիներ վերցնելը։ Արդեն հենց Գալլիայի նվաճումը պետք և վոր ապահովեր Ֆրանկներին, առանձնապես նրանց առաջնորդների համար այդ տեսակի ավարը։ հաջորդող յերկպատակություններն ու փոխադարձ հարձակումները նույնպես տրություններին տասը հազար գերի ամեն քերում։ Արդեն հենց Մալիական օրենսգրքի մեջ բազմաթիվ մատնանշումներ կան Ֆրանկների մոտ յերկար սարկատերության, յերբ ուզում էր քաղբ սարկատերության, գործի գործադրման վերաբերյալ։ Այսպես, Մալիական օրենսգրքում գիտե տրություններին զանազան պրոֆեսիաներ՝ տան ազատավորներ, գործիներ, վոսկերիչներ, խոզաբաժներ, խաղողագործներ, ձկնորսներ։ Այդ ցույց և տալիս Ֆրանկների մոտ Մալիական օրենսգրքի հոգատարությունը յերկար տնտեսություններին և քաղբ հոգատարության առանձնությունը։ հին համայնական հոգոգատագործման իրավունքները քաղբում և բազմաթիվ կոնֆլիկտներ առաջացնող՝ կազմավորվող քաղբ տնտեսության շահերով էլ հենց պայմանավորվում էր անշուշտ մոտավոր նաև Մալիական օրենսգրքի կազմումը, վորը և պետք է պահպաներ այդ նոր տնտեսությունը ամեն տեսակի վտանգություններից նրա նկատմամբ։

Բացի տրություններից, Մալիական օրենսգրքում գիտե նաև կիսատատ հոգաչափներ, լիտերի և քսկական ազատ արձակվածներ։

քի, քան հռոմեական իրավունքի (այսպես կոչված romani tributarii), վորոնք բահրա էին տալիս խոշոր հողատիրոջը։

Ագռավոզ արհեստակրաթիան

Ոռոշոր անձնականատերերը, վորոնք հող էին, ստացել գլխավորապես քաղավորից, առաջին հերթին նրա մերձավորներն էին, դրուժինենիները (անարուսախոնները), նրա չինովնիկները (կոմսերը, սոցերները)։ Մալիսական որինագիրքը ֆրանկների միացած ժողովրդից սրանց առանձնացնում է յոթապատիկ վերգելդով (600 սոլիդով), հատկապես պահպանելով սրանց կյանքը և սրանց համար սահմանելով այն կազմավորվող ծառայող արիստոկրատիայի արտոնյալ դասը, վորը գալիս է փոխարինելու ֆրանկների մոտ չքացած հին առհասական արիստոկրատիային։ Իսկ հասարակ ֆրանկին սպանելու համար վճարում էին 200 սոլիդ, լիտին սպանելու համար՝ 100 սոլիդ, ինչպես և ազատ արմակվածներին սպանելու համար՝ 83—100 սոլիդ։ Միևնույն վերգելդն էլ պահվում է նաև ազատ հռոմայեցի-հողատիրոջը (romanus possessor) սպանելու համար։ Ուրիշի տորունին սպանելու կամ ծեծոտելուց համար սահմանվում էր 30—35 սոլիդ տուգանք։

Առանձնապես խոշոր չափերի էին հասնում նվաճումից հետո քաղավորական հողատիրությունը։ Քաղավորի ձեռքն էին անցել ամենից առաջ հռոմեական ֆիսկի հողերը, ինչպես նաև խոշոր առհասարակ պարապ ձեացած հողերը. այդ ֆոնդը լրացվում էր նաև այսպես կոչված ելեուտերաբներից բռնագրավված հողերով և անժառանգ մեացած հոգևորի։ Այդ ֆոնդից էլ վերցնելով քաղավորները առատաձեռնորեն հողեր էին չնորհում իրենց մերձավորներին և եկեղեցուն, վորոնց հողերն ակսում են արագորեն աճել։

Ազատ գյուղացիության

Այնուամենայնիվ, չնայած խոշոր հողային սեփականության սկիզբ առած զարգացմանը, ֆրանկական հասարակության հիմնական ժամանակ կազմում էին ազատ գյուղացի-ազատիկները, վորոնք ապրում էին հողային համայնք-մարկերով և պահպանում էին գեռ նախկին առհասական կարգի բազմաքիվ ձեացումները։ Ֆրանկական պետության նուվաճած գոտու ոռոմանական մասերում, վորտեղ խոշոր հողատիրությունը հռոմեական ժամանակաշրջանում գրեթե չափերի չէր հասնում, նվաճումը հանգեց հողատիրության մանրացմանը ազատ մանր հողատիրության ձեավորմանը։ Ընդհակառակը կղզիանկներով ապատով

ևս տարբերակիչներ ժիշոյով։ Այստեղ պահպանված գալլո-ռոմանական ավատական սկսում է ձևավորվել կազմավորվող ֆրանկական պետության ավազանում հետ, կազմելով այսպես կոչված քաղաքական՝ հռոմայեցիներից բաղկացած սեղանակիցների տրամադրյալ խումբը (conviva regis):

Ա. 11 = 9

Մահկոչ մասնավոր հողային սեփականությանն՝ այսպես կոչված գալլոյի կազմավորումը անխուսափելիորեն պետք է հետապահում հասցներ խոշոր հողատիրության լայն զարգացմանը։

«Գալլոյի ժիշոյով,—ասում է Ենգելսը,—առնչվել էր հողային սիրուքյուններին նախնական հավասարությունն իր հակադրությանը վերածելու վոչ միայն հնարավորությունը, այլև անհրաժեշտությունը»։

«Այն պահից, հենց վոր ծագեց գալլոյը, ազատորեն տասրկի հողային սեփականությունը, հողային սեփականությունը վոչնչս ապրանք, խոշոր հողատիրության առաջացումը դարձավ միայն ժամանակի հարց է»[1]։

Խոշոր հողային սեփականության առաջացումը

Այդ պրոցեսի սկիզբը կարելի է դիտել արդեն Մերովինյան իրավունքի հոդվածում։ Հին ազատյում, 7-րդ և 8-րդ դարերում, առանձնապես կենտրոնում և հարավում (Նեյստրիա և Բուրգունդիա), խոշոր հողային՝ սյնքարերիկ և հատկապես յեկեղեցական սեփականության կազմավորվելը ավելի և ավելի մեծ նվաճումներ էր ձեռք բերում։ Այդ ժամանակներում առանձնապես լայն տարածում և առանձին այսպես կոչված պրեկարիանների պրակտիկան, խոշոր հողատիրոջ կողմից, մեծ մասամբ ցմահ ազատագրվելու պայմանով, վոչ միայն հողատերերին հողամաս տալու ձևով (precaria data), այլև մանր սեփականատերերի կողմից իրենց հողը խոշոր տրամադրյալ հողատերերին, առանձնապես յեկեղեցուն հանձնելու, ազատ ցմահ ազատագրվելու, ընդհանուր մենաշնորհ սեփականների սահմաններում ժառանգաբար ազատագրվելու հաստատելու ձևով (precaria oblata)։ Շատ հաճախ պրեկարիստը իր հողամասից բացի, վորպես պրեկարիստ վաղքից դեռ յեկեղեցական հողամաս էլ իր ստանում, այդ՝ այսպես կոչված «վարձատրական պրեկարիա» (precaria remunerato ria) եր։ Այդպիսի ժիշոյի նպատակն եր չատացնել հողային հանձնումները՝

[1] Маркс и Энгельс, соч. т. XVI, ч. I стр. 392

հողատ չեկեղեցու։ Բայց, չեքե ամենչ խոշոր պրեկարիստները, վորոնք միշ մեծ բահրա (ցնոդ) են վճարում, գեռևս համեմատարար տաճկի վիճակում են գտնվում, ապա մանր պրեկարիստները, առանձնապես նախկին հոզապուրկների քվից, խոհական կալվածների վիճակի մեջ են ընկնում, վորոնք պարտավոր են բահրա և կոռ տալ Բացի պրեկարիստներից, խոշոր հոզատիրությունը գործադրում եր, քեև գեռևս շատ չափավոր ծավալով, նաև սյսպես կոչված երենեֆիցիումը՝ արտանյալ հոզակալություն (держание) գլխավորապես գինվորական ծառայողներին, նրա մասնավոր գրուժիններին՝ գաղիզներին։ Այդպիսի հոզակալությունը պայմանավորված եր գինվորական ծառայությամբ հոգուտ հոզատիրոջը։

Ամանավոր իրավունքի ոչնչումը

Խոշոր հոզատիրության անման հետ միաժամանակ անգլ չեր ունենում խոշոր հոզատիրոջ մասնավոր իշխանության անման պրոցեսը։ Ամեն ու մինչև անփափանատների և բոլորովին հոզապուրկները մանում էին ավելի ուժեղ մարդկանց, պրեկարիստ և կենտրոնական մոգնատների հովանավորության տակ (mundium), հանձնվում էին, կոմմենդավորվում, քանի որ ուժեղ էին այդ հզորության լույսով (իսկ այդ ամեն կոչվում եր կոմմենդացիա)։ Ամեն ոք ի վերջո գտնում եր իր հովանավորության տակ գտնված (munboratus) այդ մարդու անձնորը։ Հինավուրց տոհմական միությունների քայքայումը (միություններ, վորոնք մինչ այդ պաշտպանում էին իրենց անդամակիցներին) և համայնքի նեղսում կեղած գուրգային դիֆերենցիացիան առանձնապես ուժեղացնում էին մասնավոր իշխանության գործադրման այդ պրոցեսը։ Հողային և անձնական կախման մեջ մանելը հաճախ գործնականում միանուլվում եր մի ակտի մեջ։

Իմմունիտետ

Պետությունը վավերացնում եր խոշոր մագնատների մասնավոր իշխանության առաջացումը, սյսպես կոչված իմմունիտետի միջոցով։ Այս ինստիտուտի էությունն այն եր, վոր քաղավորական գործակալներին, կոմսերին, հարյուրապետներին և նրանց ոգնականներին արգելվում եր քաղավորից իմմունիտետատուին արտոնագիր ստացած այս կամ այն անձնավորության տերիտորիան մտնել այնտեղ գատական, վարչական, ֆոստիկանական, ֆինանսական կամ վորևե այլ ֆունկցիաներ կատարելու համար. այդ պարտակա-

Դատարանները հանձնվում էին հենց իմմունիտետ ստացող անձնավորությանը։ Պետական գործակալների (iudices publici) փոխարեն վիրահիշյալ բոլոր գործառնություններն այժմ կատարում են մասնավոր գործակալները իմմունիտետ ստացած մագնատի (iudices privati), վորի մասնավոր իշխանությունը իր հողում ապրող ու իրենից կախում ունեցող բնակչության նկատմամբ նույն ուժ և առումն ուներ։

Միևնույն իմմունիտետի շնորհումը հաճախ չէր սահմանափակվում միայն պետական գործակալների մուտքը իմմունիտետ ունեցող տերիտորիան արգելելով։ Իմմունիտետի նկատմամբ քաղաքների հասուկ վոչընչանալությունը կարող ևր կայանալ վոչ միայն նրանում, վոր նա հատուկ մի քիչ ընդգրկում էր կատարում բնակչության և քաղաքների մի քիչ, այլև նրանում, վոր նա զանազանում ևր իր ստացած իմմունիտետ ունեցող տերիտորիայի բոլոր բնակուսանները (հարկեր, զատական տուգանքներ և այլ պարտավորություններ), վորոնք մինչ այդ, հողատեր քաղաքական իշխանության կրին զանազանում։ Այդպիսի մագնատը՝ իսկոր հողատերը զանազանում ևր այժմ նաև զատական իշխանության ներկայացուցիչն իր հողում, նախագահելով իր հատուկ բնակչության զատական ժողովներում (մասնավոր զատական ժողովներ՝ privatae audientiae) անձամբ կամ իր գործակալների միջոցով, և ազգական իշխանության ներկայացուցիչը՝ առաքելությամբ իրենից կախյալ մարդկանց աշխարհագրերը, ինչոր հողատերը վերանձնում ևր իր հողերում ապրող բնակչության նկատմամբ մի յուրատեսակ քաղաքորդ։

Պետությունը

Բայց հենց միևնույն ազդակի ներքին քայքայման պետությունն էլ ուժով չափով իր վրա կրում է մասնավոր իրավահարաբերությունների կնիքը։

Քաղաքական իմունիտետներ

Միևնույն գալլիայի նվաճելը ֆրանկների մոտ տիրապետող տոհմական կարգը, վորն իրոք ուժով կերպով արդեն քայքայվում ևր, չէր կարող ծառայել վորպես ֆրանկների տիրապետության մի կազմակերպություն՝ նվաճված տերիտորիայի բնակչության նկատմամբ։ Բայց նվաճող ժողովուրդի ամենամանրամասն ներկայացուցիչը, գինվորական առաքելորդն ևր, նվաճված մարդի ներքին և արտաքին պայմանները պահանջում ևր նրա իշխանության ուժեղացումը։ Ենկավ այն մոմենտը, յերբ գինվորական առաջ-

Նորդի իշխանությունը պետք է վերածվեր քաղաքական իշխանության, և այդ վերածումը տեղի ունեցավ[1]։

Քաղաքական պալատը

Գնտական կառավարման կենտրոնը դարձավ քաղաքական պալատը (այսպես կոչված՝ palatium). այստեղից քաղաքորը՝ պետության մեջ ամենաթույլ տեղամասերը, որոնք կանգնած են ամենատարտնքիվ՝ անհամեմատ ներան նվիրված դրամիների գլուխը, կառավարում էր նվաճված տերիտորիան մանավանդ տիրոջ նման՝ իր մերձավորներին նախկին պետական ֆոնդից հող էր շնորհում իբրև մասնավոր սեփականություն, իր մոտից տալիս նա բաժանում էր պետությունը իր զորղիների միջև, կարծես թե այդ իր մասնավոր կալվածքը լիներ։ Հռոմեական հոգեհաղից մոտավոր պահպանված հարկերին, պատկան տուգանքներին կամ առևտրական մաքսերի ձևով ստացվող պետական եկամուտներին քաղաքորը նայում էր որպես իր մասնավոր գումարին և դրա նկատմամբ էլ անորինություն էր անում կամայարար։ Նվաճված տերիտորիայի բնակչությունը՝ լինելին դրանք ֆրանկներ, թե գալլո-հռոմայեցիներ, և կամ թե այլ ցեղական խառնման մարդիկ, նրա կողմից դիտվում էր որպես նրանից անձնապես կախված ժարդիկ (homines, leudes), որոնք պարտավոր են յերդում տալ, դրանով հաստատելով իրենց անձնական կախումը քաղաքորից։ Նուիրիակ իրավունքը անձնական բնույթ էր կրում՝ ամեն մարդ պահում էր բան իր ցեղական իրավունքի (սալիական, ռիպուարական, հռոմեական և այլն), անկախ այն տերիտորիայի բնակչության ցեղական կազմից, որտեղ կատարված է հանցագործությունը։ Դրան համապատասխան ֆրանկական պետության մեջ գործադրվում էր գանագան ցեղերի իրավունքը, որը դրի էր առնված ու համակարգված այսպես կոչված էրարքաթոսական որինագրքերին Սալիական՝ Ռիպուարական, Ալամանական, Բավարական որինագրքերի ձևով և այլն։ Հռոմեական բնակչությունը պահում էր հռոմեական իրավունքի համաձայն։

Քաղաքորական իշխանության ամենամեծագույն գործակալները՝ նրա պալատի (palatium) պալատականական անձնակազմը, հանդիսանում էին սկզբում քաղաքորի անձնական ազատավորները (նրա մինիստերիալները) սերուկների կամ ազատագրվածների միջից. այդ մասին վկայում են հենց նրանց անունները։ Այսպես, սկզբում պալատական կառավարման գլուխ կանգնած

[1] Маркс и Энгельс: соч. т. XVI, ч. 1, стр. 128-129.

յինովինիկը կոչվում էր սենեչալ (senescalcus՝ ավագ սորուկ) կամ մաջորդոմ (major domus՝ կառավարիչ)։ Հետագայում նրանց քիչ էին մնում այդ մերովինգյան նախարարի չափազանցված քաղաքները, որոնք վերջապես, ի դեմս Կարոլինգների, ստանձնացրին իրենց անմիջական քաղաքական գինառաքան։ Քաղաքական մյուս չինովինիկը կոչվում էր մարշալ (mariscalcus՝ սորուկ ձիապան), որը սկզբում սխոտապետ էր, իսկ հետագայում constabulus անունով՝ ֆրանկական զորքի սպարապետն էր պատերազմի ժամանակ։

Կային նաև ուրիշ պալատական, մինիստրական սկզբնական նշանակության չինովինիկներ՝ գանձապետ (thesaurarius, cubicularius), գինվուցաբերներ, գինվանատան չինովինիկներ՝ գլխավոր անձնբնդարձի գլխավորությամբ և պիալեգրաֆներ, որոնք գաղտնական գործերի նշին կատարում պալատական արքունակում։

Պատրաստի պատերի չհի ազնվականների ժողովներ

Տակիտոսի ժամանակներից հին ժողովրդական ժողովները չքանում են։ Դրանց փոխարինում են ազատից կոչված ամառային գաշտերը, կամ ավելի հին—մարտյան գաշտերը (campi Martii)՝ սպառազին ժողովրդի զորահանդեսը, որոնք ամենից ավելի չափով պահպանվեցին ֆրանկական պետության արևելյան մասում՝ ազատից կոչված Ավստրազիայում։

Այսպիսի զորահանդեսները կապված էին զինապարտության՝ ընդհանուր ազնվարգորդի սիստեմի կապակցությամբ, որը մերովինգների նախայում ևս չարունակում էր պահպանել իր դրությունը։

Այսպիսի զորահանդեսների հետ միաժամանակ տակի էին ունենում նաև քաղաքության ժողովները, որոնք արտահայտում էին կազմավորվող քաղաքական հոգեբանության չափը, և որոնք ավելի և ավելի էին քաղաքական իշխանության նշանակ։

Տնտեսական կառավարումը մերովինգյան պետության մեջ հիմնվում էր պետությունը ոկրուգների (gau, pagus, civitas), իսկ վիրջինների հարյուրյակների (centena) բաժանելու վրա, ինչպես այդ տակի ուներ Գերմանիայի նամանակ։ Բայց միևն այժմ էին ցեղի այդ բաժանումները կորցնում իրենց ազնվական բնույթը, փոխակերպվելով զուտ տերիտորիալ միավորների՝ քաղաքական գործակալների գլխավորությամբ. ակ-

բուգների կառավարումը պատկանում էր քագավորի կողմից նշանակված կոմսերին, իսկ հարյուրակների կառավարումը հարյուրապետներին կամ տունգիններին։ Բացի այդ, քագավորը տեղերն էր ուղարկում նաև առանձին ժամանակավոր գործակալներ, այսպես կոչված սպեկտաբոններ։ Նախկին ինքնավարությունը գրեթե չքացել էր. միայն հարյուրակներում էլին պահպանվում գեռևս հարյուրակի ժողովրդական ժողովները, այսպես կոչված mallus-ները, որտեղ կոմսի կամ հարյուրապետի (տունգինի) նախագահությամբ էլին քննվում տեղական գառական գործերը։ Մակայն այստեղ ևս առանձնանում և աչքին ավելի ընկնվոր և ազդեցիկ ժողովներ, այսպես կոչված ռախինբուրգների (rachinburgii) կամ քարի մարդկանց (boni homines) խումբը, որոնց էլ պատկանում էր գինվավոր գերն այդպիսի ժողովներում։ Կառավարման տորրին վիճակը ճնում էր գյուղական համայնքժողովը, որն իր հավաքներում վորոշում էր տեղական գործերը։

Վերջ գնգնը, որինակ բավարներրը, պահպանում էլին գեռ իրենց առանձնահատկությունը և իրենց առանձին հերցոգներրը, որոնք ճանաչում էլին իրենց նկատմամբ Ֆրանկական քագավորների գերագույն իշխանությունը։

Հարկերը

Տեղական կառավարման այս ամբողջ սիստեմի հիմնական խնդիրներից մեկն էր՝ հավաքել քագավորի օգտին հասանելիք յոհաժողովները, ինչպես հարկերի և գառական տուգանքների ձևով, այնպես և ամբողջ պետության մեջ գրված նրա սեփական կալվածքների ու նախկին արքունական հոգերից ստացված արդյունքների ուղղակի ժառանգների ձևով։ Ընդամեն պետական գործակալները, կոմսերն ու հարյուրապետները հետապնդում էլին իրենց սեփական հարստացման նպատակը, չդավաթարվելով բնակիչներից ստացվող գառական տուգանքների և յոհամատների իրենց հասանելիք մեկ չորրորդով, կոմսերն ամեն կերպ ոտնձգություն էլին գործադրում ճնշված իրենց օկրուգների բնակչության նկատմամբ, հաճախ դրանով առաջացնելով ապստամբություններ։

Ժողովրդական ապստամբությունների

Այդպիսի ապստամբությունների մասին, որոնք առաջանում էլին ուժերից վեր հարկերի ծանրությունից, խոսում են նպոքսայի ժամանակակից տարեգրիները։ Մեկ հայտնի չե որինակ 879 թ. ապստամբությունը՝ Լիմոժում, որտեղ ի պա-

ստեղան քաղաքով Մերովբեի կողմից հոգևոր հարկերի բարեբարեցման, հոգևոր առաջնորդ ժողովրդի մեջ և վերջինս այրեց հարկատուցակները։ Հենց այդպիսի ապստամբություններ էին գուցե նաև գեներալ Հովհաննես Սպորհանյան հարկային սիստեմը գուցե ֆրանկական բնակչության վրա առաջանալու փորձերին։ Այս բոլորը հասկանալի են դարձնում, թե ստանձնող խոշոր հոգևորականության համար ինչպիսի նշանակություն ուներ իմմունիտետի իրավունքի ընդունումը, թե ամեն մարդկանց համար ինչ նշանակություն ուներ մանել այն ուժեղ մոգնատի հովանավորության տակ, վորն ապահովում ու ապահովում էր բարեբարեում և արգելն իր ուժով մրցում էր հենց տեղական իշխանությունների դեմ։

Հատկապես անում էր յեկեղեցական հոգևորությունը, այնպես, վոր յեկեղեցական մոգնատները՝ եպիսկոպոսները ու խոշոր վանքերի վանահայրերը հնարավորություն ունեին իշխանությամբ ու հզորությամբ մրցել աշխարհիկ մոգնատների ու քաղաքային կոմսերի հետ։

Պետության առաջացումը Մերովինգի հարստության ժամանակ

Մերովինգից հետո (481—511 թ. թ.) Ֆրանկների պետությունը ուժեղանում է մանավանդ Կլովիսի (481—511 թ. թ.) վորդի Քլոտար I-ինը (558—561 թ. թ.) նորից միավորում է ամբողջ պետությունը, այնուհետև Քլոտար I-ի յերեք վորդիները մեկը մեռնում է Քլոտար յերկրորդին (613—629 թ. թ.) և վերջինիս վորդի Դագոբերտ I-ին (629—639 թ. թ.) հաջողվում է նորից պետական միասնություն հաստատել։ Դրանից անմիջապես հետո գալիս և սկսվում է քաղաքների յերջանիկ, վորոնց ժամանակ պետության ֆեոդալական իշխանություններից ոմանք են ամրապնդվում։ Մարտիկների մեջից առանձնանում են կարոլինգները, վորոնց հաջողվում է հիմնել նոր քաղաքական դինաստիա։

Նեյստրիան, Ավստրազիան և Բուրգունդիան իրենց ժողովուրդների պատմության

Այդ ժամանակվա ընթացքում նկատվում է ֆրանկական քաղաքականության յերկու հիմնական մասերի առանձնացումը՝ Նեյստրիայի (հյուսիս-արևմտյան Գալլիան Փարիզով), վորը գերազանցապես գալլո-ռոմանական բնակչություն ուներ, Ավստրազիայի (հյուսիս-արևելյան մասերը), վորտեղ բնակվում էին արևելյան ֆրանկները և որանց հզոր ազնվական գերմանական ցեղերը, և Բուրգունդիայի, վորն

անցյալում ինքնուրույն քաղաքականություն էր։ Աբվիտանիան ինքնուրույնություն է ձեռք բերում ավելի ուշ։

Ֆրանկական պետության վերոհիշյալ բոլոր մասերից յուրաքանչյուրը բնորոշվում էր իր սոցիալական կարգի առանձնահատկություններով։ Նեյստրիայում վաղ է կազմավորվում խոշոր հողային սեփականությունը՝ սենյորիան ու ֆեոդալականը, ընդվորում վերջինս ընդունում է ապառնային չափեր. յենթադրում են, որ ֆեոդալական հողատիրությունը հասնում էր ամբողջ հողային տարածության $^1/_2$-ին։ Հենվելով սենյորիան վրա, որը հողային ընչաքաղցությամբ գործում ֆեոդալս։ Հետ էր մրցում, նեյստրիական քաղաքները ֆեոդալական հողերը բռնագրավելու (секуляризация) փորձեր են անում։ Լոթար I-ը (511—561 թ. թ.) փորձ է անում ֆեոդալական հողերի $^1/_2$-ը հետ խլել, բայց չհաջողվում է՝ վախենալով եպիսկոպոսների ազդեցությունից։ Նրա մորդի Քիլպերիկը նույնպես դանգատվում է ֆեոդալական հողատիրության առումից։ «Մեր պապերն ազգատացել է,—ասում է նա,—և մեր հարստությունները անցել են եկեղեցուն։ Եպիսկոպոսներն են քաղաքում միայնակ։ Քիլպերիկը խրում է եկեղեցական հողերը, պարապում է եպիսկոպոսական աթոռների առևտրով, կաթոլիկների համար սահմանում է մի նոր դոգմատ, որը բացատրում է քրիստոնեական առաքինության յերբորդությունը։ Եկեղեցական գրոշները նրան իր ժամանակի ներսեն, կամ Հերովդես են անվանում։ Նա լատինական աշխարհներում մեղնում է նոր չորս տասնը, ինքը հորինում է լատինական պոեմներ։ Զգալով գանձ կուտակել, նա բարձրացնում է հարկերը և Լիմոժում գրան վորպես պատասխան ծագած ապստամբությունը գաժանորեն ճնշում է, պատերազմ է մղում իր յեղբայրների և յեղբորորդիների դեմ, իր հնդկնակությունը բարձրացնելու համար, նա իր յեղբայր Միքիքերա Ավստրազիացու օրինակով, ամուսնանում է վեստգոթական քաղաքի գուստր՝ Գալեսվինթի հետ, որպես ամեն և ատանում մի շարք քաղաքներ, բայց հրաժարվում է Գալեսվինթից, ապանում և սրան և ամուսնանում է Ֆրեդեգոնդ ապաստուհու հետ։ Մկավում է յերկու քաղաքների՝ Ֆրեդեգոնդի և Բրունհիլդ Ավստրազիացու՝ ապանված Գալեսվինթի քրոջ մնցին Մերովինգների պատմության մեջ մի նշանավոր սուր քննամտություն, մի կռիվ, որը ներկ և յերկուսանք բոզմաթիվ ապստամբություններով և գաժանություններով։

Ավստրազիան ի հակադրութիւն Նեյստրիայի, գոնէ յերկար ժամանակ պահպանում էր իր ամրի եւ պրիմիտիվ հատարակութեան կարգը։ Այստեղ գեռևս պահպանում էին իրենց նշանակութիւնը ազատ, մանր ու միջակ հողատէրերը (գիպերերին ժամանակից տարբերութիւններում՝ այսպես կոչված eminor populus-ը), որոնք չարունակվում էին հավաքվել ժամրական գաշտերից ժողովներին և կազմում էին քաղաքական իշխանութեան գլխավոր ներուժը՝ ուժեղացող խոշոր կալվածատեր մագնատների դեմ մղած պայքարում։ Ներկերպական հողատիրութիւնն այստեղ գեռևս արիստի նշանակութիւն ձեռք չէր բերել, ինչպես Նեյստրիայում։ Այդ կանխորոշում էր ավստրազիական քաղաքների հենց այն սոցիալական քաղաքականութիւնը, որի ջատագովներին էր հանդիսանում քաղուհի Բրունհիլդան։ Դաշնակցելով Նեյստրիական ավագանու և նրա առաջնորդ Ֆրեդեգոնդի հետ, ավստրազիական ավագանու գեմ իր մղած պայքարում, նա հենվում էր հատարակ ժողովրդի (minor populus), այսինքն՝ Ավստրազիայի և Բուրգունդիայի մանր հողատէրերի վրա։

Բուրգունդիան իր սոցիալական կարգով, ըստ էութեան, շատ բանով հիշեցնում էր Ավստրազիան. այստեղ նոյնպես յերկար ժամանակ պահպանվում էր մանր ու միջակ հողատիրութիւնը։ Մակայն յերկերկրական հողատիրութիւնն այստեղ սրտին պատի զարգացման և հասել։ Առանձնապես հավանաբար էր յերկերկրեան քաղաքը Գուենտրամը՝ Ֆրեդեգոնդի նեյստրացու և Ֆրեդեգոնդ Ավստրազիացու յեղբայրը։ Ընդհանրապես նրան տանքանների սիրելի ատրուճն էր անվանում։ Միեւնոյն ժամանակ նա կարող կերպով հանդես էր գալիս որպես ազնվարհիկ մագնատութեան հակառակորդ։ Ուստի Գուենտրամը բնականաբար հանդիսանում էր Բրունհիլդի գաշնակիցը, որը կառավարում էր իր որդի Ֆրեդեբերտի՝ Գուենտրամի յեղբորորդու անչափահասութեան ժամանակ։

Ամիենսյան պատճառը

587 թվին ավստրազիական մագնատները գավաղրութիւն կազմակերպեցին Բրունհիլդի և Ֆրեդեբերտի գեմ և իրենց ուժմական ուժերով գուրս յեկան նրանց գեմ։ Այդ ժամանակ Ֆրեդեբերտը Գուենտրամի հետ կնքեց Ամիենսյան գաշնագիրը։ Հաստատվեց հավիտենական բարեկամութիւն և փոխօգնութիւն, որը ժառանգ չունեցողս գեպքում յերկու թագավորները փոխադարձաբար իրար ժառանգ

հանդիսանան։ Քաղաքում տրվեց փոխադարձաբար հանձնել անձնական գրություններին (լիվգերին) և հրաժարվել ոսոր լիվգերին ընդունելուց։ Քաղավորների կողմից իրենց հավատարմակերին ու չնչեցնան տրված հին ընդհումները հաստատվեցին և ապրիներով իլլմանները վերադարձվեցին. վորոշվեցին չերկու քաղավորների սահմանները։ Այդ գաշնագրի հետևանքով Քիլդերքրաը հպատակություն տարավ ավստրազիական մարշատության վրա և քաղավոր Դունաբաանի մահից հետո իր ձեռքում միացրեց Ավստրազիան ու Բուրգունդիան։

Նրա մահից հետո, նրա վորդիների և քոռների օրոք, միավորյալ քաղավորությունները փաստորեն կառավարում էր Բրունհիլդը, շարունակելով իր պայքարն ազնաբարիկ ավագանու դեմ։ Մինչև այդ ժամանակ նա հավանավորում է չնչեցնին, գրագրություն ուներ պապ Գրիգորիոս Մեծի հետ, խրախուսում էր առևտուրը և պաշտպանում էր հետց Ջեացած հոռմեական հանապարհները։ Սակայն իր մյուս համառ պայքարում ընդդեմ ներյարքների, վորի պատճառ էլին կանգնել Թրեզիգոնդը (մեռել է 597 թ.) և նրա վորդի Բլոտար 2-րդը, Բրունհիլդը պարտություն կրեց բուրգունդական ավագանու գավառանությունից հետևանքով. ուժասնամյա քաղուհին, վորը մեղադրվում էր Մերովինգների քաղավորական տան տաս անդամներին սպանելու մեջ, բռնվեց, կապվեց ձիերի պոչերին, կատր կատր արվեց (613 թ.)։ Այսպես ավարտվեց այդ դժման պայքարը, վորը բուրժուական գրականության մեջ պատկերվում է սովորաբար վորպես էներկու տիրոյան քաղուհիների պայքար, բայց իրականության մեջ հանդիսանում էր Մերովինգների հասարակության մեջ տիրապետող դասակարգերի փոխադարձ կռվի փայլուն արտահայտությունը։

Բլոտար 2-րդը յեվ իսկատ հզոր ֆեոդալական արիստոկրատիայի հաղթությունը

Ներյարքական քաղավոր Բլոտար 2-րդի հաղթությունը, վորը Բրունհիլդի կործանումից հետո գործով միացյալ Ֆրանկական պետության քաղավորը (613—629 թ.թ.), հանդիսացավ խոշոր հոգատերական արիստոկրատիայի հաղթանակը։ 614 թ. կատարելով աշխարհին և հոգևոր մագնատների պահանջները, Բլոտարը հրատարակեց մի հրիկա, վորը նրանց ոգին լուրջ զիջումներ էր տահմանում։ Նրանց ոգին էլին հատատվում նախորդ քաղավորների կողմից արված հոգատերին շնորհումները։ Քաղավորը պարտավորվում էր կամքը նշանակել

մեծ տեղական հողատերերի քվից, այսպիսով կոմսական պաշտոնն ամբողջապես տեղական մագնատների ձեռքն էր ընկնում։ Կոնֆլյացվում էին նոր մոցված տանաբերքը հարկերը։ Թագավորը պարտավորվում էր իր ձեռքում չկենտրոնացնել կամ չմոցած մեծամենների դույքը. այդպիսի դույքը պետք է անցներ մեծաթե ազգականների ձեռքը։ Հաստատվում էր բիսկոպոսական ընտրությունների ազատությունը։ Թագավորը խոստանում էր առանց բիսկոպոսի քուլլությունքյան իր հովանավորությունը տալ չառնել կղերականներին և չխախտել բիսկոպոսների գատական իրավունքները՝ սրանց պատրաստած (հովանավորության) տակ գանված ազատաբնակչության նկատմամբ. Նա պարտավորվում էր նույնպես հարգել մոնաստրի անձանց կամքները հողատ չնկեցնել, այսինքն չբռնագրավել չնկեցուն հանձնված հողերը։ Մյուս հրամանագրում Ֆլոտարը պարտավորվում էր վոչ վոքի չպատժել՝ նախորդ չյանչով մեղադրյալին, պատիժները և համապատասխան գործնել հանցագործությունների բնույթին։

Ինչպես նրան, վոր ամբողջ ֆրանկական թագավորությունը միացած էր Ֆլոտար 2-րդի ձեռքում, պահպանվում է նրա յերկար մասերից ամեն մեկի ինքնուրույնությունը՝ հատուկ մայորդոմների գլխավորությամբ։ Ամենաազդեցիկ մագնատները ցանկացան ունենալ նույնիսկ իրենց հատուկ թագավորը՝ հանձին թագավորի վորդի Դագոբերտի, վորի անունից Ակվտանիայում կառավարում էր բերկու տեղական մագնատները՝ մայորդոմ Ֆիլիպը և Մետցի բիսկոպոս Առնուլֆը։ Վերջինիս վորդին ամուսնացավ Ֆիլիպի գստեր հետ, և այդ ամուսնությունից ծագեց Ֆիլիպիդների, կամ Առնուլֆինգների՝ կարոլինգյան գինաստիայի հիմնադիրների բնատոհիքը։

Դագոբերտ

Ֆլոտար II-րդի վորդին, Դագոբերտը (629—639 թ. թ.), վորը կոչվում էր Ֆրանկների Մոզոն, թախտաց 614 թվի հոկտեմբերի 10-ին։ Նրա օրոք կատարվեց թագավորական գանձարանի ամեն հոգերի ցուցակագրությունը, վորտեղ ընդգրկված էին բնիկ մագնատների և գրանցից չատերը նորից հարգունիս գրավվելին։ Բռնագրավման չենթարկվեցին նաև շատ ազնավոր անձանց հոգեր, վորոնք կատկված էին բնիկ բնիկներում։ Այդ գործողությունները պաշտպանվում էին բնիկներին, ըստ բնիկների, այնքան մագնատների կողմից, վորովհետև ամեն մի արտոքին քաղաքականությունը պահանջում էր թագավորական ուժերի ամբողջացում։ Դագոբերտը մինչև վերջը էր վերա-

քերի և չանգոբաբցիների ներքին գործերին Բյուզանդիայի հետ հաձնին կապը ձերակրելուն, ճեմպիտենական գայթնաք կնգնց մերժմանության ցեղերի դեմ համատեղ կռվելու համար, անհաջող արշավանք գործեց Բոհեմիայի և Մորավիայի սլավոնական ցեղերի միավորման դեմ, վորը պլեսավորում եր Քազավոր Սամոն, վերջապես պատերազմ մղանեց բաղկերին Գիբրինեյան լեռնանրում։

Քազորների քազավորի մահից հետո, նրա վորդիները քազավորում են արդեն մայորդոմների խնամակալությամբ. սկսվում է ժամանակաշրջանը։ Ահա թե ինչպես եր նկարագրում այդ ժամանակաշրջանը Կարլոս Մեծի կենսագիր ժամանակակից Էյնհարդը. «Մերովինգների տոհմը... վազուց արդեն չուներ վիճ ուժ, վիճ իշխանություն, բացի քազավորի անունից։ Քազավորության ամբողջ հարստությունն ու ամբողջ ուժը գտնվում եյին պալատի պետերի ձեռքում, վորոնք մայորդոմներ եյին կոչվում։ Նրանց եր պատկանում գերագույն իշխանությունը, քազավորին մնում եր միայն, բավականանալով քազավորական տիտղոսով, իր ճոխ վարսերով և յերկար մորուքով, նստել գահին և պատկերել քազավորին։ Նա ունկնդրում եր դեսպաններին և ատյս եր, իբր թե իր իշխանությամբ, այն պատասխանները, վոր հուշում եյին Նրան և նույնիսկ Նրա վզին եյին փաթաթում։ Բացառությամբ քազավոր անվանից և այն դրամից, վոր Նրա ցանկությամբ գնդքում ատյս եր Նրան մայորդոմը, քազավորը անփական վոչինչ չուներ, բացի համեստ յեկամուտ ավոր մի վիլլայից, նա ապրում եր այնտեղ վոչ մեծ քվով սպասավորներով։ Ընթե Նա կարիք եր ունենում վորևե տեղ գնալու, նա ուղեվորվում եր յեղներ լծած կառքով ըստ գյուղական սովորության, վոր քշում եր յեղապանը։ Այդպես եր գնում Նա պալատ և ժողովրդական ժողով, վորը հրավիրվում եր ամեն տարի քազավորության կարիքների համար, այդպես եյլ վերադառնում եր Նա իր քնակարանը։ Բայց քազավորության կառավարումը՝ արտաքին և ներքին գործերը վարում եյին մայորդոմները։ Մայորդոմները սովորաբար յերեսն եյին, յուրաքանչյուր քազավորության համար առանձին։ Նրանք հանդիսանում եյին մագնատների ճանաչված գլխավորները, Նրանց արտոնությունների պաշտպանները, գինվորական առաջնորդները։ Դրա հետ միասին Նրանք կատարում եյին նաև հարկահավաքը. Նրանք գահ եյին բարձրացնում իրենց ուզած քազավորին։ Այժմ

արդեն, վոչ քի քագավորները, այլ ժայրագոհները են իրար միչև խնկական պատերազմներ ձգում։

Ավատապիայի մայրագոհների կողմից պետության միավորումը

Մայրագոհների հզորության չափերի մասին վկայում է այն փաստը, վոր նրանցից մեկը՝ Ավատապիայի մայրագոհ Դրիմոպոլը (Գիպինի վորդին), 656 թ. փորձում էր վորպես քագավոր հռչակել հենց իր վորդուն։ Մոտավորապես նույն ժամանակին էլ Նեյատրիական մայրագոհ Եքբոինը (656—681 թ. թ.) իր ձեռքում միացրեց Դալլիայի բոլոր քագավորությունների մայրագոհների գումնկցիաները, ընդ վորում նա իրեն հանգես բերեց վորպես ավագանու մի անդամի քշնամի, վոր վերչինս կողմից ամենաուժեղ գիմադրության հանդիպեց։ Բուրգունդիայում Լեոդեգարիոս ասենյան յեպիսկոպոսի գլխավորությամբ նրա գեմ ուղի ունեցավ խնկական ապստամբություն, վորը ժամանակավոր հաղթանակ բերեց ավագանուն։ Եքբոինը փախավ. հրատարակվեց հրամանագիր այն մասին, վոր վոչ վոք Եքբոինի դեմն, բռնապետության չգիտի ձգի. վորպես մայրագոհներ պետք և հերքով միմյանց փոխարինեն բոլոր մագնատները, քագավորական չինովնիկները յուրքագանչյուր քագավորության մեջ պետք և չինեն տեղական մարդկանցից, յուրքագանչյուր քագավորություն պետք և պահպանի իր տեղական օրենքները ու սովորույթները։ Բայց Եքբոինը շուտով նորից կանգնում և իշխանության գլուխ և ջարդում և իր քշնամիներին՝ Լեոդեգարիոսին և Գիպինի հերիստացուն՝ Ավատապիայի մայրագոհին։ Եքբոինի մահից հետո Տեյատրիի մոտ տեղի ունեցած հակատամարտում (687 թ.) հաղթելով Բերտերիոս Նեյատրիացուն, Գիպինը գառնում է ամբողջ քագավորության միակ մայրագոհը (687—714 թ. թ.)։ Նա հաշտ պատերազմներ և մղում ֆրիսիների, ալամաննների և բավարների գեմ, հպատակեցնելով նրանց տիրություններն։ Զգալով իր ուժեղ հաշվությունները գերմանացիների քրիստոնեացնելով ամրապնդել, Գիպինը հովանավորում է կաթոլիկ միսսիոներներին և յեկեղեցին ողողորթում է վորպես իր իշխանության տարածման գործիք։ Ինչու. հենց հատկապես Ավատապիայի մայրագոհներին հաշվվից ֆրանկական քագավորության մեջ բարձրագույն իշխանության միավորումը։

Նեյատրիայի մայրագոհները միչև մեզ են հրկրի խոշոր մագնատների առաջնորդները եղել, վորի ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը արդեն խոշոր հաշվությունների մեջ հասել, խոշոր

մագնատությունը, ինչպես մենք տեսանք Լեոնիդասիոսի քաղաքականության սրինակում, ձգտում էր սահմանափակել կենտրոնական իշխանության և ուժեղացնել տեղական մագնատության ազդեցությունը։ Ամստրատիայի մայրզումները, վորտեղ Ֆեոդալիզացիայի պրոցեսն ավելի զանգազ էր տեղի ունենում, բրենք չենելով խոշոր մագնատներ, կարող էին այնուամենայնիվ ամրանալ, ազատ հողատերերի այստեղ լայնորեն պահպանված շերտի վրա հենվելը, վորովհետև շահագրգռված էին ուժեղ կենտրոնական իշխանության ունենալու մեջ մագնատության դեմ պայքարելու և ճորատացվող գյուղացիությանը ենթարկելու համար։ Հենվելով ավելի և ավելի ընդարձակվող այս վստահելիների վրա, վորը տերրեն համախմբված էր նրանց շուրջը, վորպես իրենց ռազմական ուժերի հիմնական կորիզ, ամստրատիական Պիպինիդների կամ առնուլֆինգների տնից յեկած մայորդոմոսները կարողացան պետության մեջ իրենց ձեռքում միացնել ամբողջ իշխանությունը և Մերովինգների դինաստիայի փոխարեն առաջ քաշել իրենց նոր դինաստիան։

V ԳԼՈՒԽ

ԿԱՐՈԼԻՆԳՆԵՐԻ ՖՐԱՆԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԿԱՐՈԼԻՆԳՆԵՐԻ ՖՐԱՆԿԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Դագլիամ Պիպին Հերիստալցու մահվանից հետո

Պիպին Հերիստալցու մահվանից հետո առանձին մագնատները՝ աչքաթաղիկ ու հոգեվոր, իրենց քաղաքական անկախությունն են հաստատում պետության մեջ։ Ամենուրեք ֆեոդալականացվող Գալլիայում առաջ են գալիս այդ տիրապետները, ինչպես Եվրոպան և անվանում նրանց (tyrannos per totam Galliam dominatum sibi vindicantes)։ Մավրերին Իսպանիայում կամ Արևելքում Բյուզանդիայում տիրող իշխանությունները են ատենդում։ Աքվիտանիայում կոպտավորվում և Ոգանի (Եգոյի) անկախ հերցոգությունը։ Բարձրանում են նաև առանձին գերժամանակյան ցեղերի հերցոգներ։ Ֆրիզացի Բոգերդը գրավում և Ֆրիզիայի մի մասը, աբեռանդից գուրս և քշում քրիստոնեական առաքելներին՝ ֆրանկական քազավորների այդ գործակալներին, ավերում և յինկիցները և վերականգնում և հնքանոսությունը, վորպես ֆրիզական անկախության սիմվոլ։ Մաքսները ներքաշում են ֆրանկների հանձնական մարզերը, ավարները՝ Բավարիա։ Վերջապես հարավից արաբները, Բոգանիայում հաստատվելուց հետո, սկսում են առաջանալ Աքվիտանիան, ջախջախում են Ոգան Աքվիտանացուն և չարժվում են դեպի Լուարա։ Դեռ ավելի առաջ նեյստրացիները, իրենց նոր ընտրած առանձին մայրզում Բոգանիզիոզի գլխավորությամբ, նեյստրիայի իրենց հինավուրց գերակշռությունը վերականգնել ցանկանալով, ներքաշվում են Ավստրազիա, վորտեղ Պիպինի քոռների անունից, նրա այրի Պլեկտրուդը դրավել նր իշխանությունը միացյալ քազավորության մեջ։ Ինքը՝ Պլեկտրուդը բռնում և նետանցնում Պիպինի ապուրենի Կարլոս վորսուն, նրան իր իշխանության հաժար վտանգավոր համարելով։

Այդպիսին էր Ֆրանկական թագավորության ներքին ու արտաքին դրությունը իշխանության գալուն (715—721 թ. թ.) անցնելու ժամանակ և նրա տիրապետության առաջին տարիներին. Կարլոսը հետագայում Մարտել (վոր նշանակում է մուրճ) մականունն առացավ, նրա իշխանությամբ վիրջինական կայսեցավ Գիպպինիդների կամ Արնուլֆինգների անից յեկած մայորդոմների իշխանությունը, վորանք ավելի հետագայում գրավելին նաև բուն թագավորական իշխանությունը։

Բանակից փախչելով և իր շուրջը հավաքելով ավստրազիական «լիվզերին», Կարլոս Մարտելը ջախջախում է Ֆրիզներին ու Նեյստրիացիներին՝ չնայած Պեռն Աքվիտանացու ցույց աված ոգնությանը վիրջինիներին։ Մայորդոմի գահնալով, նա գահ և բարձրացնում իր անվական թագավորին՝ Քլոտար IV-ին ապա՝ Թիլպերիկ II-ին և, վերջապես, Քիլդերիկ IV-ին (721—737 թ. թ.), վորի ժամվանից հետո նա արդեն նույնիսկ ամենևին հարկավոր չի համարում թագավոր նշանակել, այնքան ամրացել էր նրա իշխանությունն այդ ժամանակ։

Կարլոսը մի քանի արշավանքներ է գործում Բավարիայի դեմ, վերականգնում է Ֆրանկների իշխանությունն Ալամանիայում, ամայացնում է Թյուրինգիան, հրկիզելով այդտեղ ընթանալիք առաջները, և նորից հպատակեցնում է սաքսներին, պատանդներ վերցնելով ու տուրք դնելով նրանց վրա։ Միևնույն ժամանակ Կարլոսը գուրս յեկավ խաղը ժամանակ անկախություն ձեռք քերած քաղցր ժողովուրդների[1] Գալլիայի այդ տիրանների դեմ, վորոնց վոչնչացրեց, ժլատներին հնազանդեցրեց։ Հետևեան մի շարք արշավանքների ընթացքում, կատարվում է անջատած Աքվիտանիայի հպատակեցումը։

Արաբների դեմ մղած կռիվը

Բայց այստեղ Գալլիայի հարավում, Ֆրանկները ստիպված եյին հանդիպել նոր քշնամու՝ արաբներին, վորոնք Իսպանիան նվաճելով, սկսել եյին 720 թ. չարժվել նաև Գալլիայի վրա։ Նրանց այստեղ գնալուն եյին Ֆրանկական տիրապետությունից գժգոհ հարավ-գալլիական ժողովուրդները. արաբներին հրավիրում եր մի ժամանակ նաև Պեռն Աքվիտանացին, վորը հետո անցավ սակայն, Կարլոսի կողմը։ Արաբները հետ տերտ կապ եր պահպանում նաև բուրգունդական ավազանին, վորը Կարլոսի դեմ ժգած կռվում մեկ անգամ չե, վոր ոգնության և կանչել նրանց։

Արաբները հետ վճռական հակահարվածով տեղի ունեցավ

Պուատյեի մոտ (732 թ.) Արաբական հեծելազորը չկարողացավ խախտել Ֆրանկական հետևակի շարքերը և նահանջեց։ Մահմեդ կռիվը սրբության գեմ և սրանց գաղնակիցների՝ բուրգունդական այն մասնաառների գեմ, վորոնք սրբարնեբին էին հանձնել հարավի ժի շարք քաղաքները և մի շարք ապստամբություններ էին բարձրացրել Կարլոսի գեմ, չի գադարում գրկել Կարլոսի կառավարման ամբողջ ընթացքում։ Կարլոս Մարտելը ջանքգործ ապստամբած բուրգունդական ավագանուն, կատարելով ընդարձակ բանագրավություններ. բուրգունդներին նա էխտովարար և անհամաստրիմ ժողովուրդ էր անվանում։ Իր պարգևագրերից մեկում նա իր ապստարձակվածությունն ընդունում և Գրովանատա ու Դոֆինեյում գանված վոմն Ռիկուլֆի կալվածքը, ժվորովհետև նա, ասում է պարգևագիրը,—խոխտելով հավատարմությունը Ֆրանկների պետության նկատմամբ, միացավ սարակինոսների հետ և մասնակցեց նրանց հափշտակություններին։ Արաբական հարձակումը վերջի վերջո գադարում է քաղաքացիական պատերազմի պատճառով, վոր բռնկել էր նրանց մոտ՝ հարավներում։

Կարլոս Մարտելի սոցիալական դաղափարները

Ծերիզներին, ալամաններին, քավարներին և գերմանական մյուս ցեղերին կոխյալ վիճակի բերելով, Կարլոս Մարտելը հովանավորում է այն միսսիոներներին, վորոնք իրենց գործունեությամբ ամրապնդում են Ֆրանկական սիրապետությունը Գերմանիայում. նրանց մեջ առանձնապես աչքի ընկնող գեր էր կատարում պապի պատվիրակ Բոնիֆացիոսը՝ անգլո-սաքսոնական նախկին վանական։ Մահկան Կարլոսը ընդարձակ պապի կրկնակի քանդրանքին աջակցություն ցույց չտվեց նրան, վորին նեղում էին լանգոբարդները. վերջիններս մոտ անցյալում սրբարնեբի գեմ մղած կռվում Կարլոսի գաշնակիցներն էին։

Կարլոս Մարտելի կատարումն ամրապրեց ֆեոդալական իշխանությունը քաղաքացիության մեջ, վոչ միայն ռազմական հաջողություններով։ Իրենք, այդ հաջողությունները գրան չափով հենվում էին նրա վարած սոցիալական քաղաքականության վրա, հողատիրության հարաբերությունների մեջ կատած այն հեղաշրջման վրա, վորն ենթադրում էր՝ «բարբարոսական գինաստիայի կործանում գործը»։

Մինչև Կարլոս Մարտելը քաղաքական հզորության գնահատականի մեջ գերակշռող ձևը կռիվ և հողն իրեն լիովին ժառանգական սեփականություն ընդունելը։

«Այդպիսի ընդհանուրներն արագորեն նվազեցնում էին քաղաքական հոդերի քանդը և դրա հետ միասին քաղաքների և պարզնվատրված հպատակների միջև ոչ մի նոր կապ չէր հաստատվում։ Կարլոսը ստիպված էր համառ պայքար մղել լիակատար անկախության ձգտող խոշոր հողային մագնատների դեմ՝ զորզինների, ժյուանների հետացնելով, Կարլոսը պետք է խաղադրեր մագնատների կամ նրանց հաջորդներին գահի հետ ավելի ամուր կերպով կապելու յեղանակ գտներ։ Այդպիսի յեղանակ հանդիսացավ հողի ընդհուժը իրրև պայմանական հողակալության՝ բնեկցիցիաների սիստեմի մտցնելը իրրև անփոխանակելի արվող հողային պարգևատրությունների փոխարեն։ Բնեկցիցիայի սիստեմի լայն կիրառման հետևությունները էին տալիս մի կողմից այն թագավորական հրամանները, որոնք չէին թողնում որ Կարլոսը էհեռավորականների և զավակների բաժանելու, իսկ մյուս կողմից՝ յենթեցական հողերի բանագրավումը ընդհանուր չափերով (confiscation)։

Ամառագիական մայորդոմների, որոնք գաղափար ազգային ֆրանկական քաղաքության մայորդոմների, իշխանության հետևանքը իրենց, որպես խոշոր հողատերեր ունեցած սեփական հզորության շնորհիվ։ Ամառագիայում գետնա ունեցա քաղաքիվ այն մարդ ու միշտ հողատերերի շերտի աշխատությունն էր, որոնք համախմբված էին իրենց ազգական առաջնորդի շուրջը։ Նրանից հավատարմություն և աշխատություն էին ակնկալում մագնատների համապատասխանություն գեմ։

Հարկավոր էր պաշտպանել և յերաշխավորել այդ ազատ հպատակների քանը, որը հիանալի մասներից էր տալիս ֆրանկական մայորդոմների ռազմական ուժերի համար։ Արաբների դեմ մղած կռիվը ցույց տվեց հեծելազորի առավելությունները հին հետևակ աշխարհազորի նկատմամբ, որը հավաքագրվում էր գլխավորապես ֆրանկական ազատ գյուղացիներից, որոնք չէին պիտանում ծանր զինվորական ծառայության ծանրություններին, առանձնապես յերկարատև և հաճախ կրկնվող արշավանքներում և որոնք քիվով ավելի և ավելի էին կրճատվում։ Հեծյալ զինվորական ծառայության համար իրրև հիմք պետք է ծառայեր այն մի քանի հողատերերի չափը, որոնք նվիրված էին մայորդոմին և իրենց ժամանակությունը համար պարգևատրություն էին ստանում նրանից։ Բանագրավումներով ստեղծված հողային ֆոնդը արագո-

բեն սպասվում էր, և Կարլոսը ստիպված էր մի քիչ ավելի և ավելի մեծ չափերով գործադրել յնկենցյական հոգերը գինվորական բռնակիցությունների մեջ բաշխելու պրակտիկան։ Այդ ավելի հնար էր իրականացնել, քանի որ հակառակորդները դեռ իր մղած պայքարում, որոնց մեջ շատ հին նաև հոգեվորական մագնատները, Կարլոսը մեծ չափերով յեպիսկոպոսություններ և վանահայրություններ գլուխ էր կանգնեցնում իր մերձավորագույն կողմնակիցներին։ Հայտնի չի նրա ապրակից Գուդոնը, որը սատկել էր յերկար յեպիսկոպոսություն (Փարիզի, Ռուանի և Բայեյի) և յերկար վանահայրություն։ Կարլոսի մերձավորագույն գինակիցը՝ Մյունը Տրիերի և Ոնգյանի յեպիսկոպոսն էր։ Մի շարք յեպիսկոպոսություններ յորթովին քափուր էին մնացել։ «Պապաքների մեծ մասում գրում է այդ ժամանակ Բոնիֆացիոսը պապին,—յեպիսկոպոսությունները հանձնված են աշխարհիկ մարդկանց, որոնք ապահ են յնկենցյական գույքի նկատմամբ...»։ Իր այդ կողմնակիցներին աշխարհականներին Կարլոսն իրականացրնց նաև յնկենցյական հողերը վորպես բռնակիցություններ յեկեղեցին բաշխելը։

Հ Ըստ յերևույթին, Կարլոս Մարտելլը ժամանակներին էլ վերաբերում է նույնպես կենտրոնական իշխանությանն այն պահանջը, վոր աշխարհիկ ու յնկենցյական մագնատները իրենք անցնեն իրենցից կախումն ունեցող մարդկանց աշխարհագրի գլուխը և պատասխանատու դառնան նրանց պետական պարտությունների կատարման համար։ Այդպով մագնատները իրենց իշխանությամբ հավասարվում էին կոմսերին, հատուկ իշխանությունների նշանակյալներին, իրենք էլ դառնում էին հատուկ իշխանության ժառանգիչները։ Ինչպես և վասալի ժառանգը—իրավական հարաբերությունները սկսում են այսպիսով, հատուկ—իրավական բնույթ ստանալ։ Այդ հարաբերությունները ամրացվում էին իմմունիտետների էլ ավելի շատ գործադրությամբ, վորոնք տարածվում են այժմ նաև այն անբիտությունների վրա, վորոնք մինչև այդ անկախ էին վորևէ մասնավոր իշխանություններից։ Հայտագիրով, կոմսերի ֆունկցիաները փոխանցվում են մի շարք դեպքերում այն աշխարհիկ ու հոգեվորական մագնատներին, վորոնք գառնում են մինչ այդ ազատ բնակչության տեռներ։ 7

Հ Այդպիսին էր այն հեղաշրջումը, վորը սկսել էր Կարլոս Մարտելլը և ավարտել՝ նրա վորդի Պիպինը և թոռ՝ Կարլոս Մեծը։ Ինգելսի չիշատակի բնութագրման համաձայն, այդ հեղաշրջումը

նշանավոր և նրանով, որ գործադրված չինչով, որպես պետությունը ժխտորելու, մոգնատաններին ընդմիշտ գործին կապելու և այս ճանապարհով քաղաքորական իշխանությունն ամրապնդելու միջոց, այլ վերջի վերջը բոլորովին ոչնչացնելու այդ միջոցը, ազատելու մոգնատանների անկախությանը և հանգեց պետության կործանմանը[1]։

Պիպին Կարճահասակը չհավատարիմը

Մայորդոմ Կարլոս Մարտելլի մահից հետո իշխանությունը ֆրանկական քաղաքորության մեջ, որտեղ Քնոդոբերթ IV-ից հետո բոլորովին քաղաքորներ չկային նշանակվում, բաժանվեց Կարլոսի երկու որդիների մեջև, Կարլոմանից, որը ստացավ Ավստրազիան՝ Ալամաննիայի և Բուրգունդիայի հետ, և Պիպինից (իր կարճ հասակի համար Կարճահասակ մականունը ստացավ), որը կառավարում էր Նեյստրիան՝ Բուրգունդիայի և Պրովանսի հետ։ Նոր մայորդոմների դեմ խնդուն մի շարք ապստամբություններ ծագնցին։ Ապստամբից Կարլոսի երկրորդ կնոջից ծնված որդին՝ Գրիպոնը, որին գրկել էին հոգրացրնները։ Ապստամբնցին նույնպես ցեղական հերցոգություններն՝ Ալամաննիան, Բավարիան, Ակվիտանիան։ Ընկան հոգրացրնները։ Ճնշնցին այդ ապստամբություններըն, երբեմն մեծ դաժանություններով, բայց իրենց հեղինակությունն ամրացնելու համար, հատկապես դեպի, անհրաժեշտ գտան նորից քաղաքոր նշանակել 743 թվին նրանք քաղաքորական գահ բարձրացրին Քիլդերիկ III-ին՝ Մերովինգների ազգից։

Ընկերության անհարմարը

Միևնույն ժամանակ էլ հոգրացրնները աշխատում էին նույնպես կարգավորել իրենց փոխհարաբերությունները եկեղեցու հետ, որտեղ սրվել էին Կարլոս Մարտելլի որոք եկեղեցական հողերի բռնագրավման հետևանքով։ Ընկերցու աշակցությունը նրանց անհրաժեշտ էր իրենց իշխանությունն ամրացնելու համար։

Քաղաքորության իրեն բաժին ընկած մարդերում, Կարլոմանը պապական պատվիրակ Բոնիֆացիոսի ներկայությամբ գումարված եկեղեցական ժողովներում մի շարք միջոցառումներ և սահմանում, ինչպես ասում էին այդ նպատակում՝ ետառնու և սուրբ եկեղեցու օրենքը վերահաստատելու համար, որոնք վերաբերվել

[1] Маркс и Энгельс, Соч. т. VII, ч. I, стр. 394

Նշին նախկին քաղաքներէ ժամանակ։ Նրա սրինակին և հետևում նաև Պիպինը, իսկ ապա, 768 թվին գումարվում և նաև համաքրանկական եկեղեցական ժողով։

Այդ ժողովները ստեղծում նշին խիստ եկեղեցական կազմակերպութիւն և բարբարիա, որը հիշեցնում և Քրանկական պետութեան վարչական կազմակերպութիւնը. կազմակերպվում և եկեղեցական պաշտօնեների մի աստիճան, որը սկսվում և քահանաներից, ապա հասնում և եպիսկոպոսներին, արքեպիսկոպոսներին և եկեղեցու սկզբունքային կազմակերպութիւններ։ Կենտրոնական իշխանութիւնը կից աշխարհիկ մարդատների կանոնավորապես գումարվող խորհուրդների նման, ամեն տարի պետք և գումարվեին նաև եկեղեցական ժողովներ։ Դրա հետ միասին ստեղծվում և նաև եկեղեցական կարգապահութիւնը. պատվիրատվում և վանքերում գործադրել բենեդիկտեան կանոնադրութիւնը։ Կարլոսի սրոք, եկեղեցական պաշտօնեներ գրաված աշխարհիկ մարդատութիւնից ստեղծագործվելու նպատակով, եկեղեցու սպասավորներին արգելվում և զենք կրելը, գինվորական գործը, վարսորդութիւնը գրագվելը և աշխարհիկ հանդիսքներին։ Փորձեր են արվում նաև եկեղեցուն վերադարձնել Կարլոսի ժամանակ բաժանված եկեղեցական հողային գումարը։ Կարլոսանը նույնիսկ ուզում և վերադարձնել այդ հողերը։ Վերջ և վերջը կանգ են առնում կոմպրոմիսի վրա՝ այդ բոլոր հողերը համարվում են եկեղեցու սեփականութիւն, իսկ գերագույն իշխանութիւնը հրամանով վորպես գինվորական բենեֆիցիումներ առացած հողամասերը համարվում են պրեկարիաներ (precariae verbo dominico, verbo regis), և նրանց համար կեղեցուն վճարվում և կրկնակի տուրքներ։ Զինվորական բենեֆիցիումների սեփականը արգին այնքան անհրաժեշտ տարը եր գարձել քրանկական պետութեան ռազմական կազմակերպութեան համար, որ հին կարգերին վերադառնալն այլևս անհնարին եր գարձել։

Կարլոսանի և Պիպինի աշխատութեամբ անցկացված եկեղեցական ռեֆորմը, ընդամեն այն անձանց բավականին ուժեղ ազդեցութեան, որոնց չաները չոչնաչում այդ ռեֆորմը, հանգեց եկեղեցու և պետութեան սերտ համագործակցութեանը և ի՛ավելին ամրապնդեց քրանկական ժողովրդութեան իշխանութիւնը, նպատակով Պիպինի կազմից հետագայում քաղաքական իշխանութիւնը ևս գրավելուն։ Բայց ռեֆորմի դեմ, ստանձնածից նրա քնիքնատորի

Նաբլոմանի դեմ ծառացած ոպոզիցիան այդ ժամանակ ուժգին էր, որ վերջինս պետք է նույնիսկ վտար գներ իր իշխանությունը (747 Ք.) և ապաստանը իր կյանքը Իտալիայում, որպես վանական։

Սակայն, առաջին ժամանակներում մեծ դժվարություններ էր կրում նաև ինքը Պիպինը, որն այժմ պարտվել էր պետության միասնական մայորդոմը։ Նորից ուղորդից և նրա դեմ ապըստամբություն բարձրացնում Գրիպոնը, որին ժամանակում էին մերթ բավարները, մերթ աքվիտանացիները, մերթ բանդարգները, որոնք վատուց էին ձգտում գրավել Բավարիան։ Միայն ավելի և ավելի ուժեղ կերպով առնում է այժմ լանգոբարդական վտանգը, որը Պիպինին մոտենում է նույնպես բանդարգների կողմից հնչվող պատերին։

Պիպինի կատարած քաղաքական իշխանությունը գրավելը

X. Մերովինգյան քաղաքորի խարխափիկ իշխանությունը Պիպինին քիչ էր ոգնում իր այդ պայքարում. պապականության հետ մերձենալը այլ հնարավորներ էր խոստանում. հնարավոր էր գառնում հիմնել քաղաքական իշխանության գրավումը՝ օրինականացված յնկնդիցու հանձնակությամբ։

751 Քվին երբոր Ֆրանկներից անունից, որոնք ընդհանուր ժողովում ընդունել են համապատասխան վորոշում, Զաքարիա պապի մոտ ուղարկվեց հանդիսավոր դեսպանություն մի հարցումով՝ ելնվ է արդյոք այն, որ քաղաքորներ կան ներկայումըս Ֆրանկների մոտ, որոնք սակայն ժառանգ չեն քաղաքական իշխանությամբ։

Պապը պատասխանեց. «Ավելի լավ է, որ քաղաքոր կոչվի նա, ով իշխանություն ունի, քան նա, ով գոյություն ունի առանց քաղաքորական իշխանության։

Այդպիսի բարենպաստ պատասխան ստանալուց հետո, Պիպինը մինիուն քվի նոյեմբերին Սուասսոնում գումարեց Ֆրանկական ավագանու և նրա վատոյներին ժողով և այստեղ երբոր Ֆրանկների ընտրությամբ, եպիսկոպոսների օծմամբ և ավագանու յերդմամբ Պիպինը իր կին Բերտրադի հետ միասին քաղաքորական գահ բարձրացվեց։ Մերովինգյան քաղաքոր Քիլդերիկն ու իր որդին կուսակրոն գործան ու վանք ուղարկվեցին։

Պիպինն առատորեն հատուցեց յնկնդիցուն, շատ նվիրներ տալով իր հովանավորության տակ գտնվող վանքերին։ Բայց պապն իր ծառայության համար շատ ավելին էր պահանջում՝ ոգնություն ընդդեմ լանգոբարդների։

753 Ք. նոր պապ Մանփանոս II-ը դիմեց Պիպինին, դաշտավնրով բանդորբդական քաղաքը Այսուլֆի դեմ, վորը նեղում էր Հռոմին, իսկ յուրով էլ ինքը մեկով Ֆրանկների պետությանը։ Հանդիպելով Պիպինին (754 Ք.) պապը ծնկաչոք խնդրեց նրա ոգնությանը և Պիպինից առաջավ համապատասխան խոստում։ Բայց բանդորբդինների դեմ պատերազմը Ֆրանկական ավազանում մոտ հաջողություն չդտավ։ Վորպեսզի ավելի ևս մեծ հնդիմակություն տրված լինի Պիպինին, վորի նոր կոչումը ասկվին գնա ապագիլա, իսկ յերբեմն նաև ուղղակի ապատավորություններ էր առաջացնում, պապն անձամբ ինքը քաղաքից նրան և նիստակատարություններ ուներ նրան, քաղաքացուն և սրանց վորդիներին. դրա հետ միասին պապը նրանց ավելց հնամենական պատրիկներ կոչում։ Մինչ այդ ժամանակ ոծումը հայտնի չէր Գալլիայում և չէր կիրառվել Մերովինգների նկատմամբ։ Պիպինին ոծելը վեր բարձրացրեց նրան հին գլխավորների ներկայացուցիչներից։ Հռոմեական պատրիկի կոչումը ևս իր հնդիմին վեր բարձրացնելով Պիպինին, նրան դարձրեց Հռոմի հովանավորը էլնկնգնում ապատարան ու պաշտպանը։

Էսեզրատորների դեմ մղած պատերազմը նոր պատակաև մարդի առաջացումը

Ոգտվելով պապկիության անհատանձնավորությունից կապրում էր Պիպինին հապաղել։ Փորձ արվեց գործը վճռել խաղաղ բանակցություններով ուղիով, բայց այդ փորձը վոչ մի արդյունք չտվեց։ Այդ ժամանակ Ֆրանկական բանակը 755 Քվի գարնանը անցավ Ալպերը և Լանգրեսի բանդորբդներին։ Այսուլֆը Ֆրանկական ավազանում ժիշնորդությամբ հաջողություն խնդրեց, պատանդներ տվեց, պարտավորվեց տուրք տալ և Պիպինին վինել Բյուզանդիայից իր գրաված Հռավեննայի նկզբնատի և Հռոմի մարզի քաղաքները։

Պիպինն այդ քաղաքները հանձնեց պապին և հենց գրանով էլ սկիզբ դրեց պապերի աշխարհիկ պետությանը։

Բայց հյից Պիպինի հեռանալուց հետո Այսուլֆը նորից սկսեց պապին նեղել։ Գահանկվեց Պիպինի նոր արշավանքը (756 Ք.), վորը նույնպես հաջողությամբ պսակվեց։ Այս անգամ խլված քաղաքները Պիպինը ձևական սկսով հանձնեց Հռոմեական յեկեղեցուն հավիտենապես, չնայած Բյուզանդիայի բողոքներին ու սպառնալիքներին, վորը պահանջում էր նկզբնատը վերադարձնել Բզանդյան կայսրությանը։

Այդ ժամանակին և վերաբերում պապի աշխարհիկ իշ-

թանութքյունը տեսականորեն հիմնավորելու փորձը, որպես պատմական մարդկի քաղաքական և նուիրական տարածնել այդ իշխանութքյունը այդ մարդկի սահմաններից հետու։ Ներքուն և գալիս հրատչակավոր կնգի փաստաթուղթը, որը հայտնի չի ընտանութեան պարգեւ անունով։ Այդ հռվանորեն պապական դիվանատնից դուրս կնգած կնգի փաստաթղթի մեջ ասվում է, որ Միքվեոսը պապի ձեռքով մկրտված Կոնստանտին կայսրը պապին շնորհել էր կայսերական իշխանութքյան նշաններ՝ թիրանի քղամիդ, վոսկյա խուրջ, ոշոտ քաղաքը, Իտալիայի և ամբողջ Արեւմուտքի կերկրների քաղաքները։

Պիպինի տեսակերպի բազմակողմանութքյան հետագա զարգացումը

Այդ բոլորի հետևանքով Պիպինի իշխանութքյունը և ազդեցութքյունը տարածվեց նաև Ֆրանկական պետութքյան սահմաններից դուրս։ Լանգոբարդական գահի վրա Այստուֆին հաջորդող Դեզիդերիոսը, վորը քաղաքը իր ընտրվել էր Ֆրանկների քաղաքի համաձայնութքյանը և ժողովրդի խորհրդով, դրնքն Պիպինի վասալն էր։ Բյուզանդական կոնստանտին V կայսրը բանակցութքյուններ էր վարում Պիպինի հետ իր վորդուն Պիպինի գաղթ հետ ամուսնացնելու մասին, իսկ արևելյան չնկեզնցին ցանկութքյուն էր հայտնում մնանալ արևմտյանի հետ Ֆրանկների քաղաքի միջնորդութքյամբ։ Բազդատի քայլերը նրա գալինքն էր փնտրում Իսպանիայի արաբների դեմ մղած կռվում։ Պապերը Պիպինի հովանավորութքյունն ու Ֆրանկական եպիսկոպոսների ոգնութքյունն էլին փնտրում Հռոմեական չնկեզնցական մարդկի կառավարումը վերակառուցելու համար։ Պիպինն ինքը հայտնի չէր զբաղնել վորպես աշխարհիկ ու հոգևոր գրականութքյան գնահատող. նա Հռոմից ուղարկ էր գրում հունարեն գրքեր, չնկեզնցական գաղափարներ, Աբրահամների տրակտատներ։

Պիպինի քաղաքականութեան վերջին տարիները համընթացան Դալլեսի հետ։ Ավգիստանիայում ձեռք բերած ռազմական հաջողութքյուններով 759 թ. արաբներից հետ խլվեց Նարբոնական Սեպտիմանիայի հետ միասին և չնկեզնցական արշավանքների (760—768 թ. թ.) հետևանքով նվաճվեց Ավգիտանիան, չնայած հերցոգ Վայֆերի ցուցաբերած հուսահատ դիմադրութքյանը։ Պիպինի կոմսից հովանավորվող չնկեզնցին ապատկ ևս ազատվեց նրան նրա պլաններում։ Վերջապես ասպետների և բովարների դեմ հաջողութքյամբ մղած պատերազմներն ամրացրին նոր կարգուկանոնի միապետութքյան ազդեցութքյունը նաև Գերմանիայում։

Կարլոս Մեծը յնվ Կարլոմանը

Մահից առաջ Պիպինը բաժանեց իր վոլդիներ՝ Կարլոսի և Կարլոմանի միջև։ Ավագին՝ Կարլոսին բաժին ընկավ քաղավորության հյուսիս-արևմտյան մասերը (Ավստրազիան, հյուսիսային Նեյստրիան և Աքվիտանիայի մեծ մասը), Կարլոմանին բաժին ընկավ հարավ-արևելյանները (հարավային Նեյստրիան, Բուրգունդիան, Պրովանսը, Ալլեման ու Ալլեմանիան, Քյուրնպիան, Հնսանները և մի քանի այլ մարդեր)։

Ներքաղաքական մեծ հաջողություններ չկար առանձնապես՝ արտաքին քաղաքականությունը բնագավառում։ 769 թ. Աքվիտանիայում բռնկեց ապստամբություն, վորը թաթնթացրել էր վոմն Թասիլդ։ Կարլոմանը հրամայվեց յեղբորն ոգնել այն պատրվակով, վոր ապստամբությունը չեր ընդդրկել անձամբ իրեն պատկանած մարդկերը։ Կարլոսը միայն իր ուժերով ընդնց ապստամբությունը։

Կարլոմանի պատասում ուժեղ եր բանդորդրդական կուսակցությունը, մինչդեռ Կարլոսը պտպին եր ավելի հաճախրուժ։ Մայկան նրանց մայր Բերտրադին, վորն իր ծագումով պատկանում եր ֆրանկական ավագանուն և բանդորդրդներին եր հաճախրուժ, ազդեցության և միջնորդության ընդունվ Կարլոսն ինքն էլ ժամանակավորապես դավաճանեց իր քաղաքականությանը և նախկին ամուսնացավ բանդորդրդական թագավոր Դեզիդերիոսի դուստր Դեզիդերատի հետ։ Բայց չուտով մնում Կարլոմանը (771 թ.), և նրա վասսալները միացան Կարլոսին, վորպես ֆրանկների միահանական թագավորի, գանձից գրկելով Կարլոմանի յերեխաներին։ Վերջինի այրին յերեխաների հետ ապաստան գտավ Լանգորդրդիայում Դեզիդերիոսի մոտ, վորն սկսեց իր աջակցությունը ցույց տալ Կարլոմանի վորդիներին ժառանգական գահի վրա հաստատվելու։ Նրանց պլաններում Կարլոսը կարող կերպով փոխեց իր քաղաքականությունը, բաժանվեց Դեզիդերիոսից, քանի յերբ Ադրիանոս I պապը բանդորդրդների գեմ նրա ոգնությանը դիմեց, հարցը խաղաղ բանակցություններով վճռելու իզուր փորձերից հետո, դուրս յեկավ բանդորդրդների գեմ։ Ֆրանկական մագնատությունը, ինչպես և առաջ՝ Պիպինի որոք, չեր համակրում այդ պատերազմին։

Պատերազմը լանգոբարդների գեմ

Գավիթի պաշարումը, վորտեղ ամրացել եր Դեզիդերիոսը, ձգձգվեց։ Կարլոսն ոգտվեց իր ազդեցությանը հենց Հռոմում ամրացնելու հնարավորություններից և 774 թ. գարնանը անսպասելիորեն յե-

ընաց Հռոմում, վորտեղ պապը նրան ընդունեց մեծ հարգանքով և հանդիսավորապես կարլոսը հաստատեց Պիպինի ամբողջ բոլոր ձեռնարկը։ Իր հերթին պապը կարլոսի նկատմամբ պետք է հաստատեր պատրիկի կոչումը, վորը պապին ֆրանկների թագավորից կախյալ դրության մեջ դրեց։

Լանգոբարդների դեմ մղած պատերազմը վերջացավ կարլոսի հաղթությամբ։ Գավիան առնելուց հետո, Դեզիդերիոսը պահից գրկվեց և բանտարկվեց վանքում։ Կարլոսն իր գլխին դրեց լանգոբարդական թագավորության թագը և ընդունեց ֆրանկների ու լանգոբարդների թագավոր տիտղոսը։

Առհասարակ ֆրանկական բանակի հետամուտ հետևությունները վորոշ լանգոբարդական հերցոգներ Դեզիդերիոսի վորդի Ադալգիզի գլխավորությամբ ապստամբություն են բարձրացնում։ Կարլոսի դեմ կռվելու է նաև բավարական հերցոգ Թասիլոնը, ավարների և Բյուզանդիայի կողմնակիցները։ Բյուզանդիան ամենագործում էր Ադալգիզին և ձգտում էր վերադարձնել Իտալիայում իր նորցրած տիրապետությունները։

Կարլոսը նորից հայտնվեց Իտալիայում, ջախջախեց լանգոբարդական հերցոգներին, բայց հետո հարձակվեց Բավարիայի վրա։ Թասիլոնը զոհվեց վորպես խոստովանած և բանտարկվեց վանքում։ Բավարիայում վերացվեց հերցոգի կոչումը և նրա կառավարումը հանձնարարվեց կոմսերից մեկին։

Շատով լանգոբարդական թագավորությունը ենթարկվեց իր առաջին թագավորը՝ հանձին Կարլոսի վորդի Պիպինի (781 թ.), վորը կառավարում էր իր հոր ընդհանուր դիվանատունով, բայց ինքը՝ թագավորությունը ընդունեց ֆրանկական տիպի կառուցվածք։ Ֆրանկների և պապի դեմ Դեզիդերիոսի փեսա բենևենտական հերցոգ Արիխիսի անհաջող յոթնամյա կռվից հետո, 787 թվին, Կարլոսի իշխանությունը ատիպված եր ընդունել լանգոբարդական հերցոգությունների մեծը ևս, բենևենտը, վորը մինչ այդ պահպանել եր իր անկախությունը։

Սաքսոնիայի նվաճումը և Կառլոս Մեծի կայսերական տիտղոսը

Ութերի մեծ լարում պահանջեց ֆրանկական պետությունից Սաքսոնիայի նվաճումը (772—804 թ. թ.)։ Բոլոր պատերազմներից,—ասում է Էյնհարդը,—վորոնք մղել են ֆրանկները, չի կրկել ավելի անակնկալը, ավելի դժվարը և ավելի դառնացրել։

Ինչի արևելք՝ դեպի Էլբա, ապրում էին նաև ավելի հետո՝ դեպի սլավոնական մարգերն ընկած ֆրանկական պետության

այդ ընդարձակումը պայմանավորված էր հողի և աշխատող ձեռքի կարիք ունեցող ֆրանկական մանր ու միջին հողատերերի բազմաթիվ խավի շահերով, մի խավ, որը հանդիսանում էր կարոլինգյան պետության սոցիալական կազմակերպության հիմքը։ Ֆրանկական պետության բուն մարզերում ընակչության ունեցած հողերն արդեն բավական էին. յնկնեցնական հողերի ֆոնդը, որտեղ վեր էին անվիճ քաղաքական վաստակների բնականգիցնելին, նույնպես սպառված էր, և բնականգիցումների հետագա բաժանումն արդեն յուրջ դժվարություններ էր հանդիպում Գերմանիայի անգետրից հետո նոր բաժանումների համար անհրաժեշտ հող և մարդիկ այդ հողը մշակելու համար այժմ կարող էին միայն նվաճումները։

Մաքսերի ցնդերը գրավում էին այն տերիտորիան, որը ընդգրկում էր սաղրին Հանոսից դեպի արևելք, մինչև Ելբան՝ Արևելքում և Ալպերը՝ հյուսիսում։ Նրանք արտերված էին ցեղական լավ միավորումների՝ արևմտյան սաքսեր կամ վեստֆալներ, անգլերներ՝ կենտրոնում, արևելյան սաքսեր կամ ոստֆալներ, և հյուսիսալբներ կամ նորդալբինգներ։ Նրանք ապրում էին սահմանգծական կարգի վերջին սահմանի վրա, բերը նրանց մոտ սկսում էր գաղութարգելի կազմավորման այրոցնոր։ Տարբերվում էին բերանք հիմնական սոցիալական շերտեր՝ սահմանգծական ավագանի (նգիլինգներ), որոն աչքի բեր ընդգրում անատանտությամբ ու սարկատիրությամբ ավելի խոշոր չափերով, հասարակ ազատներ, որոնք սաքսերի հիմնական մասսան էին կազմում (ֆրիլինգներ), և վերջապես անազատներ (lassi)։ Առաջին երկուսները պահպանում էին իրենց ինքնատուրնությունը և նրանց կատարում էին տեղական սահմինորդները. միայն պատերազմի ժամանակ ընտրվում էին հատուկ հերցոգներ։ Մաքսերը պահպանում էին հնդիանատությունը և, ըստ բերևույթին, ամեն տարի հավաքվում էին նրանց բոլորի համար ընդհանուր կրոնական պաշտամունքը կատարելու համար։ Տանկրատի հոգևորականի գնդրամագրների նման, նրանք հանախ արշավանքներ էին գործում ֆրանկական պետության սահմանամերձ մարզերի վրա, և սահմանային ընդհարումները սովորական բերևույթ էին գարնանը։

Մաքսերի գեմ կարլոսի առաջին գործողությունները սկսվեցին 772 թ.։ Ֆրանկական զորքը չարժվեց անգարիների գեմ, սակայն նրանց երևարուց ամրությունը, կորճանը նրանց արբա-

վայրերը, ծաղի սրբապատ բանը, այսպես կոչված Իրմինսուլը, վորի վրա սաքսերի պատկերացումով, յերկնավարին իր հանգչում պատանդներ ու մեծ ավար վերցնելով, Ֆրանկական զորքը հետ վերադարձավ։

Դրան ի պատասխան 774 թ. սաքսերը նորից ոտքի հանվեցին, կողոպտեցին այնտեղի վանքը, ինչպես նաև Թևվենտերի յեկեղեցին՝ Ֆրիզների յերկրում։ Ֆրանկների բանակը յերկրորդ անգամ ներխուժում է Սաքսոնիա և յերկիրը կողոպտած ու հրկիզի յեն ճասնում։

Միայն 775 թ. է սկսում սաքսերի խնկական հպատակեցումը։ Մեծ բանակ է ներխուժում վեստֆալների, անգարիների և ոստֆալների ժողովրդը։ Զարդը տիքան մեծ եր, վոր կարլոսին ներկայացան անվանի սաքսեր՝ հաշտություն խնդրելով։ Կարլոսը պատանդներ վերցրեց և իր կայազորները տեղավորեց սաքսերի ամրացված վայրերում՝ Երեսբուրգում, Միգիբուրգում և Նորթհաուզեն Կարլոսատում։ Դրա հետ միասին նա սաքսերից պահանջեց քրիստոնեություն ընդունել։ 777 թ. Պադերբորնում կայացավ ընդհանուր ժողով, վորտեղ սաքսոնական ավագանին Կարլոսին հավատարմություն յերդում տվեց և Ֆրանկական քագավորից վորպես պարգև ստացավ Սաքսոնիայի առանձին կառուցվածքները, Կարլոսի Ֆրանկական վասսալներին հավասարվեցավ։

Այս կապիտուլյացիան և քրիստոնեության ընդունումը սաքսոնական ավագանու գործն եր։ Այդ ավագանին Ֆրանկական պետության մեջ եր տեսնում միացած բնակչության վերադիմեմը իր ուժեղացող իշխանության նեցուկը։ Նրան շահավետ եր սաքսերի յերկրի ֆեոդալիզացիայի արագացումը։

Սակայն սաքսերի հիմնական մասսան Ֆրանկական նվաճման մեջ տեսնում եր իր վերահաս ճորտացումը։ Ֆրանկական նվաճման դեմ ցեղական պատրոստությունը փոքր ատ փոքր սկսում է վերածվել դասակարգային կռվի ընդդեմ Ֆրանկական ֆեոդալ-նվաճողների և ընդդեմ իրենց սեփական սաքսոնական ավագանու, վորը ֆեոդալականի յեն փոխակերպվում։

Սկզբում վոչ մեծ ազատ սաքսոնական ավագանին և անցնում նվաճողների կողմը։ Մի շարք ապստամբություններ (778-785 թ. թ.) գլուխն և կանգնում ավագանու ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վիդուկինդը։ Կարլոսը դաժանորեն ճնշելով ապստամբությունները, հրատարակում է այսպես կոչված Սաքսոնիայի գործերի կա-

պիտուլյարը (Capitulatio de partibus Saxoniae), վորը յերկրում բացարիկ անձիմ և ժողովուր Մաքսերն իրավունք ունեյին ընդհանուր ժողովների հավաքվել միայն քրիստոնյայ հրամանով. յեկեղեցու և քրիստոնյայ գիմ գործած չնչին հանցանքների համար սահմանվում եր մահապատիժ։ Հոգուս յուրաքանչյուր յեկեղեցու կատարվից հոգի բանտարկվում՝ չրջակա բնակչությունից յերկու հողաբաժինների (մանանքի) չափով և վերցվից յուրաքանչյուր 100 մարդուց մեկ սարուկ և մեկ սարկուհի։ Ամբողջ բնակչությունը պետք և յեկեղեցուն տասանորդ տար։ Այս բոլոր միջոցները մտցվեցին նրա համար, վորովհետև սովորական տասանամբության ընթացքում վերականգնվում եր հնթանուսքյունը վորպես անկախության սիմվոլ, իսկ յերկիրը քրիստոնյա միսիոներները վոչնչացվում կամ գուրս եյին քշվում Մաքսերին միացավ նաև Ֆրիշների մի մասը։ Վերջինի մոտ կարլոսը սաքսերին խորտակիչ հարված հասցրեց. ընդամեն մոտավորապես 4500 պատանդներ կատարվեցին։ Վերջապես կարլոսի կողմն անցավ նաև Վիտուկինդը (785 թ.), վորը մկրտվեց։ Ինքը կարլոսն եր նրա ննքահայրը և նրան հարուստ պարգևներ մատուցեց։ Իր գավառանուքյան գնով Վիտուկինդը գնեց կարլոսի բարյացակամությունը և փայլուն կարյերան՝ իր սերունդների համար, բնավ չհանդիսանալով այն գերմանական ազգային հերոսը, ինչպիսին ձգտում են նրան պատկերել պատմության արդի ֆաշիստական կեղծարարները։

Սակայն Վիտուկինդի գավառանուքյամբ էլ Մաքսոնիան վերջնականապես չեր հպատակեցված։ Քրանկների հարձակումը վոչ միայն պատերազմական հաջողուքյուններին, այլև այն հարկին քրիստոնեականուքյան արդյունքն եր, վորը կարողացավ ոգեշունչել ամեն գատակարգային հակամարտուքյուններ, գեպի իր կողմը գրավելով ազատականն ավատատուն և գրանով իսկ ամրապատ անելով ժողովրդական գիմադրուքյունը։ Ազատյիններին (այսինքն ցեղական ավատատուն),— ասում և կարլոսի մասին մի ավելի ուշ ժամանակի բանաստեղծ,—նա պարգևներով գայթակղեցրեց, իսկ ծագած բոլոր կռիվներին գինքով ջախջախեցրեց։

Հետագա պայքարը, վորն այժմ սահմանափակված եր, գերխավորապես, նորդալբինգիայով, կրում և արդեն ամբողջովին միջնադարյան և ֆրանկական նվաճողների և անգլիան ավատատու գեմ ուղղված չարժման քնույթ։ Այդ չարժումը չարունակվում և ամբողջ 12 տարի ևս (793—804 թ. թ.) և ուղեկցվում և

Գաբլոսի կողմից գործադրվող բացառիկ միջոցառումներով ապահովի մասսայական ապստրով իրենց յերկրից, նրանց թնակիչներին ֆրանկական պետության գանազան վայրերում, քանի նրանց հողերը քաժանվելիք ֆրանկներին ու վերջիններիս դաշնակից բոդրիչներ ցնդի սլավոններին։ Մի քանի ոկրուգները կորցրեցին իրենց նախկին քնակչության մինչև $^1/_3$-ը։ Մաքսանիայի սլաղոխի հետագա ուղեկցվում էր բացառիկ ոիժիի մեղմացմամբ։ 797 թ. հրատարակված Մաքսանական կապիտուլյարը, որը վերաբերվում էր Ասիանում վնասաիաններին, ոտնձաիներին և անպատիներին ներկայացուցիչների հետ միասին գումարված խորհրդակցություններում, վերացնում էր արդեն ժառանգաբար այն գնդքերում, որոնցից գնդքերում առաջ գործադրվում էր, և փոխարինում էր առանձնացրով։

Սլավոնների հետ ավարտվող գեմ ոգած պատերազմը

Մաքսանական հետևանքը ու Բավարիան միացնելը ֆրանկներին չհետաձգեց մեկ դրին մի շարք այլ ժողովուրդների հետ։

Սլաոյի շուրջը ու այդ գետից գետի ավելվելը այդ հոգոխակում ապրում էին սլավոնական ցեղեր, որոնք գեռևս գտնվում էին առհասարակության վիրջին աստիճանում և սրտնվում էին մի շարք ցեղերի։ Նրանցից յուրքիններ՝ սաքսերի հին հարեվաններն ու քշնամիները, Կարլոսին տղնության էին ցուցց տալիս սաքսերի գեմ նրա մղած կռվում։ Մակայն Մաքսանիայի հետևումը ստիպեց Կարլոսին մեկնելու հետևանքները սլավոնների հարձակումներից պաշտպանելու համար։ 789 թվին նա դուրս եկավ սլավոնական յուրքիների գեմ, ամայացրեց նրանց յերկիրը և ստիպեց հաշտության իր իշխանությանը։

Ալեմյան Լունգաբրիայի ատիաստաններում գտնվելիս Կարլոսի ապրում էր մի կլիսաքոյվոր ժողովուրդ՝ ավարները, որը հարձակումներ էր գործում ֆրանկական պետության հարեվան մարզերի վրա։ Լանգոբարդական պատերազմի ժամանակ ավարները մասնակցում էին ֆրանկների գեմ կռվող հուսիցիաներին և մի վորոշ ժամանակ գրավում էին Ֆրիուլը։ 791 թվին ավարների գեմ արշավանք ձեռնարկվեց մի քանի ուղղություններից։ Կարլոսի հետևակը, սակայն, խանգարում էին ֆրանկների հաշիվ տատանվելիքները։ Պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին 795 և 796 թ. թ.։ յերբ ֆրանկները, ոգտվելով ավարների մեջ տեղի ունեցող ներքին պայքարից, քանդե-

ենգլն յերկրի խորքը, գրավիցին ու ամերիցին ափաշխարհի վիճակագրի կենսաբանական համբարը, վորը չրջապատված եր համակենսաբանական բնոնը ցանկապատերով, այսպես կոչված Ռինգը։ Վորոշ պիտպրոցքյունից հետո ափաշխարհը Ռատանգվիցին և Գանանանիայում գրաված տերիտորիաներից կազմվից Գաննանական ժորկը։

Կոխիմ ընդդեմ արաբների

Արաբների գեմ գնանվս կարլոս Մարտելլի որոք սկզբում կռիվը չեր ավարտվիլ, բայց այժմ Ֆրանկներն իրենք հարձակման անցան։ Այդ ժամանակ Իսպանիայում կռիվ եր տեղի ունենում Հյուսիսային Իսպանիայի տասնվիցի մարդկերի ֆեոդալական կառավարիչների (հերիների) և Ումայանների տնից յիլած հարերի միջև, վորը նատում եր Կորդովայում։ Ոգտվելով այդ կռվից Կարլոսը 778 թ. անցավ Պիրենեյան լեռնաշղթան և մի չարք քաղաքներ առավ, բայց Սարագոսայի մոտ անհաջողություն կրեց։ Նահանջելիս Ֆրանկական զորքի արյերգարդը՝ այսպես կոչված Գեռնանալյան լեռնահովտում յիներից բասկերի հարձակմանն ու ոչնչացվից։ Զորավարների քվում ընկավ նաև էրիտասարդ մարկի պրեֆեկտ Ռոլանդը (Hruotland)։ Այդ հանգամանքի տակից հորինված յերգը արտասովոր ժողովրդականություն ձեռք բերեց և վերջ ի վերջո ձևավորվից իրրև Ֆրանսիական միջնադարյան նշանավոր ասիցիատորիություն, վորը կոչվում և «Ռոլանդի մասին»։

Արաբները ի պատասխան իրենք անցան հարձակման։ Կորդովայի հարերը 788 թ. հայատարից ազրատան պատրաստվում. արարների զորքերն սկսեցին ներխուժել Աքվիտանիա, վորը արարների գեմ ավելի ևս հաջող կռիվ մղեց. նպատակով առանձնացվից վորպես մի առանձին թագավորություն և սըրվից Կարլոսի կրտսեր վորդի Լյուդովիկոսին, նրա ապագա հաջորդին։ 796 թվից սկսվածնոր հարձակումը Իսպանիայի վրա ավարտվից խալանական տերիտորիայի նվաճումով մինչև Ըբրո գետը և Իսպանական մարկի կազմակերպումով, վորի գործերը հետագայում 812 թ. գաշնագրով համաձայնից արարների կողմից։

Ստատիկական միապետության նվ պատճառները

Այսպիսին հին Ֆրանկական ագրատանիայի ներքին հաջողություններն Արևմտյան Եվրոպայում։ Համեմատաբար փոչ մեծ Ֆրանկական պետություններից, ընդգիմին ու նա կարլոս Մարտելլի ատրք, 8-րդ գարի վերջին կազմավորվից յերկա-

ամբողջ արևմտա-եվրոպական աշխարհը։ Ֆրանկական թագավորի արքունիքում ստեղծվում է այն հայեցքը, թե նա հանդիսանում է արևմտա-հռոմեական կայսրության վերականգնողը և այդ կայսրության հաիմնադիրը։ Նրան սկսում են կոչել տիեզերքի տեր (dominus terrae), «թագավորների թագավորը», վերին աստվածության վարդապետությամբ ստացած ամեն ժողովրդին վարել պաշտպան և հայր։

Այդ ժամանակ կայսերական գահը չատերը թափուր էին համարում, քանի որ բյուզանդական կայսրուհի Իրինան, որը թագավորում էր իր որդի Կոնստանտին VI-ի անունից, զրկեց նրան գահից, կուրացնելով նրան և ինքը գրավեց նրա տեղը։

Մահմեդական պատական սիրտը հակված չէր չափազանց ուժեղացնել իր սյուզերենին։ Ինչպես ասենք, պատականությունը գեռևս ավելի առաջ էր հայտնում Արևմուտքի վրա տիրապետելու պահանջներությունները, հրապարակելով Կոնստանտինի պարգևի կեղծ պարգևագիրը։ Ազրիանոս պապը ընդունում էր նուիրակ իրականացնել Կոնստանտին կայսեր այդ կարեկցյալ կամքը և ինքն հնազանդվոր և, բյուզանդական արքունիքի համամաձայնությամբ գտնում արևմտա-հռոմեական կայսրության հաստատելու, չկարողանալով իրականացնել իր ձգտումները, նրա տեղը կոչում՝ ֆրանկական թագավորը, ավելի բնչյանիկ դուրս չկով։

Կարլոսի թագադրումը վերակենդանացնում է կայսր

Նոր պապ Լևոն III-ը, որը պապական աթոռ էր բարձրացել (795 թ.) հակառակ հռոմեական ավագանու ցանկության, որը պայքարում էր պապական պետության ձեռք բերելու համար և մինչև իր բարձրացումը պապական պետության անձնական չինովնիկ էր, ֆրանկական թագավորի օգնության կարիքն էր զգում։ Լևոն III-ը իր ընտրվելուց անմիջապես հետո կաթոլիկ հոգևոր ուղերձով և նրան հավատարմության երդում ավելց Պապի գեմ հռոմում ավագանու դիմադրությամբ խռովություն բարձրացավ։ Ինքը պապը հռոմի փողոցներում հարձակման և անգամ ծեծի չենթարկվեց։ Նա գնդերորեն կաթոլիկ մոտ փախավ օգնություն խնդրելու։ Կաթոլիկ օգնեց նրան ուժով պահպանելով, վերադարձրեց նա հռոմ վերադառնա, իսկ 800 թ. վերջին ինքը անձամբ հռոմ ուղևորվեց։ Այստեղ նշանակվեց հանդիսությունների և ֆրանկական ու հռո-

ձնախան ավազանու մի ժողով պապի դեմ հարուցված մեղադրանքները քննելու համար։ Պապը հանգիստավոր յերգամարտ տուրս յեկավ իր վրա բարդված բոլոր մեղադրանքներից։ Վերջում ընտրակարգությունն իրեն ցույց տրված աջակցության համար, պապը դեկտեմբերի 25-ին հանգիստավոր պատարագի ժամանակ կարլոսի գլխին դրեց կայսերական թագը, խոնարհվեց նրա առջև և յերկրպագեց, ինչպես այդ արվում էր անցյալում Հռոմեական կայսրության ժողովում։

Կարլոսը շատ էր զարմացել իր համար անսպասելի այդ հետաքրքրություններից։ Ըստ յերևույթին, նրա պլաններում ընդհանր մանում կայսերական իշխանությունը պապի ձեռքից ընդունել։ Նա ուզում էր բյուզանդական արքունիքի հետ նախորդ բանակցություններ վարելուց հետո ինքը գնել թագն իր գլխին։ Համենայն դեպս հետագայում նա ինքը, առանց պապի կամ քահանայապետի մասնակցության, թագադրեց իր վրդի Լյուդովիկոսին։

Ինչ էլ վոր լիներ, անհաջողությունով սկսվեցին յերկարատև բանակցություններ բյուզանդական արքունիքի հետ, ընդվորում կարլոսի պլաններում կարևորություն էր մնում կայսրուհի Իրինայի հետ, վորը սակայն չուտով գահընկեց արվեց։ Նիկիփոր կայսեր, խոհ հետո վերջինի հաջորդ Միխայիլի հետ վարած բանակցությունների հետևվանքով, ընդվորում կարլոսը հրաժարվեց Վենետիկի և Դալմաթիայի նկատմամբ իր ունեցած պահանջներից, Բյուզանդիան ճանաչեց նրա վերաբերմամբ տրապիզոնա տիպատոը, վորը կրում էր նաև արևմտյան կայսրները։ Դալմատիայը վերջնականապես ազատագրվեց Լյուդովիկոս Բարեպաշտի թագավորության սկզբին։

Կարոլոս Մեծի կայսրության աստիճանական նվաճում

Նոր կայսրը ձեռնարկություն էր վայելում նաև իր կայսրության սահմաններից դուրս։ Բացառությամբ Հարուն ալ Ռաշիդը ձգտում էր նրա հետ դաշն կնքել քան բյուզանդիայի դեմ, և քան կորդովական Ումայանների դեմ։ Նա կարգադրություն արեց, ընդվորում ուշադրվեն նվերների մեջ ֆրանկական բնակչության վրա առանձնապես տպավորություն գործող փիղը, վորը մեծ գժվարությամբ էր Ասիան հասցվել։ այդ փղի մահը նշված է նաև Ֆուլդյան տարեգրություններում։ Դալմատիայի և Աստուրիայի թագավոր Ալֆոնսը հանձնում էր կարլոսի գերբնականությունը, նա-

չանգիսի քաղաքականությունը նույնպես նրան անվանում են իրենց տերը, քան իրենց՝ նրա հպատակները։ Նա մինչամուսնական գործերին, սահմանակցով նորմանդիայի քաղաքական իրադրությունն վերահաստատելու իր գահի վրա (808 թ.), ինչպես նաև ոչնում և ծպտերին,—վորը մինչև այդ չերկար ժամանակ ապրել էր կարոլոսի տրքունիքում,—գրավելու Ռեմսական գահը։ Իրլանդական մանր ցեղական պետությունները իրենց կարլոսի հպատակ են ճանաչում։ Միևնույն ժամանակ նա փորձում է իր ազդեցությունը տարածել նաև Բնվրոպայի արևմուտքի վրա, արշավանքներ գործելով չնների և սերբների վրա։ Կարլոսի վերջին պատերազմն ուղղված էր դանիացիների դեմ, վորոնք սկսել էին իրենց հարձակումները գործել Ֆրանսայան Բնվրոպայի ափերի վրա. դանիացիների հետ հաշտություն դաշնագիր կնքվեց։

Կարլոս Մեծի կայսրության անկայունությունը

Այդպիսին էր Կարլոս Մեծի կայսրությունը։ Նրա քաղաքությունն վերջում արդեն զգացվում էր նրա անկայունությունը։ Արդեն 811 թվին Կարլոսին զնկուզում էին, վոր՝ ամբ գնապաններին կամուրջներում այլևս չեն հպատակվում, թե հրամաններն կամուրջներում չեն կատարվում։ Կենտրոնական իշխանության քուլացման պատճառը հանդիսանում էր կարոլինգների ամրողջ քաղաքականության հետևանքով տեղական ֆեոդալական ազնվատության ուժեղացումը։

Այդպիսին էր այն պատմական պրոցեսը, վորը հանգեց իշխանությունը կարոլինգների դինաստիայի կոզմից գրավելուն և Ֆրանկական կայսրության վերականգնմանը։ Բայց այդ նոր կայսրությունն իր սոցիալական նյությամբ այլևս հին անսիկ աշխարհի սոբկատիրական կայսրությունը չեր։ Նոր կայսրությունը ֆեոդալական կայսրություն էր։

2. ԿԱՐՈԼԻՆԳՅԱՆ ՄԻԱՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետագրումը հողային հարաբերությունների մեջ

Կարոլինգների հզորության ֆրանկական պետության հիմնական մարզերում արտադրության ֆեոդալական յեղանակի զարգացումը չատ առաջ գնաց։ Մեծ հումնոսից գեղի առնելը, նաև ֆեոդատիրական մարզերում, ֆեոդալականացման պրոցեսն ավելի ուշ ավարտվեց։

Քոչոր հավատիրությունը՝ ֆեոդալական հասարակության հիմքը, գոյության ուներ ֆրանկական պետության մեջ և առաջ, գեռևս Մերովինգների ներքո, բայց տիեզերական քոչոր հավատիրությունը այդ ժամանակ հասարակության մեջ տիրապետող դիրք չէր հասել։ Հողային կալվածի և ժիջնադարյան հողի մեջ կանգնած և, քան Ծնգելսի արտահայտությամբ՝ ընդհանուր ապրանքային տնտեսություն։ Ազատ հին մարկը հանգիստանում և ֆրանկական հասարակության հիմնական բջիջը, առանձնապես Մալիական օրենսդրքի ներքո։

Մակայն մանավոր հողային սեփականության, այսպես կոչված ալոդի զարգացումը անխուսափելիորեն տանում էր դեպի քոչոր հավատիրության և կալվածքային կարգի ոչնչացում։ Մերովինգների ներքո այդ պրոցեսը գեռևս համեմատաբար դանդաղ էր ընթանում, տակա այժմ 8-րդ դարում և առանձնապես 9-րդ դարում, կարելի չի խոսել իսկական հնդկյջման մասին հողային հարաբերությունների ընդհավասում։ Նորից, ինչպես ուշ Հռոմեական կայսրության ժամանակներում, տգրարային հարաբերությունների գերակշռող ձևը ավելի ու ավելի չի գոնում այժմ քոչոր հավատիրության ու քոչոր կալվածքը, թայց սրբոնն վոչ քիչ տարբատիրական կալվածքը, այլ ֆեոդալականը։

Մեր աղբյուրները հարուստ են հատկապես կարոլինգների ժամանակ, առանձնապես 9-րդ դարում, մանր սեփականատերերի դոզմից իրենց հողը, իսկ յերբեմն նաև իրենց անձը, քոչոր մագնատներին հանձնելու վերաբերյալ ցուցումներով. բացատրիչ հարուստ են այդպիսի փաստաթղթերով յեկեղեցական սրբությունները։

Եկեղեցական հողատիրության առումը

Եկեղեցական սրբությունների անվիրաբության հետ մեկտեղ վերջին հանգամանքը ևս ցույց է տալիս այն ոգեշնչիչ պատճառները, վորոնք պայմանավորում էին նվիրումների հոսանքը հատկապես յեկեղեցու օգտին։ Բացի ընդհանուր պատճառներից, վորոնք պայմանավորում էին մանր սեփականատերերի քայքայումը,— հաճախակի պատերազմներ, հարկերի և տուգանքների ծանրությունը, հզոր մագնատների կողմից գոթծադրված ոտղային բռնություններ, անընդհատ ներխուժումներ ու սով,— գեր էլին խաղում նաև հպատակի ստանձնահատուկ պայմանները։ Տարածված էր այն համոզմունքը, վոր յեկեղեցու օգտին արված ընծաները նպաստում են մեղքերին քավության տալուն և վորևե չարքից

կոչվից հատուկ հովանավորությամբ են սկսվում գործունեությունը։ Այս կամ այն վանքին կամ եկեղեցուն հատուկ հնչողությունը վերագրելու համար հոգևորականությունն աշխատում էր ձեռք բերել վորևե աշքի ընկնող արտությունն, որինակ՝ մատուռներ, և դրանով իսկ ուժեղացնել ընծայումները հասանքը։ Այսպես որինակ, տաճատեանյան Սեն-Մենար վանքի պատվիրակները մեծ քանքանանքներով հրաժարեցին ս. Սեբաստիանոսի մարմինը և դրա հետ միասին գողացան նաև ս. Դիոնիսիոսի մի մատանքը. երբ եկեղեցի նշխարները բերվեցին վանք, նոր սարքերը շուրջը սկսեցին հրաշագործ հավաքվել, վոր հոդվածքը մարելի նման ծածկեց ամբողջ չորսկողքը։ Սկսվեցին հրաշքով բուժումները, իսկ վանականները անհագիվ փող դիզեցին։ Սենկենցու. ոգին խարդախ միջոցներով հարստությունները գուրս քաշելու համար ոգտվում էր իր խաբեբայությամբ, խորամանկ հնարքներից, մոռնելով առաքելական սարքերի անսիքները։ Բայց առաքելական տարածված իր փաստաթղթերը կեղծում էր։ Ին այդ մեջ հակասական չափերի չոր հասել, կերտում և հետը քանդում էր, վոր Pardessus ժողովածուի մեջ բերված մերովինգյան 550 պարգևագրերից մոտավորապես 120-ն անտարակույս կեղծ են և կազմված են մեծ մասամբ Կարոլինգների ներքո։ Մենք գիտենք որինակ, վոր Ռեմիգիոսի կեղծ կտակը ոգտագործվել է Ռեյմսի արքեպիսկոպոս Հինկմարի կողմից, վորպեսզի նա եկեղեցու համար մի շարք կալվածքներ առանա, վորոնց մասին իսկական կտակում վոչինչ չի խոսվում, քանի այն չէր կորած չէր կեղել և ինքը Հինկմարը շատ լավ գիտեր առալչության կեղծ լինելու մասին։ Իրենք պապերը չեզին խորշում կեղծիքներից. այսպես որինակ՝ Հովհաննես VIII պապն աշխատում էր փարիզի մոտ գտնված Սեն-Դենի վանքի կալվածքները ձեռք բերել ամենահայտ կեղծ փաստաթղթի ոգնությամբ։ Մի ուրիշ որինակ իրենից ներկայացնում է այսպես կոչված Կոնստանտինի պարգևի փաստաթղթի կազմումը, վորի մասին հիշատակվում վերևում։ Այս բոլոր չորքումները, խաբեբայությունները, խարդախությունները, կեղծ վկայությունները, կեղծիքները և քրեական բնույթի ուրիշ յուրաքանչյուրը, ընդհանուր մինչև ուղղակի բռնությունը, երբեմն այնքան քացահայտ բնույթ չէին կրում, վոր ինքը կայսր Կարլոս Մեծն իր կապիտուլյարներից մեկում (811 թ.) հեգնանքով հարցնում է հոգևորականությանը, թե նա

համարժեք և արդյոք այդ ընչաժողովրդյունը չհրաժարումն ասչն ազնաբերելը։

Միասս ժամանակը, վորը նպաստում էր յնկնդնցու. ոգտին հողային ընդհանուրների մեծ հասանքին, հանդիսանում էր պրեկարիանների յայն պրակտիկան, վորը լայնորեն կիրառում էր յնկնդնցին։ Ըրավորը, վորը յնկնդնցու. ոգտին տալիս էր իր հողը, վոչ միայն հետ էր ստանում այն պրեկարիայի հիման վրա (precaria oblata), պայմանական ոգտագործման ձևով, և յերբեմն նաև իր ընտանիքի անդամների համար, այլ և հաճախ լրացուցիչ կերպով ստանում էր, նույնպես պայմանական ոգտագործման ձևով, նաև յնկնդնցական հոգաժամ (precaria remuneratoria)։ Ոնքի ընդհանին նվիրատուն հող էր դիջում այն պայմանով, վորպեսզի այդ հողն անցներ յնկնդնցու. սեփականության, վոչ թե նրա մահից հետո (post obitum), այլ անմիջապես (a die praesente), ապահով ավելի մեծ չափով այդպիսի յնկնդնցական հող էր ստանում։

Ժողով հողատիրության ամուրը և գյուղացիության հողագրկումը

Ընդհանուրը ամրացնում էր այդ ազատ գյուղացիության ընթացքին հետ գնալու։ Պայքարվող մասը անվախանդաները ստիպված էր շատ հաճախ մատնանին հանձնել վոչ միայն իր հողը, այլ և իր ազատությունը։ Վավերագրերն ու իրավաբանական փորձուլանների ժողովածուները լիքն են նման որինակներով։ Ահա մի չքավոր, վորն ընկել է շատ ազքատության ու հոգսի մեջ և վորը ազատում և հաղնվելու. վոչ մի միջոց չունի։ Պարտքերը հատուցելու համար վորպեսզի իրավունք ունենան իր հետ վարվելու, ինչպես այդ ընդունված է իր ծնած ստրուկների (mancipia originaria) նկատմամբ, այսինքն՝ ծախել, փոխանակել, պատժել (Մանյան Ֆորմուլա № 4)։ Մի այլ չքավոր, վորը զգայիորեն ոգտին իրենը, ժամանակավոր հաժարակած ստրուկ և պատում և գնում այս գնորդում և վորոշ գումար է ստանում (Անժերյան Ֆորմուլա № 2)։ Համանման մի այլ գնորդ ևս. չքավորը գոռում է և արել, առնչանքների յն յենթարկվել, խոստովանել և և յենթարկա յեր ժահապատժի, բայց փրկագնվեց և ստրուկ գտնվեց. այդ մասին վկայում է առուծախքի գրառնագումը (Անժերյան Ֆորմուլա № 3)։

Բայց չքավորները կարող էին խոչոր մարդատից կախման մեջ ընկնել ավելի ազատ պայմաններում ևս։ Մեր առջևն է մի

չքավոր, վորը բավականաչափ միջոցներ չունի անվիկու և հափ-նվիկու համար. նա իրեն հանձնում է և կոմենգավորվում է, մի ուրիշի հովանավորության տակ և մանում (mundeburdum) վնրջինս իր կոչվից վորպես ազատ ոգտագործելով նրան (ingenuili ordine) և պահանջելով չիակատար ծառայության obsequium), պարտավորվում է կախում ունեցող մարդուն օգնել անունդով և հագուստով (Տուրյան ֆորմուլա № 43). Սովորաբար ազատ գյուղացու պրեկարիա գնանալը հանգում էր այն բանին, վոր նա և նրա սերունդը վնր էր ածվում կախյալ մարդկանց և վնրջ ի վնրջո կոլոններբի։

Բենեֆիցիում

Բայց գյուղացուն վնրջի վնրջո ճորտացման հասցնող հոգային կամ անձնական կախվածության այդպիսի ձևվեր հաստատելուց բացի, գոյություն ունեյին կախվածության նաև ավելի ազնիվ ձևվեր՝ բենեֆիցիումը և վասալիտետը։

Բենեֆիցիումը հանդիսանում էր ավելի հետագայի ավատի (ֆեոդի) սաղմը։ Շնորհումների ժյուս ձևվերից տարբեր էր սպեցիֆիկ ձևը և յայն տարածումը նա ստանում է Կարոլինգների նպրհայում, Կարլոս Մարտելլի զինվորական ռեֆորմի ժամանակից։

Բենեֆիցիումը շնորհվում էր սովորաբար ցմահ՝ ժիևչև ինչպես ստացողի, այնպես և շնորհողի մահը. յերբեմն պնդում էր պահանջվում էր նրա նորոգումը։ Բայց բենեֆիցիումը կարող էր ըստ իրավունքի հետ խլվել, յերբ չէյին կատարվում նրա շնորհման պայմանները՝ չէր վճարվում քահրան (յինկնեցական բենեֆիցիումների), քայքայման էր հասցվում անտեսությունը, չէր կատարվում բենեֆիցիումով պահանջված ծառայությունը, մանավանդ զինվորականը։ Հետզհետե այդպիսի ցմահ բենեֆիցիումը վնր է ածվում ժառանգականի և ոգնցիֆիկ զինվորական բնույթ ստանալով 9-րդ գարի ընթացքում փոխակերպվում է ավատի, կամ ֆեոդի։

Բայց դեռ առաջ էլ բենեֆիցիում ընկալողները՝ բենեֆիցիարները աչքաթող չէյին անում պայմանական, ցմահ հոդոգատարծումը վերածել ժառանգական սեփականության։ Կարոլինգների կապիտուլյարները պայքարում են այդ փորձերի դեմ։

Վասալիտետ

Բենեֆիցիումները հաճախ, իսկ գնալով այնքան ավելի հաճախակիորեն կապվում էյին վասալիտետի հետ։ Հողը սովորաբար ցմահ ոգտագործման էր հանձ-

ընկում վաստակին։ Այսպես էին կոչվում այն ազատ մարդիկ, որոնք ժառանգում կախման մեջ էին մնում մագնատից՝ մեծ մասամբ վորպես վնջիննիս պրուժիննիների։ Ինքը ամեն պիտանում է յերկու կոմների տպատա համառայնությունը. ժառդը (վաստակը) մնում էր ուրիշի հովանավորության տակ, իսկ այս վնջիննը (սննյորը) նրանից հավատարմության յերդում էր ընդունում։ Բայց սննյորն էլ էր հոգատարության տաննիում վաստակի նկատմամբ և վնջիննս իրավունք ուներ հեռանալու իր սննյորից, յեթե նա փորձում էր տպտնել նրան, մահակով կամ քրով հարձակվում էր նրա վրա, փորձում էր պատվազուրկ անել վաստակի կնոջը կամ ազջկան, նրան գրկում էր ժառանգական ունեցվածքից, վաստակին տորուկ էր դարձնում, կամ վնջիպես հրաժարվում էր նրան պաշտպանելուց, իսկ այդ պաշտպանությամբ էլ հենց շահագրգռված էր վաստակը։ Ուրիշ դեպքերում վաստակն իրավունք ուներ հեռանալ իր սննյորից միայն վնջիննս քաչչավորությամբ։ Այսպիսին էին այն էականները, որոնք կարգավորում էին վաստակների հարաբերությունները և որոնց վրա կնրտակ քնուքացրում էին այդ նպատակի նկատ ու կացը։

Նախապես վաստակությունը հանդիսանում էր ժառանգվոր, ազատ մի ակտ, բայց հետո պետությունը սկսում է կարգավորել վաստակների հարաբերությունները, դրա համար ստեղծելով վորոշ իրավական նորմաներ։ Հետագայում, բացի այն, վոր ֆորմինգների նպատակում զինվորական վաստակները դառնում և կարոլինգյան հասարակության հիմնական կազմակերպությունը, այդ վաստակները ստանում և պարտադիր քնույթ։ Կարլոս Մեծի դատը (Կարլոս Մեծի քոռը) տրգնն 877 թ. հրահանգում է, վոր մեր քաղավորության մեջ յուրաքանչյուր ազատ մարդ հանած չի մի սննյորի, ում վոր կուզենա, հանձին ժող, կամ հանձնա մեր վաստակներին։

Այդպիսի պարտադիր վաստակների հետևանքով արդեն նկատվում է ֆեոդալական յերարխիան՝ քաղավորից կախում ունեն նրա անմիջական վաստակները՝ քաղավորության մագնատները, վնջիննների սրանց վաստակները և այլն, ընդհուպ մինչև ինչ ու ժանր քնակիչները՝ ստորին տիպի վաստակները, վորոնցից կախում ունեն արդեն միայն հորս գյուղացիները՝ նրանց հոգակալները։ Դուրանում է մի ֆեոդալական տնտեսություն, վորը հանդիսանում է տիրապետող դասակարգի քաղաքական կազմա-

կերպությունը՝ իր կոլեկտիվ իշխանությունը ճոքա քննչության նկատմամբ ապահովելու համար (Փիոդալական կերպարվեստի մասին ավելի մանրամասնորեն տես VIII գլխում)։

Դատական իշխանություն

Այդ իշխանությունն իրականացնելու անձնական որոշումը տեղերում հանդիսանում էր կարոլինգյան իմմունիտետը։ Մերովինգյան պետության կողմից շնորհված հատուկ արտոնություններից կարոլինգյան իմմունիտետը գոնե մասամբ պետական կառավարման մի մասն էին, իմմունիտետը գոնե մասամբ մի յուրատեսակ պետական չինովնիկ, որը պատասխանատու է իմմունիտետի տերիտորիայի վրա ապրող բնակչության համար։ Նա պարտավորվում է այդ բնակչության կանչել գատական ժողովներին (privatae audientiae), որոնք հանդիսանում են ստորին քնատանգիայի գատարաններ, անձամբ դատաստանելով այդտեղ, կամ այդ հանձնաբարելով իր պաշտոնատար անձանց (iudices privati), փոխարեն (advocati)։ Այդպիսի մասնավոր պաշտոնատար անձինք արդեն Կարլոս Մեծի ենթակայության տակ են կոմսի և ժողովրդի ժառանգությամբ, այսինքն՝ դիտվում են որպես յուրատեսակ պետական չինովնիկներ։ Մյուս կողմից, իմմունիտետատիրին ոչ միայն պատասխանատու է արդարադատության համար և ավելի ծանր քրեական հանցագործությունների հանցապարտներին կոմսի գատարանին ներկայացնելու համար, և այդ գործին անփույթ վերաբերմունք ցույց տալու դեպքում քաղավորական պատվիրակը (missus dominicus) իր շքախմբով կարող է բնակվել իմմունիտետի ժառ և ապրել նրա հաշվին այնքան ժամանակ, քանի դեռ վերջինս չի կատարել իր, որպես իմմունիտետի ֆունկցիաները, այժմ արդեն պետական ֆունկցիաները։

Այսպիսով, իմմունիտետ՝ խոշոր հողատիրոջ մասնավոր իշխանությունը պետական բնույթ է ստանում, իսկ նրա կալվածքը վեր է ածվում մի յուրատեսակ կալվածք-պետության, ֆեոդալական հասարակության հիմնական բջիջի։

Ագրարային հարաբերությունների զարգացումը Գալլիայի հարավում VI–IX դդ.

Խոշոր հողատիրության տարածումը Գալլիոյի հարավային նահանգներում կատարվում էր VI–IX դարերում ագրարային ստրկատիրական ձևավորության մեջ ժամանակի ընդհանուր բարձրացման հիման վրա։ Այդ ժամանակի մի շարք մարզերում նկատվում է արդեն կիրկզալության սիստեմի և հողագործի փոխարեն չետագալության սիստեմի զարգացումը, ընդգծում Գալլիայի կենտրոնական մաս-

գերում և հարթվում ամենի և ամենի չի տարածվում բարձրաբնակ հացահատիկների՝ ցորենի և կարմրահատ ցորենի մշակությունը, մինչդեռ հյուսիսում և արևմուտքում՝ Գերմանիայում գերակշռում է գնեան հանդերի և գարու մշակությունը։ Ամայվում և անտառների մաքրումը վարելահողերի համար։ Ամենի և ամենի չին տարածվում այգինները ու բանջարանոցային մշակություններըը, ինչպես նաև խաղողագործությունը։ Անհնդագործական ծառայությունների կապակցությամբ զարգանում և ձիաբուծությունը, վորն իր հերթին պահանջում և մարգագետինների զարգացում։ Սկսվում և առանձին մաքրերում ծավալվել նաև վոչխարաբուծությունը, իսկ բրդեղենի արտադրությունը ֆրիզների մոտ զգալի զարգացում և առանում (նաբբ մահուդներ)։ Գյուղատնտեսության մեջ նկատվող վերելքը արտահայտվում և նաև անտիկ աշխարհի ագրոտեխնիկական դրականությունն նկատմամբ հետաքրքրության մեջ. Կարոլինգների հոդվածում նորից սկսում են արտագրել Կոլումելլի, Պալլադիոսի, Պլինիոսի արտհատանները։ Հատկանշական և նաև այն, վոր հենց կարոլինգների հոդվածին են վերաբերում կալվածքների, գլխավորապես վանքային, մի շարք ցուցակները, ինչպես նաև կերևան են գալիս ամեն անտեսությունների վերաբերյալ հրահանգներ, վորոնց, սրինակ կարող են ծառայել՝ վիլլաների մասին Կապիտուլյարը (Capitulare de villis), վորը վերագրվում և Կարլոս Մեծին, և ամբ կարգիսական վանահայր Ադալարդի առատատները։

Հատոր հոգատարության կազմակերպումը

Քաղաք հոգատարության այդ ժամանակ առաջացած կառուցվածքը միատարր չեր։ Հոգատարների՝ քաղաքների, աշխարհիկ մագնատների և յեկեղեցու, ձեռքում նրին գանվում ամենագան չափերի և վորակի հողեր։ Դրանք և խոշոր կալվածքներ նրին (villae), վորոնք լինտատարած, բավականին խոշոր տերտերանք նրին, և ամենի մանր կալվածքներ, վորոնք մի քանի կալվածատերերի պատկանող ամենի խոշոր կալվածքի մի մասն նրին կազմում։ Դրանք կարող նրին լինել նաև առանձին հոգատարի տիրություններ գյուղի ներսում, մերթ վոչ մեծ կալվածքների ձեռով, մերթ առանձին գյուղական ագարակի կամ ամենի ևս մանր հողամասի ձեռով, վորոնք ցրված են մինուրյն համայնքի (մարկի) գյուղի տերիտորիայում, մյուս տեփականատերերի՝ այդ թվում նաև ազատ գյուղացիների, հողերի կողքին։ Մի ձեռքում համակենտրոնացված այդ հոգային տիրությունների բազմազանությունը տը-

տացրուած եր մինչև այդ ժամանակ ազատ գյուղի մնչ խոշոր սեփականատիրոջ արժանացման պրոցեսի գանազան առագիանները, անփականատանը, վորը աստիճանաբար իր ձեռքն եր հավաքում մինչև ավելի և ավելի մեծ քվով մանր հողամասեր, կազմակերպում եր դրանք կալվածքի մնչ, հողային սեփականությունը լրացնում եր փոխանակման ու գնումների միջոցով, և վերջապես, ամբողջ գյուղն էլ վեր և ածում հոբատային գյուղի, իր ֆեոդալական կալվածքի մի մասի։

Վերջապես, խոշոր հողային կոմպլեքսների մնչ, որպեն մշակված հողերի հետ գուգընթաց, առանձնապես քաղաքական հողատիրության կապերի մնչ, մանում եյին նաև գնում չմշակված խոշոր անտառային մասիվները, վորոնք ծառայում եյին, գլխավորապես, վորպես խոզերի արածացման վայր, անտառանյութ եյին ստանալու համար, վորն անհրաժեշտ եր անտեսության մնչ։ Այդ անտառներում արդեն տեղ-տեղ հաստատվում են նոր բնակավայրեր և հողային տարբեռնությունները ոգտագործվում են գանազան գուլտուրաների համար։

Կալվածքի մասերը

Գնենք նախ և առաջ խոշոր կալվածքի կառուցվածքը։ Կարոլինգների նպատակից մնչ են հասել կալվածքների առանձին լուսաբանները, այսպես կոչված պոլիպտիկները. դրանցից ավելի ևս հայտնի չն Փարիզի շրջակայքում գանվող Սեն-Ժերմենյան վանքի պոլիպտիկը։ Այդ լուսաբանների որինակով կռնկրետ պատկերվում և կալվածքի կառուցվածքը Կարոլինգների նպատակում։

Կարոլինգների նպատակի խոշոր կալվածքը, մերովինգյան կալվածքի նման, բաղկացած եր յերկու հիմնական մասից՝ տնբռնական գաստակներից՝ տնբռնական հողից, և հոբատային գյուղից՝ կախյալ գյուղացիության հողատվություններով։

Տնբռնական հողը

Կալվածքի տնբռնական մասը (mansus dominicus, mmsus indominicatus, terra salica, terra dominica) բաղկացած եր տնբռնական գաստակներից՝ տնով ու տնտեսության չենքերով։ Սրանց մնչ գանվում եյին հորթ արհեստավորների՝ ոգամարգկանց արհեստանոցները և կանանց արհեստանոցները (gynecea), վորոնք տեղի կալվածքում մշակում եյին գյուղատնտեսության արդյունքները։ Տնբռնական գաստակներին պատկանում եյին մեկ կամ մի քանի ջրաղացներ, ընչպես նաև կալվածքային յենթակայությունները, վորը հանդիսանում եր կալվածատիրոջ ժամանավոր անփա-

կանանց կյանքը, կալվածքը բաժանելու գնացած նրա առանձին ունեցվածքների ու սիրում էլին չկնճռեցնում համապատասխան մասերին։ Դատաստիկըմբին էլին հարում պարտքերը, բանջարանոցները և լքբրնեն խոզերի ոչխինները։ Ներսնական անասնապահության և քաշնանացնելության բազմացվում էլին անասուններ և ընտանի թռչուններ։

Դատաստիկըմբից էլին կախված տերունական հողի գանազան հոգսակատարները, որոնք ցրված էլին մեծ մասամբ կախյալ հողակալների հոգամասերի մեջև,—վարելահողերը, խոզերի ոչխինները, մարգագետինները,—ինչպես նաև անտառների ու անմշակ քաղնվող մյուս հանգակների հետ տարաբաժանությունը, որոնք ապատպրեվում էլին տրոտավարների և կալվածքի ամբողջ բնակչության անհատական կարիքների համար։ Միջնվան հողերի այպիսի չերեսպոլոսիցայան (чересполосица) պայմաններում տիրապետում էր հարկադիր ցանքաշրջանառությունը։ Ընտանինները արածացվում էլին ցեխերում։

Ներսնական հողը մշակվում էր մասամբ կալվածքային տարածների (provendarii, mancipia non casata) աշխատանքով, բայց գլխավորապես կախյալ գյուղացիության կողով, որը աշխատում էր իր իվենտարով։ Շատ հազվադեպ էր պատահում, որ կալվածատերը ոչոմնի վարձու աշխատանքից։

Գյուղացիների հողաբաժինները

Գյուղացիական հողը բաժանված էր հողաբաժիններն (mansus, hoba), կամ հուֆերի, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր գյուղական բանից՝ տնով ու անտառակրանը կից շինքերով, լքբրնեն հարակից բանջարանոցով կամ խոզերի ոչխով, և առանձին վարելահողերի կտորներից, խոզերի ոչխար և մարգագետնից, որոնք ցրված էլին կալվածքի տերիտորիայում մյուս գյուղացիների և կալվածատիրոջ հոգամասերի հետ մեջ-ընդ-մեջ։ Բացի այդ, յուրաքանչյուր գյուղացի իրավունք ուներ օգտվելու համայնական արոտատեղերից և անտառից։ Այսպիսով խոշոր հողատիրության առաջից հետո էլ համայնք-մարկը, իր հարկադիր ցանքաշրջանառությամբ և մի շարք հանգակների համայնական օգտագործմամբ չէր չքացել, այլ վեր էր ածվել կախյալ գյուղացիների էքսպլուատացիայի, գյուղացիներ, որոնք գյուղական համայնքներում վոլոշում էլին իրենց անհատական գործերը, ընդվորում պարտադիր ցանքաշրջանառության տիրապետման շնորհիվ պահք և այդպիսի համայնք-մարկի անհատական կարգ ու կանոնին չնչաբաժվելը նաև ինքը՝ կալվածատերը։

Այդպիսի գյուղացիական հողաբաժիններէ չափերը չափազանց տարբեր էին, վարելահողի կամ այգու շատ փոքրիկ կտորից իր փոքրիկ խրճիթով մինչև խոշոր գյուղացիական հողաբաժինը 15 հեկտար տարածություն ուներ։ Շատ դեպքերում այդպիսի խոշոր հողաբաժինների վրա ապրում էին մի քանի գյուղացիական ընտանիքներ։ Դա առաջին հերթին Ֆրանկական հասարակության մեջ գերակշռող մեծ գյուղացիական ընտանիքի արտահայտությունն էր։ Այդ ընտանիքի հետքերը Ֆրանկիայում անգամ պահպանվել էին ընդհուպ մինչև 18-րդ դարը։ Սակայն հյուսիսում, Ֆրանկական հիմնական մարզերում, գյուղացիական հողաբաժիններէ ամենից խոշոր էին, քան Ֆրանկիայի հարավում և կենտրոնում, և ունեին հատուկատուկ չափեր, գոնե մեկ առանձին կալվածքի սահմաններում։ Այդպիսի հողաբաժնի սովորական չափը հյուսիսում 12 բունուարի էր (մոտավորապես 15 հեկտար)։ Ըստ յերևույթին այստեղ, հյուսիսում, ամենից յերկար էր պահպանվում նաև մեծ գյուղացիական ընտանիքը։

Կախյալ գյուղացիության կատեգորիաները

Տարբեր էր կարոլինգների ապրանում նաև հողին նստեցրած (mansuarii) կախյալ գյուղացիության իրավական (դասային) դրությունը։ Նրա հիմնական խմբերն էին կլոններէը (coloni, ingenui), լիտերը (lidi) և ստրկերը (servi casati)։ Դրանց մեջ մեծ գյուղացիության հիմնական մասսան կլոններն էին կազմում։ Որինակ Մեծ-Ժերմենյան, վանքերի հողերում, որոնք գլխավորապես տարածված էին Փարիզի շրջակայքում, կախյալ գյուղացիության 2788 ընտանիքից 2080-ը կլոններ էին։

Կլոններէը

Կլոններէն ի տարբերություն ստրուկներից (servi, mancipia) համարվում էին ազատ մարդիկ (ingenui)։ Սակայն նրանք անկախ մարդիկ չէին։ Կլոնն իրավունք չուներ հեռանալու իր հողաբաժնից. այս դեպքում նրան հետապնդում էին և հետ էին վերադարձնում բռնի կերպով, կամ դատարանի վճռով։ Կլոնը, հետևապես, գտնվում էր իր կալվածատիրոջից հողային կախման մեջ, բայց այն հողը, որ մշակում էր, ժառանգաբար էր սեփականում։ Բայց շատ հաճախ կլոններէը ընկնում էին կալվածատիրոջից անձնական կախման մեջ, գտնվելով նրա *ժողովրդիկը* (homines), կամ *անձնավորվելով* նրան և տանելով նրա հովանավորության տակ (mundium)։

Ծառայողները

Մարդկանց, ինչպես ունք տեսանք, յերկու կատեգորիայի մեջ՝ կալվածքային ստրուկներ, վորոնք պարտկան մեջ տեսնում կալվածատիրոջ անիկ և հոգաբաժիններ չունեցին (mancipia non casata provendarii), և հոգին ամրացված ստրուկներ (servi casati). Ծնքն առաջիններդ գնում հանգիստանում մեջ, սեփականության ստրկա և գնվում մեջ, ընտանեքվում և ժառանգաբար կատկվում, իսկ նրանց գույքը (peculium) սիրոջ սեփականությունն էր համարվում, ապա հոգաբաժին ունեցող անբվերը համարվում մեջ տրվեն հոգին ամրացվածներ և չկրկին կարող վաճառվել տանից հոգի, վորովհետև կապված մեջ նրա հետ ժառանգական կապերով։

Ազատ արնակիցները

Իրավական տեսակետից Ֆրանկական հասարակության մեջ մեծ քաղաքացիություն մեջ ներկայացնում ազատ արնակիցները։ Լիակատար ազատություն ունեցին այն ազատարնակիցները, վորոնք կոչվում մեջ denariales և cives romani։ Դրանցից առաջինները ազատ մեջ արնակիցում քաղաքացի (կայսեր) ներկայությամբ, քան վորում ազատման սիմվոլն էր հանգիստանում այն, վոր տերը ազատ արնակցվող ստրուկի ձեռքին խփելով դրամ էր քացնում (գահնկան—zenapra). ակտը վավերացվում էր քահանայական արտոնագրով. այդպիսի ազատարնակիցը հետագայում անսահման ազատություն էր վայելում։ Նման վիճակ ունեցին նաև cives romani (հռոմեական իրավունքով նախապես ազատարնակիցները), վորոնք իրենց ազատությունը հատատուց հատուկ արտոնագիր մեջ ստանում, կերբեմն չնչին գումարով։

Ազատ արնակիցների ճնացած կատեգորիաները գոնվում մեջ աշխարհիկ, գամ հոգևորական այս գամ այն անձնավորության հովանավորության տակ, գրավելով կոլոնների և տերվի մինչև գրությունը և, նրանց նման, ժառանգական ստրատարժան իրավունքով հոգաբաժիններ մեջ տանում։

Հոգաբաժինների տեսակները

Հոգաբաժինների գաղափարը գրությանը համապատասխան, հոգաբաժիններն էլ տանում մեջ հատուկ անուններ՝ ազատ, լիտական, ստրկական մանանք (mansi ingenuiles, mansi lidiles և mansi serviles), քանի ժամանակը ընթացքում այդ մանանքի հոգաբաժինների գրությունն էլ կարող էր փոխվել։ Սեն-Ժերմենյան վանքի հոգեբուժ 9-րդ դարում հաշվվում մեջ 1490 ազատ մանանք՝ 191 ստրկական և 25 լիտական։ Մանանք կոչվող այդ հոգաբաժ-

քյոնների մասին, գոյություն ուներ նաև մեծ թվով, մեծ մասամբ շատ փոքր չափերի, այսպես կոչված hospitia-ների և մանավանդ հիմնական սխտեմի մեջ չմտած հոգևոր հյուրանոցների մի փոքր կատեգորիա. այդ հոգևոր հյուրանոցները չէին կրում, ըստ բնության, ժառանգական բնույթ և հաճախ չնվող մարդկանցով էին գրավվում (hospites).

Ազատ հոգևորականները

Ընդհանուր, բուն կալվածքի հորա բնակչությունից բացի, խոշոր հոգևորը, իմմունիտետ հոգևորում նստած էին լինում նաև ուրիշ անկախ ազատ տարրեր (liberi homines, homines franci), իսկ մերթ էլ ուրիշ կալվածատերերի հորտեր. Մանավանդ խոշոր հողատիրական հողերի հոգևորականների հիմնական մասսան կազմում էին հորտերը, գլխավորապես կոլոններըը, քիչ հյուսիսում, բուն ֆրանկական բնակչությունն մտրգներում, գեռևս 9-րդ դարում ղեռևս ամբողջ նր հասնում նաև սերվաժը։

Կախյալ գյուղացիության պատասխանատվությունը

Կալվածատիրական հողերի այդ բազմազան հոգևորականները պարտավոր էին կատարել զանազան պարտականություններ, որոնց էին կրում և բանիս վճարում։ Բանիան ամենատարած առանձնապես մեծ եր լինում անցվերի ժամ, երբոնք մի շարք գեպքերում պարտավոր էին կալվածքի տերունական մասում աշխատել շաբաթը չորս որ (մեծացած մասն աշխատելով իրենց համար), քիչ անգամներ ավելի մանր բացառում էին հողին աշխատանքի ավելի ծանր պայմաններով հատուտ կալվածատիրոջ՝ վճարքան նրանց հրամայելուն, առանց ժամանակի սահմանափակման։ Կոլոններըը նույնպես պարտավոր էին շաբաթը չորս-չորս որ աշխատել իրրև կոս, բայց կոլոնների համար կոսի ամենատարած ձևը կոպարային կոսն էր, այսինքն՝ հատուտ կալվածատիրոջ վարուցանքի տարածությամբ վարելահող կամ խոպոպի այգի մշակելը և այնտեղից բերք հավաքելը, բնականոխադրական պարտականությունի կատարումը, փայտ կտրելը և այլն, որոնք խիստ հնդպով վարչված են վարդրեր։

Բացի կոսից, կալվածատիրական հոգևորականները պարտավոր էին նաև բանիս վճարել, մեծ մասամբ նատուրալ ձևով։ Այդ բանիան կազմում էին հացահատիկը կամ այլուրը, գինին, գարեջուրը, փորոչ քվով հավ ու ձու, չերքեմն խոճկորներ կամ վոչխարներ փորոչ քանակությունով։ Ամենի սակավ գեպքերում բանիան գրամի ձևով եր վճարվում, բնև մարզպետության բանիան (capaticum), որը գանձվում եր անձնապես կախյալ բնակչությա-

նից, ամբողջապես պատահական էր դրամի ձևով (4 կամ 2 դահեկան)։ Կալվածքի կլոր քանակությունը նույնպես հատուկ պատասխան էր կրում, կալվածատիրոջ համար քաշվան կամ բրդյա կտորներ էր գործում։ Կալվածքի քանակությունը հատուկ բանկա էր տալիս տերտերական անտառից կամ պատահական օգտվելու համար։

Այդպիսին էին կալվածատիրական հողերի հորատային հողակալությունները։ Մահացու բացի դրանից, խոշոր հողատերերի հպերի մի մասը տրվում էր ավելի պատռնեալ հողակալությունների և բնաեղիցիումների ձևով, որոնց քիվը առավել ևս հզոր մագնատների ժոռ թավականաչափ մեծ էր։ Բայց շատ էին նաև այն հպերը, որոնք հատկացվում էին հոգևոր հողակալներին։ Ըրքինակ՝ կարոլինգների նպաստում միայն փոքր վանքերը տրում էին 300—300 գյուղացիական ժանտերի, մինչեն մեծության վանքերը՝ 1—2 հազար, իսկ ամենախոշոր վանքերի կալվածքը հասնում էր 8 և ավելի այդպիսի մանտերի։

Կարոլինգների նպաստում հորատ, կամ կախյալ այդ ամբողջ մասսայի պարտավորությունները բավականին մեծ էին, կարգավորվում էին որպեսզի սովորությամբ, իսկ հաճախ գրանցվում էին նույնիսկ հատուկ գրամատյաններում (պոլիպտիկներում), որոնց մի մասը պահպանվել են մինչև մեր ժամանակները։ Պարտավորի ամեն մի բարձրացում հաստատվում էր որպես անօրինական։ Բայց պարտավորների այդ ստաբիլիզացիան պայմանավորված էր իհարկե գոտակարգային պայքարով, որի միայն առանձին եպիզոդներն են իրենց մասին հասուկաւոր հնարքեր թողել մեր աղբյուրներում։

Դյուդացիների ազատամարտությունները

Նախ և առաջ կարոլինգյան կապիտուլյարները լիքն են փախստականների, քոփտոալերների և ըրքմոլինների մասին հաղորդումներով, այդ հաղորդումները պատմիրում են փախստական ճորտերին վերադարձնել իրենց տերերին։ Բայց մի շարք դեպքերում ևնք դիտենք իսկական ապստամբություններ մասին ևս։ Կարլոս Մենք գաժանորեն ճնշեց Ակվիտի չհնազանդ Մնկա գյուղի բնակչության մի այդպիսի ապստամբությունը։ Այդ բնակչությունը ապստամբել էր դեռևս առաջ էլ Մերովինգների նպաստում, Քլոդվիգ Քաջավորի ժամանակներից Ռեմիգիոս եպիսկոպոսի արաջ, ուստի և մեր ազբյուրը Մնկա գյուղի բնակիչներին անվանում է էլ սկզբանե ապստամբներ և խռովարար-

Ներս (semper rebelles et seditiosi). Ապստամբները սպանել էին կառավարչին, ուստի նրանց նկատմամբ դաժան պատասխան տնօրեն նախաձեռնողները մահապատժի չենթարկվեցին, իսկ Ջաքարիներին պատպարտվեցին առնավետ աքսորի։ Մայնցի էպիսկոպոսության հոգևորի այդպիսի համաձայնությունները ընկել են 848 և 869 թ. թ.։

Լյուդովիկոս բարեպաշտը 821 թ. կապիտուլյարի մեջ խոսում է այն ապօրինի գավազրություններն և միություններն մասին, որոնք կազմակերպել էին հոգևորները Իլանգրիայում, և հետագայում անգորրության հնարավոր խախտման համար տերերին և պատասխանատու դարձնում վերջապես մեծ չափերի հասած կախյալ գյուղացիության ապստամբությունը Ակվտանիայում 841—842 թ. թ. Լյուդովիկոս Բարեպաշտի որդիների ներկայացուցչության ժամանակ, Իրանիական ազդեցիկ ազնվականության կողմից հոգևորված ազատանական գյուղացիությունը ապստամբեց իր տերերի և նոր Ֆրանկական ֆեոդալական կարգերի դեմ. գյուղացիները, որոնք կոչվում էին տասնյակներ (հին գերմաներեն բառ է, որ նշանակում է գոգանի միություն), արտաքսեցին տերերին և սկսեցին տալ հին կարգերը։ Այս ապստամբությունը Լյուդովիկոս Գերմանացին մեծ դժվարությամբ միայն ճնշեց։ Վերջապես Ֆեոդալական շահագրգռման դեմ բողոքելու մի յուրօրինակ ձև էր հանդիսանում գյուղացիության ոգևորությունը հոգևորականների, որոնք սկսում են 9-րդ դարի սկզբից ավելուկ Ֆրանկական պետության ծովափնյա մարզերը։ Տարեգրությունները այդ բանի համար անարգում են հոգևորներին, նրանց համարելով տարբարություն ու խաղապուլյունը առողներ։ Տարեգրությունների խոսքերով, հոգևորականներից տեղական բնակչությունը տարբերվում էր միայն նրանով, որ ձիով կամ նավ էր նստում կենդանու և վանքերի դեմ կատարվող բռնությունների նկատմամբ։ Այսպիսով կարոլինգների հոգևորական հոգևորականության կազմությունը անցյալ պայմանավորվում էր այդ անապատ մասնաների սպառնալիքով։

Ներսպարության ճնշումը բնակչության

Կարոլինգյան կավածքում արտադրությունը հասարակ բնույթ ուներ. տերունական տնտեսությունը չափազանց ընդարձակ գոտեմարտի մասնակատարությունը, ինչպիսին նկատում էր Քաղաքների դեմ կամ վանքի գոտեմարտը, նրա գլխավոր ջանքերն էր հանգի-

առնում։ Հատկանշական է, որ ինքը Կարլոս Մեծը մինչեռոմում էր անտեսության կառավարման մանրուքներին։ Քաղաքական տրքունիքը պարբերաբար մի կալվածքից մյուսն էր տեղափոխվում, պահանջելով յուրաքանչյուրում պաշարներ պատրաստել։ Արհեստը գնում էր իր բաժանվել պյուզատնտեսությունից և հանուն նրա պրպտվում էր հորատային մանանեխի բնակչության ինքը, ինքնին առանձին արհեստավորներ ապրում էին պատսպարված ագարակներով մոտ մեծ կալվածատիրոջը, այլև կալվածքի ճառագած բնակչության կարիքները։ Վաճառքի էին հանվում արտադրության մեջ եղած ավելցուկները, որոնք պատահական չէին գործածվում։ Այնուամենայնիվ Կարոլինգների հզորության առևտուրը մոտ չափով աշխուժանում և Զարգանում է տեղական շուկաների (mercata publica) ցանցը։ Գիպինի 750 թ. արտոնագրով հիմնադրվում է Փարիզի մոտ ս. Դիոնիսիոսի առևտրավաճառը, որը 4 շաբաթ էր տևվում, եվրոպական հնաբավորությունն արվում Իսպանիայի, Գրավանի, Լոմբարդիայի և մյուս մարզերի վաճառականներին հավաքվել այնտեղ։ Աշխուժանում է նաև արտաքին առևտուրը, որի համար սահմանում հիմնվում են մաքսատներ. ծավալվում են առևտրական կապերը Բրնտենիայի և Նորմանդիայի Արեմուտքի հետ։ Սահմանվում է չափ ու կշիռների կարգավորում (регламентация) մտցվում է դրամական նոր սիստեմ։ Գիպինի ժամանակվանից կեղծ վոսկե դրամի փոխարեն շրջանառության մեջ մտցվում է արծաթը, և դրամահատումը նորից քաղաքական մենաշնորհ է դառնում, մի բան, որ վերացվել էր Մերովինգների ժամանակ։

Կարոլինգների բնագրական կարգադրությունը հանդիսանում էր ամենաբազմազան ցեղային կազմավորումների բարդ միավորում, որոնք մինչ այդ տարբերվում էին նաև իրենց հասարակական զարգացման մակարդակով։ Նրանք բոլորը ֆեոդալիզացիայի պրոցեսի զանազան աստիճաններ էին ներկայացնում։ Այդ ժամանակ, երբ Ներսարքան հին ֆեոդալական կազմակերպությունը, քողարկ հզորացրած ու կալվածքի զարգացումով, վերջին հատարակական կարգի հիմք, ամառագիտան մեջ առաջ հանվեց և գալիս ֆեոդալիզացիայի անհատնից վորպես ամենի յերիտասարդ մի տերիտորիա, մանր ու մինչև հզորացրած և ազատ գյուղ-մարդի գնում պարզ պահպանության համար. վերջապես այնպիսի մարզերը, ինչպես Սաքսո-

Կարոլինգների տարածքում կարգերի պատկերի նիմերը

Նման է, նկարագրում էին ֆեոդալականացման այդ պրոցեսի սկզբնական առաջին, երբ քայքայվում էին հին ասիական ընտանեքրությունները, կազմավորվում էին գաստակարգերը, և մինչև այդ գոնե ազատ համայնքի գյուղացիությանը ճորտացնում էր նոր կազմավորվող ֆեոդալ-կալվածատերերի գաստակարգը։

Այդ կարգագրության կայսրության կազմավորման պրոցեսը իր հիմքում թափանցում էր ֆեոդալ-կալվածատերերի գաստակարգի և ամենից առաջ այդ գաստակարգի այն շերտի շահերը, որը հանդիսանում էր կարգագրության պետական իշխանության նեցուկը, մանր ու միջակ հողատերերի, քաղաքացիական վաստակներ՝ բնակիչների շահերը, որոնք ուժեղ կենտրոնական իշխանության կարիք էին զգում։ Միապետն ներմուծական քաղաքականությունը պետք է բավարարեր այդ սոցիալական շերտի հոգի և նրան հատկացվող հողի մշակման համար անհրաժեշտ բանվորական ձեռքերի պահանջը։ Ուստի Քրանկական նվաճումը, որ նա հատկապես Մաքսանիայում, ուղեկցվում էր նաև հողերի ընդարձակ բռնագրավումներով, որոնց վրա անցավորվում էին ֆրանկական վաստակները։ Այդ կապված էր նաև տնտեսական բնակչության տեղահանման և նրան ֆրանկական պետության խորքերում տեղավորման հետ։ Մյուս կողմից, ֆրանկական նվաճումը կապակցվում էր սովորաբար նաև հպատակեցված ժողովուրդի ֆրանկական վարչական կազմակերպության մտցնելու և ֆրանկական ազգինիստրատորների խնկական կարգադրի հետ։ Այդպես էր օրինակ, Պիպին Քաղավորի վորոշ կատավարության կազմակերպման ժամանակ՝ Ռատիսբոնում 782 թվին, երբ ֆրանկական ագենտատոմիկների չափազանց մեծ քիվ էր ուղարկվել սկսած՝ վարչական պաշտոններ վարելու համար, այնպես վոր քաղաքական պայքարում գրգռվում էր նույնիսկ վորոշ ճգնաժամ, վորը կապված էր պատրաստված ժողովրդի պակասության հետ։

Ֆրանկական նվաճումը հիմնականում նպաստում էր նվաճված ժողովրդում ֆեոդալականացման պրոցեսի արագացմանը։ Ֆրանկական ագենտատրացիայի և բնակչության, վասալիտետային իմունիտետի ինստիտուտները մտցնելուց բացի, ֆեոդալականացմանը նպաստում էր նաև բնակչության քրիստոնյա գործիները ու միաստիական եկեղեցական կազմակերպության մտցնելը։ Ֆրանկական միաստիական կազմակերպության մեջ տիրապետող քրիստոնեական պաշտամունքը և եկեղեցական կազմակերպությունը, վորին գլխավորում էր, ընդհանուր ագենտատրացիայի կազմակերպության,

նման, կային արքունիքը, դուրս են մղում անգլական հնքիանասական պատասխանատուները, վորոնք քնիկների ցեղական անկախության խորհրդանիշն էին համարվում։ Ընդհիպոցիայի՝ միապետական ոգով պրոցեսին չէր հակասում առանձին մարզերում ցեղական իրավունքի պահպանումը, նույնիսկ նրա կոդիֆիկացիան (օրենքների համակարգումը)։ Կարոլինգների հարկայում։ Այդ անգի ունեցավ Մաքսոնիայում, Քյուբինգիայում, Ծրիզիայում, մասամբ Բավարիայում (Մաքսոնական, Քյուբինգական, Ծրիզական օրենսդրքերը, Բավարական օրենսդրքի նոր խմբագրությունը)։ Այդ ցեղական իրավունքն արտացոլում էր արդեն այդ մարզերում գիտակցական հարաբերությունների պարզացման ընդհանուր պրոցեսը։

Քրանկական նվաճման այդպիսի բնույթը պայմանավորում էր հպատակեցված մարզերի առանձին տարբեր վերաբերմունքը։ Գերանկական սեյրպետությանն ենթատամբ։ Լանգոբարդական թագավորության մեջ ն՛Բավարիայում անգլական ավագանին համակրում էր Քրանկական նվաճմանը, վորով և պայմանավորված էր նաև Դեզիդերիոս թագավորի և Քասսիրոն հերցոգի պարտությունը։ Մաքսոնիայում անգլական ավագանին չուստով գավառանում և ժողովրդական մասսաներին և անցնում է Քրանկական թագավորի կողմը, մասնակցելով նոր ադմինիստրացիայի կազմակերպմանը, վորն ուժեզացնում է Քնոպալականացվող ավատական իշխանությունը։ Իսկ Քյուբինգիայում և Ծրիզիայում հին արտոնությունները կորցնելու չնչին վտանգը ենթ ենթ մասին է անգլական ցեղական ավագանուն ևս մասնակցել ապստամբություններին, որինակ՝ 786 թվին Քյուբինգիայում, վորտեղ իսկական գավառապետություն կազմելու համար, վորին չնչին արտոնություններ և սպանել։ Մինչև այդ ժամանակ Քրանկական նվաճումը ազատում էր ցեղական ավագանուն հարկադրանքից։ Ընդհանրապես ասած, նվաճումը ոչնչացնում էր ցեղական ավագանու ինքնուրույնությունը, բայց ոչ ցեղական ավագանին։

Կարոլինգների Քնոպալական բնույթ

Այս հանգամանքով առնչված պետական մեքենայությունը կենտրոնացնում է կրում։ Այս կենտրոնացումն ըստ իր էության արդեն գտա Քնոպալական հատատատություն էր։ Հասկանալական և

այդ տեսակներից այն յերջումը, վոր 802 թվին տրվեց Կարլոսին՝ վորպես կայսեր. տիեզերք թոռատցվում և տիեզերական հավատարմության պահպանում, էլինչպիսին մարդը (homo) իր տիրոջն և պարտավորն այլ կերպ ասած, կայսրության հպատակի հավատարմությունը համաձվում և իր սեռնյորի հետ վասալի հավատարմությանը. Վասալի և սեռնյորի հարաբերությունները գտնում են այժմ այնքան տարբեռված և տիպիկ, վոր պետական հարաբերություններն էլ մտածվում են վասալական հարաբերությունների ձևով։ Սրա հետ մեկտեղ վասալիտետի հարկադրականության զարգացման հետ մեկտեղ, յուրաքանչյուրի համար ստեղծվում է իր անմիջական սեռնյորին և կայսեր հպատակվելու յերկակիություն, ընդվորում յերկուսին էլ հավատարմության յերդում է տրվում։

Ուստի ֆեոդալական այդ իրականության հետ լրիվ չափով հակադրության մեջ է գտնվում Կարոլինգյան նպատակի իդեալը, վորը ձգտում է իր գեմս վերականգնված կայսրության յերազին տեսնել ուշ հռոմեական նպատակի հին պետությունը՝ իր քնակրատիկ բնույթով։ Կայսրը ճանաչվում է վոչ մեկին վորպես յենթադնող պետ, վորը նշանակում և փոխում է յեպիսկոպոսներին ու վանահայրերին՝ ինչպես իր ժառավարիչներին և ավատատերերին, այլ նաև, վորպես մեկնորդ՝ յերկնային ատեաու և նրա կայսրության հպատակների մեջև յերկրում։

Ահա թե Կարլոսի 802 թ. կապիտուլյարը ինչպես և պատկերում կայսրին ամեն յերջման նշանակությունը՝ սենյ քոչորին ներշնչվի, յուրաքանչյուրին ըստ իր հասկացողության, քե ինչ մեծ նշանակություն ունի այս յերդումը և ինչ պարտականություններ և նա գնում,—վոչ մեկին, ինչպես չատերն են մեկնում այժմ ժառանում պահպանել հավատարմության պարտականության քաղավոր-կայսեր նկատմամբ, քուլլ չատերով վոչ մի քննական մոտքը նրա քաղավորության, չդգնելով հավատարմությանը խախտողին և չպաշտպանելով նրան,—այլ և ահա թե ինչպիսի նշանակություն, ունի այս յերդումը,—և քոչ քոչորին այս հարցնի լինի՝ նախ և առաջ, յուրաքանչյուրն անձամբ պարտավոր և ծառայել ատեաուն՝ նրա կամաց համապատասխան և իր քառանման համաձայն, ըստ իր հասկացողության և իր ուժերի, վորովհետև քաղավոր-կայսրը չի կարող յուրաքանչյուրի մասին առանձին հոգ տանել և տվորևցնել նրան... Ցնվ քոչ վոչ վոք չկանգնեցնի վիրավորել ատեաու յենթադնության, այրերներին, վորքերին, կամ

ստորականներին և ուժով կամ խաբկությամբ խլել նրանցից նրանց ստացվածքը, վորովհետև ինքը քաղավոր-կայսրն և նրանց պաշտպանն ու հովանավորը՝ տեր-աստծուց և նրա սրբերից հետո։

Ամեն կայսերական այս խրատի առաջին մասում չեղյալ ըժռնվում և իրեն գուտ ֆեոդալական հասկացողություն (հնազանդություն), ապա չեղչերդ մասում արդեն գրվում են ինդիրներ վորոնք գլխի չափով հակասում են ծնող ֆեոդալիզմի շահերին, վորի հաջողություններք հենց հիմնվում են հատարակության, քուչ տարբերի հորտուցման, բանության և խաբկության չար կիրառման վրա։ Ուստի չէին կարող վորևե իրական նեղդործություն ունենալ նաև չքավորների (pauperes) հարստահարումների հանախակի արգելումներք կապիտուլյարներում, հարստահարողների, վոր չարները գործադրում էին ֆրանկական պետության ուժով մարդին։ Ամեն այս նեղքին հակասություն հաստատ և կարոլինգների վոչ քաղաքականության։

Հենարանական խոխոնության մանանախատոր ուժեղացումը նրա համար բաղաքականություն

Ֆեոդալական իշխանություն կարոլինգների կողմից գրավելու հետ մեկտեղ անգրում իրեն տերի յև ունենում ծավալուն պետական նշանակություն։ Հոգուտ մեկի իշխանության ուժեղացումը՝ հոգուտ մեկի և մանր հողատերերի շերտի, շատ հաճախ քաղաքական բնակչիչների չահերի, վորոնց ծառայի նրին ուժով կենտրոնական իշխանություն։ Քաղաքական, ապա կայսերական սրբությունքը վերաին գործով պետական կյանքի կենտրոնը, վորը հոգուտ մագնատության չահերի սկսել էր տրոհվել առանձին կենտրոնների մեջ։ Կենտրոնական իշխանության հատկապես ուժեղ նեղուցը հանդիսանում էր եկեղեցին, վորի նեղիսյացուցիչները լայնորեն նեղգրավվում էին պետության կառավարման գործին։ Եկեղեցում առանձնական վերահսկիչ համար գործողության մեջ և գրվում քաղաքական կամ կայսերական պատվիրակների (missi dominici) ինստիտուտը, վորոնք տեղերը՝ գնալի ֆրանկական կայսրության առանձին մարզերն էին մեկնում քաղաքների պատվիրակ, տեղերում կերկու հոգով (հոգևորական և աշխարհիկ մարդ)։ Ուժեղացվում և քաղաքական հրամանագրերը, տրվում կոչված կապիտուլյարների պրակտիկան, վորոնք ձգտում էին իրենց կազմակերպող ազդեցությամբ ընդգրկել չափազանց պետության կյանքի բոլոր կողմերը։ Այդպիսի կապիտուլյարներ

կենտրոնական իշխանության կողմից հրատարակվում են մագնատության խորհրդով, վորը տարին չորս անգամ հավաքվում է կայսերական արքունիքում։ Ընդվորական հանգիստները փոխարկվում են այժմ մայիսին (այսպես կոչված մայիսյան դաշտեր) այն կապակցությամբ, վոր հնձելատորբ՝ նոր զինվորական կազմակերպության հիմքի շահերը պահանջում են զինվորական հավաքներն անել այն ժամանակ, յերբ խոտը արդեն բավականին աճած կլինի։ Մտցվում է զինվորական ոսկորմ, վորը զինվորական ծառայության բոլոր դյուրացությունից, վորը կանչվում էր ընդհանուր աշխարհազորի, փոխարդում է մանր ու մի քիչ հոգատարների վրա, վորոնք ընկալում էին առնվազն 3–4 մաներ, այն ինչ ավելի պակաս ունևորները միանում են խմբերի մեջ, վորոնք ընդհանուր հաշվի դիմաց մեկ սպառազին ոտքի են տալիս։ Նորից վերականգնվում է, ինչպես արդեն հիշատակվել էր, զրահատանման պետական սիստեմը։ Այդ ժամանակավորապես ուժեղացվող կենտրոնական իշխանությունը ստիպված էր հենվել միայն ավելի և ավելի ֆեոդալականացվող տեղական ընակչության վրա։ Զգալով իր շահերի համար ոտքատորմիլ վատահելիության, խմբուններին, դրանք վերածել կայսրության քաղաքական կազմակերպության մասնիններին, կայսերական իշխանությունը հենց դրանով իսկ նախապատրաստում էր հետագայում իր տեփական քայքայումը։

Կայսրության հիմնական վարչական միավորը, ինչպես նաև Մերովինգների ազգությամբ, հանդիսանում էր կոմսությունը (comitatus, pagus, gau), քաղաքների կողմից նշանակված կոմսի գլխավորությամբ, վորը վարում էր գատաստանը, ֆինանսները ու զինվորական գործը. կոմսն իր ոգին ստանում էր պետական հիմնաստանների մեկ չերրորդ մասը և սովորաբար իր ծառայության ժամանակ ստանում էր նաև հոգալին բենեֆիցիումներ, վորի դիմաց քաղաքների հատուկ վատահելին կերդում էր ատյան։ Կոմսությունն իր հերթին բաժանվում էր հարյուրապետների (centenae), կոմսերի կողմից նշանակված հարյուրապետների, կամ վիկարիների (centenarii, vicarii) գլխավորությամբ։

Կայսրության ծայրամասերում գոյություն ունեին հատուկ զինվորական մարզեր, այսպես կոչված *էմարկեր*՝ մարզպետների գլխավորությամբ (Իսպանական, Բրետոնական, Ձերմուկական, Պաննոնական կամ Բավարական, Դանիական և Սորբական)։ Մյուս ծայրամասային մարզերում, վորոնք մեծ քնքնուրույնու-

քյան կյին պահպանել, որինակ Բրնսանում և Դասկոնում (ինչպես նաև Իտալիայի վորոշ մասերում), նույնպես իրենց գոյությունը պահպանել կյին նաև ցնզական հնբցոզնները՝ ցնզի դեմոկրատական առաջնորդները։

Պետական կառավարության էնգելսիզացիան

Ֆնոդալիզացիայի պրոցեսը տեղական կառավարչության մեջ արտահայտվում էր նրանում, վոր, ժի կողմից կոմսերը, վորոնք Մերովինգների նպաստությամբ նշանակվում կյին յիրենց նուլնիսկ քաղաքորական տորուքների քվից, վեր են տեղական խոշոր հողատերերից, վորոնք ձգտում են իրենց ամբողջ պետական ապ հողերը (բնեֆիցիումները), վորոնք նրանք պարտական էին միասին ստացել ժամանակավոր ոգտագործման համար, տեղական բնակչության նկատմամբ գործադրված բռնությունների և հարստահարությունների միջոցով նրանց ձգտում են, ոգտագործելով իրենց դիրքը, ամեն չափով հողային սեփականություն կուտակել։ Նրանք ավելի և ավելի անկախ են դառնում կենտրոնական իշխանությունից, վորի հետ կապը հետզհետե հատրաքի վատանալին հարաբերությունների բնույթ և ստանում։ Համական պատասխանի ժառանգականություն հատատակը, վորը վավերացվել էր 877 թ. Կերսիական կապիտուլյարով, եվ ավելի ևս ամենազորեղ կոմսի ֆեոդալական ինքնուրույնությունը։ Ավելի վերևում մենք տեսանք, վոր սկզբում խոշոր հողատերիմունիտետի ժառանգական իշխանությունը ստացել էր շատ հատարտական-իրավական բնույթ, նման այն բանին, վոր անձնյատը նույնպես պարտադիր է գործել, ստանալով ինչ վոր հատարտական-իրավական բնույթ, ընդհակառակը, կոմսի՝ վորպես պետական գործակալի քան նյութական հատարտական-իրավական իշխանությունը շատ ստացավ անձնյատական բնույթ. կոմսը վեր է տեղում իր կոմսական սկզբունքի ժի անձնյորի, իսկ կոմսության սահատ բնակչությունը՝ նրա վասսալներից, այնպես ինչպես նա ինքն էր վերածվել քաղաքորի կամ կայսեր վասսալ, իսկ նրա պաշտոնը՝ բենեֆիցիումի, կամ ֆեոդի։ Ցնվ էլ նրանից հանձնես բազմաթիվ քաղաքորական բենեֆիցիաների ժենք անհնում կյինք սպասա սերվիտուտների առաջին սաղմերը, սպա այստեղ,—ժառանգում է Ենգելսը,—յերևում է ավելի հետագայի տերիտորիալության ունեցող իշխանների (Landesherren) տերիտորիալ սուվերենիտետի սաղմը, վորոնք առաջ կյին յենթակ մարդային կոմսերից»[1]։

[1] Маркс и Энгельс, соч. т. XVI, ч. 1, стр. 409

Կամական սկզբունքի ֆեոդալիզացիայի մյուս ժամանակը հանդիսանում է կոմսությունների և հարյուրապետությունների (շեֆֆինների) ինստիտուտի կրճատման գալը, որոնք փոխարինվեցին մերովինգյան ասիխժրուդներին։ Ճիշտ վերջիններս սկզբունքում ամենից ունևոր և ազդեցիկ մարդիկն էին, որոնք կոմսության և հարյուրապետության ժողովներում ավելի ակտիվ կնպաստվ էին մասնակցում որպես ասիխժրուդների կոլեգիայի անդամներ, ապա այժմ այդպիսի ֆունկցիան վեր է անվում մի պաշտոնի, որը գոանում է ժառանգական. սկզբունքորեն այժմ նշանակվում են քաղաքորական պատվիրակների կողմից, կոմսի և ժողովրդի մասնակցությամբ՝ սկզբունքի ամենաունևոր հողատերերի քվից։

Այսպես ավարտվեց Կարոլինգյան կայսրության ֆեոդալիզացիան։

3. ԿԱՐՈԼԻՆԳՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՀՈՒՄԸ

Լյուդովիկոս Բարեպաշտ — Կարլոսի մահից հետո նրան հաջորդեց նրա միակ որդին Լյուդովիկոս Բարեպաշտը (որովհետև Ճշգրիտ կերկու որդիները մեռել էին դեռ Կարլոսի կենդանության ժամանակ), մինչ այդ Աքվիտանիայի քաղաքորական Լյուդովիկոսը, որն ստացավ Բարեպաշտ մականունը՝ չնչեղացնելու ցույց տված հավատավորության համար (814—840 թ. թ.)։

Նրա օրոք ավարտվեց Բրետանի նվաճումը, մի քանի արշավանքներ կատարվեցին Էլբայի մյուս կողմի սլավոնների դեմ և, վերջապես, քրիստոնեությունը տարածվեց Դանիայի բնակչության մեջ։ Դա ամրացրեց ֆրանկական պետության ազդեցությունը դանիացիների մեջ։

Լյուդովիկոս Բարեպաշտի քաղաքորության սկզբին մենք նկատում ենք կենտրոնական իշխանության զորեղ ուժեղացում, որը կարլոս Մեծի քաղաքորության վերջին սկսել էր գեպի անկում գնալ։ Մեծացավ քաղաքորական պատվիրակների նշանակությունը։ Նրանք այդ ժամանակ մեծ քվով ուղարկվում էին ֆրանկական կայսեր չնչաքակ ժառջ յերկրի զանազան կողմերը։ Ընդվեց կայսեր ազգական Բերնարդի ապստամբությունը, որը հանգիսանում էր Իտալիայի քաղաքորը։ Լյուդովիկոս Բարեպաշտը շատ էրաբեպաշտորեն գատապարտեց տեսավ նրա հետ, հանեց նրա աչքերը, որից և նա մեռավ։

Լյուդովիկոսը գանվում էր հոռմեական կուրիայի ուժեղ

ապրելուքյան տակ։ Նա նույնիսկ համաձայնվեց նոր պապ Ստեփաննոս IV-ից 816 թ. նորից կաչաղրական քաղն ընդունել, չնայած, որ նրան առաջ արդեն քաղաքրել էր Կաբլոս Մենքը։ Այսպիսով, նա սիմվոլիկ կերպով հանձնեց իր կախումը պապից։

Չնայած Լյուդովիկոս Բարեպաշտի քաղաքականության սահմաններին կենտրոնական իշխանության ժամանակավոր ուժեղացմանը, Ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը մինչ ավելի և ավելի մեծ նշանակություն էր ստանում, ավելի և ավելի նրան ուժեղանում տնտեսական անհրաժեշտությունները։ Ֆեոդալիզացիայի հաջողությունները անխուսափելի դարձրին կայսրության քաղաքական տրոհումը։ Արդեն 817 թ. կայսրությունը բաժանվեց Լյուդովիկոսի որդիների միջև։ Գիպլինը ստացավ միջին ու հարավային Գալլիայի աքվիտանական հողերը, ժյուռ որդուն՝ Լյուդովիկոսին (հետագայում Գերմանացին) հասավ Բավարիան՝ նրան կից մարկերով (պինվորական մարզերով), իսկ ավագ որդին՝ Լոթարը դարձավ Լյուդովիկոս Բարեպաշտի ժառանգն ու կառավարչակիցը։ Սրան պետք է ընդարձակվելին Ծագած հիգրայրները։

Բայց այդ կարգը չերկար չտևեց, որովհետև հոգուս չափահաս դարձող ժյուռ որդիների ստիպված նրին վերաբաժանումներ կատարել, իսկ իր հերթին այդ առաջացնում էր ժյուռ հիգրայրների անբավականությունը, նրանց ժլատական խառնակություններ և ուզդակի ապստամբություններ իրենց հոր դեմ։ Արդեն 833 թվին մենք տեսնում ենք Լյուդովիկոս Բարեպաշտի բոլոր որդիների բանակական ապստամբությունը հոր դեմ, ընդվորում Գրիգորիոս IV պապը նրանց եր աջակցում։ Բայն ամեն հասավ, որ Լյուդովիկոսը նույնիսկ հրաժարվեց գահից։

Ձիշտ է, նրան շուտով նորից իշխանության կանչեցին, նա վերականգնվեց և կրկրորդ անգամ քաղաքրվեց կայսերական քաղով։

Որդիների և հոր մեջ պայքարը շարունակվեց մինչև 840 թիվը, երբ Լյուդովիկոս Բարեպաշտը մեռավ, իր որդիներից մնկի՝ Լյուդովիկոս Գերմանացու դեմ գործած արշավանքից վերադառնալիս։ Բայց Լյուդովիկոս Բարեպաշտի մահվանից հետո էլ կերկպառակություններն չնչին դադարում։ Ավագ կիզրայր Լոթարը փորձում եր հաստատել այն կարգը, որը մտցվել եր 817 թ., այսինքն՝ իր գերիշխանությունը կայսրության մեջ։ Սակայն նա դիմադրության հանդիպեց ժյուռ կիզրայրների՝ Լյուդովիկոս Գերմանացու և Կարլոսի կողմից, որը մանկանա-

վել էր Ճապատա (Քաչալ)։ Ծեղրայրների մեջ ամեն ուժգին ուներ հաստատված Ռոնաննատայի մոտ Լոթարը ջախջախվեց, չնայած դրա համ, իմարին ստրկելով իր ծեղրայրների դեմ, աջակցում էր սաքսոնական գյուղացիների ապստամբությանը (Ստեփինգի)։ Ծեղրայրները՝ Լյուդովիկոս Գերմանացին և Կարլոս Ճապատա Ջրանախցին միացան և Մորտարտըրգում փոխադարձ դաշինք կնքեցին (842 թ.)։ Համաքված զորքերի առաջ յուրաքանչյուրն արտասանեց այսպես կոչված ստրասբուրգյան երդումը, ընդվորում Լյուդովիկոս Գերմանացին երդվում էր արտասանել ռոմանական լեզվով, իսկ Կարլոս Ջրանախցին՝ գերմանական լեզվով։ Այդ երդումի մեզ հասած տեքստը հանդիսանում է հին գերմանական ու ռոմանական լեզուների ուսումնասիրության ոչ-ըրից մեկը։

Վերդենի պատուհեր

Ծեղրայրների միջեվ չուտով հաշտություն կայացավ և 843 թվին Վերդենի դաշնագրով հաստատվեց Ֆրանկական պետության բաժանումը։ Կարլոս Ճապատան ստացավ Հռենոսից դեպի արևմուտք ընկած հողերը։ Այդ գետից դեպի արևելք ընկած մարզերը հասան Լյուդովիկոս Գերմանացուն, իսկ Իտալիան և Հռենոսի գետաբերանից մինչև Ռոնայի գետաբերանի հողերի ընդարձակ շերտը բաժին ընկան ավագ եղբորը, Լոթարին, որին ստացավ նաև կայսր տիտղոսը։ Այսպիսով, մենք տեսնում ենք Ֆրանկական պետության հիմնական պետությունների բաժանվելու սկիզբը։ Ջրանախ, որը գլուխում էր ամբողջ արևմտյան մասը, Գերմանիա՝ արևելյան մասը, և Իտալիա՝ որը գեռևս միացած էր Հռենոսի շուրջն ընկած հողերի հետ։

Բայց ժամանակակիցների համար այդ բաժանումը գեռևս ամբողջ կայսրության բաժանման նշանակություն չուներ։ Նրանք պատկերացնում էին գեռևս մի միասնական կայսրություն՝ մի գինաստիայի գլխավորությամբ։ «Գերմանիա» անունն էլ մինչև այդ ժամանակ գեռևս չի գործածվում։ Այն բոլոր մարզերը, որոնք հետագայում սկսեցին կոչվել Գերմանիա, գեռևս կոչվում էին «Արևելյան Ջրանախ», այսինքն՝ Ֆրանկների արևելյան հողեր։ Այս հարցինգների մահվան հետևոց բաժանումների հետևանքով այն մարզի հյուսիսային մասը, որը սկզբում Լոթարին էր հասել, անցավ Լոթարի որդիներից մեկին՝ դարձյալ Լոթարին։ Այսուհետև էլ այդ բոլոր մարզերը Լոթարինգիա անունը ստացան։ Վերջնականապես այս բոլորն ոչնչանացվեց 870 թ.

Մերջինյան դարձագրով, յորը կատարվեց Լոթարի ժառանգության բաժանումը։

Ասյոր հզորագրության ու տնտեսական ծագնատների իշխանության անուժը, վորը քուլացրեց կենտրոնական իշխանության, քուլացրեց նուվնպես և ֆրանկական պետության ռազմական պաշտպանության՝ արտաքին քշնամիների գեմ։ Արևելքում այն ժամանակ հարձակման են գիմում սլավոնները, նաև հունգարացիները, Քե մեկի և Քե մյուսների մոտ այդ ժամանակ տեղի չի ունենում առանձին ցեղերի ամենի խոշոր միությունների մեջ համախմբվելը, սկսում են գարգանալ ֆեոդալական հարաբերությունները։ Միևնույն ժամանակ Իտալիայի հարավի և Իբերական մերձերկրածովյան ափերի վրա Աֆրիկայից և Միջերկրյան ազգամոնք են գոբծում արաբները, կամ ինչպես նրանց անվանում են արևմուտքում՝ սարակինոսները։ Գալլիայում այդ ժամանակ տեղի չի ունենում տգմիրատացիների և բրետոնցիների ապստամբությունը, վորոնք նոր եյին միայն ժամել ֆրանկական պետության կազմի մեջ։ Բայց գեռ գրանից եչ առաջ, մոտավորապես 800 թվին, սկսվում են նորմանների հարձակումները Սկանդինավիայից։

Նորմանների Այդ ժամանակներում Սկանդինավիայի՝ ներկայումս նրանք ապրում են Շվեդիայի, Նորվեգիայի և Դանիայի բնակչությունը սկսում է ոտնձանքի կարգից արդեն դասակարգային հասարակության անցնել։ Ընվենները ծովագնացներ եյին, սկանդինավները, կամ նորմանները գրաղվում են ծովային կոպտատուով, ինչպես նաև չորացած ձկան, մորթեղենի և այլ միևերգների առևտրով Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերով։ Սկանդինավները, վորոնք հանդիսանում եյին միաժամանակ վաճառականներ ու ծովահեններ, իմերբը բավականին հնռավոր արշավանքներ են գործում, հատնելով մինչև Միջերկրական ծովի ափերին գանվող մյուս յերկրները։ Նորմանների արշավանքները իրենց ավազակությամբ շատ ուժեղ ազավորությունն եյին քողել բնակչության վրա։ Մեզ հասել է այդ ժամանակվա մի հատուկ աղոթք. «Ազատիր մեզ, ասվածն, նորմաններից (a furore normannorum libera nos, domine)։ Առանձնապես ուժեղանում են նորմանների հարձակումները 9-րդ գարի 30-ական և 40-ական թվականներին։ Նորմանները մի ժամանակ պաշարեցին հենց Նուվնիսկ Փարիզ քա-

գաքը և պաշտպանում գաղաբնցրին շատ մեծ փրկավճար առանալուց հետո միայն։

Գյուղացինները, վորոնք կրում էին ամենի և ամենի ուժեղացող շահագործման լուծն ու ծանրությունը, հաճախ աջակցում էին նորմաններին և նույնիսկ մասնակցում էին յերբեմն նրանց հարձակումներին։ Բայց և ֆրանկական ավազանին, նորմաններից վախենալով, գժկամությամբ էր դուրս գալիս նրանց դեմ։ 852 թվին Կարլոս Ճոպատն ու կայսր Լոթարը դուրս չեկան նորմանական մի ջոկատի դեմ, բայց նրանց վասալները հրաժարվեցին կռվել նորմաններն հետ և ստիպեցին յերկու առաջնորդներին նրանց հետ բանակցություններ վարել։

Նորմաններն ամենի և ամենի ուժեղացող հարձակումների հետևանքով 911 թվին արևմտյան Ֆրանսիայի քաղաքոր Կարլոս Հասարակը ստիպեց նորմաններն առաջնորդ Ռոլլոնին Սենայի գետաբերանին ընկած տերիտորիան նորմաններին քրիստոնեություն ընդունեցնել և ճանաչեցնել վասալական կախումը ֆրանկական քաղաքորներից։ Այսպես կազմվեց Նորմանդիա հերցոգությունը։

Վերջին Կարոլինգները

Վերջին Կարոլինգները փաստորեն վոչ մի իշխանություն չէին վարում։ Նրանց գործունեությունը պայմանավորվում էր նրանով, վոր վասալական հարաբերություններում, վորոնք դարձել էին ընդհանուր ու պարտադիր, խախտել էին կենտրոնական մագնատների հզորությունը։

847 թվին Կարլոս Ճոպատի կապիտուլյարներից մեկը պատվիրագրում է, վորպեսզի յուրաքանչյուր ազատ մարդ պետությանն մեջ քաղաքորին կամ նրա հավատարիմներից վորևե մեկին անկյոր ճանապի։ Այսպիսով վերջին Կարոլինգների ժամանակ անկյորությունը գաղնում է պարտադիր։ Եվզի կա ուրիշներ քաղաքորական իշխանության միանձնյորների — քրեական գործերի դատարանների, գրաժահատման — լոյն բաժանում մասնավոր անձանց։ Որինակ անացվում է քննչիչների և գումարական պաշտոնների ժառանգականությունը (Կարլոս Ճոպատի 877 թ. կեղծական կապիտուլյարը)։ Ամեն, վորքան քննչիչները մեծ ժամ ժառանգական և գաղնում, հետագայում նա սկսում է կոչվել գիտոգ կամ ավատ (լեն)։

Կարոլինգներից վերջինը, վորը միաժամանակ վերականգնեց կայսրության միասնությունը, Կարլոս Հաստն էր (880—887 թ. թ.)։ Մակայն նրա գեմ շուտով ապստամբություն ծա-

դեց և ամառանոց ժողովը չուտով նրան գահընկեց արեց։ Վերջ ի վերջո միանական ֆրանկական պետությանն փոխարեն կազմակերպվեցին յոթ պետություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ ընտրովի քաղաքորական իշխանություն՝ Գերմանիան, Իրանիան (ընդգրկում այն ժամանակ Իրանիա չեր կոչվում միայն մի արդի Իրանիայի ամբողջ սերիատորիան, այլ նրա մեծ հյուսիսային մասը), Իտալիան. հատկապես առանձնացավ նաև Պրովանսի քաղաքությունը, ապա Բուրգունդականը (հետագայում Պրովանսի քաղաքությունը և Բուրգունդական քաղաքությունը միացան և կազմեցին Արևելյան քաղաքությունը). վերջապես՝ Ինգլուրտիությունն ևնոք բնակեց Լոթարինգիան և Ֆլանդրիան մեծ մասամբ կազմելով քաղաքությունը։

Այսպես ամառանոցից միանական կարոլինգյան կայսրությունը Իրանիայի սահմաններում այդ ժամանակ նկատվում և փարիզյան կոմսերի հզորությունն ամուր ներանցից մեկը՝ նրը այն բանից հետո, երբ նորմաններին գեմ մղած կռվում այդի ընկավ իր պինդրական հաջողություններով, նուրինակ ֆրանսիական քաղաքոր դարձավ (888—898 թ. թ.)։ Նրա կրտսեր յեղբայր Ռոբերտը, ընդամին, ատացավ Փարիզի կոմսությունն ու հերցոգությունը։ Նրան հետնորդները, այսպես կոչված Ռոբերտիննների տունը, Իրանիայի հյուսիսում ավելի և ավելի մեծ նշանակություն են ձեռք բերում, իսկ հետագայում քաղաքոր են դառնում։

Քե ժամանակակիցները ինչպիսի վերաբերմունք են ունեցել մի կողմից դեպի այդ ֆրանսիական քաղաքորները, և մյուս կողմից՝ դեպի փարիզյան կոմսերը, կարելի չի տեսնել քեկուզ այն բանում, քե տարեգրություններում շատ տեղեկություններ կան տալիս քաղաքորներին ու փարիզյան կոմսերին։ Փարիզյան կոմսերն այսպիսի մակնունություններ ունեցին՝—Ռոբերտ Ուժեղ, Հուգո Մեծ, Մինչդեռ ֆրանսիական քաղաքորները կոչվում եղին Հյուսիսային կամար, Կարլոս Պարզամիտ և այլն։

Վերջապես 987 թ. Հուգո Կապետը, որը պատկանում եր այդ Ռոբերտիննների՝ փարիզյան կոմսերի և հերցոգների գինաստիային, ամառանոց ժողովում ընտրվեց Իրանիայի քաղաքոր։ Այս ընտրությունները նշանակում եր յեկեղեցու և ֆեոդալական արիստոկրատիայի հաղթանակը, որոնք ֆրանսիական գահը բարձրացրին իրենց ներկայացուցչին։

Կարոլինգներին փոխարինելու յեկավ Կապետինգների նոր գինաստիան։

VI ԳԼՈՒԽ

ԱՆԳԼԻԱՆ ՑԵՎ ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

1. ԱՆԴԼԻԱՆ ԱՆԴԼՈ-ՍԱՔՍՈՆԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Կելտական կուլտուրայի վերածնունդը

Այն դարաշրջանը, որը հաջորդեց հռոմեական զորքերի հետ քաշվանը Բրիտանիայից և անվնաս մինչև վերջինիս ներխուժումն անգլսաքսերի կողմից, պրակտիկորեն մնջ նչվում է իբրև կելտական կուլտուրայի ծաղկման դարաշրջան, երբ կզգում համարյա ամբողջությամբ վերացան հռոմեական կուլտուրան ու լատինական լեզուն և տեղի ունեցավ կելտական կուլտուրայի վերածնունդ։ Կելտականացումը տզդեց նաև քրիստոնեության վրա, որն այն ժամանակ Բրիտանիայում տարածվում էր կելտական Իրլանդիայից, ըստ որում իրլանդական յսկնզնցական կազմակերպությունը տարբերվում էր կաթոլիկ յսկնզնցական կազմակերպություններից։ Իրլանդական յսկնզնցու ներկայացուցիչները չէին ճանաչում Հռոմի վճռագրություններն և իրենց անկախ էին համարում պապական գահից։

Կզգում տեղի ունեցող կելտական կուլտուրայի այս վերածնունդը ըստ ժամանակագրական կարգի դուգադիպեց այն հարձակումներին, որը գնում, սկսած ավելի հաճախակի գործում էին սկոտները Շոտլանդիայից և, վերջապես, մոր ցամաքից։ Մագմանական խոշոր ջոկատներով սկսում են հարձակվել կզդա վրա սաքսերը, անգլները, յուտերը և ֆրիզները։ Ֆրիզներն ապրում էին ժամանակակից Հոլանդիայում, յուտերը — դանիական թերակղզում, որը նրանց անունով կոչվում էր Յուտլանդիա, իսկ անգլերն ապրում էին Շլեզվիգ-Հոլշտեյնում, բնակվող սաքսերից մի փոքր ավելի հյուսիս։ Անգլերը, սաքսերը, ֆրիզներն ու յուտերը սկսում են վոչ մեծ առանձին, ժամանակավոր ծովահենական արշավանքներ գործել կզդա վրա, այլև ձմեռել

աչխատել և նրանք փոքր ու փոքր գրավում են Բրիտանիայի մասերը մնկը մյուսի հետևից։

Լևգինդը պահել է կելտական առաջնորդներից մնկի անունը, որը համառությամբ պայքարում էր գերմանացիների դեմ. ապստամբ այդ առաջնորդի (dux bellorum) անունն է Արթուր։ Հետագայում այդ լեգենդի հիման վրա կազմվեց Արթուր թագավորի և նրա ընկեր ասպետների մասին միջնադարյան ասպետական վեպը։ Տարբերությունից հայտնի չի ոչ մի այլ հարավ-բրիտանական առաջնորդի, կամ ընդհակառակը—Վորտիգերնի անունը, որը նույնպես պայքարում էր Նվաճողների դեմ։ Սկոտների հյուսիսային ցեղերի դեմ մղած իր պայքարում Վորտիգերնը սկզբում, ինչպես պատմում է ավանդությունը, ոգնություն կանչեց գերմանացիների (քնրևվս յուտերի) վարձու ջոկատը՝ Հորսա և Հենգիստա յերկու յեղբայրների առաջնորդությամբ, որոնք ոչ իշան թագվոի գետարերանի մոտ։ Վորոշ վարձատրությամբ նրանք ոգնեցին Վորտիգերնին սկոտների դեմ մղած նրա պայքարում, բայց աչխուհետև նրանք սկսեցին մի իշխանություն ձեռք բերել, որը վտանգավոր դարձան կելտերի համար։ Վորպեսզի գերմանացիք ամրացած չլինեին հետևյալ, հրաժարվեցին նրանց մթերք բաց թողնել. այդ մերժումը գերմանացիք պատասխանեցին ապստամբությամբ և հոգամասեր գրավեցին գլխավորապես Կենտի մարզում, ուր աչխուհետև ուղղվեց յուտական կոլոնիզացիան։

Անգլո-սաքսոնական Ավանդները

Առանձին գերմանական ցեղերի գաղթը նկատվում է չափազանց տեվական մի պրոցես, որը տեղի չի ունենում մեկ և կես դար չտևողնակ։ Դադարում էլին վոչ միայն առանձին առնմայրի խմբերը և առանձին գրուժինաներ, այլև ամբողջ ժողովրդական մասսաներ ապստիկների գլխավորությամբ, կանանց յերեխաների հետ միասին։ Կելտական բնակչությունը մասամբ բնաջնջվում էր, մասամբ տերության մասնվում։ Բրիտանների վորոշ մասը գաղթեց մայր ցամաք, Արմորիկա (ժամանակակից Բրետանը)։ Հռոմեական քաղաքները ու վիլլաները կրակի ճարակ գարձան, և վորովհետև հռոմեական կուլտուրայից միայն չնչուղը գանվում էր հենց հարավ-արևելքում, իսկ հենց այս մարդը առանձնապես ամայացրին գերմանական նվաճողները այդ պատճառով էլ հռոմեական կուլտուրայի ազդերը կատարյալ էր։ Միևնույն ժամանակ Արևմտյան Եվրոպայի մայր ցամաքում, այն վայրերում, վորտեղից

գալիս էր այդ գերմանական կոլոնիզացիան, ժամանակակից տերիզությունը նշում է բնակչության խոշոր նվազում։

Անհրաժեշտ է նշել հռոմեական կայսրության տարբեր մասերի բնակչության յուն ժողովրդական մասսաների տարբեր վերաբերմունքը բարբարոսական նվաճման հանդեպ։ Մայր ցամաքում, գորտիկ հռոմանիզացիան, այսինքն տարկատիրության և տարկատիրական կուլտուրայի զարգացումը կատարվում էր ուժգին քայլերով, գորտիկ տարկական անտեսությունը հզնամած էր ապրում և տեղի չէր ունենում գյուղացիության հերթատման ու ծառայեցման պրոցես, բարբարոսական նվաճումը հանդիպում էր ժողովրդական մասսաների՝ տարուհների և կոլոնների ամեն տեսակի աջակցության։ Իսկ այնտեղ, գորտիկ, ինչպես Բրիտանիայում, քուլլ հին հռոմանիզացիան և տարկատիրական հարաբերությունների զարգացումը և գորտիկ պահպանվել հին կելտական վազեի ցեղային և տոհմական հարաբերությունները, բնիկ ազգաբնակությունը սովորաբար զիմագրում էր ուժգին բարբարոսների նվաճմանը, գորը նրանց միայն տարկացում էր խոստանում. նա հերոսաբար պաշտպանում էր իր անկախությունը։

Բրիտանիայի տերիտորիայի վրա վիքի ի վիքի կազմվեցին յոթ հիմնական բարբարոսական քագավորություններ. յուտական Կենտը, գորը գանվում էր ծայր հարավ-արեվելքում, այնուհետև յոթը սաքսոնական քագավորություններ—արեվելյան, հարավային և արևմտյան (Ուեսսեքս, Սասեքս և Եսսեքս), վերջապես հյուսիսում կազմվեցին անգլերի քագավորությունները, սկզբում՝ արեվելյան Անգլիան, իսկ այնուհետև, հետագա գաղութացման ժիջոցով, Նորթումբրիան—հյուսիսում, իսկ արեվմուտքում—Մերսիա՝ մեջտեղում գանվող քագավորությունը, գորի տերիտորիան մասամբ բնակվում էին անգլիացիները, իսկ հարավային մասում սաքսերը։ Այսպիսով կազմվեցին՝ յոթը սաքսոնական, յոթիս անգլիական, մեկ յուտական և մեկ անգլո-սաքսոնական քագավորություններ։ Այս յոթ քագավորությունների գոյության գարաշրջանը պատմության մեջ կոչում է հեպտարխիա, այսինքն «յոթիշխանության» անունը։ Այս յոթ քագավորությունների մեջ տիրապետող գիրքը սկզբում գրավում էր Նորթումբրիան (մոտավորապես 7-րդ գարի յոթերորդ կեսին), հետո հեգեմոնիան անցավ Մերսիային՝ կենտրոնում գանը-

վոգ քագավորությանը (8-րդ դարի երկրորդում) և, վերջապես (9-րդ դարից) այս քագավորություններից ծայր հարավ-արևմտյանին՝ Ուհատեքսին, այն է արևմտյան սաքսերի քագավորությանը։ Այս պետության քագավորը, վորը վերջ ի վերջո ծագած անդրս-սաքսոնական պետությունների գլուխն անցավ, կրում էր գերագույն քագավոր, այսպես կոչված բրետվալդ տիտղոսը։

Ա.Անգլո-սաքսերի բրիտոնեցի գաղթը

Սաքսոնական նվաճմանը ուղեկցում էր բրիտանական տարածքի ազազբրիտոնեացումը, վորովհետև այս բոլոր ցեղերը—անգլերը, սաքսերը և ֆրիզները դեռևս հեթանոս էին։ Բայց 7-րդ դարի երկրորդում սկզբ չի ունենում անգլս-սաքսերի քրիստոնեացումը, վորն անց և կացնում հռոմեական-կաթոլիկ հոգևորականությունը։ Սեքեն առաջ բրիտանիայում սկզբնավորում էր անկախ իրլանդական եկեղեցին, ազգ ազգի, քրիստոնեություն ընդունելով անգլս-սաքսերը ընդգրկվեցին այն մշակութային կապերի մեջ, վորոնց գլուխ էին կանգնած հռոմեական պապերը։ Անգլս-սաքսերի քրիստոնեացման գործընթացում Հռոմի գահի վրա նստած էր Գրիգորիոս I-ը (590—604 թ. թ.) հզոր պապը, վորը պատմության մեջ առաջին էմինենս սիներոսը։ Պապականությունն այդ ժամանակ այն մեծ մշակութային կազմակերպությունն էր, վոր մերավորում էր ամբողջ արևմտյան աշխարհը։ Հոգևորականությունը, այնուամենայնիվ, այդ գործընթացի մեծ՝ կրկին ընդունակ էր, վորը գիտ պահպանել էր գիրը, վորովհետև բացի հոգևորականությունից, բնակչության մեծագույն խավերը գրագետ չէին։ Միևնույն ժամանակ եկեղեցին ձգտելով հաղթահարելու հեթանոսական հավատալիքներն ու սովորությունները, իր շահերի տեսակետից պաշտպանում էր ժողովրդի անմշակութային և առանձնապես հոգևորին անմշակութային գործողությունը, վորն անհրաժեշտ էր Եվրոպայում ֆեոդալիզմի գործողության հետագա պրոցեսի համար։ Եկեղեցու շահերը, այսպիսով, միանգամայն կրկին քագավորների և նրանց գործիչների շահերին, և կաթոլիկ կրոնը հանդիսանում է առաջին հերթին, իբրև քագավորների և ֆեոդալականացվող հասարակության վերին խավի կրոն։ Բայց և այնպես քրիստոնեությունն առաջանում անգլս-սաքսերի մեջ հանդիսանում էր մեծ քաղաքակրթության, վորին ազնում էր և իրլանդական, նույնպես քրիստոնեական եկեղեցին։ Այսպիսով Անգլիայի պատմության մեջ մենք տեսնում ենք յերկու եկեղեցիների հետաքրքիր բազմում. մի կողմից հռոմեական կաթոլիկ-եկեղեցու, վորը ակտիվ և հաստատվել ան-

գլ-սաքսերի մոտ, իսկ մյուս կողմից իրլանդական չհնդկացուվոր չէր ճանաչում պապի իշխանությունը և գեռ պահպանվել էր հնչատական Ուելսում, վորի ցեղերը կատղագին էին պաշտպանել իրենց անկախությունը և պայքարում էին անգլո-սաքսոնական նվաճման դեմ. Այդ պատճառով էլ, երբ Մերսիայի Պենդա հնթանում քաղավորը պատերազմ հարուցից Նորտումբրիայի դեմ, վորտեղ այդ ժամանակ արդեն հաստատվել էր քրիստոնեությունը, նրան ոգնում էին Ուելսի քրիստոնյա կնչտերը. 633 թվին Պենդան հաղթանակ տարավ Նորտումբրիայի նկատմամբ և գործով խոշորագույն քաղավորը անգլո-սաքսերի մեջ էր:

Մերսիայի տիրապետությունը

Հնթանոսությունը հաղթանակեց, բայց ֆեոդալականացման պրոցեսը, վորն այն ժամանակ տեղի էր ունենում անգլո-սաքսոնական մարզում, հող էր նախապատրաստում հետագա քրիստոնեացման համար. Քրիստոնեությունը այսպիսով հաջողություն և գանում նաև նախ հենց Մերսիայում, վորն 8-րդ գարի ընթացքում անգլո-սաքսոնական պետությունների մեջ իշխող դեր էր կատարում: Մերսիան հետապնդում նույնիսկ պայքարում է Ուեսսեքսի դեմ արքեպիսկոպոսական աթոռավայր գտնելու համար: Առանձնապես մեծ հզորություն ձեռք բերեց Մերսիան Օֆֆի քաղավորի ժամանակ (757—796 թ. թ.), վորը կարող Մենի ժամանակակիցն էր: Օֆֆն քաղավորը բարեկամական և գաշնակցային հարաբերություններ էր պահպանում Կարլոս Մեծի հետ, և չքրքինս խոշոր հաղթանակ տարավ ավարների գեմ, նա այս պատերազմում ձեռք բերած իր ավարից հարուստ ընծաներ ուղարկեց Օֆֆն քաղավորին:

Պատիական տարածումը նով Ուեսսեքսի հնդկացիների

Մերսիայի գերակշռող գերը չերկարատև չեղավ. 9-րդ գարի սկզբից բարձրանում է արևմտա-սաքսոնական Ուեսսեքս պետությունը: Այս բարձրացումը պայմանավորվում էր նրանով, վոր այդ ժամանակ Անգլիայի վրա կատարվում էին նոր ցեղերի՝ սկանդինավների, նորմաննների կամ ինչպես այն ժամանակ ասում էին, գանների (գանիացիների) արշավանքները: Նորմաննները կամ գանիացիք, վորը ու վորը գրավում են Անգլիայի հյուսիս-արևելյան մասերը՝ Նորտումբրիան, արևելյան Անգլիան և Մերսիան: Ուեսսեքսը այսպիսով, հանդիսանում է այն քաղավորությունը, վորն ամենից ավելի հնարավորություն գանիական արշավանքից և ամենից էլ քիչ է տուժում այդ

արշավանքից նա գտնում է Կնոսոսն, որի շուրջը հաժախմբված են իրենց անկախությունը պաշտպանող մյուս անգլո-սաքսոնական թագավորությունները։ Այս հանգամանքն էլ պայմանավորեց Ուեսսեքսի բարձրացումը։ Վերջ ի վերջո գոնեը գրավեցին Անգլիայի հյուսիս-արևելյան մասը, մինչդեռ հարավ-արևմտյան մասը մնում էր Ուեսսեքսի թագավորության հեգեմոնիայի տակ։

Անգլո-սաքսերի հաստատակարգը։ Նրա գաղտնիքը Ագրյուլֆերը

Այն հասարակարգի ուսումնասիրության համար, որը հաստատվեց անգլո-սաքսերի մոտ, նախ քան Անգլիայի միավորումը Ուեսսեքսի իշխանության տակ, մենք ունենք հետևյալ հիմնական սկզբյուրները։ Դրանք նախ և առաջ անգլո-սաքսոնական օրենսգրքերն են, որոնք սկսում են կազմվել 7-րդ դարից։ Նրանք կազմվում էին անգլո-սաքսոնական ժողով և թագավորում էին լատիներեն, այնպես որ նրանք հասել են մեզ լատիներեն թարգմանությամբ՝ անգլո-սաքսոնական և լատինական։ Այնուհետև գալիս են անգլո-սաքսոնական հերոսապատումները, որոնցից հայտնի չի Բեովուլֆին վերաբերող սագան։ Այդ սագան պատմում է հերոս Բեովուլֆի սխրագործությունների մասին, այն պայքարի մասին, որ նա մղում էր չարչարող հրեշ Գրենդելի և գաժան վիշապի դեմ։ Բացի դրանից՝ գոյություն ունեն անգլո-սաքսոնական գանազան փաստաթղթեր, որոնք բնորոշում են նաև հոգային գործարքները։ Հայտնի չի նաև նպատակ Բեդա Պատվաբժանի պատմական աշխատությունը, որը 7-րդ դարում գրել է «Անգլիայի եկեղեցական պատմությունը»։

Ռանմական կարգը

Անգլերի, սաքսերի, ֆրիզների և յուտերի մոտ, նրանց հայրենիքում, բրիտանիա գաղթելուց առաջ գոյություն ուներ ռանմական կարգ։ Այդպիսի ռանմային կարգը խոշոր չափով պահպանվեց և այն սաքսերի մոտ, որոնք Ուեսսեքսն էին ցամաքում, մինչև որ Ալֆրեդ Մեծի ժամանակ ֆրանկները նվաճեցին նրանց։ Այս բոլոր ցեղերի մոտ գոյակարգային հարաբերությունների ապրելը շատ ավելի քիչ էին զորացած, քան արևելյան գերմանացիների՝ ստգոթների, վիսգոթների և բուրգունդների մոտ։ Այդ պատճառով էլ բրիտանիայի նվաճման, անգլո-սաքսոնական թագավորությունների կազմակերպման ժամանակ սիրտպահում են հանդիսանում գերմանական ցեղային հասարակությունները, գերմա-

նախան սոճմային սովորույթներըը։ Դրան պետք է ավելացնել և այն, որ կնքահայրն էլ, մինչև Բրիտանիայի Նվաճումն անգլոսաքսերի կողմից քառյլ չափով հյին սոճմանակատարված, իսկ այդ Նվաճումից հետո հատնական կուլտուրայի վերջին մնացորդներն անհետացան։

Ցուսաները, ֆրիզներն ու անգլո-սաքսերը Բրիտանիա գաղթելուց հետո նա պահեցին իրենց սոճմական կարգը։ Վերգելդը, այսինքն այն տուգանքը, որը մուծվում է ազատականի սպանության համար, սպանվածի սոճմին է հասնում, քանա որում վերգելդի չորրորդն անցնում է հայրական սոճմին, իսկ մի չորրորդը՝ մայրական սոճմին։ Նույնը անդի ունենում և այն գեպքում, երբ սպանվում էր անազատը, այսպես կոչված ուիլը, այսինքն՝ կնքաը, որը կախում ուներ անգլո-սաքսից. այդ գեպքում վոչ միայն ուիլի սիրոջը կամ լորդին, այլև սոճմային միությանն էր (maegth, cognatio) վերգելդը տրվում (Ուսանելի Ին քագավորի՝ 7-րդ գործի վերջի որոնքը)։

Բացի սոճմային միությունններից, որոնք ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի չեն կորցնում իրենց նշանակությունը անգլո-սաքսերի կյանքում, գոյություն ունեին նաև ազատ միություններ, անձնապես ազատ մարդկանց միություններ, որոնք կազմվում էին միասին պալատականության նպատակով, այսպես կոչված գիլդեր (gild, gesio)։ Սպանության ժեզագրանքի գեպքում անգլո-սաքսերի մոտ իրրև ժեզագրողներ հանդես են գալիս վոչ միայն սպանվածի ազգականները այլև գիլդի անդամները (congildones consocii)։ Ժամանակի ընթացքում, բացի գրանից, ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն և ձեռք բերում նաև հասարակական կապի այն տեսակը, որը կոչվեր չի անվանել պատրոնատ. դա ուժեղ մագնատների հովանավորությունն և սաքսոնական հասարակության ազգատոհյան անդամների նկատմամբ։ Շատ հաճախ գյուղացիք, որոնք զրկվել էին հողից, իրենց հանձնում էին այն ուժեղ մարդկանց հովանավորությանը, որոնք անգլո-սաքսոնական հասարակության մեջ կոչվում են պլաֆորդներ (որտեղից թագել և և այժմյան «լորդ» անունը)։ Պլաֆորդները կամ լորդները պատասխանատու էին այն փոքր մարդկանց վարմունքի համար, որոնք նրանց հովանավորության տակ էին մտնում։

Դասակարգերի առաջին ու երրորդ դարաշրջանը

Վաղ շրջանի անգլո-սաքսոնական հասարակությունը բաժանվում էր չորս հիմնական դասի. Առաջին անդը գրավում էր ազնվանի ժառանգից—երկրի գործը, վորանք և կազմում էին ամենաբան ավագանին։ Երկրի ապահովության համար վճարում էին 400 շիլլինգ, այսինքն չորս անգամ ավելի, քան հասարակ ազատ մարդու ապահովության համար։ Դրանք գրաստիանանդն աստվածորդներն էին և կազմում էին խոշոր հողատերերի և տարեատերերի մի շերտը, վորը կազմավորվում էր այդ ժամանակ։ Անկրկորդ անդը գրավում էին ազատ գյուղացիք-կերլները։ Նրանց ապահովության համար վճարվող վերդնդը հավասար էր 200 շիլլինգի։ Ազատ գյուղացիք ապրում էին գյուղական համայնքներով և գյուղերում նրանք տիրում էին բնամանկան հողաբաժիններին—հայդաններին։

Անկրորդ դասը կազմում էին լետները կամ ուիլները—կիսատատ դասը։ Ըստ նրանց սոցիալական դրության, վերդնդը նրանց ապահովության գնագրում կազմում էր 40, 60 և 80 շիլլինգ։ Սրանք կախյալ մարդիկ էին, վորանք նստած էին ուրիշի հողի վրա և տանվում էին ավելի ուժեղ մարդկանց հովանավորության տակ։ Սրանք հիմնականում կլետական ծագում ունեցող մարդիկ էին և տարբերվում էին երկերից ու կերլերից, վորանք ծագում էին անգլո-սաքսերից։

Չորրորդ դասը կազմում էին ստրուկները (theow), վորոնց համար չկար վճարվում վերդնդը. Նրանց ապահովության գնագրում, սիրող ազատն վճարում էին վոչ քիչ վերդնդը, այլ ստացանք, այնպես, ինչպես չկին վորևե անասուն ապահովի չինելին։ Անգլո-սաքսերի մոտ Բրիտանիայի նվաճումից հետո ստրկությունը բավական տարածված էր, և արևելյան վաճառականները չատ հաճախ մարդ ցամաքից Անգլիա էին գալիս՝ ստրուկներ գնելու համար։ Անգլիական չուկան այդ ժամանակ, այսպիսով, ստրկական ուժ էր ծառայարարում մարդ ցամաքին։ Այս հանգամանքը բացատրվում է նրանով, վոր կլետերն ու անգլո-սաքսերի միջև կռիվը գնում չարունակվում էր և նվաճման ժամանակ անգլո-սաքսերը ստրկացնում էին կլետական մասսաներին։

Այդպիսին էր հասարակությունը նվաճումից հետո, առաջին շրջանում։ Բայց 7-րդ դարի ընթացքում սկսում է ազատ հասարակ գյուղացու՝ կերլի և ազնվական երլի միջև գոյություն ունեցող տարբերությունը։ Այդ կարելի չի պիտել այն վերդնդի

հիման վրա, վոր 7-րդ դարի վերջերին սահմանում են կենտի քաղաքները։ Երկի սպանությանն հաջար վճարվող վերգիլդն այդ ժամանակ 400-ից բարձրանում է մինչև 600 շիլլինգ, այսինքն դառնում է յերեք անգամ ավելի, քան պարզապես ազատի համար վճարվող վերգիլդը։

Բացի դրանից, սոհմային ավազանումն սկսում է դուրս մղել նոր սիրող չերտը, քաղաքորական դրուժիննիկները, այսպես կոչված գեղիաները, կամ սենները, վորոնք կազմում են այժմ նոր, արտոնյալ ծառայող դաս, վորը պարտավոր եր զինվորական ծառայություն կատարել։ Քաղաքորական այսպիսի դրուժիննիկների համար վճարվող վերգիլդը մինչանում է ել ավելի խոշոր չափով։ 7-րդ դարում Ուեսսեքսում Ին քաղաքի օրենսդրքի համաձայն, հոգ ունեցող քաղաքորական դրուժիննիկը գնահատվում է 1.200 շիլլինգ այսինքն վեց անգամ ավելի, քան հասարակ ազատ մարդը, այն ժամանակ, յերբ քաղաքորի այն դրուժիննիկը, վոր հոգ չուներ, մինչև նաև վոչ քաղաքորական դրուժիննիկը գնահատվում է 600 շիլլինգ, այսինքն[1] սիմետալիզմով յերեք անգամ ավելի բարձր, քան հասարակ ազատ գյուղացին։ Ըստ յերևույթին ազատ գյուղացիների գինվորական պիտարհազորը, վորը սկզբում կազմում եր անգլո-սաքսոնական հասարակության գինվորական կազմակերպության հիմքը, այժմ այլևս չի բավարարում ֆեոդալականացվող հասարակության պահանջներին։ Ռազմական գործում ծանրության կենտրոնը փոքր առ փոքր փոխադրվում է պրոֆեսիոնալ ռազմիկների մոտ. այդպիսիք են առաջին հերթին, քաղաքորական դրուժիննիկները։ Բացի և այնպես սկզբում անգլո-սաքսոնական հասարակության մեջ բնակչության հիմնական մասսան կազմում են ազատ գյուղացիք, կիրչերը, վորոնք ապրում են գյուղերով, գյուղական համայնքներով և տիրում են քոասնիկան հողատարածությունների—հայդոների։ Այս ազատ գյուղացիությունը հավաքվում է իր գյուղական մոդոթներին, վորտեղ նա վճռում է իր գործերը։ Նա հավաքվում է նույնպես սկրուգի-հարյուրակի ժողովներին, վորոնք գումարվում են ամեն ամիս և, վերջապես, կոմատությունների ժողովներին, վորոնք գումարվում են տարեկան յերկու անգամ և վորտեղ հավաքվում էրին սկզբում նաև կիրչերը։

Ամեն մի ազատ գյուղացի ուներ իր հատուկ ժառանգական հողատարածությունը—հայդոն, վորը սովորաբար հաշվվում եր 120 ակր, այսինքն մոտավորապես մինչև 60 հեկտար։ Որանք բավական

խոյոր հողաբաժիններ են. հավանաբար նրանք գոնվում էին ամբողջ ժամի ընտանիքին սրամագրության տակ։ Միջագյուղական հողաբաժնի սկզբնական ժամանակ ամեն վարելահող տարվա ընթացքում կարնելի էր մշակել 3 դեպքում։ Դուքսանն այդ գարշելիությունում հասնելական սիրի փոքրիկ դուքսանը չեր, վորը քաշում էին չորս չորս։ գա մեծ և ծանր գուքսան եր, վորին լծում էին 8 զույգ չորս։ Գյուղական տնտեսը, բացի գրանից իրենց բաժինն ունենին նաև մարգագետիններից, արոտավայրերից, ինչպես նաև համայնական անտառից, ջրերից և այլ պիտանի հողերից։ Ամբողջ հողատրությունը բաժանված եր առանձին հողաշերտերի, վորոնք ցցրված էին գյուղական տերիտորիայի վրա, վորտեղ սիրում եր հարկադիր ցանքաշրջանառություն։ Ամբողջ գերակշռում եր չերեզապատյան սիստեմը, ըստ վորում վարելահողը բաժանվում եր չորս դաշտի, վորոնցից մինը մնում եր իրրև հարս, իսկ մյուսը ցանվում եր։ Բայց արդեն նկատվում եր նաև անցում յնոպաշտնին։

Հողի մասնավոր սեփականության ընտանիքների անդրնուքյան տակ, վորին անգլո-սաքսերը պատգպում էին սովորությամբ ժողովրդական իրավունքի հիմունքով, ժառանգական եր և նրա ատաբացումը կարող եր կատարվել միայն մեկնայնին միության քուչյովությամբ, այդ հողը կոչվում եր ժողովրդական հող—ֆոլկլենդ (folkland)։

Ֆոլկլենդի կողքին շատ շուտով առաջ և գալիս նաև հողի մի հատուկ տեսակ, վորը կոչվում է բուկլենդ (bocland), այսինքն, տատոցի գրոցս հող, վորին անգլո-սաքսերը սիրում են պարգևատրի հիման վրա։ Սովորաբար քահանայրը, և այն էլ միայն մեծ քահանայր, այլ միայն բրնավորը, գերագույն քահանայրը (վասալական քահանայրները, վորոնք կախում ունեին գերագույն քահանայրից, այդ իրավունքը չունեին), իրավունք ուներ այս կամ այն հողի վերաբերմամբ հատուկ շնորհագրեր տալ։ Այդպիսի շնորհման հետևանքով այդ հողն անցնում եր հատուկ իրավունքի, վեր եր տեղում լիակատար ժառանգական սեփականության, հողն այսպիսով գառնում եր արտոնյալ և տալս սովորաբար նրա վրա ընկնող գանագան կարգի պարհակներից. հողից պետության օգտին առաջվա նման պահանջվում եր միայն յերեք հիմնական պարհակ (trinoda necessitas) գրանք եյին, առաջին՝ զինվորական պարտությունը, վոր կրում եյին առանց բա-

ցառուքյան բոլոր հողատերերը, յերկրորդ՝ կամուրջներն ու ճանապարհները նորոգելու և յերրորդ՝ յերկրում ամրացած կետերը կանոնավոր վիճակի մեջ պահելու պարտավորությունը. Այսպես պարհակներից, վորոնք պահանջվում էին միայն ժողովրդական հողից» (folkland), այսպիսի արտոնյալ հողն ազատվում էր (boc-land)։

Ժողովրդական հողի կողքին հողի լիակատար մասնավոր սեփականության յերևույթ հետևանքով տեղի էր ունենում նաև խոշոր հողատիրության զարգացումը, ինչպես այդ նույն յերևույթը օրինաչափ կերպով նկատվում էր և ֆրանկների հասարակության մեջ, վորտեղ մասնավոր սեփականության, այսպես կոչված ալլոդի հանդես գալը անխուսափելիորեն առաջ բերեց խոշոր հողատիրության կազմակերպում։ Այստեղ ևս առանձնապես աճում էր յեկեղեցական հողատիրությունը. յեկեղեցին հաճախ իրեն սեփականություն էր ստանում հոգարաժիններ՝ իրենց հոգակալներով հանգերձ, վորոնք իրենց հոգարաժիններին համար պարհակ էին կրում։

Պետական կազմակերպությունը

Անգլո-սաքսերի պետական կազմակերպության համար, վոր կազմավորվեց 6—8-րդ դարերին, բնորոշ է տեղական ինքնավարության լայն զարգացումը։ Այս ինքնավարությունը ծնում է իրեն Անգլիայի առանձնահատկությունն ամբողջ ժիլինոպարի ընթացքում։

Գյուղական համայնքն։ Հար-յուրակ

Քաղաքական կազմակերպության հիմքը կազմում է գյուղը, վորը հանդիսանում է գյուղական համայնքը։ Այդ գյուղի բնակչությունը հավաքվում է գյուղական ժողովներին և ընտրում է իր գյուղական տանուտերին (tun-gerefa)։ Մի քանի գյուղեր կազմում էին այսպես կոչված հարյուրակ (hundred)։ Տուրքահանչյուր ամիս բնակչությունը հրավիրում է հարյուրակային ժողովներին (hundred mōot), այստեղ նա ընտրում է իր ավագին, վորը և վարում է հարյուրակի գործերը (hundred-man, hundredsealdor)։ Քաղաքորության իշխանության ուժեղացման հետ սկսվեց հար-յուրակի ավագը փոքր ու փոքր վերածվում է քաղաքորական պաշտոնյայի, կենտրոնական իշխանության տեղական նեղկայացուցչի։ Ամբողջ հասարակության ֆեոդալականացմանը զուգընթաց, հարյուրակային այդ ժողովներին հավաքվող և տեղական գործերը վճռող ազատ կերպերի ընդհանուր մասսայից աստիճանաբար զատվում և ապրանքի մարդկանց հատուկ մի խավը,

այսպես կոչված 12 ավագ տոհմերի խորհուրդը, վորը բաղկացած է հարյուրակի ամենահարուստ սեփականատերերից։

Կոմսություն

Մի քանի հարյուրակներ կազմում են կոմսություն (շայր, shire)։ Այս կոմսություններից մի քանիսը սկզբում ինքնուրույն պետություններ էին, որինակ, Կենտը, Նախկին յուտական թագավորությունը, կամ Սասեքսը, վորը նույնպես սրենչյան ազգերի ինքնուրույն թագավորություն էր։ Այդպիսի կոմսություն պետք կանգնած էր լինում սկզբում նշանավոր (ealdormen), վորը հանդիսանում էր բնակչության ներկայացուցիչ և հավանաբար, հաճախ լինում էր այդ ցեղի առաջին թագավորության պետք կանգնած յերբեմնի վասսալական թագավորի հաշվորդը։ Բայց նրան չուտով հետ և մղում թագավորական պաշտոնյան, այսպես կոչված շերիֆը (scirgerela, sheriff), վորը ավելի ու ավելի մեծ իշխանություն և ստանում կոմսության մեջ։ Տարեկան յերկու անգամ կանոնավոր կերպով հավաքվում է կոմսության ժողովը, այսպես կոչված ժողովրդական ժողովը (folkmoot), բայց իրականում այդպիսի ժողովրդական ժողովներին հրավիրվում են վոչ բոլոր բնակիչները, այլ միայն կոմսության ամենից ավելի անվանի, ամենից ավելի հզոր մարդիկ։ Այստեղ ևս կոմսության բնակչության մի մեծ փոքր ու փոքր զասվում է կոմսին կից գործող 12 ավագ տոհմերի հատուկ խորհուրդը։

Կենտրոնական իշխանություն ամենազորությունը

Անգլո-սաքսերի միավորումը կապվում է կենտրոնական թագավորական իշխանության ամենազորության հետ, վորը սկզբում գեռ քույլ էր։ Ամբողջ թագավորներ կային իրենց [illegible] ամեն մի ինքնուրույն ցեղային պետություն մի սյդպիսի թագավոր ինքն էլ պատկանում էր [illegible] ցեղային և տոհմային միությանը. թագավորի սպառնության գեպքում վերջինը, վորը հիշատ և, մի փոքր ավելի բարձր էր, քան նրան վերջինը և հավասար էր յեպիսկոպոսական վերջիններին, ստանում էր նրա տոհմային միությունը։ Հետագայում թագավորությունների միավորման ժամանակ, մի թագավորի բարձրացումն իրեն գերագույն թագավոր բերից այն հետևանքին, վոր թագավորի սպառնության համար պատժում են ել ավելի բարձր տուգանքով։ Մերքիայում թագավորի սպառնության համար պատժում էին նույնքան խոշոր տուգանքով, ինչպես և արքեպիսկոպոսի սպառնության համար, այն է՝ 7.200 շիլլինգով, վոր 36 անգամ գերա-

պահում էր հատարակ ազատ կնոջի սպանության համար նախատեսած տուգանքին։ Մինչևուշ ժամանակ և մյս կարևորագույն պետական հանցանքների համար, որոնց մեջ էին իրըև ընտանեկան խաղաղության խախտման, սկսում են գործադրել ավելի բարձր չափի տուգանք, քան որում այս տուգանքի մի մասն առանում էր ընտանիքը, իրըև գերագույն պետական իշխանության ներկայացուցիչ։

Պատվիրների խոհուրդը

Քաղաքական կենտրոնական իշխանության ամենագորությունը տեղի չէր ունենում ժողովների նշանակության նվազեցմանը գործընթաց։ Ժողովրդական ժողովները չարունակում էին գումարվել մեծ առանձին կոմունիկացիաներում, իսկ միացյալ քաղաքականությունը, իրըև ամրոզիության, այժմ չուներ իր ընդհանուր ժողովրդական ժողովը։ Դրա փոխարեն գումարվում էր այսպես կոչված ընտանեկան խորհուրդը — ուխտանագնամոր։ Այս խորհրդի համաձայնությամբ էլ վճռվում էին բոլոր գործերը, որոնք մարդկանց՝ առնականներին կազմի մեջ մտնում էին քաղաքականության ամենամոզիկ մասնակցները։

Ռեվոլուցիոն կոմիտեները

Մեր ուսումնասիրությանը չնայած մանանակաշրջանում դիվանագիտական գործը գնա չարունակում էր հիմնվել ընդհանուր ոչխարհազորի վրա։ Բացի դրանից, քաղաքական իշխանության ոգին բնակչության վրա դրված էին և այլ պարտականություններ։ Նա պարտավոր էր անվճար պահել կամուրջները և ճանապարհները և նորոգել ամրություններըը։ Բայց դիվանագիտական կրոնության հիմնարկները այդպիսի գյուղացիական ոչխարհազորական ուժերից փոխանցվում էին հատուկ ռազմական դրության, վորոնք կազմված էին պրոֆեսիոնալ ռազմիկներից։

Քաղաքական իշխանության հատկությունները

Քաղաքների հատկությունները հիմնականում կազմում էին այն մասնավոր չնկամտանքերից, վոր նա ստանում էր իրըև քաղաք։ Բացի դրանից քաղաքները ոգտվում էր և այսպես կոչված եկեղեցական իրավունքից, վորի հիման վրա նա կարող էր պահանջել բնակչությունից մեծ գումարներ հայթայթում։ Սա նույնպիսի երևույթներից էր, վորպիսին հայտնի է մեզ ուսուցական հին պատմությունից։

Հետագայում, երբ հանճարների չին գտնում գանձացիների

հարձակումները, սահմանվում են քնակչությունից գանձվող գրամական հատուկ տուրքեր, այսպես կոչված գանխական գրամները, որ գանձվում էին իրրև փրկանք՝ գանխական ապստամբությունից ազատվելու համար։ Այդ տուրքերն աստիճանաբար վերածվեցին մշտական ֆեոդալական գրամական հարկերի, որոնք կանոնավոր կերպով հավաքվում էին քնակչությունից։

Գանձական Օժանդակությունները

9-րդ դարի երկրորդ կեսում ավելի և ավելի ուժգնանում են ծովահենների—գանխացի նորմանների ասպատակությունները։ Նորմաններն սկսում են մուտ գործել Անգլիա և ավելի անակնկալ ժամանակով, հնարավոր, իսկ հետո յուր աստիճանաբար նվաճում են անգլո-սաքսոնական տերիտորիայի մի մասը։

Նրանք նախ և առաջ նվաճում են հյուսիս-արևելյան Անգլիան, այսինքն Նորտումբրիան և Մերսիան ընդգրկող մասը և արևելյան Անգլիան, մինչդեռ Անգլիայի հարավ-արևմտյան մասը չորանակում էր միայն անկախ, Ուեսսեքսի թագավորության հնդեմոնիայի տակ։ Այն մարդկերը, որոնք ընկան գանխացիների իշխանության տակ, հնազանդում ստացան ջանխական իրավունքի մարդկեր անունը. Ուեսսեքսը գործով անգլո-սաքսոնի միավորման կենտրոն այն պայքարում, որ նրանք մղում էին նվաճողների դեմ։

Ալֆրեդ Ուեսսեքսեցի

Այս պայքարի մեջ մեծ դեր կատարեց Ուեսսեքսի թագավոր Ալֆրեդը, որը պատմության մեջ հայտնի է Ալֆրեդ Մեծ անունով (871—900 թ. թ.)։ Սկզբում նա մի քանի անգամ պարտություն կրեց նորմաններից և ամեն անգամ ստիպված եր հարկ վճարելու գնով նրանց հեռացնել տալ. բայց վերջի ի վերջո նա վճռական հաղթանակ տարավ և 879 թվին գանխացիներին Գուտրումի առաջնորդի հետ պայմանագիր կնքեց, որի համաձայն սահմանը յերկերը բաժանվեց Ալֆրեդի և Գուտրումի միջև։ Անգլիայի հյուսիս-արևելյան մասը գանխացիներին անցավ, իսկ հարավ-արևմտյան մասը Ուեսսեքսին։

Ալֆրեդ Մեծի թագավորությունն իր շատ կողմերով հիշեցնում է Կարլոս Մեծի թագավորությունը Ֆրանկների պետության մեջ։ Ալֆրեդի ժամանակ ստեղծվեց 100 հավից բազկացած ծովային ուժեղ մի տորմիղ, որպիսին մինչ այդ գոյություն չուներ. այդ նավատորմիղը ծառայում եր իրրև վստահելի պաշտպանություն նորմանական հարձակումներից։ Բարվոքվեց և գինվորական գոր-

ձի կազմակերպությունը։ Ամբողջ ընկերը բաժանվեց մի քանի զինվորական ջոկատների և յուրաքանչյուր մի ջոկատ պարտավոր էր վորոշ քանակությամբ զինված ուժեր տրամադրել, ըստ վորում ամեն մի 5 հազարաժին կամ հարյուր պետք է զիներ մի զինվորի և պահեր նրան, հարկավորվով ամբ ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր նրան։ Զինվորական կազմակերպության ծանրության կենտրոնը, ասպիսով, փոխանցվում է արդեն հասուկ, ծանր զենքերով զինված զինվորներին, վորոնք տիրում են 5 հարյուր հոգամասին։ Սա արդեն այլևս գյուղացիական աշխարհազոր չի, այլ պրոֆեսիոնալ ռազմիկների զորք։ Զինվորական այս ռեֆորմի շնորհիվ հնարավորություն ևս ստեղծվում մի շարք հարձանակներ տարավ, ինչպես ասիական դանիացիների վրա, վորոնք արդեն բնակվել էին Անգլիայում, նույնպես և այն գաղութների նկատմամբ, վորոնք հաբնակուհներ էին գտնում հենց Դանիայից (ժոա 9-րդ դարի վերջերին)։

Ալֆրեդի քաղաքականության ժամանակ կազմվեց օրենքների ժողովածուն—Ալֆրեդ Քաղաքորի օրենսգիրքը (ժոա 890 թվին)։ Մինչ այդ անգլո-սաքսոնական ամեն մի առանձին քաղաքություն ուներ իր հատուկ օրենքները։ Մեզ հասյալ են կենտ քաղաքորների օրենքները, Ուեսսեքսի, Մերսիայի քաղաքորների օրենքները և այլն։ Ալֆրեդի օրենսգիրքը իր մեջ ընդգրկում էր Ուեսսեքսի, Մերսիայի լավ կենտ օրենքներից վերցրած օրինաձրական նորմաները։ Օրենսգիրքն այսպիսով ներկայացնում էր համաանգլիական իրավունքի կոդեքս։

Ալֆրեդը հիշեցնում էր Կարլոս Մեծին նաև այն հավատարմությամբ, վոր ցույց էր տալիս լատավորության գործի նկատմամբ։ Նա ինքը, ինչպես պատմում է նրա կենսագիրը, հավաքում էր գոնազան հին անգլո-սաքսոնական առասպելաբանական պրոզայագատումները, յերգեր, սագաներ, կազմակերպում էր պատմականների յերեխաների համար դպրոցներ և մայր ցամաքից գաստատներ էր հրավիրում դպրոցների համար։ Նա խրախուսում էր նաև գոնազան հեղինակությունների քարգմանությունները լատիներեն լեզվից անգլո-սաքսոնականի։ Նրա քաղաքությամբ ժամանակ և քարգմանվել ընդհանուր պատմության այն ժամանակի միակ հանրամատչելի գաստագիրքը—Որոզիոսի պատմական կոմպիլյացիան։ Այնուհետև լատիներենից անգլո-սաքսոնական լեզվի էր քարգմանվել «Անգլերի յեկեղեցական պատմությունը», վոր կազմել էր Բեդա Գատավարժանը. քարգման-

վում են Թրիգոբիոս պապի առանձին աշխատությունները։ Սկսում են կազմվել նաև տարեգրություններ. գրվում է անգլիական տարեգրությունը, որտեղ նկարագրվում է Ալֆրեդ Մեծի քաղաքականությունը։

Անգլիայի նոր միասնությունը

Ալֆրեդի կատարած վիճակական ռեֆորմի հիման վրա անգլո-սաքսերի գործի կազմակերպությունը, ռազմական գործը զգալիորեն բարվոքվեց։ Ալֆրեդի մահից հետո անգլո-սաքսերը հարձակման են անցնում դանիացիների դեմ։ Փոքր առ փոքր 10-րդ դարի կիսին Ալֆրեդ քաղաքորը նվաճում է «Դանիական իրավունքի մարզը» (959—975 թ. թ.) և դառնում է ամբողջ Անգլիայի քաղաքոր, միացնելով իր իշխանությանն ասկ ինչպես անգլո-սաքսերին, նույնպես և դանիացիներին։ Բայց և այնպես դանիական մարզում ժամանակ առ ժամանակ բռնկվում են առանձին ապըստամբություններ, որոնց անգլո-սաքսերը ենթում են։

Ալսպիսով նորից տերի ունեցավ Անգլիայի միասվորությը, իրրև մի ամբողջական քաղաքորություն։ Բայց իրերի այսպիսի դրությունը շարունակվեց մինչև 10-րդ դարի վերջը միայն, երբ նորից սկսվում են նորմանական հարձակումները, գլխավորապես Դանիայից։

Անգլիայի նոր ճգնաժամը դանիացիների կողմից

Դանիան այդ շրջանում, Հարոլդ Կապուլատար քաղաքորի ժամանակ (950—986 թ. թ.) գտնում է գոր պնդություն։ Հարոլդը նվաճում է Սկանդինավիայի հարավային մասը, միացնում է Դանիային պրուսացների լիտավյան ցեղի մարդը, նվաճում է պոմորյան սլավոնների մարդի մի մասը, վորը հետագայում կոչվեց Գոմերանիա։ Նա և նրա ժառանգները արշավանքներ են գործում նաև Անգլիայի վրա։ Դանիացիք նորից նվաճում են Անգլիան։ Այս բոլորի հետևանքով դանիական Կնուտ կամ Կանուտ քաղաքորի ժամանակ (1017—1035 թ. թ.) Սկվրոպայի հյուսիսում կազմվեց ծովային մի գոր պետություն, վորն իր մեջ ընդգրկում էր Անգլիան, Դանիան և Շվեդիայի ու Նորվեգիայի մասերը։ Բնորոշ է այն հանգամանքը, վոր Կնուտ կամ Կանուտ քաղաքորը Անգլիայում հենվում էր վոչ քե յենվոր դանիացիների վրա, այլ անգլական անգլո-սաքսոնական և դանիական հոգատարական արիստոկրատիայի վրա։ Նրա ժամանակ շարունակվում էր արենագրությանը ծաղկությունը և հրատարակվում են արենքների ժողովածու, վորի հեղինակ գրվում են, ինչպես անգլո-սաքսերի, նույնպես և դանիացիների արենքները։

չափան դրությունը անգլո-սաքսոնական հասարակության կյանքում։

Բացի այդ մանրակրկիտ հոգատար-ամեներից, այդ դասընթացում նշմարվում են հոգատարների և մի այլ տրատեսակ չերտ, այսպես կոչված երկերը, վորոնք այժմ բնորոշվում են նրանով, վոր ունեն հոգի 40 հայցա։ Ուսումնասիրությունը ապրում էր 40 հայցա հոգի, դրանով իսկ գտնվում էր ամենատարածված երկերի չարքը։ Հոգատարների մինչև այսպիսով ընդմարվում է յերկու չերտ. 5-ից մինչև 40 հայցա ունեցող մանր կալվածատեր-ամենը և 40 ու 40-ից ավելի հայցա ունեցող խոշոր հոգատար երկերը։ Անգլիայի ամբողջ հետագա պատմության բնորոշ մանրան և հանգիստանում այդրոց հոգատերական գոտեկարգի այս յերկու խմբերի պայքարը, վորն աչքունեան վերածվում է մանրակրկիտ ստուգության և խոշոր կալվածատեր-բարոնների պայքարի։ Անգլիայի ֆեոդալական կարգի համար նրա մինչնորմանդյան ամբողջ պատմության ընթացքում բնորոշ մանրան և այս մանրակրկիտ ստուգության չերտի նշանակության պահպանումն ու ամբը, ստուգության, վորն ոգնում է քագավորին և նպաստում է կենտրոնական իշխանության ամրապնդմանը։ Սրա հետանքով անգլիական ֆեոդալիզմը բնորոշվում է ուժեղ կենտրոնական իշխանությամբ և հակադրությունն այն բանի, ինչ վոր այս ուղղությամբ տեղի չի ունենում մայր ցամաքում, առանձնապես Ֆրանսիայում։

Քաղաքային խոհանոցության ամբը

Ահռում է այս գործընթացում նաև պատրոնատի, այսինքն ժագնատների հովանավորության նշանակությունը այն բնակչության վերաբերմամբ, վորը կախման մեջ է տանում այդ ուժեղ մարդկանցից։ Բայց նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ տարբերությունը կայանում է նրանում, վոր մինչդեռ առաջ խոշոր ժագնատի հովանավորության տակ տանելը հանգիստանում էր մասնավոր գործարքի առարկա, այժմ այդ հովանավորությունը դառնում է պարտադիր։ Առելստան քագավորի օրենսգիրքը (մոտ 930 թ.) ուղղակի պատվիրում է, վորպեսզի ամեն մի մարդ ունենա իր յորդը, այնպես, ինչպես այդ տեղի ուներ Ֆրանսիայի պատմության մեջ։ Օրենսգիրքը պատվիրում էր, վորպեսզի յորդ չունեցող յուրաքանչյուր մարդու ազգականները նրա համար այդպիսի յորդ գտնեն։ Դրա հետ միասին այդ ժամանակ գալիս է ասելս և ասկաս կամ ասկաս կոչված իմմու-

նրանք։ Դա գաղափարական և ֆիսկալ իրավունքների մի ամբողջություն է, որը ստանձնում է խաչոր մագնատը՝ իրենից կախյալ բնակչության նկատմամբ։ Ամբողջ տերիտորիանը այժմ ընկնում են խաչոր մագնատների իշխանության տակ։ Խաչոր մագնատի տերիտորիայում ապրող և նրանից կախյալ մարդը, այսպես կոչված ասկմաննը (այսինքն ասկաս-յի մարդը) ազատ է, բայց պանվում է լորդի գաղափարական իշխանության տակ և նրան ունեցած է վճարում։ Նա իրավունք ունի փոխելու իր հողը և նուիրելու հնուանալու ասկաս-յի տերիտորիայից։ Այսպիսով գա կիսաճկախ մի վիճակ է, որը ծագում է կամ այն բանի հետևանքով, որ քաղքացիները մոնում են անվանի մագնատի հովանավորության տակ կամ ծագում է քաղավորական չնորհումներից, ըստ որում քաղավորը հաճախ չնորհում է ազատ մարդկանցով բնակեցրած մեծ մարդեր, հանձնելով նրանց առանձին մագնատների ասկաս-յի մասնավոր իշխանությանը։

Անգլիական կոլոնիզացիա

Այսպես է ընթանում Անգլիայի ֆեոդալական նահանգումը, որն իր վերջնական ձևավորումը առանում է մեկայն նորմանդական նվաճման հետ մեկտեղ։ Անգլո-սաքսոնական հասարակության հիմքն ավելի և ավելի զառնում է որդեն մոչ քիչ ազատ գյուղացիներից — կենլերի դյուղը, այլ կալվածքը՝ այսպես կոչված մանորը, որը քիչ-պես ձրանեփայում, բացվացած և անբուն մարից և հորատային դյուղից։ 11-րդ գարի սկզբի մեզ հասել է «Rectitudines singularum personarum» անունով մի ազգյուր, որ իրենից ներկայացնում է այդպիսի մանորների ցուցակները։ Այստեղ նկարագրվում են ըստ յերևույթին, վանքապատկան հոդերի վրա նստած տիների գինվորական հոգսակցությունները և նրանցից կախում ունեցող գյուղացիների պարտավորությունները։ Գյուղացիների մեջ տարբերում են յերեք հիմնական խմբեր։ Դրանք մի կողմից գինվորներ կամ գինատարներն են, որոնք ներկայացնում են այդ կախյալ բնակչության ավելի արտոնյալ խավերը։ Սրանք նախկին ազատ կենլերն են, որոնք այժմ կախման վիճակի մեջ են մագնատի վերաբերմամբ։ Սրանք կրում են հատատուն կերպով սահմանված պարտականություններ, որոնք գլխավորապես, զրամական կամ նատուրալ ռենտա չեն։ Սրանք, բացի զրանից, կրում են նաև փոքր կոռ, որը գլխավորապես աշխատանքի յեռանն ընկնում ցույց տրվող ժամանակավոր աշխատանքային ոգնությունն է։ Ավելի ծանր և հարատևող բնակչության մյուս յերկու խմբերը — գերուրների և կոտ-

անտիների գրությունը։ Վերջին խումբը այն գյուղացիներն են, որոնք ունեն վոչ քիչ հողաբաժիններ, այլ միայն փոքր հողակտորներ խրճիթով։ Այդ յերկու խմբերը կրում են ավելի ծանր կաս և աշխատում են սեփական հողի վրա չաբաթը յերկուսից մինչև յերեք օր։

Այսպես եր քննարկում անգլո-սաքսոնական հասարակության մեջ ազատ կերպերի ազատ գյուղական համայնքի ստրկանական վերածումը հարստային համայնքի։ Ճորտային այսպիսի համայնքը այժմ պատասխանատու չի գտնում այդ համայնքի կազմի մեջ մտնող բնակչության պարտականների կատարման համար։ Ճորտական այդ համայնքը, այսպիսով, ընդունում է ֆիսկալ բնույթ։

2. ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Ֆեոդալի ժամանակաշրջան

Սկանդինավիայի պատմության հետագա ժամանակաշրջանի մասին մի շարք անկախ քյոռնեներ հասել են մեզ հռոմեական գրողներից, գլխավորապես Ցակիտոսից և Պտողոմեոսից։ Սկանդինավիայում ապրող ցեղերի մեջ նրանք հիշատակում են Գոթերին կամ գաուտներին և սվիոններին։ Գաուտները բնակվում եյին ժամանակակից Շվեդիայի ավելի հարավային մասում, որը մինչև այժմ էլ պահել է իր հին անունը—Գոթլանդ, այսինքն գոթների յերկիր։ Սվիոնների մասին նույնպես յերկար ժամանակ կրում եր Սվեալանդ անունը, այսինքն սվեների կամ շվեդների յերկիր։ Բնորոշ է այն, որ անտիկ գրողները հիշատակում են միայն հարավ-արևելյան ոհանդինավցիներին, այսինքն այն ցեղերին, որոնք բնակվում եյին հարավային Շվեդիայի անբիտաբնությում, և համարյա վոչինչ չեն ասում Նորվեգիայի բնակչության մասին։ Սա ապացույց է, ինչպես նախկին և գիտ Ենգելը, որ առևտրական կապերը ձևավորվում եյին, գլխավորապես բալթիկ ծովի արևելյան մասում, որտեղ և առավելապես զարգացած եր առևտրական նավագնացությունը։ Հռոմեացիք իրենք չեյին քաշանցում բալթիկ ծովը, այլ միայն հարաբերություններ եյին պահում տեղական վաճառականների հետ, որոնք իրենց հետույքն առևտուր եյին վարում բալթիկ ծովի արևելյան մասում։ Այդ մասին վկայում են նաև հռոմեական արտագրանքների ու գրամական գանձերը, որոնք առանձնապես մեծ քանակությամբ են գտնում հարավային Շվեդիայում և Դանիայում։ Այսպես գտնված գրամները պատկանում են առավելապես մեր

քմագրությանն 1-ին և 2-րդ գործերին. Այնուհետև սկսում է ընդհ-ատում մինչև 3-րդ գործը, մինչև ժողովուրդների գոյքի գաղթելը, որը հյուսիսում նորից կրկնան են գալիս գրաքների գանձեր։ Պարզ է, որ 2-րդ գործից մինչև 3-րդ գործն ընկած այդ ժամանակամիջոցին, Սկանդինավիայի առևտրական հարաբերությունները մայր ցամաքի հետ ընդհատվում են։ Ավելի ուշ ժամանակներ մենք Սկանդինավիայի մասին 6-րդ գործից, Պրոկոպիոս պատմաբանից, որը պատմում է, թե Սկանդինավիայում ապրում է 13 ժողովուրդ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր թագավորը։

Նաև վիկինգների և 11-րդ դարերում

Սկանդինավների հասարակարգի հետ ավելի ծանրամասնորեն ծանոթանալու նպատակով, տանք այն հասարակարգի պատկերը, որը գոյություն ուներ Նորվեգիայում 9—11-րդ դարում։ Իր հասարակական զարգացմամբ Նորվեգիան հետ էր մնում Սկանդինավիայի մյուս մասերից, և այդ պատճառով էլ այնտեղ ավելի շատ են պահպանվել հին հասարակական ու սովորույթները, որոնք վերաբերում են Սկանդինավիայի ուրիշ մասերում ավելի վաղ ժամանակ գոյություն ունեցող կարգը։

Նորվեգիայի սկանդինավները բաժանվում էին բազմաթիվ ժանր ցեղերի (lyike, գերմանական volk), որոնք ցրված էին բերակղզու խորքերը քաշվածող ծովածոցերում (այսպես կոչված ֆիորդներում) և իրարից բաժանված էին բարձրաբերձ լեռներով։ Նրանցից ամեն մեկի գլուխ կանգնած էր ցեղային առաջնորդը, այսպես կոչված, յարլը։

Մի քանի նման ֆիլկներ փոքր ու փոքր միավորվում էին ավելի խոշոր ցեղային միություններին մեջ, կազմելով ընդհանուր ժողովրդական ժողովներ (այսպես կոչված thing), որտեղ այս առանձին ֆիլկերից հավաքվում էր ամբողջ ազատ բնակչությունը։ Դատաքյան ունեցին նաև ավագների խորհուրդներ։ Առանձին ցեղային միավորումների մեջ հանդես էին գալիս նաև թագավորներ։

Առաքանչյուր առանձին մի ֆիլկ բաժանվում էր հարյուրակների (herad) հարյուրապետի գլխավորությամբ (hersir)։ Հասարակությունը հիմքը կազմում էին ազատ գյուղացիք, որոնք կոչվում էին բոնդեր (bonde)։ Նրանք հավաքվում էին ժողովրդական ժողովների—քինգերի—և այնտեղ վճռում էին իրենց ամենակարևոր գործերը։

Նորվեգիայի ցեղերի հնագույն միավորումը բերում է այն հետևանքին, որ այսուհետ ավելի ուշ ժամանակներում արդեն առերևում են չորս խոշոր մարզեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ինքնուրույն քինգը, իր հատուկ օրենքը և իր հատուկ տեղական սովորույթները։ Այդ մարզերում հանդես են գալիս քագավորները, որոնց ընտրում են քինգերը։ Ցնքն քագավորը չի բավարարում բնակչության պահանջներին, գժգոհները յերկրի բոլոր կողմերը ժի նետ են ուղարկում, որպեսզի ապստանեն և, քն քագավորին պետք է գահընկեց անել և սպանել։ Այս գործընթացը, այսպիսով սկսում է քայքայվել տոհմային հասարակությունը, կազմվում են դասակարգեր և կազմավորվում է պետությունը, ըստ որում բացի ազատ գյուղացիներից—բոնդերից և տոհմային ավագանու ներկայացուցիչներից—յարլերից, գոյություն ունեն նաև սերուկներ։ Յարլերի շուրջը սկսում են կազմակերպվել գրուժինաներ։

Բնակչությունը զբաղվում է գլխավորապես վարսորդությամբ և ձկնորսությամբ, որովհետև տեղական աշխարհագրական պայմանների պատճառով Սկանդինավիայում անհնար էր զբաղվել խոշոր չափի հողագործությամբ։ Շնորհիվ այն հատուկ նշանակության, որ ձկնորսությունը ստացավ Սկանդինավիայի կյանքում, այստեղ մեծ զարգացման և հասնում թովափնացությունը, իսկ որա կապակցությամբ՝ նաև թովահենությունն ու առևտուրը։ Նրանք չէին զարգացած Ձկան, մորթու և այլ մթերքների առևտուրը հյին անում։

Այն չափով, որչափով քայքայվում էր տոհմային հարաբերությունները և կազմվում էր ավելի խոշոր քագավորություններ, ավագանու առաջնին ներկայացուցիչները, որոնք չէին ցանկանում չնեքաբկվել նոր բարձրացող քագավորական իշխանությանը, ժողովում են իրենց գրուժինաները և սկսում են ոտպատակություններ գործել։ Այն կապակցությամբ, որ կյիժայական պայմանների պատճառով զանգվածում է հողագործության զարգացումը, ստացվում է ավելցուկային բնակչություն, որը և ներգրավվում է անգրծովյան այս խոշոր արշավանքների մեջ։

Տոհմային հարաբերությունների քայքայումն ու դասակարգերի կազմակերպումը նկատելի չի ունենք ավելի ուշ ժամանակներում այստեղ գոյություն ուներ ուժեղ քագավորական իշխանություն և զուտ քային անհավասարություն։ Ներանց մոտ, ինչպես մոտ է Տակիտոսը,

«Հարաստանքյանը խիստ հարգի չեր։ Սվիճարի մոտ Տակիտոսը տարբերում է մի շարք գաղափարներ, պատանեկ պատասխանվածներ և տարուկներ։ Սա ցույց է տալիս, որ սվիճարի (ստոյական իմաստնության) մոտ շատ վաղ ժամանակներից սկսում է գոյանալ քրիստոնեական պլեբեյական պրոցեսը։

Կենտրոնացման աչալուրջ ոգի, տոհմային իրավաբերի քայքայման և գերբնականչության հետևանքով ուժեղանում են ծոմապահության ու ծոմահենության մոտիվը, առանձնապես 2-րդ դարից սկսած։ 2—11-րդ դարերի համար բնորոշ են առանձին տաճարներ, այսպես կոչված ծոմային քաղաքներ-վիճակների արշավանքները (վիճակագ ծագում և վիճակ բառից; որը նշանակում է ծոմածոց, ծոմախորշ. այսպիսով վիճակներ նշանակում է ծոմածոցների սիրակալներ)։ Ծոմային քաղաքների այս ջոկատները 60-70 գինվոր վիրցնող նռվերով, այսպես կոչված ձեռքային գայլերով կամ ձեռքային ձիերով չափազանց հեռավոր արշավանքներ էին կատարում։ Ծոմահենը, ազգիկն ու վանատականը սկանդինավների մոտ, այսպիսով, միանում էին սիենտալ անձնավորության մեջ։

Սկանդինավների ծոմահենները ու հոգեպատարհուրդությունները։

Սկանդինավները արշավանքներ են գործում Իրլանդիայի վրա և արդեն 9-րդ դարում այստեղ, Իրլանդիայի տերքատրիայում, գլխավորապես արևմտյան ափերին և հարավում նրանք կապ-ժում են սկանդինավյան (նորմանական) մի շարք մանր պետություններ։ Սկանդինավյան այս ավանները կոխվ են մղում տեղական իրլանդական բնակչության դեմ։ Նրանք այստեղ մնացին մինչև 9-րդ դարի վերջը, երբ սկանդինավները հայտնագործեցին Իսլանդիան, ուր և ուղղվեց գաղթողների մեծ հոսանք, գլխավորապես, Նորվեգիայից։ Իրլանդական ավանները անկման հասան, իսկ բնակչությունը խոշոր չափով կեղտացավ, կորցրեց իր լեզուն և սկսեց խոսել իրլանդական լեզվով։ Սկանդինավները բնակություն հաստատեցին նաև Անգլիայից հյուսիս ընկած կղզիներում, իսկ 878 թվին, երբ բացվեց Իսլանդիան, այստեղ սկսեցին գաղթել մի կողմից՝ այն գյուղացիք, որոնք հայրենիքում չէին կարողացել հող գտնել յերկրագործությամբ պարապելու, մյուս կողմից՝ ավազակու այն գժգոհ ներկայացուցիչները, որոնք քիև պրյքարում էին բարձրացող քաղաքական իշխանության գեմ, բայց և պետք է ընդունենք, որ իրենց ազգ պարքարն անհուսալի էր։

Իսլանդիայում չեզոք ժամանակ պահպանում էին իրենց գոյությունը հին սովորույթները, հին կեցուվքը, ավելի վաղումը, քան Սկանդինավիայում — հին հասարակական հարաբերությունները ու հին-սկանդինավյան կուլտուրան։ Այնտեղ գրի չեն անցել նույնիվ հին-սկանդինավյան դյուցազներգությունները ու սագաները, որոնք մնացել են Իսլանդիայում և որոնք բերնից բերան հափորդել են այդ հին սագաների բազմաթիվ չեզոքները, կամ սագացուները, այսպես կոչված ավելցուկները։ Այս կարգի սահգծագրությունները ամենից ավելի խոշոր չեզոք գա—պրոզայով և վանահավորով կազմված ենգդա—ն է, որն իր մեջ պարունակում է բազմաթիվ հին առասպելներ։

Բայց Իսլանդիայի գյուտով և բնակեցմամբ չվերջացան սկանդինավների աշխարհագրական հայտնագործությունները։ 10-րդ դարում նրանց հայտնի դարձավ Գրենլանդիան։ Այս չեզոքին նվիրված գրուցապատումների մեջ ասվում է, որ այնտեղ բնակվում էին քղուխներ, այսինքն նսկիմոսները։ Իսլանդիայից այնտեղ ուղղվեցին գաղթողներ։ Իսլանդական գաղութը Գրենլանդիայում գոյություն ուներ մինչև 16-րդ դարը. հետո նա անհետացավ։

Տվյալներ կան այն մասին, որ մոտ 1000 թվին նորմաններն էին հասան նաև հյուսիսային Ամերիկա, որտեղ նրանք նույնիսկ գաղութ հիմնեցին, որը գոյություն ուներ մինչև 14-րդ դարը։ Բայց այս բոլոր հայտնագործությունները կրում էին պատահական բնույթ և վոչ մի հետք չթողին Եվրոպայի անհատական յիվ կուլտուրական պատմության մեջ։

Սկանդինավների համապատասխան գործունեությունը գնալ աստիճան

Նորմաններն էին նաև առաջին հանապարհորդությունները դեպի Արևմուտք և դեպի հյուսիս։ Իրենց նվաճումները նրանք տարածում էին նորվեգիայից հյուսիս, հպատակեցնելով ֆիննական ցեղերին և հարկ գնելով նրանց վրա։ Անգլո-սաքսոնական աղբյուրներից հայտնի չի նորվեգիայի մասը անունով մի խոշոր սեփականատիրոջ անհատական նկարագրությունը, որը ապրում էր նորվեգիայի ծայր-հյուսիսում, 9-րդ դարում։ Ուներ նա հյուսիսային յեղջերուներ, ցուլեր, վոչխարներ, խոզեր։ Ձիերները նրան իրեն հարկ վճարում էին վոչխարի կամ ջրասամույրի, արջի կամ հյուսիսային յեղջերվի մորթիներ, քուլուների փետուրներ, պարաններ, կաշիներ, կնամի բեհեզներ և այլն։

Առևտրական նպատակներով Հանապարհորդությունները կատարվում էին մի ամբի հյուսիս։ Ուղևորները հասնում էին մինչև Սպիտակ ծովը, ինչպես նաև մինչև Բիսմարկյան լեռները, ուր նրանք կտրելով Սպիտակ ծովը քաշանցում էին Դվինա գետով։

Ըստ լեգենդների, այս գետը Հյուսիսային Դվինան է, և այսպիսով պետք է ենթադրել, որ Բիսմարկան ընկած էր Դվինա գետի ավազանում, քանի որ պետք չեղի բնական մարդում, որից և ստացել է իր անունը ինքը՝ մարդը։ Եվեցիաում գանվել են այդ ժամանակաշրջանին բազմաթիվ արհվեստական արձաններ, որոնք ցույց են տալիս, որ լվեցերն ապրում առնվազն են վարել Արևմուտքի հետ, հավանաբար մասնավորապես Վոլգայով, բուլղարական պետության միջոցով։ Նրանք հանապարհորդություններ էին կատարում նաև մյուս գետով, ովկիանոսից գետի հունները այն ժամ հանապարհով, որով նրանք քաշանցում էին Բյուզանդիա։ Այս հանապարհի յուրաքանչյուր նորմանները առանձին կետերում, դինամիական պրոժեկտների ձևով, մշտական բնակություններ էին հաստատում։

Սկանդինավներն Անգլիայում և Ֆրանսիայում

Նորմաններն այդ գործունեության կատարում էին իրենց սրշղամոնքները նաև դեպի հարավ։ Նրանք նվաճեցին Անգլիայի գրեթե մասը, և յուրաքանչյուր մի մասնիա, յուրը Անգլիան մանում էր սկանդինավյան խոշոր պետություններից մեկի, այն է՝ Դանիայի կազմի մեջ։ Նրանք արշավանքներ էին գործում և Ֆրանսիայի վրա, որտեղ Սենա և Լուարա գետերի վրայով քաշանցում էին յուրքերի խորքը։ 886 թվին նորմանները պաշարել էին հենց Փարիզ քաղաքը, իսկ 911 թվին նրանք իրենց առաջնորդ Ռոլոնի գլխավորությամբ կազմում են նորմանդական գքստությունը։ Ռոլոնը այդ գքստությունը ստացավ Ֆրանսիական թագավորից և իրեն էլ հանձնվեց նրա վասալ։ Այսպես կազմվեց նորմանդական գքստությունը Ֆրանսիայի ամբիոնորթյան վրա։

Սկանդինավներն Իտալիայում և Միջերկրական ծովում

Նորմանական պետություններ կազմվում էին նաև ավելի հարավում։ Նորմաններն արշավանքներ էին կատարում Իտալիա և գետի Միջերկրական ծովը։ 844 թվին նրանք հարձակում գործեցին Աստղբիայի ափերի վրա (Իտալիայի հյուսիսային ափը), բայց հետ մղվեցին։ Այնուհետև նրանք կողոպտում էին նաև արևմտյան Իտալիայի ափերը, Ակրբիկայի

հյուսիսային ափերը, Բալկանյան կղզինները (Միջերկրական և Մարմարա), հասնում նրանց նուվիրակ մինչև Բոսֆոր և Սիցիլիա։ Իսպանացիք 11-րդ դարում վարձում նրանց նորմանական այդպիսի զբոսնիներ արաբներէ դեմ կռվելու համար։ Սկանդինավները կրոնական նպատակներով հաճախ ուխտագնացություններ նրանց կատարում Պաղեստին յերկրագործելու, այսպես կոչված տաիրոյ գերեզմանները, ըստ վերում հոնոպարբին նրանք չեն հրաժարվում և խաղաղ բնակչությանը կողոպտելուց։

Սկանդինավները Բոսֆորում

Բոսֆորում նրանք յերեսում են մոտավորապես 9-րդ դարի կիսերին։ Հայտնի չե պատմությունն այն մասին, թե ինչպես նորմաննները տիրեցին Տոսկանայի թագավոր մի քաղաքի (Լուննա)։ Նրանք մտածեցին այս քաղաքին նավերով, և յերկյուղ կրելով նրա անառիկ ամրություններից, վորոշեցին քաղաքը վերցնել վոչ թե բացահայտ հարձակումով, այլ խորամանկությամբ։ Նորմաննների ջոկատի առաջնորդը իրեն մեռած ձևացրեց. նրան դրին գագաթի վրէ և գիմեցին քաղաքի յեպիսկոպոսին, խնդրելով, վորպեսզի նա գիշերը այդ գագաթը դնի քաղաքի տաճարում։ Եպիսկոպոսը ավից իր համաձայնությունը։ Գաղտ ընկնելով կեղծ մեռյալ առաջնորդը գուրս թռավ գագաթից կատարելապես զինված. նորմաննները գրավեցին քաղաքը և ավերեցին այն։ Բոսֆորի բնակիչները հաճախ իրենք էլ հրավիրում նորմաններին, իրրև վարձկաններին։ Նորմանական այսպիսի վարձկանների խմբերի և ամբողջ ջոկատների յերկրում բնակվելու հետևանքով կազմվեց Սիցիլիական գքսությունը 11-րդ գարում, 1030 թվին նորմանների վարձու ջոկատների առաջնորդներից մեկը կամպանիայում տասնյակ քաղաք տերիտորիա, հատուկ քաղաքով, իրրև գեռ 1038 թվին նորմաններէ մի այլ ջոկատ Գիլյոմ Ծերկաթե Ձեռքի առաջնորդությամբ իրրև ամուր տասնյակ ուրիշ մի մարզ — Ապուլիան։

Նորմաններն աստիճանաբար գրավում են մերձակա հողերը։ Գիլյոմ Ծերկաթե Ձեռքը սկսեց նվաճել Բենևենտը. նորմաններըը կռիվ են մղում պապերի դեմ, վորոնք սկզբում իրենց համար վտանգավոր նրանց հաստատվելը Բոսֆորում, բայց հետո նույն այդ պապերը սկսում են իրենց չահերի համար ոգտագործել նորմաններին, վորոնք այսպիսով գառնում են պապերի դաշնակիցները ու վասալները։

Նորմաննների քաղաք առաջնորդներից մեկը, Ռոբերտ Գյուիսկարը, պապից տասնյակ Ապուլիայի և Կալաբրիայի գքսի տիտ-

գոտ կապուտի տերը նուիրեցնում պապի վստահ գործակից: Այդ յնրկուսն էլ պնաք և ոգնութիւնն ցուցք տային պապին ու տարնական հարկ վճարելիս: Վերջի ի վերջո (12-րդ գարում) տեղի ունեցավ խաչակոն հոգի վրա տատիճան տոհմանական պնատութիւնների միավորումը: Խաչիկի հարաւում կազմվից Միքիթիսի, Կալոթերիսի ու Ապուհիսի բավական խոշոր և ուժեղ միավորութիւնը:

Միանգիմների կազմատուն

Այդ ժամանակ, երբ տեղի էին ունենում այս բոլոր նորմանական ոգնակութիւնները, հենց իրենց նորմաններն ու կատարվում էր տատիճան պնատութիւնների գործողման պրոցես: Նրանց մոտ այն ժամանակ արդեն քայքայվում էր տոհմական կարգը, ձևավորվում էին գաստակարգերը: Նրանց մոտ վաղուց տարածված էր ստրկոն կոչված հատնական գիրը, որը, ըստ յերևույթին, փոխ էր առնված յատինական շրիֆտից, բայց տեղական պայմանների ազդեցութիւնն տակ փոփոխութիւն էր յենթարկվել, վերածվում տիպված էին մոչ քիչ գրել մագաղաթի վրա, այլ փորագրել տատերը ծառի վրա. կլորացիր տատերը, այս դեպքում պնաք և վերածվելին ուղիղ գծերից բազկացած տատերի:

Միանգիմների կրոնը

Երբեմն ժամանակ նորմանները Ռուսիա էին հնքնանում, ըստ երևույթ նորմանական ցեղերի միավորումն այն հետևանքն ունեցավ, որ նրանց մոտ առնչվից կրոնական նորոշումներ մի սիստեմ՝ տատվածների ամբողջ մի պանթեոնով, որի գլուխ էր կանգնած Ոգին տատվածը իր Ծրեյա կնոջ և Ծոր երեցուհու միասին: 8-րդ գարի սկզբից նրանց մոտ սկսում է տարածվել նաև քրիստոնեութիւնը:

Միանգիմների գերագույն տատվածութիւնը հանդիսանում էր յերկնքի տատված Ոգինը, կամ Վոտանը, Գվոդանը (ավելի հին ձևը, որ պահպանվել էր յանգուրգինների մոտ): Դյութիւն ունեին գործել մի շարք անուններ, երանք նույնպես վերագրվում էին Ոգիներին կամ երանք, տվորապես, համարվում են այս տատվածութիւնն մոկդիրները: Բայց նրանք իրապես նորկայացնում են այն տարրեր անուններն, որ տարրեր սկանդինավյան ցեղեր տային են իրենց գերագույն տատուն: Երբ կատարվից կրոնական պատկերացումների միավորումը, այդ տատվածութիւնների վերաբերյալ պատումները միավորվեցին Ոգին տատու շուրջը: Երեցովութիւնների մեծ գործին հաջորդող գարաշրջանում այդ տատվածութիւնը գոհանում և յուրքը գատա-

ֆաբրիկի աստվածությունն, ֆեոդալների կազմակերպող դասակարգի և նրան շրջապատող գրուժինանների աստվածությունն։ Փոխվերցական ժողովրդները յուրացնում են այլ աստվածություններ, որոնց նրանք պատկերացնում են իրրև գերագույն աստվածություններ. դա Տորն է (կամ գնդամանացինների Դաննարը), Պրոմոմինիկը (Վրաստանը), վորտի աստվածությունը։

Ոդինը, վորը գտնում է սկանդինավների գլխավոր աստվածությունն, պատկերացվում է իրրև բոլոր աստվածների հայր։ Նա սովորաբար նկարվանում է ոսկեայ ձիու վրա նստած նիզակն ու առյուծը ձեռքին, վոսկի սպասվորը գլխին, վորը կապույտ յուրկնգում աբևի խորհրդանշանն է։ Նա քնքը կրում է յուրկնագույն կամ կապույտ քիկնոց, վորը յուրկնքի գունների խորհրդանշանն է։ Ոդինը յուրքանչ պատկերացվում է իրրև մի-աչքանի, վորովհետև յուրկինքն ունի միայն մի աչք—արևը. Նա կրում է լայնեզր գլխարկ, վորը յուրքանչ իջնցնում է աչքին։ Այն ժամանակ յուրկինքը ծածկվում է ամպերով։ Նա հանդիսանում է միաժամանակ և պատերազմի աստվածություն։ Նա քաղավորում է վալհալլում։ Դա այն վայրն է, ուր տեղափոխվում են հանգստամարտում ընկած հերոսները, սինդգիտ նրանք, վորոնք կռվի մեջ չեն մեռել, տեղափոխվում են ատորնկրկյա քաղավորությունը։ Նրան շրջապատում են մի շարք ասպետներ վալկիրիաներ։ Նա նաև ոդի աստվածն է և, շրջապատված իր շքախմբով, քամու հետ միասին սլանում է յուրկրի վրայով։ Հետապնդում կուլտուրայի, գրի, պոեզիայի զարգացման կապակցությամբ, Նա գտնում է կուլտուրայի աստվածությունն, պոեզիայի աստված, ատուրի, հին ռունագրերի գյուտարար։ Նա ամեն անտանի կռվարարությունների աստվածն է։

Մի այլ աստված, Տորը, սովորաբար պատկերացվում է չանքը ձեռքին, վորովհետև Նա վորտի խորհրդանշանն է։ Նա ունի չինակարժեր մորուք. Նա շրջում է այծեր լծած կառքով։ Տորը հանդիսանում է հովանավորը ատորին գասակարգերի—գյուղացիների և ատուկների, վորոնք մահվանից հետո գնում են վոչ թե Վալհալլա, այլ Տոր աստծու քաղաքությունը։

Մյուս աստվածների շարքում հատուկ դիրք ևր գրավում Ոդինի վորդին—լուսավոր աստվածությունն Բալդուրը, լուսո աստված։ Գոյություն ունի մի զրուցավեպ Նրա մահվան մասին, վորը վոչորում նկին բոլոր աստվածներն ու սինդգիրքը։ Պատմում են, վոր գոյություն ուներ մի նախագուշակություն այն մասին, վոր

այս լուսամոր աստվածը պետք է կորճանվի։ Բալդուրի մայրը, աստվածուհի Ֆրեյան սկսեց ապերսել ամբողջ բնությանը, վորպեսզի նա խնայի իր վորդուն։ Բայց նա մոռացավ դիմել մի փոքրիկ բույսի—ոմեղայցին։ Այս բույսը կազմում գազաքի մահաբույնն է։ Ամբողջ բոլոր աստվածները սկսեցին փորձել Բալդուրի անխոցելությունը, վերջինս ամբողջ ժամանակ անվնաս էր մնում, բայց չար աստված Լոկիի դրդմամբ, նրա կուրը եղբայրը ոմեյցի հյուղով խփեց Բալդուրին։ Մա մահ պատճառեց Բալդուր աստծուն, վորը սոսկաց, պետք է նորից վերակենդանանա։ Այսանդ մենք՝ տեսնում ենք մի ստգա, վոր կապված է արևվի լուսավոր աստվածության ամենամյա մահացման և վերակենդանացման գաղափարի հետ։

Հնատջրքեր և այն հանգամանքը, վոր սկանդինավյան աստվածությունների պանթեոնում գտնվում ուներ Լոկի անուշով չար աստվածությունը։ Մա կրակի աստվածն է, բայց նա միևնույն ժամանակ քշնամի չի բոլոր լուսավոր աստվածներին։ Դա համաշխարհային ոձի հայրն է, համաշխարհային գայլերի հայրը, գժոխքի աստվածուհու հայրը, համաշխարհային չարքերի հայրը։ Բոլոր չար աստվածությունները Լոկիի դլխավորությամբ ապստամբում պետք է ապստամբեն գերագույն լուսավոր աստվածների գեմ, և աշխարհը պետք է վերջանա կործանումով, վորից հետո պետք է դա աշխարհի վերածնությունը նոր հիմունքներով։

Սկանդինավների մոտ աստվածները նույն իմաստավորություններն ունեն, ինչպիսիք գտնվում են յերկրի վրա։ Նրանք նույնպես բաժանվում են ամենային խմբերի։ Գտնվում ուներ աստվածների յերկու խումբ, ոդերի և վաների խմբերը, վորոնց մեջն անգի չեր ունենում կատարի կռիվ, բայց հետո տեսի ունեցավ այդ աստվածությունների հաշտությունը, նրանք փոխանակվեցին իրենց պատանդներին և նրանց մեջով խաղաղությունն տիրեց։

Այս բոլոր դրույցվածքները ցույց են տալիս, վոր սկանդինավների կրոնը հանդիսացավ գանազան ցեղային կրոնների մեխավորում։ Համաձայնաբար մի կրոնի հիմքը կազմում եր ոդ աստվածությունների յերկրպագությունը, մյուս կրոնի հիմքը—վաների յերկրպագությունը, և վոր այդ կրոնների մեխավորման ժամանակ կազմվեց աստվածների այդ յերկու խմբերի մեջեն կատարած հաշտության ամանգությունը։

Դանիական թագավորության կազմակերպումը

9-րդ դարի ընթացքում Սկանդինավիայում կազմվում են ավելի խոշոր պետական միավորումներ։ 9-րդ դարի սկզբին ծագում է Դանիական թագավորությունը, որը հասնում է իր մեծագույն հզորությանը 10-րդ դարում, Հարոլդ Կապուտաատամ թագավորի ժամանակ։ Այդ թագավորը նվաճեց նաև հարավային Սկանդինավիան, նա պատերազմում էր պրուսների և պոմորյան սլավոնների դեմ։ Դանիան առանձնակի հզորության հասավ Կանուտ (Կնուտա) Մեծի թագավորության ժամանակ, որի թագավորության կազմի մեջ մտնում էին Անգլիան և Սկանդինավիայի հարավային մասը։

Շվեդիայի միավորումը

9-րդ դարում սկսում է կազմավորվել նաև միացյալ շվեդական պետությունը։ Միավորվում են այժմյան Շվեդիայի չորս հիմնական մարզերը, այն է Գոթիան (կամ Գոթլանդը) և բուն Շվեդիան (Սվեալանդը)։ Շվեդիայում ապրող մանր ցեղերը սկզբում այնուամենայնիվ ունեցին միասնական կրոնական կենտրոն Ուպսալայում, ուր ընակչությունը հավաքվում էր կրոնական տոնակատարություններին՝ զանազան կրոնական ծեսեր կատարելու համար։ Այս հանգամանքի պատճառ շուրջն էլ տեղի ունեցավ զանազան ցեղերի միավորումը, այնպես որ Ուպսալայի թագավորները, որոնք պատկանում էին Ինգվի թագավորական տոհմը, գործադ Շվեդիայի թագավորներ։ Շվեդիայի այս թագավորներից առաջինները նշնեք Ոլաֆ կանունգին։ Նրա ժամանակ, 11-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցավ մի խոշոր պետություն, որի կազմի մեջ, բացի Շվեդիայից, մտնում էր նաև Դանիան։ Ոլաֆը առաջինը մտցրեց քրիստոնեությունը Շվեդիայում։

Նորվեգիական թագավորության կազմակերպումը

Նույն ժամանակին և վերաբերում է Նորվեգիական թագավորության կազմակերպումը, որի սկզբնատարրերից կարելի է համարել 885 թվին, երբ Հարոլդ Հարֆագրը (Գեղահեր) զինում է առանձին ցեղերի միավորման, դուրս է քշում առանձին ինքնուրույն «ֆիլկերին» գլուխ կանգնած տեղական տերերին։ Նրա թոռ Ոլաֆ II Գեղի ժամանակ (1015—1027 թ. թ.) տեղի ունեցավ ամբողջ Նորվեգիայի՝ վերջնական միավորումը, ըստ որում քրիստոնեին վերացվեց հարկ կոչումը։

Այսպես կատարվեց Շվեդիայի, Դանիայի և Նորվեգիայի պետությունների կազմակերպումը Սկանդինավիայում։

VII ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ, ԻՏԱԼԻԱՆ ՅԵՎ ՊԱՊԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 9—11-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գերմանիայի առաջացումը Կարլոս Մեծի պետությունից

Գերմանիան իբրև ինքնուրույն պետություն առաջացավ Կարլոս Մեծի մի քանի հաջորդների 843 թվի Վերդենյան պայմանագրի։ Ըստ այս պայմանագրի Լյուդովիկոս Գերմանացին ստացավ Կարլոս Մեծի կայսրության այն ժամանակ տերիտորիան, որ ընկած է Հռենոսի արևմտյան կողմը, ինչպես նաև հինց Հռենոսի վրա ընկած մի քանի տերիտորիաներ, այն է՝ Մայնցի, Վորմսի և Շպեյերի արքեպիսկոպոսությունները։ Այս տերիտորիան վերջնականապես առանձնացավ Ֆրանկների պետության կազմից 9-րդ դարի վերջին։ Նրա բնակիչները հետագայում (13—14-րդ դ. դ.) իրենց անվանում էին տեվտոններ։ Գերմանացիք միշտ էլ պահել են իրենց այս հին անվանումը (Teutschen, կամ Deutschen)։ Ֆրանսիացիք միշտ էլ գերմանացիներին անվանում են իրենց մերձավոր գերմանական ազգություններ (կամ շվաբներ) անունով ալեմաններ (ֆրանսերեն գերմանացի—allemand)։ Ալեմաններ Գերմանիայի բնակիչներին ակնհայտ անվանել չեմ համարձակվում, կամենալով սրանով ցույց տալ, որ նրանք չեն կարողանում խոսել նրանց համար հասկանալի լեզվով և սլավոնացում տեսակետից կարծես քիչ հարց են (немцы)։

Գերմանիան իբրև ինքնուրույն պետություն

Գերմանիան իբրև ինքնուրույն պետություն միանգամայն վոչ եռանիվական և վոչ էլ քաղաքական տեսակետից։ Նա տարբերվում էր հետևվյալ չորս փաստորեն ինքնուրույն, ցեղային դքսություններից՝ Շվաբիան (վերին Դանուբի մոտ), Բավարիան (Լեխ գետից դեպի արևելք), Ֆրանկոնիան (միջին Հռենոսի և Մայնի մոտ) և Սաքսոնիան (ստորադրապես Վեզերից մինչև Էլբա)։ 10-րդ դարի առաջին կեսին նրանց ավելացավ և Լոթարինգիան,—Հռենոսի և Շելդտի գետաբերանների միջև վերին Հռենոսի

ընկած տերիտորիան, իր առանձնական և գերմանական խառն բնակչությամբ։ Ճնշելին այս դքսությունների մեծ մեկի բնակիչների համար բոլորովին տարբեր էր ազգային միասնության գիտակցությունը, և նրանք նայում էին միմյանց, իբրև տարբերվող ցեղերի։

Առաջնական դինաստիան

Մինչև 911 թիվը Գերմանիան չորսանում էր իրեն կառավարել հարյուրներով, նրանցից վերջինի, այն է Լյուդովիկոս Մանուկի մահից և Կոնրադ Ֆրանկոնացի թագավորի ժամանակ տարած խռովության չրջանից հետո (911—919 թվականներ), սկսեց կառավարել սաքսոնական դինաստիան (919—1024 թ. թ.), որն այսպես անվանվեց այն պատճառով, որ նրա հիմնադիրները էին սաքսոնական դքսերը։ Այս դինաստիայի գլխավոր ներկայացուցիչներն են հանդիսանում Հենրիխ I Թռչնորս (919—936 թ. թ.) և Որտո I (936—973 թ. թ.) թագավորները։ Նրանց ժամանակ անգլ չի ունենում հարեվան արեվմտա-սլավոն ցեղերի նվաճումը գերմանացիների կողմից և գերմանացիների կռիվը հունգարացիների դեմ։

Պատերազմ սլավոնական ցեղերի հետ

Մարշի և մինչև ու տարբեր Ելբայի վրա ընկած, ինչպես նաև Ելբայից արեվելք և մինչև Ոդեր գետը տարածված տերիտորիան, այն ժամանակ գրաված ունենչին պոլաբյան (մերձելբյան) սլավոնական ցեղերը, որոնք բաժանվում էին բազմ մեծ խմբերի։ Մարշ և Ելբա գետերի միջև, ինչպես նաև նրանից գնալ արեվելք և հարավ-արեվելք ապրում էր պոլաբյան ցեղերի ստորաբաժինների խումբը (որի կազմի մեջ, բացի ստրբներից և լուժիչներից, մանում էին նաև նշված գյոտաչները, միլչանները, գեչանները)։ Միջին Ելբայի վրա և ավելի հետո գնալ արեվելք ու հյուսիս-արեվելք մինչև Ոդերը ապրում էին վիլցերի կամ լյուտիչների ամենից ավելի պատերազմասեր պոլաբյան ցեղերը (լյուտիչների մեջ, բացի իսկական լյուտիչներից, մանում էին գավոլյանները, ռեթարիները, ուկրյանները և այլն)։ Վերջապես ավելի հյուսիս, ստորին Ելբայից գնալ արեվելք, ապրում էին ոբոդրիտները (որոնց պատկանում էին վագրները, պոլաբները, վարնները և այլն)։ Կարլոս Մեծը հարկի տակ դրեց պոլաբյան սլավոններին, բայց նրա մահից հետո սլավոնները հարկը վճարում էին վոչ կանոնավոր կերպով և գերմանացիների հետ չարունակ վարում էին սահմանամերձ պատերազմներ, հետ մղելով նրանց հարձա-

կամքերը և նեքս խոսելով (հունգարացիների և գանխացիների հետ միասին) գերմանական տերիտորիան։ Սլավոնները գործ ունեին ամենից առաջ իրենց անմիջական հարևան-ազգերի հետ։ Այդ պատճառով էլ բնական է, որ, գոնանալով գերմանական քաղաքների, առքառնական գործերը, յնչնելով առքառնական ապրմանդության չահերից, գերմանացիների միջոցով ամենն ապրանքին քաղաքակրանապես բարձր-բարձր յնիած և գնում առնելին կարող ապրող սլավոնականության գեմ։ Հինգրիխ Թռչնաբույը գրավից գլխավոր քաղաք Բանան և նվաճից սլավոնների ամբողջ ազգա-յուժիչյան խումբը, ստիպելով նրան հարկ վճարել գերմանացիներին։ Այդ մինուճար ժամանակ լյուտիչների կերկրում նա հպատակեցրեց գավոլյաններին և միացրեց նրանց Բրանդենբուրգ քաղաքը, ինչպես հպատակեցրեց նաև ոեդարիններին և ուկրյաններին։ Որոգրիանները նա սկսեցին հարկ վճարել քաղավորին։ Հինգրիխն աշխատում էր տարածել գերմանական ապրելաձևությունը նաև Բուսլանդիայի վրա և նվաճեց Շլեզվիգը և, այսպիսով, սլավոններին բաժանեց գանխացիներից։ Սլավոնական կերկրում գերմանացիք ամենուրեք գնում էին իրենց կայազորները, վորոնց նրանք անգամ էին ինչպես հին, նույնպես և նոր կառուցվող ամրություններում։ Այդպիսի նոր կառուցված ամրություններից մեկն էր Մեյսենը Էլբայի վրա, վոր հետո դարձավ Մեյսենյան մարկի կենտրոնը։ Սակայն սլավոնների նվաճումը գերմանացիների կողմից, այնքան էլ հաստատուն չէր։ Սլավոնները շրջանակում էին յենթարկվել իրենց նախկին իշխաններին և ապրել իրենց հին սովորույթներով և հաճախ ապստամբություններ բարձրացնել գերմանացիների գեմ։ Ոտտո I ձգտում էր ամենայն կերպով ամրացնել գերմանական տիրապետությունը նվաճած սլավոնական ամբողջ տերիտորիայի վրա մինչև Ոդերը։ Նա յեպիսկոպոսական կերպով քրիստոնեություն էր տարածում սլավոնների մեջ, Մալա և Էլբա գետերի ալն կողմերից կանչում էր գերմանական կոլոնիստներին և սլավոնական յերկրում նա կազմակերպում էր հեռավոր ժամկետներ (սկզբում յերկու ժամկ, վորոնք հետո բաժանվեցին վեցի)։ Նա պարտավորություն դրեց մարկգրաֆների վրա ենթարկել սլավոնների մեջ ինքնուրույնության ամեն մի ձգտում և հաստատել նրանց մեջ գերմանական ապրելաձևը։

Սակայն գերմանական այս ապրելաձևը չատ քիչ էր

պատշաճավում, վորովհետև գերմանացիք իրենց ազգն և աբյուռնուչյա քաղաքականությամբ ատելություն և զզվանք էին ներշնչում սլավոններին։ Սլավոնների հետ գերմանացիք պատերազմը վարում էին չլսված դաժանությամբ։ Այսպես, յերբ քաոնորյա պաշտպանից հետո Հինրիխ Թուչնորսը վերցրեց գլամաչների Դանա քաղաքը, նա հրամայեց կոտորել բոլոր չափահաս—ազամարդ և կին—բնակիչներին, իսկ յերեխաներին գերի վերցրեց և ստրուկներ պարձրեց։ Պատերազմելով սլավոնների դեմ, Օտտոն I-ը հաջողություններով ազանում էր գերիներին և յերդուն կտրելով, աչքերը հանելով և այլն զազանարար խեղաղատում էր նրանց։ Իրենց գաժանություններին գերմանացիք միացնում էին ամենատարր նենգություն, վորով առանձնապես հռչակվեց Օտտոն I-ի մարգպետներից մեկը—գիշատիչ Գերոնը, վոր գործում էր վիլցների յերկրում։ Մի անգամ նա իր ժուռ հրավիրեց սլավոն 30 իշխաններին և խնջույքի ժամանակ գավառապետն կոտորեց նրանց բոլորին։ Նրա ժամանակ էր, վոր գերմանացիք խորամանկությամբ գրավեցին Բրանդենբուրգը, վոր քվում էր նրանք, ազգն կորցրել էին, ըստ վորում նա կաշառել էր գավիների իշխաններից մեկին, վորը և հանձնել քաղաքը գերմանական զորքին։ Բնական է, վոր սլավոններն ատելությամբ էին վերաբերվում նվաճողներին և չէին ցանկանում ընդունել գերմանական սովորույթները, այդ քվում և քրիստոնեությունը։ Նրանք ժիայն հարմար ատիթի էին սպասում, վորպեսզի անկոչ յնկվորների գլուխները անեին, տապալեին նրանց լուծը։

Պատերազմները Մաքսանական հարստության առաջին քահանայապետների գավորները պատերազմներ էին վարում նաև հեթանոսական (մահմեդական) հետ։ Ըստ Ադամի և Բեռվրադացու հաղորդության ժամանակի մասին տե՛ս XXXI), նվաճելով մեծաթվական սլավոնական պետությունը, վորի անկման ամեն կերպ նպաստում էին գերմանացիք, հասնում էին Դանուբից ուղիղ հանապարհ բացին գեպի Գերմանիա։ 10-րդ գարի սկզբից նրանք գերմանական սերիտոցիայի վրա կատարում էին իրենց ավերիչ հարձակումները յերկու կողմից. հյուսիս-արևելքից նրանք Ելբայի միջով անցնում էին Մաքսանիա, ըստ վորում նրանք գործում էին սլավոնների հետ հավասարապ, իսկ արևելքից՝ անմիջականորեն նեղում էին խոսում Բավարիա և տյուռինգից քաշվանցում էին Շվաբիա, Լոթարինգիա և արևմտյան Ֆրանկոնիա։ Գերմանական սերիտոցիայի

վրա հանգստացիք գոլիաթի նյին սարսափելի գաժանությամբ, սրերով գլուխներն ու քաղաքները, սպանելով բոլոր տղամարդկանց, տանից հատակի խարույկի և գերի վաճառով կանանց։ Գերմանական հետևակ տիրաբնակությը անկարող էր համառատարածքում հանգստանական բազմամարդ և շարժուն հեծելազորի հետ։ Այդ պատճառով էլ Հնորիխ Թռչնորսը մոցրեց գինվորական ուժերում տեղեկով բազմամարդ ձանրապանն (զրահավոր) հեծելազոր, որը և միայն կարող էր ընդդիմադրել հունգարացիներին։ Սրա հետ միասին նա կառուցում է (գլխավորապես Մագդեբուրգում) ամրոցներ, որոնց հունգարացիք բոլորովին չէին կարողանում պաշարել և վերցնել։ Այս ամրոցները ծառայում էին քե իրրև վստահելի տպատան քշնամուց և քե իրրև բազա՝ արշավ գիմադրությունն կազմակերպելու համար։ Գինվորական այս բոլոր միջոցառումների հետևանքները շատ շուտով զգացնել տվին իրենց։ Ներբ 933 թվին հունգարացիք մեծ ուժերով գիմեցին իրենց հնքնական հարձակմանը, նրանք առաջին անգամ պատրաստվում էին հունգարացիների հետ էլ ավելի մեծ հաշտությամբ պատերազմում էր Ռուսաստանի-ը, վորը ջարդից նրանց ուժերը բավարիայում էնթե գետի մոտ ամեն հակատամարտում (933 թ.)։ Գերմանացիները վերջերին հունգարական համբարը և շատ գերիներ—վերջիններիս թվում գանվում էին հունգարական իներ առաջնորդներ, վորոնց Ռուսաստը կարգադրեց կախել։ Վճռական այս պատերազմնից հետո հունգարացիք զադարեցրին Գերմանիայի վրա կատարվող իրենց ասպատակությունները։

Ֆեոդալականացման պրոցեսը

Գերմանիայում այդ ժամանակ չարունակվում էր գարգանալ ֆեոդալականացման պրոցեսը, վորն արտահայտվում էր ավելի գանգագ թափով, քան քե նախկին կարոլինգյան միապետության այլ մասերում։ Այդպիսի գանգագման պատճառը կայանում էր նրանում, վոր Գերմանիայում յերկար ժամանակ չափազանց ուժեղ էր հարևանական գյուղացիական համայնքը—մարկը, վոր յերանգյան կերպով գիմադրում էր խոշոր հողային սեփականության գրահին։

Մարկի բաժանումը

Բայց ե այնպես արտահայտ ևս մարկը սկսեց աստիճանաբար քայքայվել, փոխելով իր սկզբնական կառուցվածքը։ Ներե առաջ մարկի անդամները չունեյին հողի ժառանգական սեփականություն, այժմ սկսում է աստիճանաբար գոյանալ այս սեփականությունը,

և ամեն մի գյուղացի սկսում է ազատ կերպով տնօրինել իր հողատարածինը, իր տրամիս կոչված հուշեան։ Իրըն մասնավոր սեփականության որևէ հուշեան կարելի չէ քանդել, ծախել, փոխանցել և այլն։ Հողային սեփականության մոլեգնեցուցիչ զուգընթաց քանի գնում, այնքան ավելի խորանում և ազատ բնակչության ներսում նրա սոցիալական դիֆերենցիացիայի պրոցեսը. հուշեաններից մի քանիսը բռնանվում են առանձին մասերի, մյուսները ընդհակառակն, աճում են, Ձեռքանները մեծամասնությամբ մնում են սեփականատիրոջ ձեռքին։ Դրա հետ միասին ուժեղ զարկ է առնում ապիվականության (տոհմային և ծառայող մինչև գյուղերը ներառյալ) խոշոր հողատիրության աճը, ապիվականության, որը ահռելին հողամասեր կամ գրավում և ուժեղի իրավունքով, կամ առանում և քաղաքների ձեռքից։ Այս գործում նրանց հետ հաջողությամբ մրցում են հոգևոր կորպորացիաները, այն է՝ յեպիսկոպոսական յեկեղեցիները ու վանքերը, որոնք արդեն առաջին կարոլինգների ժամանակ յերևում են Գերմանիայում ամեն տեղ։

Կալվածքի տեղ

Այս ճանապարհով ամրանում և բազմանում է խոշոր կալվածքը իր կազմակերպող կենտրոնի՝ սիրոջ տան և գնալի այդ տունը ձգվող հարստական հողակալությունների հետ միասին։ Աջակռնվելով ազատ գյուղի հետ, այդ մեծ կալվածքը ավելի և ավելի յե ձգտում իր ուզդակի կամ անուղղակի ազդեցության շրջանակի մեջ ներգրավել մանր և միջին ազատ սեփականությունը։ Կալվածային կարգի գործադրման և ամրապնդմանը նյ ավելի նպաստելու և գալիս չարքային ազատ մարդկանց գուլքային ազգատացումը, մարդիկ, որոնք քայքայվում էին գոտորանական ծանր տուրքերից, կենդանու ոտքին ամեմանած ծանր տասանորդից (десятина) և զինվորական ծառայություններից։

Հասարակության բաժանումը զինվորական յեվ հարկատու դասերի

Վերջ ի վերջո կատարվում է հասարակության խիստ անդամահատումը յերկու դասերի—զինվորական դաս, այսինքն ֆեոդալական ասպետության և հարկատու դաս՝ ֆեոդալների կողմից չհնազործվող գյուղացիության։ Այդ պրոցեսի վերջնական ձևավորմանը, պրոցես, որը հետևանք էր ազատ բնակչության գուլքային դիֆերենցիացիայի, նպաստում էր Հենրիխ Թռչնորսի զինվորական ռեֆորմը։

Ստրկացնյուրը, ով կարող է մի հնձան հակատամարտիկ,

ընդունված է գիմնազիական դասը։ Աստիճանյուրը, ով չի կա-րող ծառայել հնձելատեղում, ընդունված է հարկատու դասը։ Հե-տևաբար, ամենից ավելն ունենը, ապատ ժամեր հողատերերի օգ-տին, վորն իր հերթին միացնում եր մի քանի հողաբաժին անցնում է առգիտական դասը, իսկ ավելի պակաս ապահովված տարրերը մնում են հարկատու դասի մեջ և սկսում են խառնվել գյուղացիության ցնդագյանդանոսկս կանչել և հորտական ժա-ամերին։

Ճնդագյանդի կա-տեգորիաներ

Գիմնազիական այս դասի կառուցվածքի մեջ կարելի չի գիտել մեծ տարիճանակորում։ Այս-տեղ, նախ և առաջ, պետք է նշել խոշոր ցնա-գործներին, հոգևոր և աշխարհիկ իշխաններին, կոչված անձինք-ների ժառանգներին։ Ամենահին գյուղերում ունեն միջին և մանր տոպանների մի շարք այլ կատեգորիաներ։ Գերմանիայում առանձ-նապես շատ եչին մանր տոպանները։ Այս տոպանների շարքն ընդունված եչին վոչ միայն ապատ, այլ և անապատ մարդիկ, այսպես կոչված մինիստերիալները։ Դրանք սկզբում կալվածքի տպատավորներ եչին։ Տամանանքի ընթացքում, յերբ հունգարացի-ների հետ մղելու համար անհրաժեշտ յեղավ կազմակերպել հեծե-լազոր, մինիստերիալներին սկսեցին տոիպել, վորպեսզի նրանք ծա-ռայեն, հեծելազորում և որանք մեծով անապատ, անցան տոպատ-ների կարգը։ Այս, իհարկե, վկայում է այն, թե վորքան հետ-ևել եչին նախկին տոցիալական բաժանումներին։ Այժմ հանդես են գալիս նոր բաժանումներ, վորոնք չեն համընկնում հներին։ Ան-գատ մարդն ընկնում է տոպատների կարգը։ Ազատ տոպատից նա փաստորեն վոչնչով չի տարբերվում։ Իր ծառայության հա-մար նա տանում է ավատ (ձշս) և կախյալ գյուղացիներ ունի իր հպատակ։

Մինիստերիալների այն կատեգորիանները, վորոնք տանում են, այսպես կոչված, ծառայության ավատներ, սիրահարած լրաց-վում են ապատ բնակչությամբ, և մինիստերիալները վերջինա-նապես միաձուլվում են ապատ տոպանների հետ։

Գյուղացիության դրությունը

Ինչ վերաբերում է հարկատու դասին, այս-տեղ պետք է նախ և առաջ հիշատակել ապատ գյուղացիությանը։ Ազատ գյուղացիները վո-րոշ դեպքերում հանդիսանում են իրենց հողերի տերերը։ Քանի փոքր քանակով գյուղացիական անմասնությունը գնա յերկար ժամանակ չարունակում եր պահպանել իր գոյությունը Գերմա-

Ներքսում Ամերիկան պետք է նշել ազատ գյուղացիների կատեգորիան, որոնք անփոփանատերեր չեն, այլ (չինչինկիներ), այսինքն, որոնք համարվում են ուրիշի հողի բարերատուներ, հողագործներ և դրա համար վճարում են չինշ, այսինքն բարերա (Hörige)։ Ամերիկան գոյիս են հորա գյուղացիության ժառանգ և քսակական անազատ ծառաները (Leibeigene)։ Ծառաները—դրանք այն մարդիկն են, որոնք ապրում են կալվածատիրոջ տանը, սպասարկում են նրա կարիքները և կազմում են նրա սպասակազմը։

Պետական ապարատի ձևավորումը կամացումը

Հասարակության գիտակցականացումը արտահայտվում է իշխանի և նրա քաղաքական կառուցվածքում։ Պետական ապարատը կառուցվում է ազգին նոր՝ գիտակցական հիմունքներով։ Ազգին սահմանական հարաբերության քաղաքներն ժամանակ գանք գնում, այնքան ավելի անհետանում են ասոցիանավորների մնջոցով կառավարելու հին սկզբունքները և այնքան ավելի պատվաստվում են ժառանգական ավատատուների մնջոցով կառավարելու նոր սկզբունքները։

Գործը հանգում է նրան, որ նախկին քաղաքական ասոցիանվորը, գրաֆը, որին առաջ նշանակում և փոխում էր քաղվորը, այժմ վերածվում է ժառանգական ավատատուչի։ Իր պարտականին նա նայում է որպես ժառանգական ավատի իսկ սրա հետ մնասին նա իր ժառանգական ունեցվածքն և համարում նան այդ ավատի հետ կապված ամբողջ անբիսորբան։

Գաշտանների և սրանց հետ կապված հողերի ազատների գիտակցականացմանը զուգընթաց, կոմսությունները բաժանվում են ավելի մանր հատվածների, և ի հարկն, կոմսերը, գքտերը և այլ խոշոր գիտակցները գառնում են ավելի ու ավելի ինքնուրույն և ձգտում են անկախ գառնալ կենտրոնական իշխանությունից։

Մաքսոնական գիտատիպի ժամանակ առանձնապես խոշոր նշանակություն են ստանում գքսերը։ Քաղվորները նրանց հետ անընդհատ կռիվ են մղում։ Նրանց դեմ առանձնապես վճռական մնջոցներ և ձեռնարկում Ոտտոն I-ը, որը մասնատում և այդ գքսությունները և բաժանում իր ազգականներին։

Քաղվորը նվազեցնում է հզորությունը

Գքսերի և առհասարակ աշխարհիկ խոշոր գիտակցների դեմ մղած իր պայքարում Ոտտոնի սկզբած գործը հզորվորականացնելն էր։ Մաքսոնական գիտատիպի քաղվորները հենվում էին եկեղեցական գիտակցների վրա և նրանց ուժը նշանավոր չափով

բացատրվում և նրանով, որ չամիջոցն անորքնում էլին չնչնգնացական հոգևորը։ Այս հոգևրում քաղաքորը գործադրում էր ազգական հարկերի սխտանքը (սրտագին կոչված երևույթ), այնպես, ինչպես և իր սեփական հոգևրում։ Այս իմաստով չնչնգնացական հոգևորը չէլին տարբերվում քաղաքորական հոգևրից։ Բացի դրանից, չնրը չեպիսկոպոսի կամ վանահոր պաշտոնը միատ էր քահանա, համապատասխան չեպիսկոպոսական կամ վանահայրական իրավունքներով չնչնամուտների, մինչև անգամ հոգևվորականների հալորդ նշանակվելը, անցնում էլին քաղաքորին։ Քաղաքորական հասույթների համար գա մի խոշոր ապրյուր էր, որը քաղաքորներին հնարավորություն էր տալիս ամրացնելու իրենց իշխանությունը։ Քաղաքորները հաճախ չէլին չտապում փոխարինելու անգամ չնչնգնացական պաշտոնյաներին, գերազանցով ոգևվիչ քահանա կաթնոցրանների չնչնամուտներից։

Քաղաքորը, մերձավոր ոգամում էր սպոլնացիայի (Spollenrecht) իրավունքից. այդ իրավունքն արտահայտվում էր նրանում, որ նա գրավում էր անգամ հոգևվորականի ամրողջ շարժական գույքը, որ չափով որ այդ գույքը ծագում էր չնչնգնացական ամատի չնչնամուտներից։ Մի խոսքով, չնչնգնացական հոգևրը, իրրև կոռպորատիվական հասույթների ապրյուր, շատ ել խիստ չէլին տարբերվում քաղաքորական կալվածներից։ Այս պատճառով ել հասկանալի չի, որ սաքսոնական և նրա հալորդ ֆրանկոնական դրնատոհանների քաղաքորները ձգտում էլին բոզամացնել հոգևվոր իշխանությունների քանակը, իսկ չնչնգնացական հոզատիրության համար, որ գրված էր աշխարհիկ տերտերականների վրա, ստեղծել անկախ (նկղմեն) դրություն։

Առանձին առաքելությունները

Այդ անկախ դրությունը վերջնականապես իրականացավ շնորհիվ սրտագին կոչված առատ նյութ արտոնությունների, որոնց նյութը կազմում էր չնչնգնացական իժանդնիտանների կրկնակի ընդարձակման մեջ։ Նախ՝ իժանդնիտան ընդարձակվում էր տերտերալ կարգով, նա սկսեց տարածվել ոչ միայն չնչնգնացական ամրողջ ցիր ու ցան հոգատիրությունների այն հոգևրում, որոնք անմիջապես մտնում էլին ամյալ կոմպլեքսի մեջ, այլ և այն ամրողջ շրջանում, որտեղ ընկած էլին այդ հոգատիրությունները։ Այսպիսով կազմվեցին ընդհանրական չնչնգնացական իժանդնիտատային շրջաններ՝ իրենց հատուկ իրավատրությամբ։ Ներկրորդ՝ իժանդնիտան ընդարձակվում էր հենց իր նյութով,

այնինչ արտանետչությունների այդ հատկացողության հետ կապված քնույքով—իմմունիտետը էր անփական չրջանի սահմաններում առանում էր վոչ միայն սոցին, այլև քաղաքացուն (քրնական) արդարադատության իրավունք։ Դրա հետ միասին իմմունիտետան էլ անմիջապես կապված էր քաղաքորական իշխանության հետ, վորից և առանում էր նա իր ուժը։ Դա իրագործվում էր նրանով, վոր իմմունիտետատերին ուղղություն գատարանական ֆունկցիաները հանձնվում էին քաղաքորական հատուկ ատենանավորին, այսպես կոչված յնկենցատական ֆոգտին, վորն անմիջականորեն կախում ուներ կենտրոնական կառավարությունից։ Այսպիսով, իշխանական տերիտորիաների սահմաններում առանձնացան ինքնուրույն յնկենցատական ուղղություններ, վորոնք զրավկին կոմսություններին (վորոնց վրա բաժանվել էին գքսությունները) հավասար դիրք և անմիջապես կապված էին կենտրոնական կառավարության հետ։

Գերմանական բազավորների իմպերիում Բազիլիոս Բուլղարասպանը

Իշխելով յեպիսկոպոսների վրա և յերկարատև պայքարից հետո Ռազանդենների հետ հին իշխաններին Գերմանիայում, Ոտտոնը սկսեց ժողել Իտալիան, այս հարուստ, բայց այնչ ժամանակ ֆեոդալական յերկպառակությունների ծվատվող յերկիրը գրավելու պլանը։ Ոտտոնի Իտալիա ձգտելու կարևոր գրգռապատճառներից մեկը կայանում էր նրանում, վոր նա ցանկանում էր ամրապնդել Գերմանիայի հոգևոր իշխանների վրա ունեցած իր իշխանությունը, և դրանով իրեն յենթարկել նրանց հոգևոր պետին, այն է՝ Հռոմի պապին։

Պապական Իտալիայի ճեոգալների միջև

Տաբլաս Գերի տապալումից (888 թ.) հետո, վորը պատմության մեջ հավերժացավ կարդինդյան միապետության վերջնական բաժանումով, Իտալիայում կազմվեցին ֆեոդալական բազմաթիվ մանր ու խոշոր իշխանություններ, վորոնք անվերջ քշնամանում էին միմյանց հետ։ Խոշոր իշխանները—Բվրեյի և Ֆրիուլի մարկգրաֆները, Սպոլետոյի գքսերը—սկսեցին մրցել միմյանց հետ Իտալիայի քաղաքորական տիրապետի համար, նպատրաստվելով իրենց պայքարի մեջ նաև Բուրգունդիայի և Պրովանսի ֆեոդալների։ 10-րդ գարի առաջին կեսին Իտալիայի գահն անցավ Լոթար Պրովանսացուն, վորն ամուսնացավ Ադելհեյդ Բուրգունդացու հետ և այսպիսով հաղորդեց ֆեոդալների յերկու քշտամի ֆրակցիաները։ Բայց 950 թվին նա մեռավ, հետևաբար և վոչ նրան

քանավորից նրա սխալանքի իմքերի մարիկդրան Բերենգարը, որն ուզում էր Լոթարին այլոսն ամուսնացնել իր աղջկա հետ, որպեսզի այսպիսով ավելի ապահով և հաստատուն դարձներ իր անձնական իրավունքն իտալական գահին նկատմամբ։ Սակայն Ադելհեյդն ընդդիմացավ այդ բանին և Բերենգարը նրան փակեց ամրոցում։ Ադելհեյդը դիմեց գերմանական թագավոր Օտտոն I-ին, նրանից ողնություն խնդրելով։ Օտտոնն ոգովեց այդ առիթից և մեծ զորքով նախ հասավ Իտալիա, նա գրավեց Պավիան, ընդունեց լանգոբարդների թագավորի տիտղոսը և ամուսնացավ Ադելհեյդի հետ, բայց նա պետք է շտապով վերադառնար Գերմանիա, որովհետև այնտեղ սկսվել էր ֆեոդալների ապստամբությունը։ Այս բոլորը կատարվում էր 951 թվին։

Լոմբարդիայի գրավումը մեծ սկիզբն էր այն ընդարձակ պլանների իրագործման, որը գերմանական թագավորը ծրագրել էր Իտալիայի վերաբերմամբ։ Նա ձգտում էր ամենել Հռոմ, վորպեսզի իր ձեռքը ձգեր պապական գահի անորինությունը։ Նրան ողնության հասան հենց Հռոմում տեղի ունեցող ֆեոդալական պատակոսությունները։ 951 թվին պապը, բոլորովին անզոր հանդիսանալով հպատակելու ֆեոդալական խառամարտ բարոնների, սկսեց ողնության կանչել Օտտոնին։ Օտտոնն անհապաղ արձագանքեց այդ կոչին, մեկավ Հռոմ և պապը նրան թագադրեց այսոնց կայսերական թագով։

Արևմուտքում, այսպիսով, վերականգնվեց (962 թ.) հռոմեական կայսրությունը, որը սակայն, անբիտարիալ անտակետից սրգեն չէր ներկայացնում կարլոս Մեծի նախկին կայսրությունը։ Այդ կայսրության մեջ մտնում էին միայն Գերմանիան և Իտալիայի մի մասը։ Օտտոն I-ի թագադրությանն մասնակցեց, սկսում են նշանավոր պետական արշավանքները, որոնց միջոցով գերմանական կայսրները սիստեմատիկաբար կոդոպտում են հարևան Իտալիան և պապական մեջ են պահում կաթոլիկ հոգևորականության գլխ պապին։

Կայսրն ու պապը հիշյա և համաձայն այն ժամանակ ծագած քնորհանների մեկի իրավահավասարներ էին, նրանք չիկնում են «Սրբազան հռոմեական կայսրության գլուխ էին կանգնած, բայց վորովհետև պապական իշխանությունը ֆեոդալականացման պրո-

ցնոր չնորհով չափազանց քուչացել էր, փաստորեն կառավարում էր կայսրը։ Պապական մարզը փաստորեն կողոպտել էին ֆեոդալները, վորոնց վրա պապը, իբրև ազնարհիկ քաղավոր վոչ մի իշխանություն չուներ։ Դրա հետ միասին պապը նաև իբրև լինդեցու պետ կորցնում է իր նախկին նշանակությունը, վորովհետև ամեն մի յեպիսկոպոս և ամեն մի վանահայր ձգտում էր դառնալ նրանից անկախ։ Կայսրն անպայման իշխում էր քե կայսրության մեջ, և քե լինդեցում, ճանաչվանդ վոր այն ժամանակ պապերը սրատեսվոր և չնչին մարդիկ էլին։ Բավական է նշել վոր Հովհաննես XII պապը, վորն Ոտտոնին հայտարարեց կայսր, 963 թվին] դատապարտվեց լինդեցական ժողովի կողմից սնոտիապրվելով սպանության, ուխտապրժության, սրբապղծության և անբարոյական վարքի մեջ, և այդ դատապարտումից հետո զահընկեց արվեց պապական աթոռից։

Իտալիայի հարավում այդ ժամանակ իշխում էլին յունադացիք, վորոնց տիրապետությունները տարածվում էլին նեապոլից հյուսիս։ Ոտտոնը միտք դրեց գրավել և յունադական տիրապետությունները, բայց նրան հետ մղեցին յունադական զորքերը և նա ակնց գործել դիվանագիտության միջոցով։ Նրան հաջողվեց իր վոլորտն—ապագա Ոտտոն II-ին—ամուսնացնել յունադական կայսր Ջմշկիկի Թեոֆանե ազգկա հետ, և այդ ամուսնությունը հետապահում պետք է ծառայեր սաքսոնական տան ներկայացուցիչներին իբրև հիմք՝ Իտալիայում նոր գրավումներ կատարելու համար։

Ոտտո II յնվ
Ոտտո III-ը

Ոտտո II-ը, վորը գահ բարձրացավ 973թվին, առաջին հերթին փորձեց իրագործել այն, ինչ վոր չհաջողվեց նրա հորը, այն է՝ նվաճել Քերակզոս հարավը։ Մանկան տարիքը նա ծանր պարտություն կրեց արաբների կողմից և մեռավ այն ժամանակ, յերբ նա նոր պատրաստություններ էր տեսնում Իտալիայի հարավը նվաճելու համար (983 թ.)։ Նրանից հետո Աաց նրա յերեք տարեկան վորդին, վորը կայսր հռչակվեց Ոտտոն III անունով։ Զափահաս դառնալով, նա ձգտում էր ձեր պետության ցնորքներ, մի պետություն, վորն ընդգրկելու էր ամբողջ քրիստոնյա Աքենվատաքը։ Նա ամբողջ ժամանակ ապրում էր այդ պետության յինքատրվող մայրաքաղաքում, այն է՝ Հռոմում և քիչ էր հետաքրքրվում գերմանական գործերով։

Մինչդեռ կայսրության արևմտյան ծայրամասում, վորին-

խաչական արշավանքների սկզբից կայսրները սկսեցին ավելի քիչ ուշադրություն դարձնել Ռասան III-ի ժամանակ շատ կարևոր դեպքեր տեղի ունեցան։ 983 թվին, Ռասան II-ի մահից անմիջապես հետո, պանխացիք ապստամբեցին գերմանական իշխանության և հրաժարվեցին քրիստոնեությունից։

Պատերազմ սլավոնների տարատեսակությունը

Նույն այդ ժամանակ գերմանական նվաճողների դեմ գրեթե բարձրացրին և սլավոնները։ Ապստամբության պղպանչանը սկսեցին ռազմատենչ լյուտիչները (վիլցիները)։ 983 թվի հունիսին նրանք հանկարծակի գրավեցին Գավելբերգը ու Բրանդբուրգը և հոի մասսաներով ներխուժեցին գերմանական տերիտորիան — Ելբայի այն կողմը։ Միայն մեծ դժվարությամբ սաքսոնական ազնվականությանը հնա տվեց այդ հարձակումը, քայց մինչև Ելբայի մյուս կողմն քսակած՝ հնարքներն և Ռասանի նվաճած երկրները արդեն ձեռքից գնացել էին։ Վիլցիներից հետո ապստամբեցին և ոբոդրիանները, որոնք գրավեցին ու կողոպտեցին Համբուրգը։ Ապստամբության ամեն մեկ ուշնկցում էր սլավոնական հողում տեղավորված գերմանական կայազորների և գերմանական կոլոնիստների կոտորածը, քրիստոնեության ուրացումը և գերմանական հոգևորականության վոչնչացումը։ Միայն սորբո-լուժիչյան ժարգերում, վորտեղ գերմանացիք ավելի հաստատուն կերպով ամրացան, գերմանական տպդնությունը և քրիստոնեությունը պահպանվեցին։ Մյուս պոլաբյան սլավոնները հետ նվաճեցին իրենց անկախությունը գերմանացիներից և պահպանեցին այն ամբողջ մեկ ու կես դար։ Այդ մինչև ժամանակ ուժեղացավ և Լենատաները, որոնք ազատեց իր պետությունը գերմանացիների չնչին կախումից և հաջողեցրեց ստանալ Ռասան III-ի համաձայնությունը՝ հիմնելու Պանդենի բնական արքեպիսկոպոսությունը։

Հենրիխ II

Ռասան III-ը, ինչպես և իր հայրը, մնում էր երիտասարդ հասակում (1002 թ.), և նրան հաջորդեց նրա հորեղբոր որդի Հենրիխ II-ը (1002—1024 թ. թ.)։ Սաքսոնական դինաստիայի այս վերջին ներկայացուցիչը ավելի քիչ եր տարվում խաչական գործերով և, հենվելով հնազանդ եպիսկոպոսության վրա, աշխատում եր ամրացնել իր դիրքը Գերմանիայում։ Արևելքում նա անհաջող պատերազմներ եր վարում Լենատաների դեմ և երկյուղ կրելով, վոր վիլցիները-ոբոդրիտները կհարվածեն նրան քիկունքից, նա արհնականացրեց նրանց

անկախ գոյությունը այն պայմանով, որ նրանք գերմանացիներին վճարեն վոչ խոշոր հարկ (վորպիսին, սակայն շատ անկանոն էր վճարվում) և ժամանակ ֆեոդալությունն կատարեն գերմանական զորքի մեջ։

Ֆրանկոնիայի դինաստիայի Ֆրանկոնյան դինաստիայի կայսրները (1024–1125 թ. թ.) շարունակում են ընդարձակել կայսրության սահմանները, և իրենց նախորդների օրինակով, յուրաքանչյուրով ոգտագործելով նրանց մինչդեռ, աշխատում են Եվրոպայում հաստատել գերմանական հեգեմոնիան։ Կոնրադ II-ի ժամանակ (1024—1039 թ.թ.) կայսրությանը միացվեց Բուրգունդիան. Հենրիխ III-ի ժամանակ (1039—1056 թ. թ.) սկսվեց հոգևորականության ոսկեդարը, որի միջոցով կայսրը մտածում էր ամրացնել իր դիրքերը կայսրության մեջ և ամրապնդ Եվրոպայում։ Հենրիխ III-ի մահից հետո ուժեղացած պապականությունը դուրս և պրծնում կայսերական իշխանության խնամակալությունից և սկսում է նրա դեմ պատերազմ պայքար՝ Հռոմի սրբազան կայսրությունը գլխավորելու համար։

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱԼԱՎՈՆՆԵՐԸ 7—11-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բանավոր քաղաքական ուսուցում։ Սամո

Աբեվմտյան ալավոնները, առանձնապես Նրանք, վորոնք ապրում էին գետի հարավ, Դանուբին ավելի մոտ, ստիպված էին կռիվ մղել նախ և առաջ ավարների դեմ։ Ավարները, իրրև իրենց պաշտպիչները, միշտանվիժական ատիտատանների կանչելին բանդարգները, վորոնք մինչև Իտալիա գագիները ապրում էին Պանոնիայում, վորտեղ Նրանք կռիվ էին մղում այլ գերժանական ցեղերի դեմ։ Ավարները, հավանորար, քուրքական ցեղախմբին էին պատկանում։ Նրանք տիրեցին ստորին Դանուբից գետի հյուսիս ընկած Դակիային, ինչպես նաև լանդարգների հետագայում հետո Պաննոնիային։ Նրանք իրենց իշխանությանը յենթարկեցին հարևան սլավոններին և գեկավարում էին Բյուզանդիայի դեմ ուղղված միացյալ արշավանքները։ Ռուսական տարեգրություններն ժեղ պահպանվել են ավանդություններ այդ ավարների (որքերի, որբիների) մասին, վորոնք ընկում, ետանդում էին սլավոններին։ Պահպանվել և ավանդություն այն մասին, թե վորքան արագ անհետացավ այդ ետրքերի հզորությունը։ Տարեգրություններ ասում է. «Որբերն ինչպես որբերը»։

Սլավոնները ստորադրեցին ավարների տիրապետությունը և կռվեցին անկախ միության, վորի հիմքը հանդիսացան (7-րդ դարում) Բանիմիայում ապրող սլավոն ցեղերը։ Քրոնիկական տարեգրություններում պատմում են, վոր ավարների դեմ կռվող սլավոնների մոտ յեկավ Սամո անունով մի ֆրանկ վաճառական, ստրիչ վաճառականների հետ միասին, և ոգնեց սլավոններին հաղթանակելն ավարների նկատմամբ (մոտ 623 թ.)։ Սրանից հետո սլավոնները Նրան ընտրեցին իրենց իշխան։ Այսպիսով Բոհեմիայի սլավոնների դաշնավորությամբ կազմվեց հարավ-արեվմտյան ցեղերի մի բավական ընդարձակ միություն, վորին հարեցին նաև Դանուբ

գետի Մավա և Դրավա ալ վտակների վերին հոսանքի մոտ ապրող խորուանները։

Մաժոն կառավարում էր Բոհեմիան 35 տարի, և այդ ամբողջ ժամանակի ընթացքում խաչը ուժ էր ներկայացնում նրա գլխավորած բոհեմական ցեղային միությունը։ Մաժոն պատերազմներ էր մղում նույնիսկ Ֆրանկների դեմ։ Նա ջարդեց Դագոբեր թագավորի խոշոր զորքը։ Ֆրանկների դեմ տարած այս հպարտանալի հաղթանքով միությանը հարեցին նաև սորբները։ Միությունը գոյություն ունեցավ 35 տարի, հետո նա քայքայվեց։

Պոլաբյան սլավոնները 8-րդ դարում

Նման խոշոր միություններ սլավոնների մոտ ծագում են և հետագայում 8-րդ դարի վերջին այդպիսի միություններ մենք տեսնում ենք պոլաբյան սլավոնների մոտ, այն է՝ օբոդրիտների, լյուտիչների, սորբների և, վերջապես չեխերի մոտ։

Կարլոս Մեծը ստիպված եղած է եղել նաև սլավոնների հետ։ Սլավոններից վոլաններ նրան գաշնակից էին, վոլաններ էլ քշնամի։ Բոդրիչները կամ օբոդրիտները, վորոնք ապրում էին պոլաբյան մյուս սլավոններից ավելի հյուսիս, քշնամի էին իրենց հարևան սաքսերին, և այդ պատճառով, երբ Կարլոս Մեծը կռիվ էր մղում սաքսերի դեմ, նրանք ոգնում էին Կարլոսին և հետապահում գարձան նրա գաշնակիցը։ Ընդհակառակը, լյուտիչները, վորոնք ապրում էին բոդրիչներից հարավ, պաշտպանում էին սաքսերին։ Սաքսերին նվաճելուց հետո, Կարլոս սրչվեց նրանց չերկիրը և նվաճեց լյուտիչներին ու նրանց հարևան սլավոններին. սլավոն ցեղերի ամբողջ սահմանի չերկարությամբ — Դանուբից մինչև Բալթիկ ծովը կառուցվել էին մի շարք ամրություններ, ասված կոչված limes sorabicus։

Առաջին սլավոն ցեղերի մինչև ատիճանաբար սկսում է տարածվել քրիստոնեությունը։ Սա ցույց է տալիս, վոր ավյալ գարաշրջանում արեվմտյան սլավոնների մինչև կատարվում էր սկզբնական ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման պրոցեսը։

Ցեղերի միավորման միությունը

Կարլոս Մեծից հետո մենք տեսնում ենք արեվմտյան սլավոն ցեղերի վորոշ ուժեղացում։ Նրանց մոտ հանդես է գալիս շատ խոշոր ցեղային միություն,— ժորավլյան միությունը, կամ ինչպես ընդունված էր ասել հին բուրժուական գրականության մեջ,— Մեհժորավլյան պետությունը։ Այս միությունը տարածվում էր, գլխավորապես, Մորավա գետի ուղղությամբ՝ վորը կազմում է

Դանուբի հյուսիսային վտակը, 870 թվին մորավյան սլավոնների իշխանն էր Մոյմիրը, վորը վտարեց մյուս իշխանին, Պրիբինային (Մյուսինիսլից). վերջինս փախավ Պերմանիա և աշնանից ոգնության առաջավ։ Նրան հանձնվեց սաորբին Պաննոնիայի իշխանությունը։

Լյուդովիկոս Բարեպաշտը մի քանի արշավանքներ կատարեց մորավների դեմ։ Այդպիսի արշավանքներից մեկի ժամանակ Մոյմիրը տապալվեց և իշխանի կոչումը տրվեց նրա ազգական Ռաստիսլավին։ Իրրև գերմանացիների հավատարմորյալ Ռաստիսլավը պետք և անցկացներ գերմանական ազդեցությունը, բայց նա ձգտում էր մորավյան ցեղական ժխությանն անկախության. նա շատ ամրոցներ կառուցեց Պերմանիայի սահմանի վրա և նույնիսկ մի ջրամատույց էր տվել բոզիսլավներին, վորոնք տեղի էին ունենում Լյուդովիկոս Բարեպաշտի վորդոց մեջ մի կողմից, և նրանց ու հար մեջ մյուս կողմից։ Ռաստիսլավը միավորեց իր իշխանության տակ մի ջոկ հարևան սլավոն ցեղերին—չեխերին, սաորբերին և այլն— և հասավ Մորավիայի կատարյալ անկախության։

Մինչ այժմ քրիստոնեության արևմտյան սլավոնների մեջ տարածվում էր Պերմանիայից, Պերմանական հոգևորականության, վորը գալիս էր Արևմուտքից, սերտ կապված էր հենց Պերմանիայի կաթոլիկ չեհերեցու հետ։ Այդ հոգևորականության գլուխ էր կանգնած գերմանական չեպիսկոպոսը, Եկեղեցական հոգի վրա ծագած գանազան գործերի քննության ժամանակ վերջնական ատելության պատկանում էր բարձրագույն գերմանական հոգևորականության ներկայացուցիչներին, իսկ չեհերեցական կոչումը իր հետևից բերում էր նաև քաղաքական կախում։ Այդ պատճառով էլ, Ռաստիսլավը, Մորավիայի քաղաքական անկախությունը պահելու նպատակով, դիմեց բյուզանդական կայսր Միքայել III-ին, խնդրելով, վորպեսզի նա ուղարկի սլավոնական լեզու իմացող քրիստոնյա քարոզիչներ։ Այսպիսով բոզիվեցին չեհ. մրցակից չեհերեցական ազդեցությունը. գերմանականը Արևմուտքից և բյուզանդականը Արևելքից։ Մորավները գերազատում էին չեհերեցական կապը հաստատել հետավոր Բյուզանդիայի հետ, բայց վոչ մտիկ Պերմանիայի, վորի հետ կապերը քիչ առյան կանոնավորվելու վրա էին, բայց քաղաքական տեսակետից դառնում էին վտանգավոր։

Բյուզանդիան ուղարկեց Մորավիա Կիրիլ և Մեթոդի չեհ.

կեղծարարներին, իբրեւ մխոխոներներին։ Սրանց վերաբերյալ Ասցկ ՆՆ չատ ավանդություններ, վորոնք պատմում ՆՆ, քե ինչպես Կիբրին ու Մենջոգին սկզբում խոզարների մոտ էլին, ուր նրանք սորված էլին քրիստոնեություն և հետո, իբրե քե գոան կլսմնեա պապի ստրատան նշխարները» և այլն։

Ետրը 883 քվին նրանք կեկան Մորավիա, ստիպված կեղան համառ պայքար մղել գերմանական կղերիկոպոսների դեմ. նրանք ստիպված կեղան նաւչնիկ գնալ Հռոմ և աշխատել, վորպեսզի պապը ճանաչի սլավոնական կենդանու գոյությունը։ Դժգոհ գերմանական կղերիկոպոսներից, վորոնք բավարար չափով կապված չէլին անմիջականորեն Հռոմի հետ, պապերը, վերջապես, պաշտպանեցին սլավոն քարոզիչներին, հատարով, վոր գրանով նրանք կավելացնեն իրենց հասույքները։ Հիմնվել էլին նաւչնիկ կերկու նոր կղերիկոպոսական կաֆեդրաներ Մորավիայում և Պաննոնիայում, վորտեղ ժամերգությունը կատարվում էր սլավոն լեզվով։

Բայց Թոստիսլավի դեմ Մորավիայում չատով ապատամբեց նրա կեղբոր վորդի Սվյատոպոլկը, վորը և հազթանակ տարավ։ Սկզբում նա աջակցություն գտավ գերմանական կայսեր մոտ, սակայն հետո կատաճներ հարուցեց իր նկատմամբ այն բանում, քե նա ձգտում է Մորավիայի կատարյալ անկախության. նա գերի բռնվեց, իսկ Մորավիայի կառավարումն էլ հանձնվեց գերմանական կոմսերին։ Այս հանգամանքն առաջ բերեց մորավյան սլավոնների ապատամբություն։ Գերությունից ազատված Սվյատոպոլկն առաջնորդությամբ մորաքենրի դեմ ուղարկված զորքը պարտության կրեց, իսկ ինքը, Սվյատոպոլկն անցավ ապատամբների կողմը, և այսպիսով, նորից վերահաստատվեց մեծմորավյան ցեղական գինվորական միության անկախությունը։ Գրան միացան Չեխիան և պոլաբյան սլավոնները, այնպես, վոր նոր միավորումն ընդգրկեց համարյա բոլոր արեմտյան սլավոններին։

Բայց իր իշխանության հետագա ամրապնդման համար Սվյատոպոլկը պետք է վճռական գերմանական քաղաքորի ոգուն ենթարկեր ու գաղթները, իսկ այս առնչությամբ նա ստիպված էր ուժեղացնել նաև գերմանական հոգևորականության ազդեցությունը։ Այսպես քուլցում և վերջ ի վերջո բոլորովին անհետացավ Բյուզանդիայի ոգուն ենթարկված եկեղեցական կազմակեր-

պետությունը։ Մեծմորավյան տիրության մեջ նրան փոխարինեց կամուրիկ չեխերական կոզմանկրպետությունը։

Ավյատապրչիից հետո քայքայվեց մորավյան ցեղային միությունը։ Այդ միությունն առանձնապես ուժեղ հուշարձաններ հարնակումներից։ Գերմանացիների դրդմամբ հուշարձանները ևեթ պատերազմ մասնակցին Մորավիային 906 թվին և դրա վնգին չեխերի ստրկության մասը։

Ներքին պետության կազմակերպություն

Ց-րդ դարի վերջերից մորավյան միությունը կրից կազմավորվում և սլավոն ցեղային մի այլ միությունը, որը սկզբում ինքը մանում էր նույն այդ մորավյան միության մեջ։ Դա Լարա գետի և նրա վտակների մոտ ապրող չեխերի, դուլեբների, խորվաթների և այլ գանազան ցեղերի չեխական պետական միությունն է։

Այս ցեղերն ապրում էին տոհմական կարգով, նրանց գլուխ կանգնած էին նույնպես իրենց վոյեվոդները կամ ժուպաններըը, վորոնք ծագում էին ազնվական տոհմերից կամ ռլեխերից։ Ինչպես և բոլոր սլավոնների մոտ, նրանց առանձին տոհմային կազմակերպություններն գլուխ կանգնած էին ռվյազըկանները։ Ամեն ցեղը, վորը կանգնած էր ամբողջ միության գլուխ, ուներ իր ռիչխանը (ռնյազը), վորն ամբողջ ցեղային միության համար պետական առաջնորդ և գլխավոր գատավոր էր, ինչպես և գատավոր էր առանձին ցեղերի միջև ասղի ունեցող բախումների դեպքերում։ Այդպիսի առաջին կնյազը, վոր հայտնի չե պատմության մեջ, Չեխերի տոհմից ծագող Բուրիվոյն էր (874—879 թվակ.)։ Նա իր միլուսությունը ստացավ Մեթոդիյից։ Բուրիվոյի վորդիները անջատվեցին մեծմորավյան միությունից, ճանաչեցին գերմանական Արնուլֆի գատավորի իշխանությունը և սկսեցին հարկ վճարել Գերմանիային։ Հայտնի չե, թե ինչից էր բուղկացած այն հարկը, վորը վճարվում էր Բուրիվոյի թոռ Վացլավի ժամանակ։ Չեխերը պետք է վճարեին Գերմանիային 500 գրիվնա գրամով և 120 յեզ։

Այն ժամանակ, յերբ կատարվում էր ցեղերի այս միավորումը Բուրիվոյի և նրա հետնորդների իշխանության ատկ, տեղի յեր ունենում անընդհատ կռիվ առանձին ցեղերի գլուխ կանգնած առանձին վոյեվոդների և հին տոհմային ավագանու (լեխեր) հետ։ Վոյեվոդներն անընդհատ ապստամբություններ էին բարձրացնում կենտրոնական իշխանության դեմ, յերբեմն միանալով գերմանացիների հետ, ընդդեմ իրենց ցեղակիցների։ Հայտ-

Նի չի տյսպիսի ականավոր տոհմերի՝ Լեխերի և վլաշլկանների քաղաքական ապստամբությունը մոտավորապես 10-րդ դարի կեսերին, Բուլղարալ III Երիկամբոյի ժամանակ, վորը ստիպված եր նույնիսկ փախչել Գնբժանիա և սրնանց փրկություն վորոնել։ Ցերկու անգամ ապստամբություն և բունկվում, մինչև վոր Բոլհարվին հաջողում և վերջնականապես հաղթանակ տանել, վորից հետո քուլացավ տուանների անվանի տոհմերի անկախությունը և նրանք ձուլվեցին այդ ժամանակ կազմված գինվորական ծառայող արիստոկրատիայի հետ, վորը սկզբում բաղկացած եր քազավորական գրուժինենիկներից։ Դրա հետ մեսսին վերջացավ և Զեխիայի բաժանումն ինքնուրույն ցեղերի, վորոնցից ամեն մեկն ուներ իր վոյիվոդը—Ցեզ մեսյն բաժանումն քսո մարդերի կամ ժողովրդին, վորանց գլուխ կանգնած եյին իշխանական աստիճանավորները։ Ցեզոպալանացվող այս պետության մեջ դրա հետ միասին առնում և գինվորական-ծառայող արիստոկրատիայի ազգեցությունը, արիստոկրատիա, վոր սկսում և իշխել մարդային վնչնիդրամ և ամբողջ չեխական յերկրի ընդհանուր սեյմում։ Ուժեղացող կենտրոնական իշխանությունը Զեխիայում հենվում եր առող քաղաքրությունի և կազմակերպվող ծառայող արիստոկրատիայի վրա։ Կնյազի իշխանությունը, վորը սասպավ ժառանգական բնույթ, վերջապես ձեռք և բերում այնպիսի ուժ, վոր Վենցիլը IV կայսրը քազավոր և ճանաչում Զեխիայի իշխանին և Զեխիան, այսպիսով, պառնում և քազավորություն (1086 թ.)։ Այդ ժամանակ չեխական քազավոր Վրատիսլավ II-ը հանդիսանում եր Զեխիայի և Լեհաստանի քազավոր. դրանից առաջ Զեխիային մի ցվել եր Մորավիան (1028—1029 թ. թ.)։

Ամեն իշխանական իսկ այնուհետև քազավորական իշխանության նյութական հիմքը կազմում եյին քաղաքային կալվածքները, վորանք աստիճանաբար կենտրոնանում եյին քազավորի ձեռքին։ Վերոհիշյալ կալվածքների քովին պատկանում եյին նաև և առաջ այն անվանի տոհմերի ժառանգական հողերը, վորոնց մի քանի դուքս եյին գալիս չեխական քազավորներից. այս հողերն ընդարձակվում եյին ի հաշիվ բռնագրավվող և անտեր կալվածքների, ինչպես նաև գանազան կարգի ամայի և անմշակ հողերի, վորանք գտնում եյին իշխանի կամ քազավորի սեփականությունը։ Քազավորի անհատական տակ գտնվող ընդարձակ հողային ֆոնդերը նրան հնարավորություն եյին տալիս խոշոր գինվորական գրուժինա ու գինվորական ծառայողներ պահել, և անմշակ հո-

պես նվիրված երանգ։ Այդ ժամանակ և, գոր սահմանվում է նաև հպատակ բնակիչների հարկատվությունը։ Քաղաքական գանձարանը հարստանում է նաև ի հաշիվ գաստաբանական և առևտրական մաքսերի։ Հաստատվում է դրամահատության և լուսանցքության միաչափը։

Լինական բռտվատրության կազմակերպումը

Լինական ցեղերի միության գոյության նշանները վիսլա գետի ավազանում նկատվում են 10-րդ դարի կեսերին։ Այդ ժամանակաշրջանում հայտնի չե սլյոպիսի ցեղային գինվորական միության գլուխ կանգնած մեկը՝ առանձնով լիո իշխանը, գոր սլոլեն քրիստոնեություն եր ընդունել։ Այդ միությունը կազմվել եր ընդհիմ սլե հանգամանքի, գոր կենտրոնական սլոլյանն ցեղը նվաճել եր մյուս ցեղերին, սլե ե՛ սերտ յաններին, լենչաններին, կույավիներին, մազուրներին, սլիտակ և սև խորվաթներին։ Նվաճելով մյուս ցեղերին, սլոլյաններըը վերացրին նրանց իշխաններին, և սլոպիսով առաջ բերվավ ցեղերի մի խոշոր միություն, սլոլսլե մի կենտրոնական իշխանով։ Այդ ցեղական միավորումը սկզբում ընդունում եր իր կախումը գերմանական քաղաքներից։ Տարեգրություններից մենք գիտենք, գոր իշխան Մեշկոն ուներ մեծ դրամներ։ Տարեգիրն ասում ե, գոր նա ուներ յերեք հազար ոսկիներ, գորոնց նա պահում եր իր հաշվին, մասամբ էլ քնակչության հաշվին։ Այս դրամներն անգամվորված եր յերկրի զանազան մասերում, առանձնապես պատերազմական տեսակետից վտանգավոր վայրերում։ Մի ուրիշ իշխան, Բոլեսլավ Քաջացին, գորն սլոլեն կատարելապես անկախացավ Գերմանիայից, ուներ ավելի խոշոր դրամներ—մինչև 20 հազար գինվոր։ Այսպիսով Լինհասատնում ևս ստեղնաբար կազմավորվում և գինվորական ծառայող դաս։ Այս դասին հարում են խոշոր տոհմերի անվանի ներկայացուցիչները, սլապես կոչված ջյուպանաներ, գորոնք խոշոր ստրկատերեր եյին։ Իշխանի պալատը գտնվում և կառավարման կենտրոն։ Առանձին մարզերում, գորոնք ջուպանաներ անուն են կրում նստած են իշխանների կուսակալները, կաշտելանները։

Ինչպես մյուս սլաելոնների մոտ, այստեղ էլ քաղաքական իշխանության ուժեղացման հետ ժողովրդական ժողովը —վեչեն կորցնում և իր նշանակությունը։ Դրա հետ միասին բարձրանում և քաղաքային կյանքում կազմակերպված ավազակությունների և բարձրաստիճան պաշտոնյանների խորհուրդը,

քան վերջում քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո այդ խորհրդի կապակի մեջ սկսում են մտնել և բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչները։ Սերբիայի հրամիրվում են և ավելի խոշոր հանձնարարներ, վորի կապակի մեջ մտնում են բոլոր բարձրաստիճան պաշտոնյաները և վորոնցում ընդգրկվում են և դրուժինինները։ Հետագայում սկսում է կազմակերպվել խոշոր հողատիրություն, ուր գործադրվում է ստրկական աշխատանք։ Մանրանվում են պետական հարկերը։

Հին հնդիկ պետությունը տանում է իր կատարյալ ինքնուրույնությունը Մեկնոյի վորդի՝ Բոլնավով I Գաջարթի ժամանակ (992–1025 թ. թ.)։ Նրա ժամանակ հին հնդիկ քաղաքորությունը կցվում են Գուջրյին, Միլինդիան, անգրկարգապատյան ալովանները, լուժիները, Զեխիան և Մորավիան։ Կազմվում է այդպիսով, բոլոր ինքնավարհնդիկ մի պետություն, վոր մեծ ազդեցություն և ձեռք բերում Հնդկաստանում։ Բոլնավով Գաջարթին քաղաքվից իրրեվ հնդիկ քաղավոր (1025 թ)։ Այսպես կազմվեց հնդիկ քաղավորությունը։

Այս բոլորը ցույց է տալիս, թե վորքան մեծ հաջողություններ էր ձեռք բերել այդ ժամանակ ֆեոդալականացումը։ Սրա հետ միասին սկսում է գյուղացիական մասսաների հորատացումը։ Իրրեվ պատասխան այս հորատացման, սկսվում են ժողովրդական մասսաների ապստամբություններն ընդդեմ իշխանական տերյատիրուհիների դեմ ասպետների, ընդդեմ ասպետության և հոգևորականության։ Բնորոշ է, վոր այս ապստամբությունների ժամանակ ժողովրդական մասսաները հրդեհում են քրիստոնեական տաճարները և վերականգնում են հնդիկ աստվածները։ Այսպիսով, այստեղ էլ, Հնդկաստանում քրիստոնեությունը հանդիսանում էր իրրեվ իդեոլոգիական հենարան ֆեոդալական տարբերի, իշխանների և լիե հասարակության վերնախավի համար։

Ապստամբությունները ընդգրկեց կապիտալ քաղաքը, վորը վերականգնեց քրիստոնեությունը և տասցավ Վերամորդի անունը։

Պալատական պատմիչները 10–11-րդ դարերում

Ֆեոդալական տիպի խոշոր պետությունները սկսում են կազմավորվել նախ և առաջ Չինաստանի և Հնդկաստանի մոտ։ Այստ ազատվության ալովանների մոտ գեռ չկրկնած ժամանակ, ընդհանուր մինչև 10-րդ դարը պահպանվում է քաղաքական մանրատումը։ Այս հանգամանքը հնարավորություն է տանիս գերմանական ֆեոդալների համար, վոր-

պետք էր նրանք մի շարք ցրված սլավոն ցեղերին յննքարկեն իրենց։ Հիներին Քոլնատրը նվաճեց պոլաբյան սլավոններին, որոնք հետագայում ազատամարտիկներ հարուցին, բայց չարդվեցին։ Նվաճված սլավոն ցեղերի տերիտորիայի վրա գերմանական քաղաքը Ոտտոն I-ը հիմնեց գինվորական մարկեր, այն է՝ Մեկլենբուրգ կամ Ալտմարկյան մարկ, ինչ ուրիշ՝ լուժիչների յերկրի մարկը և լյուտիչների յերկրում՝ Նոր մարկը։ Այս սլավոն յերկրների կառավարումը հանձնված էր գերմանական կոմսերին։ Բայց Հենրիխ Ֆուլների իշխանությունն այս ցեղերի նկատմամբ յերկար չտևվեց, և Ոտտոն II ու Ոտտոն III կայսրների ժամանակ բոլոր նոյն են սլավոնների խռովարարությունները, որոնք 10-րդ դարի վերջին հանգում են պոլաբյան սլավոնների ազատագրմանը գերմանական տիրապետությունից։

Այսուհանդ, պոլաբյան ցեղերի մեջ, փոքր առ փոքր սկսում են առաջ գալ ավելի խոշոր միավորումներ։ Այսպես 11-րդ դարի վերջին առաջ և գալիս Վինդական էքսպավորությունը, որը, ճիշտ և կարճ ժամանակով, մի շարք պոլաբյան սլավոններին միավորեց մի միության մեջ, բոզբիչների ցեղի գերիշխանությամբ։ Այս միության մեջ մտան նաև նախկին լյուտիչներն ու շատ ուրիշ ցեղեր։ Վինդական պետական միավորումը այնպիսի նշանակություն սացավ, որ բոզբիչների իշխան Հինրիխը սկսեց նաև իրեն քագավոր կոչվել։ Բայց 12-րդ դարի սկզբին այդ միությունը կազմալուծվեց։

IX ԳԼՈՒԽ

ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՈՒՄ 10—11-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Արտադրության ֆեոդալական յուրահատուկ ձևը, ֆեոդալական սեփականության և ֆեոդալական կախյալ գյուղացիության

10—12-րդ դարերում Արևմուտքում վերջնականապես կազմավորվում և արտադրության ֆեոդալական եղանակը, որի անհրաժեշտ պայմաններն ու կարևորագույն հատկանիշները հանդիսանում են անմիջական արտադրողների՝ արտադրության, հողային սեփականատիրության հետ միաժամանակ, արտադրության ցածր տեխնիկան, աշխատանքի թույլ հասարակական բաժանումը, ներտնտեսական անտեսության տիրապետությունը, անմիջական արտադրողների ուղղակի կապն արտադրության միջոցների հետ, մասնավորապես գյուղացիների ուղղակի կապը հողի, հողաբաժինների հետ և ֆեոդալական ռենտայի վճարումը գյուղացիների կողմից՝ անկախ արտահանութային հարկադրանքի հետևանքով։

Մեր ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող դարաշրջանի ֆեոդալական հասարակության հիմնական բջիջը ֆեոդալական կալվածքն է, որն ինքնաբավ միավոր է, գոյ միայն անանապես, այլևով քաղաքականապես, որովհետև ամեն մի կալվածք միևնույն ժամանակ և տնտեսական մի պետություն է (անկախություն)։

Այսպիսի ինքնաբավ միավորներից էլ ձևավորվում են քաղաքական կազմակերպությունները։ 10—11-րդ դարերում այդ կազմակերպությունները բխնեցից ներկայացնում և կալվածք-պետություններ անկախ քաղաքական կազմավորումներ։ Նրանք միմյանց կռվում են, միմյանց գայքայվում են և, միայն ժամանակի ընթացքում մշակվում և ֆեոդալական հասարակության տնտեսական քաղաքական կառուցվածքի այն ձևը, որը մենք տեսնում ենք 11-րդ դարում։

Այսինքն կազմվում է յերաբխիկ սննդարիանների յինքնարկումը մեկը մյուսին, քան վորում ավելի մանր սննդարիանները յինքնարկվում են ավելի խոշորներին։ Ամեն մի յերկրում, յինչ գա Թրանսիան, Անգլիան, կամ Գերմանիան, ամենուրեք մենք տեսնում ենք ֆեոդալական հասարակության գերապետ պետին, գերապետ ազնվականներին—քաղաքորին կամ կայսրին։ Նա կարենք քի ներկայացնում է ֆեոդալական հասարակության գագաթը։ Նրան յինքնակա յեն խոշոր աշխարհական և հոգևոր իշխաններըը, նրա անմիջական վասալները։ Այս իշխաններըը սիրում են խոշոր սեփականություններ։ Իրավարանորեն նրանք յինքնարկվում են ֆեոդալական հասարակության պետին, իսկ վաստատուն անկախ են նրանցից։ Նրանք իրավունք ունեն պատերազմ հայտարարել և հաշտություն կնքել, սեփական դրամ հատել, իր սեփականության վրա գատ վարել և այլն։ Նրանք հրատարակել։ Լավագույն գեպքում նրանք հավասար են ամենամեծ քաղաքորին կամ կայսրը, իրըև իրենց հավատարի (պետը), իսկ վատագույն գեպքում նրանք կարող են նույնիսկ պատերազմ հայտարարել իրենց ազնվականին։ Ֆեոդալական սոցիալությը, վորը գեպքերում, որինականացնում և այդ յերևույթը։ Այս խոշոր իշխաններին յինքնարկվում են ավելի մանր ֆեոդալները, բարոնները, վորոնք նույնպես յինքնարկվում են իշխաններին մեծ ասպետներին, իսկ վաստատուն անկախ են։ Իրենց սեփականություններում նրանք ևս լիակատար տերեր են։ Այդ բարոններին յինքնարկվում են ավելի մանր ասպետական ազնվականը և ֆեոդալական յերաբխիան, ազատներ, հասնում է մինչև, ազատ կոչված, ժամանակ ասպետներին ազնվականները։ Վերջիններն այն ասպետներն են, վորոնք, վորևիվ այլ ավելի խոշոր սննդորի վասալը յինելով, իրենք այլևս չեն կարող վասալներ ունենալ։ Ներանցով ազգին վերջանում է ֆեոդալական բուրգը։ Ֆեոդալական այս բուրգի հիմքը կազմում են չանազանված գյուղացիական մասսաների լայն յերամբը, վորոնք ոտքին, ինչպես ընդունում են Մարքսն ու Ենգելսը, գանվում էին ֆեոդալական յերաբխիական սանդուխքից գուրս։ Ֆեոդալական հասարակության իշխող գասակարգերի ամբողջ բարեկեցությունը հիմնված է գյուղացիական մասսայի չանազանման վրա։

10—11-րդ գարերի ֆեոդալական հասարակությունը խիստ կերպով բաժանվում է յերկու հակամարտ գասակարգերի։ Ամեն մի յերկրում մենք առնում ենք մի կողմից խոշոր հողատերերի գասակարգը, վորը բաժանվում է յերկու գասի՝ գինվորական-ծա-

ապրող ազնվականության և հոգեվորականության, իսկ մյուս կողմից՝ ճորտական կամ ֆեոդալական կախյալ վիճակի գյուղացիության։

Ֆեոդալական պատառչման գյուղացիությունը

10—11-րդ դարերի գյուղացիության վերաբերյալ տեղեկությունները շատ սղքատ են, քրոնիկոնների ժամանակագիրները համարյա չեն հետաքրքրվում գյուղացիությամբ։ Նրանք գյուղացիների մասին խոսում են միայն այն չափով, երբ բռնկվում է գյուղացիական շարժում, երբ են գյուղացիական ապստամբություն։ Նրանք ամբողջապես գրավված են ասպետական հասարակության և հոգեվորականության կենցաղով։

Գյուղացիական մասսաների նյութական գրությունը ամեն տեղ միևնույնը չէր և չի կարելի գյուղացիությանը պատկերացնել իբրև միատարր մասսա։ Այստեղ գոյություն ունեին տարբեր գույքային խմբեր։

Գյուղատնտեսության տեխնիկան

Գյուղացիության ներսում գոյություն ունեցող տեխնիկան դեռ շերտավորումը հասկանալու համար, պետք է տեղեկ այն ժամանակի գյուղատնտեսության տեխնիկայի ուսումնասիրություններ։ Այդ տեխնիկան շատ և առաջ բնորոշվում է իբրև չեզոքացության տիրապետություն, երբ անհատականության աստիճան գուրս չի գանել բնությունից և նույնիսկ հողագործի տեսակետը։

Հողը մշակվում է ծանր գութանով, որին լծում են մի քանի զույգ եզներ։ Գործ է ածվում և թեթև գութան, բայց ծանր գութանն ավելի է տարածված, քան թեթևը։

11-րդ դարի մոտերքին հողի մշակման մեջ նկատվում է զգալի բարեփոխություն։ Այս բարեփոխությունն արտահայտվում է նրանում, որ հողը սկսում են վարել ավելի խնամքով և ավելի հաճախ։ Որքնակ աշնանացանի համար առաջ վարում էին չորս անգամ, իսկ այժմ վարում են արդեն չորս անգամ։ Բացի դրանից սկսում են պայքարել մոլախոտերի դեմ, ավելի են հաճախ պարբառացման ենթարկում և քանդ անասունի չեռատրքը. մի խոսքով, տեխնիկան, թեև շատ դանդաղ, բայց վերջակը առաջադիմում է, մեծանում է գյուղացիական տնտեսության արտադրանքը։ 12-րդ դարի կիսի ֆրանսիական մի հիշատակարանի տվյալները համեմատելով, աշնանացան և գարնանացան բոլոր հացահատիկների համար մեկին-վեցը համարվում

եր չավ բերք։ Հացահատիկների պատկերքի բերքատվությունը, ալյսպիսով բավական բարձր եր։ Բայց խնդիրն այն և, վոր 9—11-րդ դարերում այդպիսի բերքը բացառիկ յերևույթ եր։ Ներաշան ու անբերրիությունը հաճախ էին տեղի ունենում։ Միջնադարյան գիտությական պատերազմները խանգարում էին գյուղատնտեսությունը կանոնավոր վարելուն, քանի վոր այդ պատերազմների ժամանակ նախ և առաջ վոչնչացվում էին գյուղացիական տնտեսքը։

Ս ո վ ը

Ահա քե ինչու, չնայած, վոր գյուղատնտեսական արտադրանքն ընդհանուր առմամբ ավելանում եր, սովը սովորական յերևույթ եր։ Գետք և ավելացնել և այն, վոր անբերրիությունը կամ վորևե այլ ազետի դեպքում բնակչությունը վոչ մի տեղից ոգնություն չեր կարող առանալ։ Ճամաքային հաղորդակցություն այն ժամանակ համարյա գոյություն չուներ, այնպես վոր չափազանց դժվար եր ցամաքային հաղորդակցությամբ հաց փոխադրել։ Ինչ վերաբերում և ջրային հաղորդակցությանը, գետի հոսանքով սնունդները փոխադրում էին հեշտությամբ, բայց հոսանքի հակառակ ուղղությամբ փոխադրությունը կատարվում եր մեծ դժվարությամբ։ Հայտնի չեն այնպիսի դեպքեր, յերբ, որինակ, գետի ստորին հոսանքում նկատվում եր առատություն, իսկ վերին հոսանքում—սով։

Մեզ հասել են 11-րդ դարի սովի նկարագրությունները, վորոնք պատկանում են Բաբդոնդիայի հյուսիսում ապրող Ֆրանսիական վանական Ռաուլ Գլաբերի գրչին։ Նա պատմում և, վոր սովի հետևանքով մարդիկ փորձում էին կերակրվել արժանիքներով, անասուններով, ուտում էին մարդկային միս, մարդկանց հանապարհից խաբելով գուբս էին բերում և սպանում։ Մարդկանց սպանում էին վոչ միայն նրանց մսի անփական գործածության համար, այլև վաճառքի համար, մարդկային միսը շուկա եր հանվում։ Մարդկային մսի առևտուր անողներին բռնում և այրում էին, բայց գա չեր վերացնում մարդակերությունը։

Գյուղատնտեսության զարգացման տեսակետից

Նյութական տեսակետից գյուղատնտեսությունը, ինչպես արդեն ասացինք, չեր ներկայացնում միատեսակ մի մասա, վորովհետև տնտեսության մինչնախորի կողքին գոյություն ուներ և բազմազան գյուղատնտեսական չքավորություն։ Վերջինիս նյութական գրությունը ծանրանում եր նաև այն ժամանակ գոյություն ունեցող հողի մշակման դժվարագործ (громоздкая) տեխնիկայի

ընտրվիվ։ Հողը մշակվում էր, գլխավորապես, փայտյա ծանր գութաններով, վորոնցից ամենամեկին լծում էին մի քանի զույգ եզներ. շատ քիչ գյուղացիական ընտանիք կարելի էր գտնել, վոր ունենար այնքան անասուն, վոր բավական լիներ ծանր գութանը գործի դնելու համար։ Շատերը գործադրում էին մեսանոգ յուծի սիստեմը, բայց գյուղացիներից վոմանք բոլորովին հնարավորություն չունեին մշակելու հողը գութանի միջոցով։ Նրանք ատիպված էին բավականանալ ձեռքի մշակումով—բրիչներով, բահերով։ Այդ դեպքում նրանք այնքան քիչ բերք էին հավաքում, վոր այն առաջ էին տանում իրենց մեջքին։

Անասունների անբավարար քանակը այն ժամանակ գյուղի բազմաթիվ չարիքներից մեկն էր։ Հաճախ բավարար քանակությամբ եզներ չունենալու պատճառով նրանք հողը վարում էին կովերի միջոցով։ Ինչպես ասում են այն ժամանակի վորոշ գրչություններ, կովերի կողքին հաճախ լծում էին նուրբիսկ ձիեր։ Այդ ձիերի ոգնությամբ հող մշակելու այս փորձը վկայում է գյուղացիների չքավորության մասին։ Պետք է նշել, վոր անբերրը յուրացնելու անասունի համար գանձում էր հատուկ հարկ, ըստ վորում այդ հարկի չափը տարբեր էր քանոզ և վոչ քանոզ անասունի համար։ Այն ժամանակի փաստաթղթերից մեկը մեզ ասված է. «Ենթեն գութանին լծված անասունի կողքին կլինեն այծ, այդ այծը հանելով չեզո, այսինքն նրա համար վճարելով նուբեքան հարկ, վորքան և չեզան համար։

Ձեռագրական ռենտա

Այդ դարաշրջանում գիտական ռենտան գլխավորապես արդյունավետ և մասամբ մրցային գրավական ռենտա էր։

Ենթե կարողիններն գարաշրջանում խոշոր հողատերերը հողի գլխի մասը քողնում էին իրենց անմիջական անտեսության տակ և այնտեղ վարում էին սեփական ընդարձակ անասունքյունը, գլխավորապես գյուղացիների կոսի ոգնությամբ, հապա 10—11-րդ գարում սերտնական այդ անտեսությունը խիստ կրճատվեց ամեն տեղ Արևմտյան Եվրոպայի մեջ ցամաքում և ընդհակառակն, ամեց կլորվածքի մյուս մասը, վոր բաժանում էին հողաբաժիններին և տալիս էին գյուղացիներին, գտան այս պայմաններում գտնում է ավելի պակաս կարևոր։ Ամենրոն անցնում է արդյունավետ ռենտա ստանալու ձևին և գրա հետ միասին այդ ռենտան էլ սկսում է վերածվել գրամի։ Նատուրալ պարտավորությունների մրցային վերածումը գրամական բարձրի

Նկատվում է արդեն 11-րդ դարում և առանձնապես լայն չափերով տարածվում է 12—13-րդ դարերում։

Իրենց իրավական դրությամբ գյուղացիները բաժանվում էին ազատների և անձնապես ազատների։ Այդ ժամանակի գյուղացու համար սիրեկ դրությունը ազատական կախումն էր։

Ազատ գյուղացին

Վազ միքիտարի հորան իր իրավախտանիքը կան դրությամբ գրավում էր մի տեսակ մինչև հին տարեկի և ազատ մարդու մինչև։ Մի շարք դեպքերում նա կարճես քե կալվածքի կենդանի ինվենտարն էր և չէր քաշ տարեցման, այսինքն՝ վորոշ չափով ձեռնհասություն ուներ հին տարեկի հետ։ Բայց նա իր քե անձնական և քե իրավական դիրքով տարբերվում է տարեկից, վորովհետև նա անժիջական-բեն կապված է այն հողի հետ, վորը նա մշակում է, և չէքե նա տարեցվում է, ազատ տարեցվում է հողի հետ միասին։

Նա հատատուն իրավունքներ ուներ իր հողատարածի նկատմամբ, վորը նա ժառանգաբար հանձնում է իր զավակներին, քանի հիշու է, նա վորոշ տուրք է վճարում ֆեոդալին, վորին պատկանում է հողի սեփականության սեփականության իրավունքը։

Հորանքը (ծրանախտում նրանք ամենից հաճախ կոչվել են տերվիկը) տարբերվում են ազատներից նրանով, վոր նրանք վճարում են անկյորի ոգին վորոշ սպեցիֆիկ տուրքեր, վորոշիկը չեն վճարում ազատ գյուղացիք։ Նրանք վճարում են նախ արտոնս կոչված, զլխահարկ (capitatio, չնվաժ)։ Այնուհետև ազատ անձնների կամ ուրիշ կալվածքի հորանքի հետ ամուսնանալիս նրանք վճարում են հատուկ ամուսնական (maritagium, ֆորմարյաժ) տուրք։ Հետո նրանք անկյորին վճարում են նաև հատուկ տուրք հողը ժառանգաբար հանձնելիս։ Այդ կոչվում է ամենամեծ ձեռքից պարտուրք (manus mortua, մենմորտա)։ Վերջապես անկյորը կարող է ինքնակամ հարկ դնել նրանց վրա, քանի կամենա և վորքան կամենա։ Գյուղացիական այս վիճակին վճարում, վոր ամենից ավելի տանել չեր գյուղացիությանը, կրում և ճնշում էր ամբողջ անունը։

Ազատ գյուղացիները

Անձնապես ազատ գյուղացիք (ծրանախտում նրանք կոչվում էին վիլլաններ) տարբեր կերպերով տարբեր դրությամբ մեջ են գտնվում։ Նրանք, առհասարակ, չեն կրում վիլլանների պարտավորություններից և վոչ մեկը։ Վիլլանների պարտավորություններն ու վճարումներն ընկնում են գլխավորապես հողի վրա և հանդիսանում են վոչ թե

անձնական, այլ ոճով բնույթի պարտությունները։ Այն ժամանակի ֆեոդալական քնորհների համաձայն համարվում էր, որ վիլլաններըը կրում են այդ պարտությունները այնքան, որքան նրանք տիրում են հողին։ Ինքն նրանք հրաժարվում են հողից, այդ դեպքում նրանք դադարում են կրել նաև իրենց պարտությունները։ Ֆաստոքիզներից մեկի համաձայն վիլլանն իրավունք ուներ իր զուլքը անորինելու, կտակ կազմելու, ամուսնանալու, հոգևոր կոչում ստանալու և դաստրանում ինքնուրույն կերպով հանդես գալու վոչ միայն իրրև վիլլան, այլ և իրրև հողմ։ Բայց փաստորեն վիլլանների ընդհանուր ծանրաբեռնվածության դրությունն ավելի քիչ էր նպաստավոր նրանք, այնուամենայնիվ, ֆեոդալական կախման վիճակի մարդիկ էին, որոնք չէին քաղաքացիանում էին մի փոքր ավելի մեղմացած ֆեոդալական շահագործման։

Ուրանսիայում գյուղացիների ազատագրումն արտահայտվում էր նրանում, որ անբվիքը դառնում են վիլլաններ։ Վիլլանների տուրքերը գանձվում էին վորոշակի չափերով։ Այսպես օրինակ, վիլլանները, ինչպես և անբվիքը, վճարում էին տալիճ, բայց այդ տալիճն նրանց համար ետրոններ էր (Taille abonnée), այսինքն սահմանափակված էր վորոշված չափերով։

Ձեր-ամեն Ճարտել էին սեփականատեր գյուղացիք, կամ ալոդիոններ, վորոնք միայն դատարանի գնով կախում ունեին սենյորից, իրրև պետական իշխանության ներկայացուցիչ։ 10—11-րդ դարերում ալոդիոն գյուղացիներին ամրողջ գյուղեր պահպանվել էին վոչ միայն գերմանական, այլև ռոմանական յերկրներում։

Բայց ընդհանուր առմամբ գյուղացիության գլխավոր մասսան, ըստ յերևույթին, ճորտական մասսան էր։ Ինգելսի ասելով Նորմանդ Հանձնան այն կոզմում ստրկատիրական և յեկեղեցու սենյորական դրությունը 10—12-րդ դարերում մի ծանր լուծ էր գյուղացիների համար, վորոնց այդ լուծը հատկապես էր մինչև խոշորների վիճակին[1])։

Ֆեոդալական սահմանափակ սեփականության ստեղծումը նոր պետական ապահովությունները

Ֆեոդալական սիստեմի վերջնական ձևավորման հետ միասին ավելանում էին ֆեոդալական անհատի գանազան տեսակները և աճում էր գյուղացիության գանազան կատեգորիաների չահագործումը։ Սենյորների ոգին սահմանափակ էին պարհակներին չարունակ ավելանում էին նորանոր պարհակներ։ Բացի այն, վոր բազմապատկվում էին

[1]) Маркс и Энгельс, соч. т. XV, стр. 639.

հնձից, խոտհարքից, հացահատիկից, գինուց, անասունից, քոչուն-
ներից գանձվող տուրքերն ու հարկերը, մտցվում էին նաև ամիսք-
սի նոր անվորակ պարհակներ, ինչպես անվորի զորքին քնակաբան
տալու և հյուրասիրելու պարտականությունը, բանակիսանները,
այրինքն կալվածատիրոջ ժննալնորհային իրավունքներ՝ հացահա-
տիկներ ստալու, հաց թխելու, խաղող հավելու և այլն։ Անվոր-
ների այս բոլոր բռնությունները հանձնե առաջ էին քերում
գյուղացիական ապստամբություններ, վորոնց մասին, ասկաց,
Մատենագ են շատ ուշադրավ տվյալներ։ Այդպիսի վոգ ապստամբու-
թյուններին փոխարեն մենք և հանդիսանում 10-րդ դարի վերջին
տեղի ունեցած նորմանդական գյուղացիների դավադրությունը,
վորի մասին մենք ունենք ժամանակակից տարեգիր Դիկսոմ ծրա-
ժեժոս. համառոտ հաղորդագրություն։ Այն ասվում, թե վոր գրել են այդ չարժման մասին հետագա հեղինակները (որինակ
12-րդ դարի անգլո-նորմանդական բանաստեղծ Ռոբերտ Վասը իր
նորմանդական գեստերի ժամանակագրության մեջ), քաղված
են բացառապես Դիկսոմ ծրամեժոս հիշյալ համառոտ հաղորդա-
գրություններից, վորոն ինքնակամ կերպով ընդարձակված և լրացված
և վորոշ անարժանահավատ մանրամասնություններով։

Պատմելով Ռիչարդ գքոի կառավարման մասին նորմանդիան (սկսած 996 թվից), Դիկսոմ ծրամեժոսն, ի միջի այլոց,
հաղորդում և հետևյալը. «Նորմանդիայի գանազան կոմսություն-
ներում գյուղացիք սկսեցին ամենուրեք բազմաթիվ ժողովներ
գումարել և վորոշեցին ապրել իրենց կամքով, սեփական որեն-
ների հիման վրա ոգտագործել և՛ անտառները և ջրային բարիք-
ները, չենթվելով անցյալում սահմանված իրավունքի վոչ մի ար-
գելումից։ Ամեն իրենց այս վորոշումները հաստատելու նպատա-
կով, նրանք քաղաքացիների ամեն մի ժողովում ընտրեցին յեր-
կուական լիազորների, վորոնք այդ վորոշումները պետք և ներ-
կայացնեին յերկրի ընդհանուր ժողովին։ Ամեն այդ մասին ի-
մացավ դուքսը, նա իսկույն նեի նրանց գեմ ուղարկեց կոմս
Ռաուլին բազմաթիվ ապիսանների հետ միասին, վորպեսզի նրանք
վերջ տան գնդիկական հանդգնություններին և գյուղացիների միաբա-
նություններին։ Ամեն տեղ նա անխղճորեն գազանի կերպով ձերբակա-
լեց բոլոր (գյուղացիական) լիազորներին մի քանի ուրիշների
հետ միասին և, կտրելով նրանց ձեռքերն ու վոտքերը, թեզան-
գամ վիճակում հետ ուղարկեց իրենց համախոհների մոտ, վոր-
պեսզի հետ պահեն վերջիններին նման արարքներից և իրենց որի-

նախով խնդրի բնույթն ներանց, որպեսզի ավելի վատ վիճակի չընթարկվեն։ Այսպիսով խնդրի լուծած գյուղացիները չտապկրին գազաթնեցնել իրենց համախոհություններին և վերադարձան իրենց գործաններին»։

11-րդ գարի սկզբին, Բրնատանում, Նորմանդիայի սահմանի վրա, բռնկից նոր ապստամբություն։ Ճնշելի ընդհանրի ապստամբության ատկ հետահասության հասցված գյուղացիք ապստամբության ետաձգ առաջնորդներին և առանց զենքի, բայց ապվաճառներն արյան գետերի մեջ խեղդելին այդ ապստամբությունը։ Հետքումները ֆրանսիական գյուղում տևել էին ոչնչում նան 1095 թվին, խաչակրաց արշավանքների նախորյակին, բերը ժամանակագրի ատելով, գանազան վայրերում երազմարթիվ մարդիկ առաջում էին աննդի պահպանից, և ազգատները հարձակվելով հարուստների վրա կողոպտում և ավազակություն վրնժ էին լուծում ներանցից։

Գյուղացիական համայնք

Գյուղացիք ապստամբում էին անկյունների դեմ և առհասարակ այսպես թե այնպես պաշտպանում էին իրենց իրավունքները, ըստ վորում նրանք գործում էին ամբողջ համայնքով։ Քնդիրն այն է, վոր յնիմարկվելով կալվածատերերին և ներգրավված լինելով անկյորհայի մեջ, գյուղացիք հաճախ պահում էին իրենց հին մարկի կազմակերպությունը։ Հին համայնք-մարկը—տուն և հնդկերը—շարունակում էր իր գոյությունը, քիչուչ և տիրոջ քնամակալության տակ[1]։ *Գազութացման հետևանքով նորից կազմակերպվել էին մեծ քվով գյուղացիական համայնքներ։*

Հայտնի չե, վոր 11—12-րդ գարերին Արևմուտքում չոր ծավալով էր կատարվում հնդկերի գազութացման պրոցեսը։ Գյուղացիք, փախչելով իրենց անկյուններից, գրավում էին անմշակ հողը, ամայի տեղերը և անտառները, վորտեղ ներանք մաքրում էին հողը, ծառերն արմատախիլ անելով կամ այրելով։ Այսպես ներանք առնչում էին նոր գաշտեր և այսպիսով, կազմակերպում էին նոր բնակավայրեր։ Քնորդները, վորոնք սիրում էին այս վոչ մի յնկամուտ չբերող ամայի հողերին և անտառներին, հաճույքով ընդունում էին իրենց մոտ փախստական ճորտերին, ներանց արտոնություններ էին տալիս, համեմատաբար ցածր քահրա էին սահմանում դրամով և արտյունքներով։

---

[1]) Маркс и Энгельс; Соч. т. XV, стр. 639.

Այսպիսի դյուցազնիք կոչվում էին հոսպիտալներ։ Իրենց իրավաբանական դրությամբ նրանք մոտենում էին վիլլաներին։

Ճորտերի վիճակը դեռևս անասուններն ու ամայի վայրերը, դրկվելով ֆեոդալներին բանվորական ուժից, սիրում էր նրանց չափավորել իրենց պահանջները տեղում ծնացած դյուցազնների վերաբերմամբ և նույնիսկ ազատել նրանց տուրքից։ 12 և մանավանդ 13-րդ դարում, դյուցազնական առնետության ապրանքատիրության ոգի տնկելով, տուրքից ազատելը սկսում է ընդունել մասամբ բնույթ։ Դյուցազնիք հաճախ ամբողջ դյուցով անցնում էին վիլլաների գրության և գրամական հնդնման միջոցով կարողանում էին վերացնել ամբ ամենը ծանր ֆեոդալական պարտականները։

Առևտուր։ Առևտրական ամրացներ

10—11-րդ դարերում հիշատակարանները ասպետական հասարակության մասին ավելի շատ տեղեկություններ են քողել, քան դյուցազնների մասին։

Առևտուրը ապրում է ամրոցում։ Հենց միևնույն տաճարը խոսում է արհեստա-յիմնարկական հատարակության մասին, որը չի կարելի բնութագրել ստանց ամրոցի։ Առաջին ամրոցները սկսվեցին դալով 9-րդ դարում արտաքին թշնամիների, այն է նորմանների, արաբների, հունգարացիների ասպատակությունների ժամանակ, բերը նրանք ավերում էին Արևմտյան Եվրոպան։ Առանձնապես մեծ ավերումներ էին գործում այդ ժամանակ նորմանները։

Կենտրոնական իշխանության թուլության, ֆեոդալական մասնատման պայմաններում բնակչության քշնամիների ասպատակության դեպքում ստիպված էր լինում քաշվել և ապատել միևնույն վոր քշնամին, ավերելով շրջակայքը, հետ քաշվելու ամրոցն էլ հենց այդպիսի մի հուսալի ապաստան էր հանդիսանում քշնամու հանդեպ։ Այդ ժամանակաշրջանում անթիվ ամրոցներ են կառուցվում։ Բայց յուրաքանչյուր ամրոց ներկայացնում էր քշնամիներից պաշտպանվելու միջոց, ապա նա միևնույն ժամանակ հանդիսանում էր և հարձակման միջոց։ Ամրոցը լավագույն միջոցն էր ամրոցի սկրուգը հնազանդության մեջ պահելու համար։ Կենտրոնական իշխանությունը դեռ 9-րդ դարում փորձում է կըռվել այդ ամրոցների դեմ, փորձում է արգելել նրանց կառուցումը։ Կարլոս Ճաղատի կապիտուլյարում, վոր հրատարակված է 864 թվին, կարդում ենք հետևյալ վորոշումը. «Մենք կամենում

ենք և հաստատակամորեն հրաժարում ենք, վորպեսզի յուրաքանչյուրը, ով վերջին ժամանակ առանց մեր կամեցողության ամրոցներ, ամրություններ և ցանկապատեր է կառուցել, իսպառ վոչնչացնի պրանք մինչև ոգոստոսյան կալենդան, վորովհետև հարեվաններն ու ըղեակացքի բնակիչները նրանց շնորհիվ բազմաքիվ կոզոպուսներին չեն չնքարկվում և նեզուքյուններ կրում։ Հետագայում այսպիսի ամրոցներն Անգլիայում, վորտեղ կառուցվել էին առանց կենտրոնական իշխանության քուչլովության, կոչվում էին ադրբենաքին և չնքարկա էին ավերման։ Ինչ վերաբերում է Ծովրոպայի մյուս ցամաքին, այստեղ, կենտրոնական իշխանության քուչլության պատճառով, ամրոցների ավերման վերաբերյալ այս կարգադրության վոչ վոք նշանակություն չեր տալիս և չեր չնքարկվում։

Առաջին ամրոցները չափազանց պրիմիտիվ էին։ Դրանք այն քարե վիթխարի կառուցումները չէին, վորոնք ավելի ուշ չերկվացին ֆեոդալական հասարակության մեջ։ 10-րդ գարում նրանք շինվում էին փայտից։ Ամենահասարակ ամրոցը ներկայացնում էր սովորաբար չերկհարկանի մի փայտյա աշտարակ։ Վերին հարկում ապրում էր սենյորը, իսկ ներքին հարկում գտնվում էին սպիներ, խնվնատրի պահեստները, այդտեղ էլ տեղավորված էին սենյորի ախոռները, անասունը։ Աշտարակը չերբեմն ունենում էր սաղրեկչյա շենք։ Այստեղ գտնվում էր ջրհորը, բայց սաղրեկչյա այդ շենքը մինչև ժամանակ ծառայում էր իբրև բանտ գերիների համար։ Աշտարակի—այսպես կոչված գոնժոնի շուրջը, փորում էին խրամատներ և կառուցում քարեր։ Քարի վրա քաշում էին ցցապատներ։ Խրամատի վրայով կամուրջ էին ձգում, վորը պաշարման ժամանակ բարձրացնում էին։ Ահա և ամրոցի ամրոցը։ Մնում ֆեոդալները, ճիշտ է, կառուցում էին ավելի բարդ ամրոցներ, մի քանի շարք ամրություններով, մի քանի բակերով և այդ ամրությանն կենտրոնում բարձրանում էր գլխավոր աշտարակը։ Բայց այդ ամրոցներն էլ շինված էին լինում փայտից և նրանց հնչուությամբ կարելի էր վոշնչացնել հրակով։

Ծերը ֆեոդալը պատերազմում էր ֆեոդալի դեմ, նա աշխատում էր այրել քշնամու ամրոցը։ Կրակից ապահովվելու նպատակով պաշարման հենց սկզբից նրանք մորթում էին անասուններին, հանում էին նրանց մորթիները և նրանցով ծածկում աշ-

ատրակը։ Աբսպիսի պայմաններում ավելի դժվար էր սլքել աշատրակը։

Բայց, համենայն դեպս, ավելի հեշտ էր սլքել փայտյա աշատրակը, քան քո քարե աշատրակը, վորը հանդես չեկավ ավելի ուշ։ Բայց չկրի այն հեշտ էր սլքելը, ապա հեշտ էր նաև այն վերականգնելը։ Աշատրակները չկրկնե կարծես բուռնում են հանկարծակի և չափազանց սրտոց, մի քանի որվա ընթացքում, չկրնե մի դիշերվա մեջ։ Վորևիվ մի սննդոր, գարշնելով առավոտյան, անանում էր իր առևտուրում դիշերը կառուցված աշատրակը։ Նման մի աշատրակի կառուցումը չկկեզեցական սիրապետությանը կից կամ չկկեզեցական սիրապետության մեջ մեծ ապահովություն և մեծ չափով էր առաջ բերում չկկեզեցական սննդորների մեջ։

Մենք ունենք Ֆրանսիական մի չեպիսկոպոսի նամակը, վորտեղ նա գանգատվում է վոր դրացի սննդորը իր կողքին կառուցել է չերկու աշրոց։ Նա խնդրում է քաղաքապետին, վորպեսզի սա վոչնչացնի այդ աշրոցները և ապահովում է, վոր չկրե այդ աշրոցները հիմնահատակ չսրվին, կդադարեցնի ժամերգությունը և ինքն էլ կհեռանա չկրկրից։

Արդեն 11-րդ դարում չկրկում են ավելի բարդ աշրոցներ։ Դարե աշրոցներ սկսում են կառուցել նախ և առաջ Բաղիայում և Ֆրանսիայի հարավում։ Արդեն այս դարում մենք հանդիպում ենք հակա քարտչին աշրոցներին։ 11-րդ դարի աշրոցների ավերակները, դժբախտաբար չեն պահպանվել։ Մնացել են մի փոքր ավելի ուշ 12-րդ և, գլխավորապես 13-րդ դարի աշրոցները։ Այդ աշրոցների հիման վրա մենք կարող ենք պատկերացնել ավելի վաղ ժամանակաշրջանի աշրոցները։ Այսպես, որինակ, մնացել են 13-րդ դարի սկզբին Ֆրանսիայում կառուցված Կուսի աշրոցի ավերակները։

Կուսի աշրոցի կենտրոնական աշատրակը իրենից մի բարձ կառուցում է ներկայացնում։ Նա ունեցել է 64 մետր բարձրություն և 31 մետր լայնություն։ Պատերի հաստությունը հավասար է եղել 7 մետրի, իսկ այդ աշատրակի շուրջը քաշած փոսը ունեցել է 6 մետր լայնություն։ Խարիսխ հեշտ չկտոք է չկներ պաշարումով վերցնել աշատրակի մի վիթխարի կառուցում։ Դամ, որինակ, մնացել են ասպետական մի աշրոցի ավերակները, վորը կառուցված է եղել Պուատիեում, առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո, 12-րդ դարում—դա երկրորդ աշրոցն է, վոր ներկայացնում է այն ժամանակի արևմտյան հորատական չենարարության կլասիկ որինակ։ Աշրոցն ունի մասիվ պատեր, վորոնց

մեզ գործերը պահվել են մինչև այժմ։ Մեզանով և Նորմանդիա-յում կառուցված մի ամրոցի, այն է՝ Շատո-Գայար ամրոցի նկա-րագրությունը։ 12-րդ դարում կառուցված այս ամրոցի հետ գործ են ունեցել ֆրանսիական գործերը, երբ նրանք ներս խուժեցին Նորմանդիա Ֆիլիպոս II Օգոստոսի ժամանակ։ Շատո-Գայարը փակում էր Նորմանդիա տանող ճանապարհը։ Նա գտնվում էր Սենա գետի վրա։ Նրան կարելի էր մոտենալ միայն մի կողմից։ Այդ ամրոցը պաշտպանվում էր յերեք շարք մասիվ պարիսպնե-րով։ Ֆրանսիական գործը պաշարել էր այն, մի քանի ամիսներ շարունակ։

Անձրաճերը յեվ վասալները

Այդպիսի ամրոցի մեջ սենյորը մենակ չէր ապրում. նա սիրում էր ընկերակիցնե-րի—ուրիշ ֆեոդալների հետ, որոնք նրա շուրջը կազմում էին պրուժինային մի քանի Սենյորին շրջապատող այս ազգին մարդիկ, ինչպես նախով նրանից կախում ունեցող այլ ֆեոդա-լներ, կապված էին հավատարմության վասալական յերդումով։ Վասալ ընդունվելու հանդիսավոր արարողությունը կոչվում էր հոմաժ (hommage)։ Հոմաժի ժամանակ վասալը հավատար-մության յերդում էր տալիս իր սենյորին։ Հավատարմության այս յերդումը կոչվում էր ֆուա (foi)։

Ահա թե ինչպես է նկարագրում հոմաժի և ֆուայի հան-դիսավոր արարողությունը ֆրանսիական հիշատակարաններից մեկը։

«Երբ մեկը—լինի դա ազատորդի թե կին— սենյորից վաս-սալական կախման մեջ է մտնում, նա պետք է ծնկի դա նրա առաջ, միացնի իր ձեռքերը մեկը մյուսին և դնելով այն սենյո-րի ձեռքերի մեջ, ասի. «Տեր, ահա յես դառնում եմ այս ինչ ֆեո-դի համար ձեր մոտիկ վասալը... և ահա յես խոստանում եմ ձեզ, որ կպաշտպանեմ և կպահպանեմ ձեզ ապրող և մեռնող բոլոր մարդկանցից»։ Իսկ սենյորը, իրրեվ պատասխան պետք է ասի. «Ընդունում եմ ձեզ իմ վասալական կախման մեջ, ըստ որում դուք պետք է հավատարմություն պահեք դեպի ասված ու դեպի ինձ և այն պայմանով, որ չխախտեք իմ իրավունքնե-րը։ Եվ ի նշան հավատարմության պետք է համբուրի նրա շրթունքները»։

Ֆեոդները

Ամեն որ, ով հոմաժի յեվ ֆուայի հետևանքով դառնում էր այս կամ այն սենյորի վասալ, նրանից ֆեոդ էր ստանում, ըստ որում սենյորի կոչ-

մեց վաստակին գնով հանձնելու հանդիսավոր արարողությունը կոչվում էր ինվեստիտուրա։

Ճնոպը (կամ ավետը) անպայման վորևէ մի հոգեհաս չի, վոր անձորը տալիս է վաստակին՝ նրա ծառայության դիմաց. դա կարող է լինել նույնպես շարժական գույք կամ նույնիսկ վորևէ չնչհատական հատված։ Անձորը կարող է իր վաստակին իրրև գնով տալ, որինակ վորևէ անհատ ստանալու իրավունք։

Վաստակների պարտականությունները

Ինչ վերաբերում է անձորի հանգնագ վաստակներին, նրանք չափազանց բազմատեսակ էին և չէին նրանք բոլորը կատարվելիս, տալս վաստակի ապրուստը շատ կդժվարանար։ Ահա թե ինչպիսին են այդ պարտավորությունները այն ժամանակի հիշատակարաններից համառաջ։ Վաստակը չպետք է խոսեր և չպետք է աներ վոչ մի այնպիսի բան, վոր նյութապես կամ բարոյապես վնասեր անձորին. իր անձորի համար նա պետք է պատասխանատվություն վերցներ, թե նյութապես և թե անձնապես. պատերազմի ժամանակ նա իր անձորի համար յերաշխավոր և նույնիսկ պատանդ պետք է լիներ։ Վաստակը պարտավոր էր պատերազմի գնալ, յեթե՝ կանչում էր անձորը, քան վորում արդյամանգում ժամանակվելու։ Նրա պարտավորությունը սահմանափակվում էր որերի վորոշ քանակով (սովորաբար սահմանն քառասուն որ)։ Ընդհակառակ, քան անձորը պահանջի, վաստակը պարտավոր էր կազմակերպել համապատասխան պաշտպանություն և կարգով պահել այս կամ այն ամրոցում մշտապ ժամանակ նա պետք է ժամակցեր անձորի գատաստանին և խորհրդին (կուրիա)։ Նա պարտավոր էր վորոշ դեպքերում դրամական օգնություն ցույց տալ անձորին, վորոշ դեպքերում պահել նրան իր հաշվին։ Մի խոսքով պարտավորությունները բարդ էին, բայց նրանք մեծ մասամբ չէին կատարվում։ Դժվար էր ստիպել վաստակին, վոր նա կատարի իր պարտավորությունները։ Իր պարտավորությունները խախտող վաստակին սովորաբար կանչում էին անձորի գատաստանը, վորը կազմված էր լինում «Պերներից», հավատարիմներից, այլոցից նույնպիսի վաստակներից։ Դատին նախագահում էր անձորը։ Եվքն պերների գատաստանը գանում էր, վոր վաստակը իր պարտավորությունները խախտել և անձորի հանգիստ, այդ դեպքում նրան հարատարում էին ֆեոդից զրկված, և ֆեոդալական պարմանագիրը համարում էին

լուծված։ Բայց պատմվիրը դժվար էր ի կատար ածել։ Դրա միակ միջոցը պատերազմն էր։

Ֆեոդալական պատերազմներ

Ահա թե ինչու ֆեոդալական պատերազմներն այն ժամանակ սովորական յերեվույթ էին։ Նրանք որինակացված էին ֆեոդալական սահմանագրությամբ, ֆեոդալական սովորություններով։ Պատերազմ վարելու ձևը կարգավորված էր. ֆեոդալական իրավաբաններըը խոսում էին այն մասին, թե յերբ կարող է սկսվել պատերազմը, յերբ պետք է պատերազմ հայտարարել։ Բայց այս ուղղություններն էլ նույնպես չէր պահպանվում. Քնայելով, որ ֆեոդալական սովորություններն արգելում էին հանկարծակի հարձակվել հարեվանի վրա, բայց և այնպես ամեն մի ֆեոդալ միշտ էլ աշխատում էր հանկարծակի գրավել ուրիշի ամրոցը՝ վերջինիս ամրոցի դուռքի հետ միասին։ Եվ թե այս հարձակումը չէր հաջողվում, պատերազմը վերջանում էր նրանով, որ ֆեոդալն ավերում էր գյուղերը, քշում էր անասուններին, նրա հարեվանն էլ աշխատում էր նույն ձևով հատուցել։ Պատերազմի հետեվանքով տուժում էին գլխավորապես գյուղացիք։ Ֆեոդալական պատերազմը վոչ միայն մշտական յերեվույթ է. Նա մինչև ժամանակ ներկայացնում է մանր գրավումների, մանր կոդոպուտների նպատակով կատարվող փոքրիկ պատերազմ։

Ավյունահով չէին նաև ֆեոդալական խոշոր ճակատամարտերը, վորոնք տեղի էին ունենում բազմաթիվ տոպեռների մասնակցությամբ։ Այն ժամանակ դժվար էր տպավել, կամ նույնիսկ վիրավորել տոպեռին, վորովհետև նա իր զրահով շատ լավ էր պաշտպանված։ Ամեն տեսակ հարվածներից 1110 թվին տեղի ունեցավ ճակատամարտ ֆրանսիացիների և անգլիացիների միջև։ Մասնակցում էին 900 տոպեռներ, քան վորում ճակատամարտը կատարի չէր։ Ճակատամարտի հետեվանքը սրանք էին—յերկուքը տպավել էին և 140 մարդ գերի էր վերցված՝ նրանցից փրկանք առնելու համար։ Հենց փրկանք առնելու համար տոպեռներից ամեն մեկն աշխատում էր գերի վերցնել ուրիշին։

Առպետական սպառազինությունը

Առպետների սիրելի հարձակողական գենքը տուր էր։ Այդ գենքը բազկացած էր պողպատե տուներից ու գաստակից, վորի ծայրին անզավոր-ված էր յերեսուն սանտիմետրանոց կամ կես արշին, բայց միշտ անամեջ մի հատ մեռ, ուր տվորաբար գնում էին վորև մատնաք, վորնեն նշխար և այլն։ Դատակը սրից բաժանված էր լինում մետաղյա շեղով։ Հոդի

մեջ խրված ասելը գտնում էր մի անսակ խաչ, և վոտովինան հատատված գաստակի մեջ պահվում էին մասունքներ, ուրնից ասպետը կարող էր ազդվել նրա ատաչ։ Ասպետության կենցաղը շատ լավ նկարագրված է Ռոլանդին վերաբերող նշանավոր յերգի մեջ, վորը կազմվել է 11-րդ գարում։ Այդ յերգից մենք գիտենք, վոր Ռոլանդը ատրակիանների հասցրած վերքերից մեռնելիս աչքատում է կոտրել իր ասելը, փշրել այն ժայռին, վորպեսզի նա չընկնի տանհավատների ձեռքը։

Սրին հավատար չափով ասպետին ծառայում է նիզակը։ Ամենայնպես այն ժամանակի ասպետական մի գենք է։ Նիզակը ներկայացնում էր մետաղյա ուժգրանդ մի ծայրով, վոր հագցված էր յերկար կոթին։ Այդ ծայրոցից ցանր ատրացնում էին հատուկ մի փոքրիկ գրոշակ, վորը քնկվում էր գնդի ցած և վերջանում էր մի քանի յերիվներով։ Ամբր ասպետները գնում էին մի հնձած, նիզակը նրանք պահում էին ուղղածիգ, իսկ յերիվնները իջնում էին նրանց ատղավարտների վրա։

Բացի սրից և նիզակից ասպետին իրրև գենք ծառայում էր մահակը կամ ատգաբը։ Մահակը գորե էր ամենում վազ ժամանակներում։ Այդ մահակը սկզբում փայտյա յեր, իսկ ավելի ուշ այն սկսեցին պատրաստել մետաղից։ Դա ասպետական նշանավոր մահակն էր, հայտնվոր գենոգրների, յեպիսկոպոսների և վանահայրերի սիրած գենքը։ Նրանք նույնպես գնում և ատաչնորդներին ջոկատներին գնդի հակատամարտ, բայց յերկրեցին նրանց արգելում էր արյուն քամիլը։ Այդ պատճառով էլ նրանք գինվում էին մահակներով։

Ասպետի պաշտպանողական գենքը նախ և առաջ գրահն էր։ Մետաղյա գրահը փոխարինեց կաշվե հին գրահին, վորի վրա հագցնում էին մետաղյա շերտեր։ 11-րդ գարում այդպիսի գրահները շատ գործածական էին, բայց նույն այդ գարի վերջին նրանց գուրս և ձգում մետաղյա գրահը։ Այս վերջին անսակի գրահը ատրվոր մի շապիկ է։ Այդ շապիկն ավելի քիչ և ավելի ատլաս և չարմուհների ավելի մեծ ատատություն, քան կաշվե գրահը։ Նա իր մեջով անց է կացնում ոդը և ամեն անսակ անհամեմատ ավելի լավ է, քան պաշտպանողական հին գենքը։ Շապիկը յերկար էր, հասնում էր մինչև ծնկները, առաջից և հետևից ուներ կտրվածքներ։ Վերեվից այդ շապիկն ուներ կնգուղ, վորը ծածկում էր վիզը։ Հետո ասպետը ծածկում էր հատարակ, առանց յերեսակի ատղավարտ։ Ատղավարտն ուներ յերկարավուն մի ձև, վորը ձիանում էր գրահի կնգուղին։ Առաջից քիքը

257

Մ. Ի. Գ. Գ. Գ

պաշտպանված եր լինում մեսափյա հատուկ քերքիկով։ Բացի գրանից ասպետն ուներ մեսափյա ձեռնոցներ և մեսափյա չերկարաթիվ գուլպաներ։ Այդ ժամանակ արդեն (11-րդ գարի վերջին) ասպետը ներկայացնում եր իրենից իսկապես չարժական մի ամրոց, վորին գժվար եր հարվածել։ Ինքն ասպետին ձիուց ցած ելլն գլորում, այդ գեպքում նա ինքը, առանց ուրիշի ոգնությանն չեր կարող վոտքի կանգնել, այնքան ծանր եր նրա սպառազինությունը։ Նա հենց այնպես փռված ել Ռուսի եր, մինչև վոր նրան գետի ելլեն վերցնում։

Վերջապես իրրև պաշտպանողական սպառազինություն պետք է նշել ասպետական վահանը, վոր առաջ կլոր ձևի չեր, իսկ հետո գարձավ չերկարավուն։ Այդ վահանը համարյա ամրոցիվին ծածկում եր ասպետին, չերբ նա ճակատամարտում եր։

Ասպետական զորքերն արդեն 11-րդ գարում ունեցին մի ուսակ ծանր ռազմական գործիքներ, վոր ասպետական հատկություններ ժառանգել եր հին աշխարհից, այն է՝ հուլունքից և հասմայկյաններից։ Գործածվում եր այդպիսի ռազմական գործիքների գլխավորապես չերկու տեսակը. մի կողմից՝ ռազմական այն մեքենաները, վորոնք կառուցված ելլեն լինում ոգտի սկզբունքով և ծառայում ելլեն նիզակներ կամ մեծ նետեր ձգելու համար. մյուս կողմից՝ ռազմական այն մեքենաները, վորոնք կառուցված ելլեն լինում պարանի սկզբունքով և ծառայում ելլեն ամեն տեսակի քարեր, հրձիգ արկներ նետելու համար։

Բացի գրանից գործ ելլեն ածվում նաև խոյեր (тараны), վորոնցով ծակում ելլեն պատերը։ Վերջապես պաշարման համար գործ ելլեն ածվում այսպես կոչված չարժական աշտարակներ։ Սրանք մի քանի հարկից բազկացած աշտարակներ ելլեն, ըստ վորում ամրացված ելլեն անիվների վրա։ Աշտարակի ժնջ նստած ելլեն նետաձիգներ։ Վերին հարկը ամենի բարձր եր, քան պաշարման չենքիակա ամրոցի կամ քաղաքի պատերը։ Ներքև աշտարակը մոտեցնում ելլեն պաշարված ամրոցի պատերին նրա վերին հարկից փոքրիկ կամուրջ ելլեն ձգում և ասպետները ուղեցոյցների ամրոցի մոտան այդ կամրջի վրայով ներվում եր աշտարակի պատերի վրա։

Ասպետական համարակության անկնդհատ զրին

Անընդհատ ֆեոդալական պատերազմներն անկնդհատ զրին ասպետ-ֆեոդալի բնավորության վրա։ Ինքն առաջ նա ագատ ու արձակ ապրում եր բաց հարթավայրում, իր գաստակերտում և նրա համար ոտար չեյլեն

գյուղատնտեսության չունեցը, այժմ նա գոքնով ապրիլ ապրնա և ամուր նստից իր փոքրիկ ամրոցում։ Ամրոցի նեղ և մռայլ շինքը հպնեմայ ձանձրույթի նչին թերում նրա բնակիչներին, իսկ այդ ձանձրույթը ցրող զորավոկի պրպտումներ գոյություն չունեին։ Ինչա չկում գոյության չուներ նաև տարբեր ամրոցների տեր-յարների միջև, զորավիճան նրանցից ամեն մեկը նստած իր իր արծվի բնում և հիմք ուներ չվոտանելու մյուսին։ Ահա թե ինչու տերերը իրեն պահող հասարակությունը, զորեուկությունը չատ հաճախ վտրնում էր ամրոցից դուրս։ Նրա կյանքն անցնում էր մեծ ճանապարհներին, բազմապիսի արկածների մեջ։ Ասպատակություններն ու պատերազմները նրա համար գվարճություն չչին հանդիսանում, և նա ստիպված էր ամեն մի առիթից՝ վատնդավոր ավանտյուրայի մեջ ներվելու համար։ Առանձնապես մղկնում չչին մանր ֆեոդալները, զոր ամենից ավելի անպտուղ չչին, ամենից ավելի ագահ և ձևաներից։ Նրանք ամեն քայլափոխին ժխտում չչին ամեն տեսակի իրավունքներ, չնչին ճանաչում պարտավորությունները և չերդնեցողությունը նրանց համար վոչինչ չարժեր։ Հաճախ նրանց նույնիսկ ընտանիքի սահմաններում, ազգականների միջև, տեղի չչին ունենում մշտական պատակիչ կռիվներ։

Այդպիսի միջավայրում գաղթանում չչին պրիմիտիվ և վայրագ բարքեր։ Ինչպես ասենք սենյորն այլևս չի ընկնում իր գործառնեության և կրքոտ բնավորությամբ. նա դուրկ իր զորեն բարքեր գաղափարից. նրան հատուկ իր ագահությունը, նախնադարյան կոպտությունը։ Նա ստիպված չեր իր արածի համար ինքն իրեն հաշիվ տալ։ Նա գնահատում էր նախ և առաջ ֆիզիկական ուժը և հրճվում էր այդ ֆիզիկական ուժի ամեն մի արտահայտությամբ։ Մենք սովորել ենք խոսել ասպետության մասին, ասպետության պատգամների մասին։ Այդ ժամանակ գնա գոյություն չուներ հիրավարտ ասպետություն։ Մենք գործ ունենք 10—11-րդ դարերի հետ, յերբ գնում չափազանց կոպիտ էր ասպետությունը։ Միչա և, ասենք գտնելու համար պահանջվում էր ձևնադրում, քանի այդ ձևնադրումը չափազանց պրիմիտիվ էր։ Ասպետի մեջքից կոպում չչին սուր, հետո ձեռքի ափով խփում չչին վզին և ասում չչին. «Ենկիր արի—ահա և ամրոցի ձևնադրումը։ Ասպետի բոլոր պարտականությունները էլ հանգում չչին այս մի ակ պատգամի կատարմանը։ Այն ժամանակի ֆրանսիական ասպետական հերոսապոեմների յերգերը (chansons de geste)

ներկայացնում են մոլեգին ապրելակերպ, վորոնք աչքի են ընկնում իրենց ծայրահեղ արյունարբուքյամբ։

Կնոջ վերաբերմամբ վոչ մի հարգանք գոյություն չուներ։ Այդ հարգանքն յեկավ ավելի ուշ, Քրիստոսի ապրելուքյան շնորհիվ։ «Մերթապորիուքյուններին յերջիջը ապրանքներին տալիս են խորհուրդներ, քե ինչպես պետք է վարվել կանանց հետ։ Ներքերից մեկն ասպիսի խրատ է կարդում. «Ենթքե կինը քեզ առաքում է կամ ասում է, բարեբաղդու քոունդքդ և ուղղակի հարվածիր նրա գլխին»։ Ապրանքներից մեկը հետևեց այդ խորհրդին։ Ները կինը սկսեց կշտամբել - նրան ամուսնական դավաճանության համար, նա աչքից գարկեց նրա քթի արմատին, վոր ինչպես ասում է յերգը, «նրա քթից ցայտեց պայծառ արյունը»։

«Հասարակական խաղաղություն» յեվ տասվաճառչի պիեսագործը։

Իրենք, այն ժամանակի կանայք, վորոնք պատկանում էին ֆեոդալների դասակարգին և յերբեմն ինքնուրույն դիրք էին գրավում հասարակության մեջ, բոլորովին էլ չէին տարբերվում ազամարգկանցից և իրենց դաժանությամբ, արիասրտությամբ և վայրենությամբ հետ չէին մնում նրանցից։

Ֆեոդալների ավազակություններից հանախ խիստ տուժում էր հոգևորականությունը։ Մի[illegible]ներից սուդ աչխարհին ապրանքները յերբեք էլ դեմ չէի յեղել հարստանալ յեկեղեցական ահագին հողային հարստության հաշվին։ Ահա քե ինչու արդեն 10-րդ դարի վերջից հոգևորականությունը (մանավորապես Ծրանսիայում) ամեն կերպ աչխատում է, յերբե վոչ վերջ ասց, գոնե մի փոքր կրճատել պատերազմը և սահմանափակել այն քե տարածությամբ և քե ժամանակով։ Եկեղեցական ժողովներում հայտարարվում է ապսպես կոչված տասվաճառչին խաղաղություն, վորի հիման վրա պատերազմական գործողությունների ժամանակ սահմանվում էին հայտարարվում բոլոր հոգևորականները և նրանցից կախված գյուղերը իրենց գույքով։ «Տասվաճառչին խաղաղություն» պահպանելու համար, հոգևորականությունը իր հետևորդներից կազմում է հատուկ «խաղաղության միություններ», վորոնց վրա պատասխանատվություն է դրվում զինված հետապնդել այդ խաղաղությունը խախտողներին մինչև ժամանակ, մինչև վոր նրանք լիովին բավարարեն տուժողներին։ Իրքև լրացում և ընդարձակում տասվաճառչին խաղաղության, յեկեղեցին վորոշ ժամանակ հետո (11-րդ դարի յերկրորդ քառորդից սկսած) մտցնում է ապսպես

կշռված տասավաճառքին գինագործարք, վորով պատերազմը տանժանափակվում է քսան ժամանակի։ Սկզբում տասավաճառքին գինագործարքը տրգնչում է պատերազմը մինչև կիրակի օրերը, իսկ հետագան շարժվում այլ օրերին։ Մոտավորապես 11-րդ դարի կիսից սկսած յնկնգնցական ժողովներն արգելում են պատերազմել չորեքշաբթի յերեկոյից մինչև յերկուշաբթի օրը։ Միևնույն ժամանակ տեղացնց և նկատվում, տարածել տասավաճառքին գինագործարքը ոչ միայն քրիստոնեական պատի և տոն օրերի վրա։ Վերջապես վորոշ վայրերը հատատարվում են հավիտենական խաղաղության պաշտպանության տակ։ Այդպիսի վայրերը են հոսանվում յնկնգնցիները, վանքերը. այդպիսիք են մասնավ խաչերը, վոր կանգնեցնում են փողոցների խաչմերուկում, հատկապես այն նպատակով, վորպեսզի ճանապարհորդները պաշտպանեն հարձակումներից։ Հոգի մեջ խրված այս խաչքարերը Արևմուտքում մինչև այժմ էլ տեղ-տեղ կանգնած են գաշտերում և ճանապարհներին, իրրև քիոստների ավազակային սիրտգործությունների մասյ հուշարձաններ։

Թագավորական իշխանության ամրապնդումը նրա հետ պայմանավորված քիոստական անարխիայի դեմ

«Ասավաճառքին խաղաղությունն»[1] ու տասավաճառքին գինագործարքը ինարկե չէին կարող պրակտիկ նշանակություն ունենալ մեծ հետևանքներ տալ, մանավանդ, վոր այդ բիստական քաղաքականության իրագործման խնդրում հոգևորականության ներսում համերաշխություն չկար։ Քիոստական անարխիան աստիճանաբար վերացվում է այն ժամանակ, յերբ քիոստական գերիշխանության հիման վրա սկսում է ամրանալ քաղաքական իշխանությունը, վորը գործել էր ակտիվ ներկայացուցիչ անկախության աչքաբեում, ներկայացուցիչ կազմվող ազգի և հակապետության խոսափական պետությունների մասնատանքը։ Հենվելով հոգևորականության և քաղաքացիների վրա, իր կողմը գրավելով ամեն բոլոր հնգապոխական տարբերին, վորոնք կապվել են քիոստիզմի մանկանության տակ, քաղաքական իշխանությունը կարողացավ աստիճանաբար զսպել այն մարդկանց գիշատիչ ախորժակները, վորոնք նրա վերաբերմամբ դանվում էին տանջնգնատ խռովության վիճակի մեջ։[2]

[1] Маркс и Энгельс, Соч. т. XVI, ч. I стр. 445

[2] Նույնը, էջ 444.

Ք Ա Ր Ա Ս Ո Ւ Ն

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՅԵՎՐՈՊԱՅԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (5—10-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ)

Քնեզպատկան կուլտուրայի ծագման ընդհանուր պայմանները

Քնեզպատկան հասարակությունը, վորը 6-րդ դարից սկսած կազմավորվում է հռոմեական կայսրության ավերակների վրա, ծնում էր նոր, ֆեոդալական կուլտուրա։ Դիատուքյունը, արվեստը, գրականությունը ասպետանոցում ձևոք են բերում այնպիսի բնորոշ գծեր, վորոնք խիստ կերպով տարբերվում են անտիկ, ստրկատիրական կուլտուրայից հատուկ գծերից։ Քնեզպատնեցի գաստակարգը, վոր չնչով փոխարինելու ստրկատիրական գաստակարգին, ստեղծում էր գազափարախոսության այնպիսի ձևերը, վորոնք ամենից ավելի համապատասխանում էին նրա շահերին և ամրապնդում էին նրա տիրապետությունը։ Եվ այն մի գարաշրջանում տիրապետող գաստակարգի մտքերը տիրող մտքեր են, այսինքն այն գաստակարգը, վորը նեղկայացնում է հասարակության տիրապետող նյութական ուժը, նա միևնույն ժամանակ և նրա տիրապետող նոգևոր ուժն է[1]։ Այն չափով, վոր չափով կազմավորվում էր ֆեոդալների գաստակարգը, վերջինս առանձնացնում էր իր մեջից, մասամբ ձևավորում էր հասարակության ստորին խավերից գուրս չկածնների ֆեոդալական կուլտուրայի հրոշնների, տարածողների և ստեղծագործողների, ստեղծում էր մի տեսակ ֆեոդալական ինտելիգենցիա։ Միջնադարի համարյա հենց սկզբից այս ինտելիգենցիան հոգևորականության էր։ Հենց (clericus), «կլերք»—նկատելու ապատավոր բառը գառնում է կրքված կամ պարզապես գրագետ մարդու համանիշը։

Ճիշ սա միանգամայն հասկանալի չեր։ «Միջնադարը գարգացավ միանգամայն պրիմիտիվ վիճակից։ Նա չկրկնեց չկրնեցից վերացրեց հին քաղաքակրթությունը, հին փիլիսոփայությունը, քաղաքականությունը և իրավարանությունը և ամեն

[1] Маркс и Энгельс, Соч. т. IV стр. 86

ինչ սխալ սկզբից։ Միակ բանը, որ մշտապես վերցրեց խորտակված հին աշխարհից, դա քրիստոնեությունն էր և մի քանի կիսավեր քաղաքներ, որոնք բոլորովին կորցրել էին իրենց նախկին քաղաքակրթությունը։ Որա հետևանքը լինում էր, որ ժամանակ կրթություն ստանալը—ինչպես սա տեղի էր ունենում գերեզմանի բոլոր վազ չրջաններում—ստացող անձանց և այն, որ հենց ինքը՝ կրթությունը ստացավ առավելապես աստվածաբանական բնույթ[1]։

Ահվ խնդրոն, Արևմտյան Եվրոպայի ամբողջ մշակության կուլտուրան ստացավ ընկնեցիական գունավորում։ Անտիկ աշխարհի հնարանաստիկան, աշխարհին փիլիսոփայությունը փոխարինեց կամ ոչինչ աստվածաբանությունը (թեոլոգիան)։ գիտության այն ճղճուկ ձեռքերը, որոնք անվճար հասել էին անտիկ աշխարհից, ակսեցին ծառայել իբրև չոկ ոժանդակ մի նյութ աստվածաբանական կրթության համար, քան այն փոքրության, քի փիլիսոփայությունը—աստվածաբանության սպասուհին եր։ Վարդ սրբոցները լերկար գարեր գործեն իբրև գրական առեղծագործության հիմնական տեսակը, վանական ժամանակագրությունները՝ պատմական աշխատությունների հիմնական տեսակը։ Բանաստեղծությունն ու լեգենդները, ինչպես նաև կերպարվեստի բոլոր տեսակները, համարյա ամբողջությամբ, գրվեցին ի սպաս լինելու։ Ընտիրացած կամ իրենց նշանակությունը կորցրած քաղաքների փոխարեն վազ միջնադարի կուլտուրայի կենտրոն դառնում են վանքերը. այս գաղտնիքի գլխավոր բանալին միակը լինում էին վանական գրադարանները։

Միջնադարի փիլոսոփայական կաթոլիկ կուլտուրան միանգամից չեր, որ ծագեց. նրա ծագումը և զարգացման պրոցեսը գարեր պահանջեցին և կատարվում էին հին փիլոսոփայական հասարակությանը, իբրև ամբողջությանը, զարգացմանը զուգընթաց։

Քնդհանրական կուլտուրայի ծագմանը նախորդեց անտիկ աշխարհի կուլտուրայի ճգնաժամը և նրա քայքայումը։

Անտիկ կուլտուրայի ճգնաժամը

Անտիկ կուլտուրայի ճգնաժամը, ինչպես և հին աշխարհի ամբողջ սոցիալական սիստեմի ճգնաժամը, սկսվեց մեր 3—4-րդ գարերից առաջ։ հին աշխարհի վերջին ինքնուրույն մտածողը—նեոպլատոնիկ

[1] Маркс и Энгельс, Соч. т. VIII, стр. 128

Պլատոնն էր (204—270 թ. թ.)։ Հնթանոսական փիլիսոփայությունը սրտին նրա ուսմունքների մոտ ապրանոված է և վերածվում հանատրության, մարտասանական արվեստի անպատուղ մտքումների փիլիսոփայության հետ միասին համարյա անհետանում են նրա հետ սերտորեն կապված մաթեմատիկական և բնական գիտությունները։ Պրոկլոսի հիշյա հետազոտության առարկան, վերջապես,—ինչպես նշում է Ենգելսը,—սկսեցին զարգանալ առանձին անկախ ալեքսանդրյան ժամանակաշրջանի հունների մոտ[1], ի-րդ դարի մոտերքին համարյա բոլորովին անհետացել էին, առանձնապես նրանից հետո, երբ քրիստոնյաները վոչնչացրին հնթանոսական գիտական կենտրոնը Ալեքսանդրիայում և մոտավորապես նրանից հետո, երբ Թեոֆիլ եպիսկոպոսը ավերեց նշանավոր Ալեքսանդրյան գրադարանը։ Սրա հետ միաժամանակ ձնեք անհետում ենք անկում պատմության և գրականության քնագավառում։ IV դարի միակ պատմաբանը, վոր արժանի չի ալ կոչման—Ամմիան Մարցելլեն է (վախճանվել է մոտ 400 թվին), Բանաստեղծությունը, վորը ներկայացված է հանձին Ավգոնիոսի, Կլավդիանոսի, Ռուտիլիոսի, Նապուն Նոմուշների քարտացած նմանությունն էր և իր սեթևեթությամբ ու ճոռոմաբանությամբ ցույց է տալիս նրա կատարյալ գեղարվեստական ճաշակազրկությունը, պլատոնիկ և գնոստիկ արվեստը, վորոնք արդեն մեր թվագրության առաջին գարում կորցրել էին իրենց ինքնուրույնությունը, չկարողացան տանել 3—4-րդ գարերի խոր հզնամարմը և անհատական ոգեշնչում կամ ստանձին կայանք և նրա հաջորդների ժամանակը վոչ միայն չկրկնց արվեստի ուշագրավ գործներ, այլև իրենց հանդիսացավ արդեն գոյություն ունեցող հնարանների վոչնչացման սկիզբը։ Պրիստանությունը հալածանքը, նրա վերածումը պետական կրոնի, ամենուրեք լիկվիդացիայի չի ենթարկում հնթանոսական փիլիսոփայական միտքը։ Այդ հնթանոսական փիլիսոփայական մտքի ներկայացուցիչներին, վորոնք կենտրոնացել էին Աթենքի բարձրագույն դպրոցում, 529 թվին ցրեց Հուստինիանոս կայսրը։

Անտիկ փիլիսոփայության և գիտության արագ անհետացմանը նպաստեց նաև այն հանգամանքը, վոր նույնիսկ ստրկատերերի դասակարգի ներսում կուլտուրայի այդ բարձրագույն տարրերը կազմում էին այն մարդկանց մի նեղ խմբի սեփականու-

[1] Маркс и Энгельс, Соч. т. XV, стр. 521

քյուն, վորոնք իրենց գիտելիքները ձեռք էին բերում անհատական կարդով։ Ամբողջ անարխ ժամանակաշրջանի ընթացքում դպրոցը կրում էր հումանիտար բնույթ. բնագիտությանը, մաթեմատիկային սկսնակ միայն ուշադրություն չէին դարձնում։ Մարքսատիրական անտեսության ցած տեխնիկայի պայմաններում սա նույնքան բնական է, վորքան և Լիխտենհայնի գիտությունների ընդհանրապես ծայրահեղորեն քուչչ դարգացումը։

Ամերիկ կուլտուրան չունի Էրեսոնականի չնմանը։ Ա—ձ-ից պահանջում

Բայց անարխ հնդիանոսական կուլտուրան անհնա չէորավ։ Գրքասանեական չնմանին, վոր սկսնած նպաստից նրա վոչնչացմանը, փրկից նրա բնակիչները, վորպեսզի ոգտագործեն նրանց իր շահերի համար։ Ենկենգեցու ներսում, նրա գործիչների ձեռքով վերամշակվել էին անարխ կուլտուրայի տարրերը, վորոնք և հիմք դրին ներկա կուլտուրային։ Ենկենգեցական այս գործիչների ժեժամանակությունը դուրս էր չնկել տարկատերերի գաղափարից և կրկին էր հնդիանոսական փիլիսոփայությամբ և գրականությամբ, վորոնց ազդեցությունից նա չէրրանք ազատ կարող ազատվել։ Այսպիսիք են տուրբո Հերոնիմուսը, Ամբրոսիոս Միլտոնցին, Գաուլին Նոլանցին, Գրուզենցիոսը և շատ ուրիշները։ Այս ժամանակաշրջանի չնկենցական գրողներից ամենից ավելի հետևնակավոր Ավգուստինոսը, հիպպոնյան եպիսկոպոսը (հյուսիս-արևմտյան Աֆրիկայում), ուղղակի մատնանշում էր հնդիանոսական գրականությունն ու գիտությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը։ Չի կարելի հավանոք ասել՝ արդյոք նա—ասածից իմանալու հանգամանքները, քերականությունը, դիալեկտիկան, պատմությունը և ընդհանուր բնական գիտությունները։ Գիտության հնդիանոսական ձգտումը չի կարող արգելք հանդիսանալ քրիստոնյաների համար՝ յուրացնելու այն. «Ձգտեք և արհամարհել լավը, նրանից ավելի ևս նույնիսկ հնդիանոսները—կրկնում էր նա։ Անարխ կուլտուրայի ժամանակությանը վերաբերմամբ այս ուսուցիչը հայացքը յուրացրեց միջնադարյան չնկենցին և այդ հայացքը հանանք արտահայտում նրան ամենից ավելի ակնառավոր աստվածաբանները։

Ոգի ազատ ստվեներ

Ե-րդ գարի սկզբին փորձ արվեց ի մի բերել այն գիտելիքները նեոպլատոնյանը, վորոնք իր նպատակների համար չնկենցին անհրաժեշտ էր գտնում։

Մոտ 430 թվին աֆրիկյան գրող Մարտիան Կապելլան «Փիլոլոգիայի և Մերկուրիոսի ամուսնության մասին» իր աշխատության մեջ գրքերի մեջ ավելց անտիկ աշխարհի գիտելիքների մի ամբողջ ցավալի անհայտությունը, որ հայտնի է որպես ազատ արվեստներ անունով (septem artes liberales)։ Այդ գիտելիքներն են՝ քերականությունը, հռետորությունը, դիալեկտիկան, երկրաչափությունը, թվաբանությունը, աստղագիտությունն ու երաժշտությունը։

Բոեցիոսը և Կասիոդորը 6-րդ դարում այս յոթ առարկաները բաժանելին երկու խմբի՝ արիվիում (քերականություն, հռետորություն, դիալեկտիկա) և քվադրիում (Ճշգրիտ չորս առարկաները)։ Այս ձևով էլ գիտելիքների այս ծավալը մտավ միջնադարյան բոլոր դասագրքերի և ձեռագիրների մեջ և մինչև 15—16-րդ դարերը մեծ իր իրրև ընդհանուր կրթության հիմք։

Քերականությունը կազմում էր վորոշ կլասիկ հեղինակների ընթերցման և մեկնաբանության մեջ։ Հռետորությունն ուսուցանում էր պերճախոսություն և գրելու արվեստ։ Դիալեկտիկան համապատասխանում էր ֆորմալ լոգիկայի մեր ըմբռնմանը, այսինքն սովորեցնում էր ուղիղ դեդուկցիաներ անել տրված գրույթներից։ Թվաբանությունն ասելով հասկանում էին պլատոնական «Հաշիվը», այսինքն քրիստոնեական տոների ժամկետները վորոշելու հմտությունը։ Նույն այդ նպատակին ծառայում էր աստղագիտությունը, երկրինային լուսատուների շարժման վերաբերյալ գիտությունը, վորն անհրաժեշտ էր օրերը փոխող տոների օրացույցը ստեղծելու համար։ Երկրաչափությունը պարունակում էր իր մեջ ֆիգուրաների գոգափարը, վորպիսի ֆիգուրաները հարկավոր էին տաճարների կառուցման համար, ինչպես նաև պարունակում էին աշխարհագրության և սինգերագիտության վերաբերյալ կցկտուր տվյալներ։ Երաժշտությունը հանդում էր յնկնգեցական սաղմոսներ երգելու և ժամերգության երգեր հորինելու համար։

Ավգուստինոս «Խոստովանություն»

4—5-րդ դարերը միջնադարին կտակեցին վոչ միայն անտիկ գիտության այս տարրերը, վորոնք հարմարեցված էին յնկնգեցական կյանքին, այլև ընդհանուր աշխարհայացք, վորը տիրապետում էր մինչև 13-րդ դարը ներառյալ, իսկ մասամբ, ել ավելի ուշ։ Այդ աշխարհայացքի գլխավոր ստեղծողը Ավգուստինոսն էր (354—430

Ք. Ք.), «Աստվածային պետության մասին» (De Civitate dei 22 գրքի և մի շարք այլ աշխատությունների հեղինակը։ Մինչև առկատների դասակարգից գուրս գնելն Ավգուստինոսը 387 թ. ընդունում է քրիստոնեությունը, վորը առկատիրական վոգով ոժտեմի քաղաքական պահին ավելի լավ էր համապատասխանում առկատների տրամադրություններին, քան հնարանոսական փիլիսոփայությունը։

Միևյն քրիստոնեական ընկերության էր, վոր, ինչպես պատկերացնում էին Ավգուստինոսը և իր համախոհները, կարող էր ոգնել տիրապետող դասակարգին, վորպեսզի առ դիմանար կայքությունը ցնցող հեղափոխական ճգնաժամին և վերակառուցվեր ծնվող նոր հարաբերություններին համապատասխան։ Ավգուստինոսի և նրա աշակերտների գլխավոր խնդիրը այդ պատճառով էլ կայանում էր նրանում, վորպեսզի պահպանելին ընկերության միասնությունը և պայքարելին այն քայքայող հերետիկոսությունների դեմ, վորոնք հաճախ իրենց մեջ պարունակում էին հեղափոխական ուժամունքների տարրեր կամ քե նպաստում էին հեղափոխական շարժման զարգացմանը։ Այդպիսի հերետիկոսություններից էին դոնատիզմը, վորը հյուսիսային Աֆրիկայում ցիրկումցելլիոնների ապստամբության գրոշը գարձավ (տ. գլ. III.), մանիքեյությունը, վորը մեծ էր պետությունը, անփականությունը, ընտանիքը և ամրողջ նյութական աշխարհը, իբրև չարի ծնունդ, պելագիանությունը, վորը մասսաների մեջ կապիտալներ էր սերմանում այն ժամի նկատմամբ, քե հավատն ու գրիստոս և քրիստոնեական ընկերության պատկանելու հանգամանքը ինքնըստ ինքյան կարող են ազգ հավիտենական փրկության երաշխիք։

De Civitate dei

Իր աշխատություններում Ավգուստինոսն առանձն ուսման ոտիճատական հնարագիտություններին մեջոցով աբգարացնում և գուրքային անհավասարությունը և ատրկության գոյությունը։ Սեռերկատիրությունը պատիժ և մեղքերի հետևանք. մարդկությունը պետք և կրի այդ պատիժը, իբրև ջատագովական արդարության արտահայտություն. ատրուճներն իրավունք չունեն ապստամբելու պահանջելու. նրանք պարտավոր են, ինչպես ասել և առաքյալը, ծառայել իրենց տերերին վոչ քե յերկյուղից ատիպված, այլ խղճի գրգռված, ջանք վոր կանհնատանա չարիքը և ամեն կարգի սերտպետությունը... Ինչն վոր ամեն բնչ կգտնի իր հանգիստը ատածո մեջ, այդ պետք ինչն ապրարկի վախճանը։ Ավգուստինոսը պաշտպանում

և յեղկրային քաղաքականությունը։ Նա նույնպես գոյություն ունի հիմնական ատենում և իր ընությամբ վոչ քիչ չարիք է, այլ բարիք։ Բայց պետությունը հանդիսանում է բարիք միայն ժամանակ, յերբ նա հենվում է ազգաբնության վրա, այսինքն, յերբ նա իր առաջ խնդիր է դնում պայքարել հնգիանոսության դեմ և բարձրացնել հասարակության բարոյականությունը։ Հնամենվաքար կայսրների քրիստոնեության ընդունելուց հետո, հասարակական կայսրությունը բարիք է դառնում։ Դրա հետ միաժամանակ Ավգուստինոսը ինքն իրեն վորոշ չափով հակասելով, գործադրում է յեղկրս. «քաղաքներին կամ պետություններին— աստվածային պետության և աշխարհիկ պետության—գոյափորը։ Առաջինը բոլոր «բարբարոսների համակրությունն է, ինչպես այն «բարբարոսներին, վորոնք ժամում են քրիստոնեական յեկեղեցու կազմի մեջ, նույնպես և այն «բարբարոսներին, վորոնք դեռ չեն կարողացել ժամանել նրա մեջ. յեղկրորդը՝ նրանց պետությունն է, վորոնք չեն ճանաչում ասածս ժամին, չի յեն գոռոզությամբ և յեղկրային ժանքերով. դա այն մարդկանց հասարակությունն է, վորոնք կրում են «Կայինի գրոշմը։ Աստվածային պետությունը փաստորեն նույնանում է յեկեղեցուն և գոյություն կունենա մինչև աշխարհի վերջը ու կարժանանա հավիտենական յերանության. աշխարհիկ պետությունը, վոր փաստորեն պարունակում է իր մեջ հանձնական կայսրության հնգիանոսական տարրերը, դատապարտված է գարհուրելի կործանման։

Սրանք են Ավգուստինոսի «Աստվածային պետության» կարևորագույն աշխատության հիմնական մտքերը, վոր նա գրել է 413 և 426 թվականների մեջ, այն բանից հետո, յերբ Ալարիխը կողոպտեց Հռոմը և բարբարոսները գրավեցին Գալլիան և Իսպանիան։ Նրա փիլիսոփայությունը հակասական է, և այդ հակասությունը պայմանավորված է նրանով, վոր նա ձգտում է հիմնավորել տերության որինաչափությունը տեսականորեն կարգի խորտակման ժամանակաշրջանում. նա ձգտում է հիմնավորել պետության ամրությունը նրա քայքայման ժամանակաշրջանում և յերաշտությունը ներշնչել տիրող դասակարգին այն ժամանակ, յերբ ակնհայտ անհաստատ են նրա դրությունը։ Բայց նա այնքան հմտորեն և յուրահատուկ քրիստոնեական մորալը բարձր դասակարգերի կողմից ստորին դասակարգերին շահագործելու հետ հաշտեցնելու պրոբլեմը, քրիստոնեական յեկեղեցու և ճնշող պետության փոխհարաբերու-

քյուններից, որ և հետագա դարաշրջանում սիրուն գաղափարների ու ասմունքի մեջ գանում ենք փաստարկումների ամրոցի մի գինապան՝ հիմնավորելու ճնոզալական բռնությունը, ճնոզալական չանազատությունը և ինչինգու մանանեցությունն այս գործում։

Այսպես են ծագում և Ամպատանեոսի առագին հզինակությունը մինչև գարերում և նրա վարգապետության նշանակությունը պատմականության համար, որը նրա ստատվածային պատմության համար, գաղափարի հիման վրա կատուցեց իր քնարերան։

Ռանգիտոք յավ Պրիատանեական ինչինգու. Ներում անսիկ Կատեգորը կրթության վերջին նեղկատարությունները ենք հանգիստանում Ռանգիտոք և Կատեգորը, որոնք պատկանում են հասմանական հոգատարական արիստոկրատիայի վերնախավին։ Ռանգիտոք ստամիտրում էր Գյատանին և ընդարձակ գործածքներ էր անում Արիստատելից, որոնք մինչև 12-րդ գարը Արևմտյան Եվրոպայում ծառայում են իբրև հին-հունական փիլիսոփային ծանոթանալու գլխավոր ապրյուր։ Ռանգիտոք խոսն էր այն գաղափարության, որ հասմանական արիստոկրատիան նյութիկ էր ստացվելի սիրապետության գեմ Իտալիայում, և այդ պատճառով էլ ստացվելի Քնոզորիի քաղաքորը նրան բանա ձգեց, որտեղ նա գրեց ամրոցի մինչնագարի ընթացքում հռչակավոր ճիլիսոփայությամբ մեծ ճարտարվելու մասին իր աշխատությունը։ Այս աշխատության հունական յնգրակացությունների մեջ սրգին գտցվում է սարկատիրական գաղափարի և նրա ամրոցի կուլտուրայի գաղափարաբանական գիտակցությունը։ 524 թվին մահապատժի ենթարկվեց Ռանգիտոք, այս ճշմարիտ հռոմեացին։

Իմաբին մեծ քչերն էին, որոնք իրենց նյութական հզորության խորտակման պայմաններում աշխատում էին Ռանգիտի նման մեծ ճարտարության գանել ընկերային ունայնության վերարերյալ կրոնական-փիլիսոփայական խոհերի մեջ։ Միևնամանությունը, անհատը Կատեգորի նման, կարգազրավ հարմարվել բարբարոսական իշխանության առնչած նոր իրադրության։ Քնոզորիի և նրա հաջորդների ծառայության մեջ Կատեգորը հասավ բարձր պաշտոնների ու տիտղոսների և բազմապատկեց իր հազային հարստությունները։ Միայն այն բանից հետո, երբ բյուզանդական հուստինիանոս կայսեր զորքերը վոշնչա-

ցրին ստոգորների իշխանությունն Իռլանդիայում, վերջացավ և նրա քաղաքական կարյերան. նա հեռացավ Գալարբրիայում գանվող իր կալվածքները և այնտեղ հիմնեց Վիվարիում վանքը, որտեղ բազմաթիվ գրական գրազմանքների մեջ մեծավ համարյա հարյուրամյա հասակում (575 թ.)։

Գասսիոդորին և պատկանում «Գոթերի պատմության», որը հասել է մեզ մեկայն Հորդանի (6-րդ գարի կիսի հեղինակ) վերամշակմամբ և ներկայացնում է իրենից գոթական քաղաքական ներքի հղիկանների, կարգադրությունների, նամակների և այլ պաշտոնական վավերագրերի ժողովածու, որ նա հրատարակել է «Զանազանք» (Variae) ընդհանուր վերնագրով, քնչպես հասել են մեզ նրա և մի շարք ուրիշ աշխատություններ։ Գասսիոդորի աշխատությունները փոքր գեր չեն կատարել միջնադարի սիոլատիկ գիտության հիմքերը ստեղծելու գործի մեջ, բայց ամենակարևորը նրա գործունեության մեջ, գա այն է՝ որ նա առաջինը հասկացավ վանքերի նշանակությունն անտիկ գրականության բնկերների պահպանման գործում։ Նրա հիմնած վանքում կուսակրոնները խրախուսում էին գրականությամբ զբաղվել և արտագրել քե աշխարհիկ և քե աստվածաբանական բնույթի աշխատությունները։ Այսպիսով ապրմեն նշվել էր այն ուղին, որով այնուհետև գնացին 7—8-րդ գարերի ուրիշ շատ վանքեր, որոնք Արևմտյան Եվրոպայում գարձան կուլտուրայի միակ փոքրիկ կղզյակները բարբարոսության հեղեղած ծովի մեջ։

Վանքերն ասպետական դարում Ռենեսանսի առաջավորապետներ

Վանքերն առաջին անգամ յերևան են գալիս 4-րդ գարում Արևելքում Միսրյուսում և Եվրոպասում, նրանք ներկայացնում էին հանրակացարաններ այն ժարդկանց համար, որոնք հեռանում էին քաղաքներից, աշխարհիկ գործակցություններից գնալ առանձնատուն, որտեղ ամենից լավ կարելի յեր փրկել հոգին։

«Վանքերն անհնարին հասարակական օրգանիզմներ էին, նրանց հիմքում գրված էր ժուլբությունը»[1]։

Ընդհանուր փլուզումի գարում, յերբ աշխարհի խռովահույզ կյանքը կորցնում էր իր հրապույրը նույնիսկ ունևոր գասակարգի ներկայացուցիչների համար, վանքերը սկսում են հաջողություն ունենալ։ Արևելքում վանքերի հիմնագիրներից

---

[1] Маркс и Энгельс. Соч. т. XVI, ч. I, стр. 131

ամենահաջողները և վանական կանոնադրությունների առաջին հեղինակները Պախոմիոս և Բասիլոս Մեծն էին։

Ինկուիզիցիոն ընկերությունները հասկացան այն նշանակությունը, որ կարող էին ստանալ վանքերը յինկիզիցու նյութական հզորությունն ամրապնդելու և նրա բարոյական հեղինակությունը բարձրացնելու համար։ Վանական խիստ կարգապահությունը, որ սկզբներում միանգամայն գործնական էր, ձևավորում էր այնպիսի մարդկանց միաձույլ կոլեկտիվներ, որոնք բացի յինկիզիցու շահերից ուրիշ որևիցե հետաքրքրություն չունեին։ Դրանք ժամանակով յինկիզիցուն իր անասելի ծառայական խնդասանքն էին։ Իզուր չէ, որ վանականների միավորումը կրում էր ռազմական կոչում անունը (լինել ռազմական ծառայության մեջ) ռազմական անբժշկով։ Վանական կանոնադրությունները պահանջում էին հնազանդություն և խոնարհություն, արգելքներ վանականների անպատշաճ կենցաղում պետի հրամանների, հրաժարում անձնական սեփականությունից,—որոնք անցնում էր վանքի անօրինությանը, և ամուրհություն ուրիշ։

Բենեդիկտոս Նուրսիացու (Արևմուտքում վանքերի գլխավոր հիմնադիր) կանոնադրությունը, որն ընդունել էին գրե դիկտատորի բոլոր արևմտա-յեվրոպական վանքերը, պարունակում էր իր մեջ մի կարևոր կետ ևս, որը որոշ նշանակություն ունեցավ վանքերը ֆեոդալական հուլուսության սլաքների վերածելու գործում։ Այդ կանոնադրության համաձայն վանականների ամենօրյա պարտականությունները, բացի ազոթքներից, պետք է կատարային նաև ֆիզիկական կամ մտավոր այլատատանքի մեջ. վերջինը կատարում էր գրքերի ընդօրինակման և արտագրության մեջ։ Սրա շնորհիվ վանքերը, որոնք իրենց բոլորովին էլ նպատակ չէին ունում պահպանել անտիկ կուլտուրայի ձեռագրությունները, ընդունակ դարձվեցին, կարճ ևս մի քիչ այլուց, լուսել այդ խնդիրը։ Արդեն Մահամետական վանքում, որ հիմնել էր ինքը Բենեդիկտոսը, վանականների արտագրած գրքերից շուտով կազմվեց մի գրադարան, որտեղ յինկիզիցական աշխատությունների կողքին կային նաև անտիկ հեղինակություններ։

Այսպես, 6—8-րդ գարերին ավանդվեցին հետագա գարաշրջանին վոչ մնայն կուլտուրայի այն տարրերը, որոնք անհրաժեշտ էին ֆեոդալների նոր ծագող գասակարգին նրա սլբրատեսություն ապահովելու համար, այլև կազմակերպչական այն ձևերը, որ

պետք է ապահովել այդ կուլտուրայի պահպանումը և համապատասխան վերամշակումը։ Վանքերի չերեկան գալն այս գործընթացում առավել ևս ժամանակին էր այն պատճառով, որ տապալված անտիկ աշխարհի կուլտուրական արժեքների վոչնչացումն ավելի ու ավելի մեծ չափեր էր ընդունում։

Կուլտուրայի ամենամեծ բարբարոսների պետությունը—Հռոմ պատերում

Երբ գործ ունենք հռոմեական կայսրության ավերակների վրա վերլուծականապես հաստատում ենք բարբարոսական քաղաքությունները, կայսրության բյուրոկրատիկ և գինվորական ապարատը հիմնականում չարդվել էր։ Հռոմեական սոցիալ-աբրական արիստոկրատիան կորցրել էր իր քաղաքական իշխանությունը և նյութական հզորությունը։ Բարբարոսների բերած համայնական սոճմային հարաբերությունների և գինվորական դրամիներային կազմակերպության հիման վրա, կյանքի հռոմեական ձևերի ամենաուժեղ ազդեցության տակ ստեղծվում են նոր հասարակական և քաղաքական հարաբերություններ։ Հնդափոխության կրակի մեջ սոցիալ-աբրական անտիկ ձևերի, հռոմեական անհատների լատիֆունդիաների, սոցիալ-աբրական կայսրության ահագին մեքանիզմի հետ միասին կործանվեց և անտիկ կրթությունը, որը արիստոկրատիայի փոքր շերտի սեփականությունն էր։ Բարբարոսների գինվորական-հոգեսոցիալական ազնվականության կրթությունը վերաբերվում էր բացահայտ արհամարհանքով։ Դպրոցի և նրա գործառական հնամենի գործիքների ապագա՝ հին գերմանացիների կուլտուրական բարձր մակարդակի մասին, հերքվում են բոլոր փաստերով։ Նույնիսկ Քեսարը ասում է, որ, քանի վում և հռոմեական կուլտուրայի առաջ, չեր կարողանում ստորագրել իր անունը, իսկ յերբ նրա քառանը սկսեցին գրագիտությունն սովորեցնել, գոթական ազնվականությունը վճռականորեն բոզոքեց գրա դեմ, հենվելով այն բանի վրա, որ ինքը Քեսարը, արգելել և գոթական յերեխաներին ուսում տալը։ Թեքի գործը, ասում էին նրանք, սրին սիրելն է և վոչ քո գրչին։

Միևնույն բոլոր բարբարոս ցեղերի քաղաքներն ու ազնվականությունը նույնպես անգրագետ էին։ Հռոմեական արիստոկրատիայի հետևորդները լուծվելով այդ ազնվականության մեջ, գերմանական անուններով հետ միասին յուրացնում էին նաև արհամարհանքը գեպի կրթությունը։ Կուլտուրական մակարդակի բարձր հոգեվորականու-

քյան մասին Տուրի եպիսկոպոս Գրիգորիոսը վոր ծագում եր գայլ-հովանական ազնվական ընտանիքից (վախճանվել է 594 թ.) պանգատվում է, վոր քիչ է ծանոթ քերականության հետ՝ ինքը ձանվում է մեղ մասս գիտությունների ուսումնասիրությունը— գրում է նա իր բարեկամ բանաստեղծ Վենանցիո Ֆորտունատին ոճով ապատ արվեստների դասավանդումը խոպան վերացվում է Գալլիայի գպրոցներից։ Այդ գործչությունում ինքը պապականությունը բացահայտ քշնամական վերաբերմունք է ցուցաբերում դեպի ազնվական կրթությունը։ Գրիգորիոս Տպատը (վախճանվել է 604 թ.) գրում եր Վլենի եպիսկոպոս Դեզիդերիոսին, ոմանք չենք կարող ասանց ամոթի հիշել, վոր դու ինչ վոր մեկին քերականություն ես սովորեցնում։ Ու այդ վարմունքի լուրը, վաժանք, վորին ենք վերաբերվում ենք մեծ արհամարանքով, ինչ վրա շատ ծանր տպավորություն թողնը։ Ենթե դուք կապացուցեք, վոր չենք գրպվում հիմար ազնարհնի գիտություններով, ապա մենք կփառաբանենք մեր տիրոջը։

Կուլտուրայի խոր անկումը իր արտահայտումը գտավ այն ժամանակի ամենից ավելի տարածված գրականության, այն է՝ վարք սրբոցների մեջ։ Գրիգորիոս Տպատի «Դիալոգների» գործունեության գրեթե բացառիկ ազնվական ստանձնը և հրաշքներ, վորանք հետո կանոնավոր կերպով արտագրում եչին վարք սրբոցների գրականության հեղինակները։

Ենկեզնցու կոմիկ կոպիտ նախապաշարումների պատվաստումը նպաստում եր իսկական կուլտուրական վարքնաց ման։ Նուրբ մտքով հնարանավոր պաշտամունքներին փոխարինեց սրբերի մասունքների չիրկրպագությունը, վոր արտահայտում եր ամենաանհեթեթ ձևով։ Ջուրը, վորով իբր թե ստրքը լվացել և իր ձեռքը, համարվում եչին իբրև կուրությունից բժշկող աչքի քրքոց։ սրբի գերեզմանից քերած փոշին գործ եչին ածում իբրև գեղ ամեն հիվանդությունների դեպքում։ Բարբարոս հատարակության կատարյալ ապիտությունը, վոր պաշտպանում եր և խորացնում չեկեզեցին, հնարավորություն ավեց վերջինիս տանջել իր համար արտանոյալ գրություն և իր ձեռքին տնտեսական հարստություններ կենտրոնացնել։

Ենկեղեցին չեվ տրվեստը 6-7-րդ դարերում

Բայց նույնիսկ այդ գարշելի ճնշումների չեր կարող հետևողականորեն, ամենից վերջը ժխտել անհրկ կուլտուրան։ Իրեվ գեներալականացվող հատարակության գաղափարախոսության կրող,

Նա կարիք ուր զգում վորոշ չափով գիտություններին, նա կարիք ուր զգում պաշտպանել և զարգացնել իր ներկայացուցիչների քնկուզ մի մասի մեջ ինտելլեկտուալ աշխատանքի հմտությունը. Նա չահագրգռված ուր ստեղծելու զգրոցներ՝ անփոխան կադրեր պատրաստելու համար։ Քրիստոնեական պաշտամունքը անկարելի չեր կատարել առանց գրագիտ հոգեվորականության. հերետիկոսական շարժումների դեմ ուղղված պայքարը պահանջում էր ծանոթ լինել 3—4-րդ դարերի քրիստոնեական և հեթանոսական գրականության հետ։ Աշխատելով ստավաճապաշտության արատների փարիսեությամբ և տաճարների չքեղությամբ ապավորություն թողնել հավատացյալների, և առանձնապես կոպիտ բարքերոս ազնվականության վրա, յեկեղեցին չեր կարող գործել առանց անտիկ արվեստի միացրդների, Սկիզբն կարիքները ապատարկելու համար նա ստիպված ուր հենց իր միջից պատրաստել հարատապետներ, քանդակագործներ, նկարիչներ և վանքերներ։

Այս դարի արվեստի արտադրություններ մեջ նկատելի չե հին արվեստների կոպիտ նմանողություն, վորը արվեստագետին հաջողվում է նույնպիսի գժվարությամբ, ինչպիսի գժվարություն զգում է և սրբոց վարքերի հեղինակը, յերբ նա գործ ունի լատիներենի հետ։ Բայց ինչպես ոչխարի հեղինակը ժողովրդական բարքերոս ապրելակերպի տակ, իր կոպիտ լատիներենի մեջ հնչողների և ուղղագրական սխալներ գործելով, նպատակում է նոր, ոտանավորական լեզվի ձեվավորմանը, նույնպես և վարպետը, պարզեցնելով և կոպատացնելով անտիկ նժուշները, ավելացնելով բարբարոսական արվեստի տարրերը, այս բիրտ սինթեզի մեջ նոր, ժիշնագործյան արվեստի սկիզբն է գնում։

Իրլանդական վանքերը յեվ անտիկ կրթության միացրդների պահպանումը

Անտիկ կուլտուրայի մնացորդների պահպանման գործում խոշոր դեր կատարեցին 3—7-րդ դարերի իրլանդական վանքերը։

Բարբարոսական ներխուժումների ալիքները չհասան Իրլանդիային, վորը պահվում էր հնագույն հասարակական կուլտուրական աշխարհի սահմանի մոտերին։ 5-րդ դարում Գալլիայից այստեղ փախան անտիկ կրթության վերջին ներկայացուցիչները։ Այս ուղիով բնավորվեցին հունական և հռոմեական գրականության նմուշները։ Հունական լեզուն, վոր վաղուց մոռացվել էր Արևմուտքում, մանավանդ իր իրլանդական այն վանքերի միաբանների մեջ, վորտեղ 5-րդ դարում հիմնել էր ուսուցը Գաս-

ընկեր։ Իրլանդական (Բանգորի) վանքից դուրս չեկավ 6-րդ դարի գիտնական վանական և միսիոներ Կոլումբանը, որն իր աշակերտների հետ միասին գրագիտություն բերեց Գալլիայի բնակչությանը քրիստոնյա գաղափարով, իսկ հետո հնազանդ գնաց Իտալիայի հյուսիսը, որտեղ և հիմնեց Բոբբիո նշանավոր վանքը։ Նրա աշակերտ Գալլը Բոդենի լճի մոտ, Եվրոպայում, հիմնեց չեխերեն կրոնական տարածքության առաջին վանքերից մեկը, որ պահում էր նշանավոր Սանգալլենի վանքը։ Անթիվ գրականության շատ հեղինակություններ մասամբ կամ ամբողջապես իրլանդական վանականների գործունեության շնորհիվ են հասել մեզ։

7-րդ դարի վերջից իրլանդական չեխերեն լուրջ մրցակից և գտնում անգլո-սաքսոնական չեխերենին, որը վերածվում էր Քենտի և Ընդհան պատական միսիոներներով (մոտ 673 թ.), Քենթբերիում, իսկ հետո նաև Յորկում, Յարրոում, Մալմսբերիում կազմվում են վանական դպրոցներ, հանդես են գալիս մեծագիտ գրողներ, ինչպես Բեդա Պատվարժանը (672—735 թ. թ.), ե Անգլիական ժողովրդի չեխերենական պատմության հեղինակը, մի աշխատություն, որը հին Բրիտանիայի պատմության կարևոր բոլոր աղբյուրն է։ 8-րդ դարում անգլո-սաքսոնական միսիոներները պապի և Ֆրանկների կառավարիչներ Կարլոս Մարտելլի և Պիպին Կարճահասակի աջակցությամբ տարածում են քրիստոնեությունը Գերմանիայում, և դրանով իսկ ճանապարհ են հարթում, որպեսզի Ֆրանկների տիրապետությունը և Ֆեոդալական հարաբերությունները հաստատվեն այնտեղ։ Այդ միսիոներներից ծագրագործը, ե Գերմանիայի առաքյալ Բոնիֆացիոսը (Վինֆրիդը) 744 թվին հիմնեց Ֆուլդի վանքը Հիսեն և Ֆուլդ գետերի միախառնման մոտ ընկած հովտում։ Այս կերպանակով էլ անգլո-սաքսերի միջոցով այս բարբարոսական խուլ վայրերը քաշանցին պիտիքների մի քանի բնակիչներ։

Խսիդոր ոնվիլացին

Այդ միևնույն ժամանակ Արևմտյան Եվրոպայի մյուս ծայրում, այն է՝ Իսպանիայում անտիկ գիտության և գրականության մնացորդները պահպանվեցին վանքերում և յուրաքանչյուր մի հանրագիտարանի մեջ է մի բնորոշ հիգեր եղեն գործադրվում։ Դրա հեղինակն էր Սևիլիայի եպիսկոպոս Խսիդորը (570—636 թ. թ.), որն իր աշխատությանը տվեց «Ետիմոլոգիաս» (ստուգաբանություններ) անունը, որովհետև այնտեղ ամեն մի առարկայի բացատրությունից առաջ տրված էր տվյալ բառի—սովորաբար ծայրահեղ անհե-

քեք ստուգաբանումը։ Ներկայ դարերի ընթացքում Խիդորթ այս ընտիրոգիանը ծառայում էր իբրև իմաստասիրական և գիտական աղբյուր՝ բուսաբանության, հանքաբանության, կենդանաբանության և այլ բնագավառներում։

Կոզմա Ինգլիկոպրալի տիեզերական տոպոգրաֆիան

Բնության վերաբերող գիտության ցած մակարդակի մ՛է ավելի խոսուն օրինակ և ներկայացնում քրոնգանգրի Կոզմա Ինգլիկոպրալի (6-րդ դ.) տիեզերական տոպոգրաֆիան դրվածքը, վորտեղ հեղինակը հավատացնում է, թե յերկիրն ունի տափակ պաբալելոգրամի ձեվ, շրջապատված ամեն կողմից ովկիանոսով, թե ովկիանոսի այն կողմը գանվում է դրախտը, վորի սահմաններին ծայրից բարձրանում են պատեր, վորոնք հանդիպում են միմյանց մեր գլխի վերևը և կազմում են յերկնակամարը։ Արևն ու մյուս լուսատուները շարժվում են ամպին լեռան շուրջը, վորը գանվում է հյուսիսում։ Ամենը արեվն ու մյուս լուսատուները ավելի մոտ են գանվում այդ լեռան հիմքին և այդ պատճառով էլ որերը կարճ են լինում. ամառը՝ ավելի մոտ նրա գագաթին, վորի հետևանքով որերը յերկարանում են։ Կոզման ծանոթ էր աշխարհի մասին հնում յեղած և ճշմարտության ավելի մոտ պատկերացումներին, բայց նրանք հակասում էին ստուգաբաններին և այդ պատճառով էլ նրանց պետք էր դեն ձգել։ Այսպես արեվն յերկվան են գալիս հետագա միջնադարյան սխոլաստիկ գիտությունների առանձնահատկությունները, այն է՝ կատարյալ անուշադրության գնալ գիտության և փորձի ավյալների, խանարհում, ստորև դրվելու հեղինակության առաջ,— այլ խոսքով, գարձ գնալ հետ, գնալ մտածողության սկզբնական առասպելաբանական ստադիան։

Բայց բնականգիտության նուվիխ այս քույլ շրջիրը 6—7-րդ դարերի Եկվրոպայում յեղափի և պատահական յերևույթներ էին։ Եվրոպական Եկվրոպայի ծայրամասերի վորևե առանձին անկյուններում գեռվս պահպանվել էին հոգևոր շահագրգռության հետքերը, ապա նրա հիմնական աերիտորիան, ներառյալ Նայիվ Գալլիան և Նուվիխ Իտալիան, ընկղմված էր լիակատար քավարի մեջ։ Դպրոցի, գրականության և արվեստի բնագավառում գործունեության վորոշ աշխուժությունն նկատվում է միայն 8-րդ դարի յերկրորդ կիսին և 9-րդ դարի սկզբին։ Այդ աշխուժությունը համարյա ամբողջապես կապված է Կարլոս Մեծի անվան հետ և այդ պատճառով էլ նա կոչվեց «Կարոլինգյան ռենեսանս»։

Ստորոգիչների անհետացումը

8-րդ դարի կեսերից ֆեոդալականացման պրոցեսը Արևմտյան Եվրոպայում ավելի արագ քայլով ընթացավ։ Կարլոս Մարտելլի դինվորական ռեֆորմի հետևանքով (տե՛ս գլ. V) ավելի արագորեն աճեց ֆեոդալների դասակարգը։ Հետագա կարոլինգյան թագավորների արևմտաեվրոպական գործունեությունն արագացրեց ազատ մանր հողատերերի դասակարգի անհետացումը և պյուդալիական մասսայի հարստացումը։ Ընդհուպ կերպով ամեն աշխարհին և հզոր մագնատների հզորությունը, միջանձնային բարեբարոյական պետությունը կարոլինգների ժամանակ վերածվում է ֆեոդալական պետության, որը սկզբում, քանի դեռ անհրաժեշտ էին ֆեոդալների միացյալ ջանքերը հարստացվող մասսանների բողոքը ճնշելու համար, կենտրոնացված էր, իսկ հետո 9-րդ դարի կեսից սկսած, քանի գնում, աճեցան ու մասնատվում։

Ֆեոդալական պետության առաջացման և նրա տարածման մեջ առանձնապես մեծ էր կաթոլիկ եկեղեցու դերը։ Իրենց իշխանության ամրապնդելու համար, ֆեոդալները, բացի մերկ բռնության միջոցներից, կարիք էին զգում մասսաների վրա անընդհատ գաղափարական ներգործման, որը իրագործում էր եկեղեցին, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր էլ ավելի մեծ բարձրության վրա դնել հոգևորականության դիրքը, առանձին այդ դերին հարմար, համեմատաբար կրթված, եկեղեցական կադրեր։

Կարոլինգյան միապետության համար կրթված հոգևորականության անհրաժեշտ էր նաև գուտ տեխնիկական նպատակներով։ Կարլոս Մեծի և նրա հաջորդների արքունիքում հոգևորականությունը կատարում էր անհրաժեշտ քարտուղարների, դիվանագիտական գործակալների, պրոտոկոլային աշխատակիցների, շինարարական աշխատանքների գլխավորների և այլոց դերը։ Կարոլինգների առանձին խոշոր պետական օրգանիզմը չնայելով իր ամրությանը անկատարություններ էր կարող հեռու կերպով գործել առանց կրթված, կամ պարզապես գրագետ մարդկանց մասնակցության, որոնք և վիճակի լինելին հասկանալ եկեղեցական իշխանության կարգադրությունները և բացատրել այն մասսաներին։

Կարոլոս Մեծի նոտարական ու կանցլերական գրասենյակ

Արդեն 769 թվի իր առաջին կապիտուլյարում Կարլոս Մեծը հրամայում է հետացնել եկեղեցական պալատականների կատարումից անգրագետ քահանաներին, իսկ աշխատավոր պիսկոպոսներին գրած իր նամակներում պահանջում է, որպեսզի

Ներանք մինչեր ձեռք ասեն լիկվիդացիայի յենթարկելու հնգնվրաականոնքյան անդրապիտուքյունը։ Նույն բանի ժամին և քաղաքում և այլ շրջաբերականի մեջ, վորը 787 թվին ուղարկվել էր բիսկոպոսներին և վանքերին։ Զբավականանալով սրանով, կարլոսը հատկապես քնքուշ և Բասկիայից, Բրիտանիայից և Իրլանդիայից քերականագիտների և հռետորների, կապում է իր սրքունիքի հետ գնում կենգանի ծագած սակավաթիվ գիտուն վանականներին և ներանց առաջ խնդիր և գնում կազմել գասագրքեր վանքերին կից կազմակերպվող գպրոցների համար։

Ալկուինը

Կարոլինգյան լուսավորության գործիչների շարքում առանձնապես աչքի յե ընկնում անգլո-սաքսանական վանական Ալկուինը, վորին կարլոսը 781 թվին հանդիպեց Պարմում (Իտալիա) և համոզեց, վորպեսզի նա ծառայության մանի իր մոտ։ Իրենից սպասվող ծառայությունների համար Ալկուինը ստացավ յեպիսկոպոսի վանահայրության յեկամտաբեր։ Բնակվելով Կարլոս Մեծի արքունիքում, Ալկուինը գարձավ նրա գլխավոր խորհրդականը լուսավորության հարցերում, ինչպես նաև նրա և նրա վորդոց ուսուցիչը։

Ալկուինի կազմած քերականության, հռետորության, աստվածաբանության և այլ գասագրքերը հանդիսանում են Միջնադարյան կազմվելու, Բանդիսան և Իսիդոր Սեվիլյացու աշխատությունների մի քուրլ և անձնորդ կոմպիլյացիա։ Ներանք գրված են գիտլոգի ձեվով, վոր տեղ յե ասենում ուսուցչի և աշակերտի միջեվ, և վկայում են գիտելիքների այն ցած մակարդակը, վոր ասենչին այն ժամանակի նույնիսկ լավագույն կրթություն ստացած հնքհասարակությունները։ Այդ գասագրքերը մինչև ժամանակ գնդեկ լուսաբանություն են ենգելի այն խոսքերին, թե «Միջնադարը սկսված եր ասենն ինչ սկսել սկզբից»։

«Պալատական ակադեմիան» յեվ գպրոցը Կարլոս Մեծի ժամանակ

«Սկզբից», այսինքն հասարակ գրագիտությունից և գումարման ու հաշման ժանկական խնդիրներից էլ ասիված յեկով սկսել և ինքը Կարլոս Մեծը, նրա կենսագիր Էյնհարդը հաղորդում է, քե ինչ հիգեր եր քաշում կարդալը, վորպեսզի ձեռնարկություն հասակում գրել սովորեր։ Գրագիտությունը նրան գլխավորությամբ եր հաշվվում գիշերները նա իր քարձի տակ գնում եր մոմած տպյուտակներ և յերբ անքնություն հաղթահարում եր նրան, գուրս եր հանում այդ տպյուտակները և սկսում

եր Ներանց վրա թափել լատինական տառեր։ Զգուշամ ուշադրությամբ ընդլայնել իր ընտանիքի անդամների դիտակետերը և պատվաստել Ներանց մասավոր հետաքրքրություն, կարդասն իր արքունիքում կազմակերպում է ինքնակրթության խմբակներ նման բանի վոր մի քանի, վոր հետո ստացավ «Պալատական ակադեմիա» անունը։ Այստեղ քննարկվում էին բոլոր և տրեգակի չարժման, այս կամ այն լատիներեն բառերի գրանցման մեկնաբանությունների հարցերը, կատարվում էին հին հեղինակների, էլեկտրոնում հայրերի աշխատությունները և նույնիսկ հենց ակադեմիայի անդամների բանաստեղծական վարժությունները։

Պալատական այս խմբակում բոլոր Ալկուինից աշխատում էին նույնպես Որլեանի եպիսկոպոս գոթ Թեոդուլֆը, վորն իր բերդիմաբանական վոտանավորներում ծաղրում էր պալատական բանաստեղծներին, լանգոբարդցի պիտանական Պողոս Դիակոնը, վոր հայտնի էր իր էլեգոբարդցիների պատմությամբ և վորին պատահ էին քաշել իրարից քերականությունը, լատինական հեղինակների և հունարեն լեզվի դիտակ։ Պալատական խմբակում աշխատում էին և շատ ուրիշներ։

Կարլոսի արքունիքում գոյություն ուներ նաև դպրոց, վորտեղ կրթություն էին տանում կայսրին շրջապատող ազնվականության յերեխաները։ Այս դպրոցը ուղեկցում էր արքունիքին Ներա տեղափոխությունների ժամանակ, այնպես, վոր տեղի դրագիտությունը հպիվ թե չէին զիջում մեծ կենտրոնին։ Դպրոցն ավարտելը պալատականության կարևորագույն ճանապարհն էր բաց առնում։ Կարլոսն իր պատասխանատու հանձնարարություններն և բարձր պաշտոնների համար անընդունելի էր համարում որ տղաներից, ինչպես և ամենից լավ կազմակերպված վանական վորոշ դպրոցներից։

Եգինհարդը

Պալատական դպրոցի աշակերտներից մեկն էր վերոհիշյալ Եգինհարդը։ Նրա աշխատությունը— «Կարլոս Մեծի կյանքը», իր բոլոր արատների արժանիքներն հետ մեկտեղ վկայում է կարոլինգյան գրականության նամանավանդ բնույթը։ Եգինհարդն ազատվեց Պատառոս կայսեր կենսագրությունից, վոր կազմել էր Մվետոնիոսը և վոչ միայն ընդօրինակեց հռոմեական պատմագրի աշխատության կառուցվածքը, այլև յուրացրեց նրա բազմաթիվ արտահայտությունները ու ամբողջ դարձվածքները։

Կատալինգայի գրականության բնույթը

Որքիդնասության նույն բազմակողմությունը և նույնիսկ ամենաօդորեական անկարողությունն են ցույց տալիս կատալինգայի ժամանակի նաև մյուս աշխատությունները։ Սրանք ցույց են, ներքանաս կամ քրիստոնյա գրողների նամանգությունն են, վորոնք նյութեր ներկայացնում են առաքյալների քամանների ազակերտական վարժություններ։

Գրական գրագործունեության, կյանքի ընդհանուր աշխատությունների հանգիպ կատալինգայի հատարակության բարձր խավերում արձնացած այս հնաոգրգրությունը, աշնուամնայնիվ, ցոգր դեր չկատարեց կատալինգայի կուլտուրայի հետագա զարգացման գործում։ Կարլոս Մենի ժամանակ ամենամեծ վանական գպրոցներից գուրս չկան մի քանի ազնվատարրյան դիստունության առաջին ներկայացուցիչները։ Կատալինգայի ժամանակի գրականությունը, աշնուամնայնիվ ավելի բարձր էր կանգնած, քան նախորդ շրջանի անձև և բիրտ գրականությունը։ Ուշ հռոմեական կայսրության քերականների և հռետորների ուսումնասիրությունը նպաստեց լեզվի և վոճի բարվոքմանը։ Առաջադիմությունը առանձնապես նկատելի է աննալիստիկայի բնագավառում։ Նախկին տարեգրական ոգքատ գրառումների փոխարեն վանքերում այժմ ստեղծվում են խոշոր տարեգրություններ, որինակ, Լորշի, Բնգարնի, Ֆուլդի, Սենգալենի վանքերի աննալները, վորոնք տալիս են ավելի ծավալուն պատմական նյութ։

Կատալինգայի ձեռագրերը «Սկրիպտորիումներում»

Նշանակալից չափով բարվոքվեց և ձեռագրերի արտագին ձևավորումը։ Նախկին գրագանների տեղ և անընդհունելի ձեռագրերն փոխարինեց գեղեցիկ և հստակ գիրը—կատալինգայի մինուսկուլը, վորը վերածնության գարաշրջանի գրի մինչով գրվեց այժմյան լատինական տառերի գծագրման հիմքում։ Կատալինգայի կոդեքսները այլևս չեն ընկնում նաև բրնձոց զարգանկարներով, այլև՝ ժանրանկարներով, փակագծերով, սկզբնատառերով և այլն։ Ձեռագրերն արտագրում էին, ինչպես և առաջ, վանքերում։ Մեծագործ վանքերն ունեին ամբողջ արհեստանոցներ, ուրտեղ կոչված սկրիպտորիաներ, վորտեղ ձեռքի քերագրության տակ գրում էին մի քանի վանականներ։ Կարլոս Մենի ժամանակ ամենից մեծ հռչակ էր վայելում աբբա Մարտինի անվան Տուրի վանքի սկրիպտորիան, վորի վանահայրն էր Ալկուինը։ Հայտնի չեն նույնպես Լորշի, Ֆուլդիի, Բոբբիոյի և

Ձյունի վտանգների սկրիպտորիաներում։ Վտանգներին կից յուրաքանչյուր 200—400 մետրերի պարբերականությամբ գրատարաններ։ Աշխատանքի վերջում խոշորացույցի գրատարաններում ամեն օր պահվում են կարմրինգյան սկրիպտորիաներից գուրս բերած մետաղների կոլեկցիաներ։ Այսպես, օրինակ, Լինինգրադյան հանքային գրատարանում պահվում է Կոլչիի վտանգի սկրիպտորիայում հրատարակած մետաղների ընդարձակ մի կոլեկցիա։

Վտանգային սկրիպտորիաներում տրտատրվում են վոչ միայն կրոնական, այլև աշխարհական բովանդակության գրքեր, ինչպես օրինակ, հնատեր, Տակիտոսի, Պվիտոնիոսի, Սալյուստիոսի, Լիվիոսի, Ցիցերոնի, բանաստեղծներ Վիրգիլիոսի, Ովիդիոսի, Պերսիոսի, Մարցիալի և այլոց հեղինակությունները։ Անհրաժեշտության ժամանակ այդ գրքերի մասը պահվել է մեզ համար հենց կարմրինգյան արտատրողների միջոցով։ Ինչպես ապացուցել են Մարքսիի հետազոտությունները, վերածնության դարաշրջանի պատճենների ահագին մեծամասնությունը, որ հասել է մեզ, հիմնված է կարմրինգյան մետաղների վրա։

Ներատիկական անհետանալու պատճառները

Նյութական միջոցների ավելացումը կենտրոնական իշխանության մեջ հնարավորություն տվեց ամենից կարևորին և նրա շրջապատին, վորպեսզի նրանք քիմիան նաև սրվեսի զարգացումը։ Ընդունելով 800 միլիոն կայսերական սիսեռս, վորին կարելի էր նշանակություն ևր տալիս, նա ձգտում էր գոնե վորոշ չափով հավասարվել բյուզանդական կայսրներին շենքերի պերճությամբ և պալատական կյանքի շքեղությամբ։ Ամֆիտեատրում, Պանհելյոնում, Նիմվինեումում, Վոլսինում և ուրիշ վայրերում, վորտեղ փորը ի շուտ յերկարատև ժամանակով կանգ էր առնում կարելի վոչ սրքունիքը, կառուցվում էին պալատներ, քարվրաների էին յենթարկվում։ Այս շինարարությունները պահանջում էին հարուստ պատերի, նկարիչների, քանդակագործների, փայտի և վասկրի փորագրիչների, մետաղամշակման վարպետների աշխատակցություն։ Կարելի որինակին հետևում էին և ամենից ավելի ականավոր մագնատները։

Ամեն նյութական և տեխնիկական միջոցներն աշխատում էին, վոր կարմրինգյան գարաշրջանը չկարողացավ լուծել աշխատի մի սարդ խնդիր, ինչպես Հռոմեսի վրա կամարը կառուցելու հարցն էր։ Նրա տարրալ կառուցեցին միայն փայտյա կամարը, բայց նա չուռով այրվեց և կարելու

քանկությունը՝ նրան քարի կամուրջով փոխարինելու, այնպես էլ մեզ չիրագործված, շնորհիվ մի շղոցների պակասության մի շղ նույնպես չկաշողվեց կենսագործել Կարլոսի և մի այլ մասնագիտությունը, այն է՝ հանձնաժողովի միացնել Դանուբին Ջրանցքը սկսել էին, բայց հետո սկսված չկան քողնել այդ ձեռնարկումը, ինչը պարզվեց, որ նրա կառուցումը պահանջելու չի ուժերից բարձր ծախքեր։ Հանրային ոգեշնչել բնույթի այս չկրկնե շինարարական մի շղոցառումների վողջույն վախճանի մեջ վատ կերպով արտահայտվեց նոր ծագող ֆեոդալական անձինի դասակարգային հյուծությունը։ Իր ամրապնդման համար նա կարիք ևր գիտե ավելի չհիմնական շինարարությանն, քան կամուրջների և ջրանցքների կառուցման։ Կարլոս Մեծի պալատական և չհիմնական-վանական շինարարությունը իր չքնաղությամբ և ծավալով ապշեցուցիչ ևր քիմե նրա ժամանակակիցներին։ Այդպիսի ապավորություն կարող ևր ստեղծվել միայն նախորդ ժամանակաշրջանի խղճուկ շինքների համեմատությամբ։ Իրենց մասշտաբով, նյութերով և համայնքով, Կարլոսի չհիմնական շինությունն ու պալատները իրոք բավական համեստ շինություններ էին։ Կարոլինգյան շենքերի մեծ մասը կառուցվում ևր փայտից։ Նրանք քույրն էլ իհարկե անհետացան, մասամբ միացին միայն ապառնիին քարային չհիմնությունները։ Ապսիսին և Աախենի մատուռը, որի կառուցումն ավարտվել է 805 թվին։ Նա այժմ նկարագրում է Աախենի տաճարի բուլգարուցիչ մի մասը։ Կարոլինգյան այս հուշարձանը վկայում է Կարոլինգյան ճարտարապետության նմանոգական, քիչ բնաբնութուն բնույթի մասին։ Աախենի մատուռը ներկայացնում է սարկական պատկեր Հռոմեական տուրը Վիտալիսի անվան ուքանկյունանի գմբեթավոր չհիմնեցու, որը բյուզանդական արվեստի մեզ հասած նմուշներից ևնագույնն է (534—547 թ. թ.)։

Կարոլինգյան չհիմնությունների կառուցողները չէին բավականանում արտաքին տեսքի, պլանի և այլնի ընդօրինակումով։ Նրանք Իտալիայից բերում էին շենքերի ամբողջ մասերն ու պատրաստի զարդարանքները, այն է՝ սյուները, ֆրիզները, խոյակները, Մարմին, բյուզանդական և նույնիսկ արևելյան արվեստի ապրեցությունը կարելի չի նկատել նաև վոսկերից, վոսկուց, քարերից շինված գեղարվեստական իրերի վրա։ Կարոլինգյան գարաշրջանը, ավյալների բնաքնությունն քիչ բան ավելց նաև արվեստի բնագավառում։ Այդ գարաշրջանը հանդիսացավ միայն իրեն նախա-

պատրաստությունն և անցում գնալ ինքնուրույն մինչնագործության աշխատանքի։

Հատուկ ինքնական ունակություններ պատմական ճանապարհը

Կարոլինգյան դպրոցների գլխավոր նշանակությունը կայանում է նրանում, որ նա պահեց և վերջնական ձևով ու ոճով փոխանցեց ամբողջ միջնադարյան կուլտուրայի տարրերը, կարոլինգյան դպրոցի միջոցով այդ կուլտուրան նոր քաղաքացիական հասարակության համար ժառանգություն ավելի լայն շրջաններում։ Միայն այս հողի վրա կարող էր աճել հետագա գործերի միջնադարյան կուլտուրան։

Գիտնականական նպատակադրությունները ու պատմության փաստական նիզակարկերները հնարավոր են նախանշել «Կարոլինգյան ռենեսանսի» այդ նշանակությունը, որ նա ունեցավ հետագա կուլտուրայի զարգացման համար։ Փխանակով այդ կուլտուրան մեկն այլ պատճառով, որ նա գիտականական ծագում չունի և կամ, գիմելով նման անհնարին փաստարկումների ոգնությանը, նրանք ուզում են հիմնավորել միջնադարյան կիվրոպական կուլտուրայի գիտականական ծագումը։ Կարելի չէ ապացուցնել նման պատրաստությունների անհնարությունը։ Կարլոս Մեծի ժամանակ գոյություն չունեին վոչ գիտականներ, վոչ ֆրանսիացիներ, ինչպես գոյություն չուներ առհասարակ վորևե ազգային գոհափարը։ Ռոմանական կուլտուրայից դուրս, այսինքն անտիկ աշխարհի կուլտուրայի այն բնիկներից դուրս, վոր պահպանել էր քնկնդկցին, անհնար էր ինտելեկտական հասարակության հետագա կուլտուրական զարգացումը։

Անհրաժեշտ ունակություն նվ կուլտուրայի անհրաժեշտ մասը Մենք հետ

Աշխարհիկ ազդեցության վերոհիշյալ տարրերը, վոր մենք տեսանք գրականության, բանասաեղծության և արվեստի մեջ, կարելի Մենք ժամից հետո քանի գնում, այնքան ավելի անհետանում են և կուլտուրան ընդունում և ել ավելի ցայտուն արտահայտված քնկնդկցական, կրոնական գունավորում։

Կարլոսի հաջորդ Լյուդովիկոս Բարեպաշտը մենագուն արհամարհանքով իր վերաբերվում անտիկ գրականությանը և ասում էր, վոր վոչ ինքն և ուզում կարդալ և վոչ էլ ուզում է, վոր ուրիշները կարդան և ուսումնասիրեն Հորացիոսի, Վիրգիլիոսի, Օվիդիոսի և այլոց հեղինակությունները։ Քնկնդկցականների անակնկալ խոր պարտիզապետը Բենեդիկտոս Անիանցին գոռնում է և կայսեր ամենամոտ խորհրդականը և անց և կացնում

վանքերի և գպրոցների ռեֆորմը, վորպեսզի վոտքի կրոնական աշխարհիկ հետաքրքրությամբ բոլոր հետքերը։ Վանական գպրոցները այստեղ պետք է ծառայեն միայն այն բանին, վոր պատրաստեն հոգևվորականներ և պետք է փակեն իրենց դռները նրանց առաջ, ով մտադիր չէր անբռնի կամ կուսակրոն դառնալ։ Վերամշակվեց Բենեդիկտոս Նուրսիացու կանոնադրությունը, վորը նպաստում էր կուսակրոնների գրական գրաղմունքներին։ Ժամերգությունները վանքերում բազմապատկվել էին այն հաշվով, վորպեսզի ժամանակ չմնա ուրիշ գրաղմունքների համար։ Մատվոր աշխատանքին վանքերում այժմ նայում են, իբրև պարտազ մարդկանց գրաղմունքի, իսկ ֆիզիկական աշխատանքը գնո գրանից ել առաջ կորցրել էր իր նշանակությունը։ Այս բոլորի հետևանքն այն եղավ, վոր բենեդիկտյան միաբանությունը 10-րդ գարում կորցրեց այն գիտվոր գերը, վոր գրանից առաջ նա ուներ կուլտուրական արտիկյանների պատրաստության գործում։

Կուլտուրական մակարդակի ընդհանուր անկմանը նպաստում էր կարոլինգյան վերափոխության քաղաքական իրադրությունը, վորը փոխվել էր 10-րդ գարի կիսից սկսած։ Լյուդովիկոս Բարեպաշտի վորդիների պայքարն իրենց հոր դեմ, իսկ այնուհետև նույն վորդիների փոխադարձ ներքին չնչկպատակությունները, վերսանական պետության արտհումը մի քանի ժառանգների, նորմաններին, սարակինոսների և հունգարացիների չնչկարատան հարձակումներն ու սրանց հետ կապված՝ վանքերի, չնչկենցիների և ամբողջ քաղաքների կողոպուտը, ավերն ու հրկիզումը,—այս բոլորը չէր կարող բացասական ներգործ չունենալ նոր վերայ ծնունդ առնող կուլտուրայի վրա։ Դանդ ասած մտավոր կյանքը, վերա ներգործ ունեցող գրական աշխատությունների քիվը հոգևվորականության մեջ (այլևս չենք խոսում աշխարհիկ գիտունների մասին) առաջ և գալիս անդրադիտության անգիտվ. ամեն կողմից նորից գանգատներ են լսվում քահանաների բացարձակ տգիտության մասին։ Մանկան հոգևվորականության բարձր խոսվում աշնուամենայնիվ գեռ ճնում էին մարդիկ, վորոնք իրենց ուսուցումը ստացել էին կարոլինգյան գպրոցում և սիրում էին իրենց գարաշրջանի գիտնականները մարդկ գուժարին։ Այս մարդկանց քվում պետք է նշել նախ և առաջ Ալկուինի աշակերտ Ռաբան Մավրին։

Ռաբան Մավր. Վուիգերտ

Ռաբան Մավրը 784—856 թ. թ. վորպ ժամանակ Ֆուլդի վանքի վանահայրն էր, իսկ հետո գարձավ Մայնցի արքեպիսկոպոս։ Ֆուլդի վանքը պարտական է

Նրան իր գրադարանի ստեղծումով, ինչ կարիք չկենդանի ամրոցներով վերցրած ասպետական քանդանոցները վերածած բազմոցիով տրված կոմպլիմենտներով։ Նրա աշխատությունների մեծագույն մասը ստորև դրված է գանազան էնկիկլոպեդիական հայրերին դրված քաղվածքների ժողովածու է։

Վազ մինչդարերի մեծ էնկիկլոպեդիական գրողը, որ իր աշխատություններում ամեն ի ամենին, քան հասարակ մի կոմպիլյատոր, դա իրլանդացի Հովհան Սկոտ Էրիգենան է (վախճանվել է 882 թ.), որին անվանում են տպավորյատիվ գործարկչի հիմնադիրը, տաքսոլոգիկայի հայրը։ Մոտ 845 թվին, Իրլանդիայի վրա նորմանների կատարած ոտնձգությունների ցրվելուց, նա մյուս գիտնական վանականների հետ մեռնելն քաղց իր հայրենիքը և ծառայություն առավ Կարլոս Սենի կողմը Ֆրանսիայում, որի մոտ նա կատարում է Ալկուինին համանման գեր։

Յերրորդական հունարեն լեզվին, Էրիգենան հետաքրքրություն ուներ ծանոթանալու նեոպլատոնիկների ուսմունքին, որի վրով և գրված նրա երեք գրքերը տաժանման մասին աշխատությունը։ Ասոնցով մի ամրոցի մեջ ստեղծած և նրա բոլոր ստեղծագործությունները, Էրիգենան նյութես հանգում է պանթեիզմին։ Էրիգենա ստորադրյան համար ել ավելի վտանգավոր է նրա այն պնդումը, թե բանականությունը գերազանցում է հավատքին։ Բայց ժամանակակիցները պարզապես չհասկացան նրան, և այդ հանգամանքը փրկեց նրան հետապնդություններից։ Մինչև 13-րդ դարը անհայտության մեջ մնալուց հետո, նրա գրքերն ազատագրեցին հերետիկոսները կարիք չկենդանու. գեր և այն ժամանակ մեծ կրակի մատնեցին այդ գրքերը (1225 թ.), Հենորիոս III պապի հրամանով։

Հերետիկոսները Ասան I-ի ատենները

Ճիշտ 9-րդ դարի կիրակորդ կիսին գեռ շարունակում էր պատմվել ուղղափառ ռեստավրացիայի անհանգիստ ապրելությունը։ Ասեն պատերազմները հունական գանազան բնագավառներում, ապա 10-րդ դարում հասարկան ապատվել էր այդ ապրելությունը։ Անհետանում են Թաժրան Մավրի և Էրիգենայի տիպի գիտնական վանականները ու գրագիրները։ Գանազան գործունեությունները վերջ նշույլներ կարելի չի հայտնաբերել ազատանական գիտնատիպի գերժանական քազավորների արքունիքում, սկսած Ասան I-ից։ Ասանը փորձում էր վերա-

Քանի և կարլոս Մեծի քաղաքականությունը կրքուքյան բնագավառում, բայց նա անում էր այդ անհամեմատ ավելի պակաս միջոցներով և ավելի պակաս ջիգիենկոով։ Կարլոսի նման նա կապմակերպեց պալատական դպրոց, և ինքն էլ ծերուքյան հասակում գնաց դրագիտուքյան, բայց հազիվ միայն կարդալ սովորեց։ Կարլոսի նման նա աշխատում էր իր մոտ ծառայուքյան գրավել ամենալավ կրքված մարդկանց, ինչպես պատմաբան և գիտնական լանգոբարդ Լիուտպրանդ էր, վորին նա կրնժոնի յեպիսկոպոս դարձրեց. բայց իրենց գիտնքիցներով և ընդհանուր կուլտուրական մակարդակով այս մարդիկ անհամեմատ ավելի ցածր էլին կանգնած, քան Կարլոս Մեծի գործակիցները։

Ոտտոնի մեջ ֆաշիստական ապատամարանները տեսնում են այն առաջին գերմանական կայսրուքյանց ստեղծողին, վորը, իրը թե, հանդիսանում է Հիտլերի տիրապետող կայսրուքյանց նախորդը։ Ոտտոնի չինակարժեր մորուքն ու բաց կապույտ աչքերը հիացնում են ֆաշիստներին։ Այս հատկանիշներով նրանք պատկերում են նրան, իրրև գերմանական ռասայի և գերմանական վոգու խոսկան ներկայացուցչին։ Բայց սրա հետ միասին նրանք լուքյան են տալիս կրքուքյան բնագավառում Ոտտոն I-ի ունեցած գործունեությունյան այն ավելի քան համեստ հետևանքները, վոր նրանք հավակնորեն մկրտել են Գերմանիայի փոքր ռենեսանս անունով։ Նրանք լուքյան են տալիս և այն, վոր այդ համեստ հետևանքներն էլ ձեռք են բերված ռոմանական կուլտուրայի վրա կրթված և մեծ մասամբ իրենց ծագումով վոչ գերմանացիների ուղուքյամբ։ Իսկ ինչ վերաբերում է իրեն, կայսրուքյանը, ապա նա գերմանական չէր վոչ իր ոգունով, վոչ էլ իր վոգով։ Ոտտոնի կայսրուքյունը կոչվում էր ըհռոմեական կայսրուքյուն և նրա կենտրոնը վոչ քան Գերմանիան էր, այլ Իտալիան։ Գասեուքյան և վոչ մի կերպարանքի չի հաջողվի քաղցնել այս հիմնական փաստը։

Հերթական յեվ գիտուքյան ճեռագործ

Իտալիայում կեցած ժամանակ Ոտտոն I-ը ուրիշ կրքված մարդկանց քվում գրավից իր կանամացուքը աբբայությունը։ Նան հերթական վանականին, վոր չնայելով իր յերիտասարդուքյան, այն ժամանակ արդեն հռչակավոր էր իր գիտնականուքյամբ։ Հերթականը ծագում էր աքվիտանական (հարավ-ֆրանսիական) մի չքավոր և վոչ ազնվական ընտանիքից։ Վորոշ ժամանակ նա սովորում էր իտալական մարկում, այնինչ հարթավյան (արևելյան) իտալիայի տանտա-

նում, վորտեղ ընորհիվ բարձր արտրանական կուլտուրայի պահպանվում էր ակվարելիստիկան ուսումնասիրությունը։ Հերբերտը, ըստ յերևույթին, սկսած ձնող յերեխայի մաթեմատիկական գիտելիքներ, վորտեղ ընորհիվ նա սկզբում ստիպված քողնց իր ժամանակակիցների վրա, վոր ժողովրդական ավանդություն նրան կախարդ հռչակեց։ Արտրներից հր, վոր նա յուրացրեց իր տարածքը, այսինքն գիտրի բաժանման հաշվետախտակը, վորը հնչատնում էր քվերի պարզ քվարտանական գործողություններըր։ Հերբերտը սրգին կիրառում էր արտրական քվանշաններըր հատուկական նշանների փոխարեն. նրան հայտնի չեր մինչև գիտրն, և սկզբ քվանշանի գերը նրա հաշվետախտակում կատարում էր գատարկ բաժանմունքը։

Սկսած Հերբերտից, 10-րդ դարում, և շարունակելով մինչև 11—13-րդ դարերի սխոլաստները կարելի յե նկատել այն անպակին և անընդհատ աճող ապշնությունը, վոր տարրդ Արևմտյան Եվրոպայի վրա գործում էին արտրական գիտությունն ու փիլիսոփայությունը։ Արտրական կուլտուրան, վորն այդ ժամանակաշրջանում առաջին տեղն էր գրավում Եվրոպայում և վորի տանիճման մեջ խոշոր դեր կատարեցին իսպանական հրեաները, անպակին ապշնություն ունենալով համամարդկային ֆիլոսոփայական կուլտուրայի ձևավորման պրոցեսի վրա։ Այս փոքրաքիվ ակնարկներն էլ արդեն բավական են մեր կարծիքը ֆաքտական նյութերին նրանում, վոր կուլտուրայի ակնարկական ծագման հարցում նրանք ապավինում են փաստերը։

Կարճ ժամանակ Ռեյսով Ռատոն I-ի արքունիքում, իրրև նրա վորդու ուսուցիչ, Հերբերտը աշխատանք ընկավ Ռեյմս, վորտեղ նա այն յեպիսկոպոսական դպրոցի գլուխն անցավ, վոր քսանվեցի աշակերտներ էր գրավում դեպի ինքը։ Հերբերտը ապշնում էր նրանց գիտական ուսուցման այն ժամանակի համար անսովոր մեթոդներով։ Տարածք-ի կիրառմամբ քվաբանության մեջ, յերկնային սֆերայի գործադրմամբ աստղաբաշխության մեջ, ինչպես նաև ակվարելիստիկան գիտություններին իր խոր գիտելիքներով նրան են պատկանում մի մեծ այլոց, Բոեթիուսի քվաբանական և յերաժշտական աշխատությունների մեկնաբանությունները։ Այս մեկնաբանություններից յերևում է, վոր Հերբերտի մոտ քվաբանությունն ընդունում է դատակարգային, ֆիլոսոփայական դանդավորում։ Ահա, օրինակ, ինչ է գրում նա քվի մասին։ Դատողությունն ունենք յերկու կատեգորիայի քվեր. 1) մարմ-

նավոր քիվ, վորը վերաբերում է արտաքին աշխարհի կենդրոնատրվականներին և 2) անմարժին, վոր ներկայացնում է հավիտենական, մշտական նյություն։ Մարդկային կյանքում կենդրոնքիվը արտահայտում է մարդու դիրքը հասարակության մեջ. «Այսպես, քաղավորը՝ մեծ քվի արտահայտություն է, այն ժամանակ, յերբ կան մարդիկ, վորոնք իրենց անձնանուիրությամբ վուչ մի քվի մարմնացում չեն ներկայացնում իրենցից։ Մարմնավոր քիվը չի կարող անվերջ անել, մինչդեռ անմարժին հոգևոր քիվը անսահման ասող է։ Մարմնավոր քիվը ուռուցանում է մարդուն հեղուքյուն, ցույց տալով նրա համեստ տեղն աշխարհում, իսկ անմարժին քիվը ոգնում է մարդուն բարելավելու մինչև ատելավանքին կարողությունը։ Այս տեսակետից քվաբանությունը սովորեցնում է, վորպեսզի տանմարժին իրերը համարենք ավելի հաստատուն, քան մարմնավոր իրերը։

Քվաբանությունը հերքեցավ ձևոքին այսպիսով վերածվեց ֆետիշական յեկեղեցական գիտության, միստիկական քվերի գիտության, վորի մեջ նա մտցրեց ֆետիշիզմին հատուկ յերևակայական սկզբունք։ Հերքելուը մեծ կարևորություն ունեցավ։ Ռատոն II-ը նրան նշանակեց Թուրքիայի ամենահարուստ Բորբիո վանքի վանահայր։ Վորոշ ժամանակ նա Ինչմի արքեպիսկոպոսն եր։ Վերջապես Ռատոն III-ը նրան Հռոմի պապ գործեց Սիլվեստր II անունով (999—1003 թ. թ.)։

Ֆետիշական գիտության ընդհանուր գծերը 11-րդ դարի մասերին

8—10-րդ դարերը ֆետիշական հասարակության և գիտության վերլուծական ձևավորման նախապատրաստման ժամանակաշրջանն եյին։ Այս դարերում կուլտուրայի բնագավառում նկատելի չի բանավեճերի լայն տարածումը, վորոնցում ատելանալով բարդանում և կատարելագործվում եր ֆետիշական գիտության և սրա շուրջ հրնանուռ—աստվածաբանության գնդը։

11-րդ դարի մասերին այս գիտությունը ձևոք է բերում իր լույր հիմնական գծերը։ Լատինական լեզուն ամրապնդվում է իբրև մտքի արտահայտության միջոցներ ձևը։ Ինքը մեթոդը, վոր գիտությունը սկսեցավ գործադրել վարժվել և նամանավանդ, նամուշների պատճենահանման և կոմպիլյացիաների, դրանով իսկ ֆետիշական յեկեղեցու կամքի համաձայն, իբ ավելի հնչուքյամբ գտնում է հեղինակության սուրբ, «Աստվածաշնչի» և յեկեղեցական հայրերի հեղինակու-

քյան ասաջ կանում և ամեն մի քննադատությանն. ապրյուրների հանդեպ քննադատական վերաբերմունքի ամենափոքր փորձն անդամ հնաոճպնդում են յնկնգնցական բանապրանքի վորատով։ Ամենահին փորձը, գիտության բանականության ամբողջովին, իրրև հիմարության հաչտնաբերվելու մեջում, նույնպես անընդունելի չին, քնչպես և 6—7-րդ դարերում տիեզերության իր ուսումնասիրությանը անհատ և տատամսոտությունն ըմբռնման, քննադատության ամբ ինդրին պիտանիքների մասին բոլոր ջանքն ու հյուղերը, նույնիսկ քիմիայի գիտության վերածնվով ստատվածաբանական գիտության ոճով ատաջ աբվնատանքը գտնում են տատատվածաբանության ապատանհիս իրենք և վերացական գաղափարների վերաբերմամբ հիմնատվոց բնագիտական սկզբունքով, վոր ստացվում և պինդալական հատարանության գատատվածքը, համակվում և գիտությունը, արվեստը, գրականության բնության հատարյալ անպնականության ընդհատակ բնության հանդեպ, նրա գաղտնիքների մեջ թափանցելու անընդունակության ազդվում են մեխանիկայով, քիմիայի և գաղափարների սիմվոլիկայով, խոսքի ճարտնի հյատատմով, վորոնք ստեղծում են մարդի խորության հետի ատատվության։

289

Մ. Լ. Գ. Գ. Գ

XI ԳԼՈՒԽ

ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ՎԱՂՄԱՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ֆեոդալիզմի վաղման բուրժուական տեսությունները

Լուսավորության դարաշրջանում, երբ նախորդից ֆրանսիական հեղափոխությանը, այն ժամանակ գեռևս չերիտասարդ բուրժուազիան աշխատում էր լուսաբանել անցյալի բոլոր պատմական գեպքերը։ Մի[illegible]գարյան գարգացման վերաբերմամբ գոյություն ունեցող հայացքների մեջ այս գարաշրջանում ստեղծավորվում էր չորս ուղղություն. այսպես կոչված զանազանագետների և տոմսանագետների ուղղությունը։ 18-րդ գարի առաջին կիսին չերևան չեկան չորս աշխատություններ, որոնք և սկիզբ գրին այս չորս ուղղություններին։ Այդ չորս աշխատություններից մեկը պատկանում էր ֆրանսիական ազնվականության ներկայացուցչին, ազնվականությունը, որը պատմության ոգինականների հիման վրա աշխատում էր հիմնավորել իր իշխանության իրավունքը նախահեղափոխական Ֆրանսիայում։ Մյուս աշխատությունը պատկանում էր ֆեոդալական կարգի գեմ չերբորդ գասի անունից իրեն ապոգիտիա հանդես չեկող բուրժուազիայի ներկայացուցչին։ Առաջին աշխատությունը, գա «Ֆրանսիայի հին կառավարության պատմությունն» էր և պատկանում էր կոմս դը-Բուլենվիլյերին։ Ազնվականության ֆեոդալական արտոնությունները նա իր աշխատության մեջ հիմնավորում էր այն գաստով, որ Գալլիան նվաճել են ֆրանկները, որոնցից և ծագել է ֆրանսիական ազնվականությունը, իսկ գալլո-ռոմանական բնակչությունը, համաձայն այդ տեսության, նվաճումից հետո վերածվել է կախման վիճակի մեջ գտնվող մի ժողովրդի, որից և ծագում է չերբորդ գասը։

Չերկրորդ աշխատությունը պատկանում է արքա Դյուբոյին և կոչվում է «Գալլիայում ֆրանսիական միապետության հաստատության քննադատական պատմություն»։ Վերջինդ արժանապատիվ անձնականության գաստարկումը, ըստ որում

նա իր իշխանությունն ու տրամաբանական գրությունը հիմնավորում էր ամենաթափանց ձևակերպումներով, որոնք Դյուրքեյմի մոտ հանդես էին գալիս որպես ֆիզիկական աշխարհի օրենքների նման անհերքելի ճշմարտություններ։ Նա պնդում էր, որ հիշողությունները գոյություն չեն ունենում իրենց մեջ ու իրենցով, այլ միայն որպես հասարակական գործունեության արդյունք և միայն այնքանով, որքանով դրանք ներկայացնում են ինչ-որ հասարակական խմբի կամ դասակարգի հիշողություններ։ Հիշողությունների ամբողջ հարաբերակցությունը, ըստ Դյուրքեյմի, հիմնված է ամենից առաջ, ինչպես արդեն նշվեց, իրենց հետևողական կենտրոնական իշխանության տեսանկյունից։ Որքանով կոլեկտիվ հիշողությունները պատմականորեն փոխկապակցված են տրամաբանորեն, այնքանով նրանք ներկայացնում են միևնույն հետևողական սոցիալական կոդից կատարված ուղղությունների (իշխանության հավակնության), անկախ բովանդակությունից։

Այսպես կամ այնպես գիտում ենք հարցը մեծության քննության գաղափարների — ֆիզիկական սոցիալականության և բուժումատիպի չկրկնության ներկայացուցիչների։

Մոնտեսքյո

Դյուրքեյմն հակառակ, այդ գաղափարների հայտնի ֆրանսիական գրող Մոնտեսքյոն գրանում էր, որը նվաճումը, անհատականությունից տեղի չի տանկոչ, բայց այդ նվաճմանը նա փորձում էր տալ այլ նշանակություն, ընդունելով, որ նվաճող-գերմանացիք, քիչով կործանելցին հասարակական կարգուկանոնը, բայց և, քիչպես ասում էր նա, «Գերմանիայի անտառներից» ազատություն բերեցին։ Ֆիզիկականը ձագից կործանված հասարակական կարգուկանոնի վրա և հանգիստանում է այն բանի հետևանքը, որ գերմանացիք հասարակական կարգուկանոնի տերիտորիա փոխադրեցին գրությունների հարաբերությունները, գրությունների և նրա տարածորդի միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները։ Այսպիսի հարաբերություններից էլ, իրենց հերթին, ծագեցին բոլոր ֆիզիկական հարաբերությունները։

Վոլտեր

Ջի կարծիքն չնչին է Վոլտերի տեսակետը, որը նոր բուժումատիպ լուսավորության դեմ, որ քրիստոնեական հասարակության կազմակերպությունը, կենդանացնելու, իսկ ֆիզիկական հատարակարգը առանձնապես ատելի գործոնը հիմնական փաստը նա համարում էր քրիստոնեական, հանգիստական իշխանության և պատմականության։ Նրա համար ֆիզիկականը իրենից ներկայացնում է քաոս, բռնակալություն, բարբարոսություն և չքավորություն։

Դ ի ր ք ո ե

Ֆեոդալական զարգացման վերջնաշրջանում այս տեսակետին առանձնապես վերջնական ձևը հանդիպում ենք 18-րդ դարի պատմագրության ամենից ավելի ազդեցիկ ներկայացուցիչ Գիբբոնի մոտ, որը գրել է «Հռոմեական կայսրության անկման և կործանման պատմությունը» (1776—1787 թ. թ.)։ Այդ պատմության մեջ կարմիր թելով անց է կացվում այն միտքը, թե վերջնական վնասակար հանդիսացավ Հռոմեական կայսրության համար քրիստոնեության ծագումը։ Նա գրում էր. «Մենք համաձայն ենք, որ ավետարանի քարոզն ու յնկնգնու սրիւսվքը անդրաժանելիորեն կապված են հռոմեական տիրապետության անկման հետ։ Հենց քրիստոնեությունն էլ, նրա կարիքով, կործանեց Հռոմեական կայսրությունը և ամրոզի կուլտուրան։ Բնորոշ է այն, որ այս ուղղության ներկայացուցիչները առանձնապես մեծ նշանակություն էին տալիս հուլիանոս Ուրացող կայսրին, որը քրիստոնեության դեմ ուղղած իր պայքարում ձգտում էր վերականգնել հեթանոսությունը և անտիկ կուլտուրան։ Իսկ ով է, որ պատմության մեջ այժմ հանգիս և գալու իրերով կուլտուրայի վերականգնողը։ Իհարկե նոր ծագող բուրժուազիան, պատասխանում էին այս ուղղության ներկայացուցիչները։ Այս տեսակետն առանձնապես վերջնական է դարձնում և Գիբբոնը, այդ նույն դարի գրողը, որը գտնում էր, թե հնարավոր պրոգրեսի կրողը հանդիսանում է, ինչպես ասում էր նա, էվանսատականների դասակարգը, հետևաբար առևտրական բուրժուազիան։

Մենք այսպիսով տեսնում ենք, թե ինչպես ֆեոդալիզմի դեմ պայքարող բուրժուազիան, որը 18-րդ դարում հեղափոխական էր, պայքարում է իր համար պատրաստ ֆեոդալական կարգի դեմ նախկին պատմագրության միջոցով։

Բուրժուական պատմության մեջ

Բայց ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության անկումից հետո, 19-րդ դարի առաջին կիսին, Արևմտյան Եվրոպայում իշխում է ռեակցիա ֆեոդալների և հեղափոխության դեմ։ Այդպես հակահեղափոխական աշխարհայացքների տիրապետությունը բնորոշող ռեակցիոն տեսակետների իդեոլոգիայի ձևավորումն և ներկայացնում էոռմանտիզմը պատմության մեջ։ Այս վոզ ռոմանտիզմի բնորոշ ներկայացուցիչը պատմության մեջ հանդիսանում է Շատոբրիանը, որն իր «Քրիստոնեության հանճարը» և «նահատակները» աշխատություններում փորձում է տալ

քե ինչպիսի դրական գծերով և վորպիսի ներքին ուժով ևր ոժ-
ամանակ, իր կարիքով, քրիստոնեությունը, վորն իրենից ներկա-
յացնում ևր ավելի բարձր կուլտուրա, քան Հռոմեական կայս-
րության կուլտուրան։ Այդ ժամանակ ծագում և առանձին հետա-
քրքրություն գնալ մինչև գարերը, մինչև գարերի հասուկ
իդեալականացումը, վորն ամեքան քնորոշ և ոժմանությունների հա-
մար։

Այսանգ մենք կարող ենք նշել յերկու հոսանք։ Մի կողմից ան-
ակնկալ, ազնվամտածական հոսանք, վորը գիմում և անցյալին,
վորպեսզի արդարացնի իր գաղափարական իշխանությունը։ Մի-
ջին գարերը այս հոսանքը համարում և իդեալական կարգ, տես-
նում և անհանգ շահերի ընդհանուր ներդաշնակություն, ուր իշ-
խում և արքեպիսկոպոսի իր հոգեվոր կուլտուրայով, վորն ավե-
լի բարձր և, քան նրա ժամանակակից հասարակական իրականու-
թյունը։ Մյուս կողմից՝ յերբեմն բուրժուական պատմագիրներն
են, վորոնք ուզում են ապացուցել, թե բուրժուազիայի գաղա-
փարական պայքարը ֆեոդալների գեմ տեղի յեր ունենում գեռ
միջին գարերում, թե այն պայքարը, վոր բուրժուազիան ներկա-
յումս մղում և ազնվականության գեմ, ունի իր յերկարատև
պատմությունը և թե քաղաքային ազատ համայնքը, այսպես
կոչված քաղաքային կոմունան, վոր Ֆրանսիայում առաջ յեկավ
11—12-րդ գարերում (նրա ծագումն պրոցեսը այս պատմագիրները
կոչում են «կոմունալ հեղափոխություն»), հանդիսանում և բուր-
ժուական կարգի սաղմը։

Ֆ յ ե ր ի Այս յերերար-բուրժուական հոսանքի ամե-
նատիպական ներկայացուցիչն ևր հանդիսա-
նում Ինստիտուցիայի գործչի՝ Ֆրանսիական պատմագիր
Քյեզրին։ Նա կանգնած ևր յերերակ ստեղծագործական-
կան խորը բուրժուազիայի տեսակետի վրա և այդ պատճառով
նյ նրան մեծատուկ վճռականությամբ նյին քվում և՝ ազնվականու-
թյան կողմից արձագանգով հնացած հայացքները և՝ պրոլետա-
րիատի նոր ծագող ջանքը, պրոլետարիատ, վորն արդեն սկսում և
գլուխ բարձրացնել այս գործընթացում և հանդես գալիս պատ-
մական ասպարեզում։ Նրա հայացքների հիմքում դրված և հա-
ստվոյ մեքենը. «Ֆեոդալական գնապատիվի,—վորը հանդիսացավ
կայսրության ոնիմի գեմ ուղղված մարդերի սկսման հետա-
նքը,—նկատմամբ, տաճած իմ ստեղծությանը ավելացավ խորը

զգվանքը դեպի հեղափոխական բռնակալությունը։ Նրա պատկերացումով մինչեն գաղթերի ամրոցի պայքարը, ձեվավորվում էր իրրեվ յերկու գաստակարգերի պայքար, վորոնց նա ներկայացնում է իրրեվ յերկու ասատ. դրանք մի կողմից գալլո-հռոմեացիք են, մյուս կողմից—ֆրանկները, յեվ քարկոշ գաստակարգ և սիրապետող գաստակարգ։ II—III-րդ գարերում առաջ յեկած քաղաքային կոմունաները նա պատկերացնում էր վորպես բուրժուական տպատությունների ձվոսկի գարըշ, վորը նա իդեալականացնում է և վորի մեջ նա տեսնում է որինակ, վորի նմանողությամբ պետք է վերակառուցել հասարակությունը ֆեոդալիզմի դեմ ժղվող նրա պայքարում։ Բայց Քյերրին, ինչպես ցույց են տալիս Մարքսն ու Ենգելսը, քիչով տեսնում է ազնվականության և բուրժուազիայի մեջեվ տեղի ունեցող պայքարը, բայց չի տեսնում այն պայքարը, վոր կատարվում է բուրժուազիայի և ժողովրդի մեջեվ, բուրժուազիայի և պրոլետարիատի մեջեվ։

Դ ի զ ո

Նույն հատանքի մեջ այլ ներկայացուցիչ է հանդիսանում Ինստավրացիայի ժամանակաշրջանի ականավոր ֆրանսիական պատմագիր Գիզոն, վորը նույնպես կանգնած էր գաստակարգերի պայքարի տեսակետի վրա, քիչով չափազանց անկատար էր այդ տեսակետը։ Գիզոյի համար բուրժուազիան հենց ինքը ազգն է։ Մարքսն ու Ենգելսը տվինչին գաստակարգային պայքարի այս հայեցողության քննադատությունը, հայեցողություն, վոր գարգացնում էին Ինստավրացիայի գարաշրջանի պատմագիրները։ Այս բոլոր պատմագիրները չեն տեսնում այն հակասությունը, վոր գոյություն ունի մի կողմից գեպի իշխանություն ընթացող բուրժուազիայի և մյուս կողմից պրոլետարիատի մեջեվ։

Մ ի ա լ ե

Դարերի ընթացքում մի ֆրանսիացի պատմագրի նա, Միշլեին, վորը ուներ ավելի գեմոկրատական, նարոդնիկական համակրանքներ, քան թույլոր բուրժուազիայի վերոհիշյալ ներկայացուցիչները։ Նրա համար մինչեն գարերի պատմության հերոս հանդիսանում է ժողովուրդը, վորին նա չի մասնատում առանձին գաստակարգերի։ Նրանց հակասական գաստակարգային շահերով։ Այս բոլոր գրողների համար առհասարակ բնորոշ է գաստակարգային հակասությունների աբստրակտը։

Մ ա ր ա լ Ե

Հնագրերիր և նուիրեցիր Ընկերոջդ կատարքեան գարշելիքներէն պատմագիր Անդր Մարալեան անատեսեալ։ Ձրանախական ազգի գոյացման հիմնական առանձնական առարկը նա համարուած է վէպ հռոմանցիներին, վէպ ու գերժանացիներին, վէպ հռոմեական և վո՛չ ալ գերժանական սկզբնաւորութեամբ. բայց նա առանձնապես քնգդհած եր կնկատեան ստեղծագործութեան։ Կնկատեր— ասա ժամանակակից Ձրանախացիներէն խակական նախնիքը, խակ հռոմանցիքը և գերժանացիքը միայն չնչին տարրեր են, և Ձրանախացի պատմագիրքեանը ներկայացնած և իրենից վարձեր կնկատեան տարրեր գարգացած։ Ձրանախացի պատմագիրքեանը ներկայացնած և այդ կնկտեան կռիւը նախ հռոմանցիներէն, խակ հետո գերժանացիներէն դեմ։

Մատենագիտական աշխատութիւններ

Մատենը, վորի աշխատութիւններին մասնաւոր մեծ ուշադրութիւն կը դարձնեմ Մարքան ու Ենգելսը, հանգամանալի և այսպես կոչուած ժամանակի առաջին հնչնական իրրև միջնադարեան հասարակական կեանքի հիմք նա առած եր ժողովրդական համայնք-ժամանակը։ Այդ համայնք-ժամանակը գերմանացիների մոտ գոյութիւն ուներ հնագոյն ժամանակներէն։ Նրանց այդ ժամանակը փոխադրելին համեմատական ակնյայտութիւն. Նրանք պահպանեցին այն և իրենց հասարակական ու ընտանեկան հարաբերութիւնների գարգացման չրջանում, վերածելով այդ նախկին ազատ համայնք-ժամանակը ընտանեական համայնք-ժամանակի։ Բայց գրա հետ միասին գրանք չափով գնա յարաձանգում եր իր գոյութիւնը պահպանելու ազատ ժամանակը, և կերբ կոչուածքի կողքին սկսեց առաջ գալ նոր, քաղաքային կոչուն, ազատ այդ քաղաքային կարգը ներկայացնում եր այն հիմնաքարերի հետագա գարգացումը, վորոնք միջին գարերում կազմավորուել էին ազատ գյուղական համայնքում։ Այսպիսով, Մատենքի կարծիքով, միջին գարերում կրանքի ամբողջ կարգը հիմնուում եր մարդկի կատարեալների վրա։

Այն ժամանակաշրջանը, վոր ազատ մարդկի գոյութիւնը հիմնավորելու համար առաջ եր քաշում Մատենքը, քննագատութեան ազատագրեցի և Ենգելսը «Մարքս քարտագիրը կրող իր հոգվածում, վորտեղ նա մեջ և բերում Մատենքի ավյալները, բայց միևնոյն ժամանակ ավելացնում և և շատ նոր ավյալներ, մի բան, վոր հետևմամբ և գերմանական միջնադարի ուսումնասիրութեան բնագավառում Ենգելսի կատարած յերկարատև աշխատանքի Մատենքից հետո նոյն այդ գարաշրջանի մի շարք քաղաքա-

կան պրոգրեսիվ հետզհետէ ակռաս են նախկին նախնական համայքին, կլանելով հողատիրութիւնը, իրրեվ հողային հարաբերութիւնների զարգացման սկզբնական եւ տապալ։ Նրանց քվին են պատկանում Լավելլեն, Վիոլլեն. ուստ պատմագիրներից համաձայն զարգացման հարցերին մեծ ուշադրութիւն էր դարձրում Մ. Մ. Կովալեվսկին, որն այս ընագավառին վերաբերող իր աշխատութիւններով հայտնի չեր Մարքսին ու Ենգելսին։

Բայց ինքը Մաուրերը քոլորովին էլ չեր հանդիսանում որեվէ պրոգրեսիվ հայացքի ներկայացուցիչ. ընդհակառակը, այն նշանակութիւնը, որը նա տալիս էր համայնք-մարկին, որպէսզի նա այն չերկրպագի, որ Մաուրերը կրում էր ետաբա- որ հեղափոխութեան հանդէպ։ Համայնական կարգի պահպանման մէջ նա տեսնում էր մի տեսակ ապահովագրում Գերմանիայում նուիրապետի նոր հեղափոխութեան թագման դեմ, որպիսին հնից Նորեցս, 1848 թվին, ցնցեց Արեվմտեան Եվրոպան։

Մ ա ր զ ա ն Ինդուստրիզմի թագումը հասկանալու համար խոշոր նշանակութիւն ունէին ամերիկացի ականավոր գրող Մորգանի աշխատութիւնները, որոնք Ենգելսը ոգտագործեց իր էնտոանէքի, մասնավոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը գրքի մէջ։ Մորգանն ընդգծեց այն նշանակութիւնը, որ նախնագարեան հասարակութեան համար ունէին ատհմային հարաբերութիւնները։ Այսպիսով Մորգանի աշխատութիւններից հետո իրրեվ սկզբնական հասարակական կարգ մեր առաջ կանգնում է արդեն վոչ թե մարդը զուտ տերիտորիալ միավորի, գյուղացիական համայնքի իմաստով, այլ ատհմային համայնք-մարկը, որ ներկայացնում է արենակիցների միավորում, որպիսին ծագում և սկզբում մայրական ատհմի, իսկ հետո հայրական ատհմի հարաբերութիւնների հիման վրա։

Ե ն ե լ ս Նույն գարեշրջանի մասա պատմագիրներից

Վ. ո յ ց ժենք պետք է նշենք նաև անտերպարացիոնին մոտացութեան արված գերմանացի գրող Ռոսին, որին շատ մեծ նշանակութիւն էր տալիս Ենգելսը։ Ենգելսը գտնում էր, որ նրա գերքը «Ինսթիթուցիոնէ սիստեմի պատմութեան մինչ մասերի» չըլլանի պատմութեան ընագավառում ներկայացնում է ամենից նշանակալի յերեւոյթներից մեկը։[1] Ինդուստրիան իրականութեան գոր-

[1] Маркс и Энгельс Соч. т. XVI, ч. 1, стр. 393.

գոյության վերաբերյալ իր տեսակետը Ռոսը առաջ եր ժդում գերմանական մի այլ գրող, Ռեոդը Վայցը դեմ վարած իր այն բանավեճում, որ վերաբերում եր այն հարցին, թե չեզը ծագից ֆիզոգրիզմն Արևմտյան Եվրոպայում։ Ռոսը պնդում եր, որ ֆիզոգրիզմը ծագից կարոլինգների գարաշրջանում, մինչդեռ ըստ Վայցի՝ ֆիզոգրիզմի համար բնորոշ բոլոր հատարակական հարաբերությունները կազմավորվում են արդեն Մերովինգների գարաշրջանում և այսպիսով իրը թե կարոլինգների գարաշրջանում հազային հարաբերությունների բնագավառում չի կատարվել և վոչ մի հեղաշրջում, վոր անհրաժեշտ լիներ ֆիզոգրական հարաբերությունների ծագման համար։

Վերջերս հրատարակված ամերիկական ժամանակագրչան[1] իր աշխատության մեջ Ինգեյրը չատ բանում հետևում է Ռոսի աշխատություններին և տալիս է ֆրանկական պետության մեջ ֆիզոգրական հարաբերությունների ծագման վատ պատկերը։

Հավաքչական և հակագրություն մարդի տեսության, բուրժուական ժուռնալական պատմական տեսություններ առաջ և ժդում մի այլ ստյլվածքներ տեսություն, վորի համաձայն մինչև գարերի հատարակական կյանքի և գարգացման հիմքը հանդիսանում եր վոչ թե ազատ համայնք-մարդը, այլ կալվածքը (ստատինան)։ Արևմտյան Եվրոպայի միջնադարյան հատարակության բոլոր հատարակական հիմնարկները այդ տեսությանը առաջացած եր համարում կալվածային կարգից։ Այս տեսակետից մինչև գարերի ուշ գարաշրջանի և՛ քաղաքային կարգը, և՛ արհեստավորների համքարային կազմակերպությունը ծագել են նման հարաբերություններից, վորանք գոյություն ունեին կալվածքի ներսում։ Իրը թե գետ կալվածային կարգում գոյություն և ունեցել արհեստի այն կազմակերպությունը, արհեստավորներ՝ ըստ արհեստքության առանձին ճյուղերի համքարային կազմակերպությունը, վորը տեսնում ենք ուշ միջնադարում։ Իրը թե կալվածքի ներսում, գաստակերտում արդեն գոյություն ունեին արհեստավորների խմբեր՝ զինվոր-վարպետի գլխավորությամբ և իրը թե հարատևան արհեստավորների այս կազմակերպություններից, քաղաքային ծագման հետ միասին ծագել և նաև քաղաքային ազատ արհեստավորների համքարային կազմակերպությունը։

---

[1] Маркс и Энгельс. Соч т. XVI, ч. 1, стр. 390—432.

Ժյուսանը-դը-Կուլանժը

կուլմածքի վերաբերմամբ գոյություն ունեցող նման տեսակետի քաղաքագիտական ներկայացուցիչ մենք կարող ենք համարել Ներքին կայսրության և Ներքին հանրապետության գործունեության սկզբի ֆրանսիական ականավոր պատմագիր Ժյուսանը-դը-Կուլանժին։ Ժյուսանը-դը-Կուլանժը կատարի բոնապարտիստ էր և իր աշխատություններին մինչ նա հանդիսանում է հռոմեական կայսերական իշխանության գովերգու։ Դրան պետք է ավելացնել և այն, որ նա ականատես չեղավ ֆրանսիական պատերազմին, ֆրանսիացիների պարտությանը և չերազում էր ռևանշի մասին։ Նա, վերջապես, տեսավ Փարիզյան Կոմունայի գնդակները, որոնք նրա մեջ սարսափ առաջացրին բարձրացող պրոլետարիատի հանդեպ։

Ժյուսանը-դը-Կուլանժը հանդիսանում է ռոմանագիտների չկոչյալ ներկայացուցիչ, որոնք մինչնապոլյան Ֆրանսիայի գործացման հիմքը համարում են այն հիմնարկների գործացումը, որոնք կարծես քի պատրաստի ձևով գոյություն ունեցին ուշ Հռոմեական կայսրության մեջ։ Դյուրոյի նման նա ժխտում է այն, որ գերմանացիները եվաճել են Հռոմեական կայսրության նա գտնում է, որ գերմանական տարրերը ստրկանատիրական գանգատորեն ներս են թափանցել հռոմեական հասարակության մեջ։ Նրանք թափանցում էին զորքի, վարչության, դրուգացիության կազմի մեջ։ Միայն կողմից այն դրուժինաները, որոնք ապստամբություններ էին բարձրացնում և անդ-անդ նուվիսկ իշխանություն էին գրավում հռոմեական հասարակության մեջ, հիմնելով յերբեմն սեփական բարբարոսական քաղաքություններ, այդ դրուժինաները ստիպված էին և բարբարվին նվ չեկին կրում ցեղային բնույթ։ Դրանք գանազան ցեղերից գուրս յեկածներից կազմված հավաքածո դրուժինաներ էին։

Այսպիսով, Ժյուսանը-դը-Կուլանժի տեսակետից, մենք գործ ունենք վոչ քե գերմանական ներմաման հետ, այլ հասարակության ստատիկական կերպարանափոխման հետ։ Սկսած հին պատմության վերջից մենք կարող ենք դիտել, քե ինչպես ամբողջ ժողովուրդ ամբողջ ցեղ պատմության միջով անցնում է ճառագայթությունների հաջորդականությունը։ Հասարակության հիմքում, նրա կարծիքով, միշտ նվ ընկած է յեղել քաղաքական սեփականությունը, այն է՝ կուլմածքը։ Այդպես էր Հռոմեական կայսրության մեջ, այդպես է յեղել նաև միջնադարյան Եվրոպայում։

Ահա գործողության մեջ չի կանգել փոքրն ընդհատում, Արխատիրատական կարգը մինչև էլ ընորոշ և կանգել Ազնվության Ներկրոպոլի համար։ Սրանց համապատասխան, Ժյուստեն-դը-Կուլանժը մնում էր համայնք-մարդի գույքյանը հին պլրմանացինների մոտ և այն պետությունների, որ Ներանք հիմնել էլին համակական անհրատրության վրա։ Նախ գոնում է, որ դա մի ֆիկցիա չե, տամանում և, որ մանկ և գիտության մեջ և պետք և գործ նանվի ամենակրիչ, որ մինչև էլ գույքյուն և ունենցել մինչև կալվածքը, որ հասարակական կալվածքը սկսում սասցել և չայն գործողում և համակական նվիրման ժամանակ հանդիսացել և հասարակական կյանքի սիրող ձևը, որ պերմանացինների մոտ, չերկրորդ գործում, նախ քան Ներանց գալքը Բրիտանիայի անհրատրիան, գույքյուն և ունենցել կալվածքը, մանորը, գույքյուն և ունենցել մանորալ սիստեմ և չերբևիք չի կանգել ազատ համայնք-մարդի։ Անգլիական պատմությունը, Ներա կարծիքով, սկսվում է միչ քիչ ազատ համայնք-մարդից, այլ ստրկությունից։

Մ ա լ ե ն Ի դ Ենգլիական մի ուրիշ պատմագիրը, Մալենդը, բնդունում էր, որ հասարակության հիմքում, իրրև Ներա գարգացման կետակետ, գրվածք և միչ քիչ կոնկրետ անվանականություններ, այլ անհատական մասնավոր անվանականություններ, որ ներկայացնում և անչափ ավելի պարզ չերևույթ, քան համայնական անվանականությունը. համայնքը ներկայացնում էր ավելի բարդ բնավորություն և նա միչ մի կերպ չէր կարող լինել ավելի վաղ բնավորություն, քան կալվածքը։ Մալենդը կարծիքով համայնքը կազմակերպվեց կալվածատերերի և պետության ֆինանսական շահերի ներազդեցության տակ, իրրև մի հարկային կազմակերպություն, որը պետք և պատասխանատու լիներ գյուղացիներից ստացվող դանազան վճարումների համար։

Ստատիստիկա Ժյուստեն-դը-Կուլանժի, Միրոմի և Մալենդի տվյալ ստատիստիկան ներան մի քան փարփացնում էր և մի այլ չեղյալ, որ Ֆազնց Ինրմանիայում 20-րդ դարում, այսպես կոչված պատմարանների Մարքսարոդության չէլումն, որի ներկայացուցիչներն էլ պատկանում Կնապոլը, Վինոգրադը

ն. ուրիշները։ Մարսաքուրդյան չիլոյի այս ներկայացուցիչները ևս մեծ են մարդի տեսությունը, որի համաձայն ազատ գյուղացիների համայնք-մարդը հանդիսանում է միջնադարյան գերդացման յելակետ։ Նրանք փորձում են ապացուցել, որ սրդեն վող գարաշրջանում, Ճակիտոսի գարաշրջանում, գոյություն ե ունեցել կալվածային հոգատիրությունը, միայն քիչ դա յեղել ե մանր կալվածատիրություն և քիչ գերմանական հասարակության հիմնական ֆիզիսրան հանդիսացել ե մանր կալվածատերոազմիկը, որը սիրելիս ե յեղել իրենից կախում ունեցող գյուղացիների մի քանի հոգաբաժիններին։ Այդ մանր կալվածատերերն ապրելիս են յեղել գյուղերով և կազմելիս են յեղել համայնքներ, քայց վոչ քիչ ազատ գյուղացիների, այլ մանր կալվածատերերի համայնքներ, վորոնք սիրելիս են յեղել հողի, և այդ հողի վրա նստած են յեղել նրանից կախում ունեցող գյուղացիներ։

Մամո-Շաեր-Ցեզդ Անհրաժեշտ ե նույնպես նշել հասարակարգի գերգացման այն տեսությունը, վոր սիրող եր հանդիսանում 19-րդ դարի վերջին և վորն առաջադրեց պատմաբան-անտնասկետ Մամո-Շաերհենգը։ Այս պատմաբանը տալիս ե հասարակարգի գերգացման տեսության հետևյալ կառուցվածքը. մինչև կարոլինգների գարաշրջանը գոյություն ուներ ազատ գյուղը։ Կարոլինգների գարաշրջանում հասարակական հարաբերությունների մեջ տեղի ունեցավ հեղաշրջում, անհետացավ մանր սեփականությունը, նրա փոխարեն առաջացավ խոշոր սեփականությունը, կալվածքը։ Այդ կալվածքը գարձավ հասարակության ամրողջ հետագա գարգացման հիմք, միջնադարի հիմնական կուլտուրական ուժը։ Գյուղատնտեսական տեխնիկան, ինչպես նաև արհեստի գարգացման հետագա ամրողջ պրոցեսը ընթանում եր կալվածքի և նրա կազմակերպիչ ուժի հետևանքով։ Կալվածքը, այս տեսակետից, հանդիսացավ այն հասարակական բջիջը, վորի գարգացումը տանում եր դեպի միջնադարյան հասարակության պրոցեսը։

Կառո 20-րդ դարի սկզբին ձևավորվում են արդեն այլ տեսակետներ։ Եվրոպական պատմության կարոն, որ նախ, ապացուցում եր, վոր կարոլինգների գարաշրջանում հասարակական կյանքի գարգացման մեջ տեղի ունեցած հեղաշրջումը այն հետևանքը չունեցավ, վոր դադար տվեր ազատ գյուղացիությունը, վոր ազատ գյուղացիությունը, առանձնապես Գերմանիայում, գեռ յերկար ժամանակ պահում եր իր խոշոր նշանակությունը։

Ընկերներ

Գերմանական պատժաքաղ Ջնջիկներն էլ նույնպես պնդում էր, որ Հոթտահան տաբերբը բոլորովին չէին գերակշռում գյուղացիության մեջ, որ խաղար սննդարար կոճապղպեղային բանկչուքյան մեջ բազմաթիվ էլին ազատ բանկիչները։ Մինչև գարնան հնազանդ հասարակական զարգացումը այսպիսով իրեն չկարելու ուներ իրեր քին ազատ բանկչուքյունը, վորն ապրում էր կալվածքի ներսում։

Դոպշ

Նախապատերազմյան շրջանում, ինչպես և համաշխարհային պատերազմին հաջորդ առաջին տարիներին, տնտեսա-կիմբրպական պատմագրիների բուրժուական շրջաններում խոշոր գեր էր խաղում Ալֆոնս Դոպշը, վորը սկզբում աշխատում էր Ավստրիայում, իսկ հետո Գերմանիայում։ Դոպշի հայացքների համար բնորոշ մոմենտներն են նրա նացիոնալիզմը և խիստ արտահայտված քշնամական վերաբերմունքը մարքսիզմի հանդեպ։

Նա հանդիսանում է Վայիզմի իսկական նախորդը, վորը հոգ պատերազմյ պատմության նյութական կնճռման զարգացման համար։ Դոպշն իսկապես հանձնում է հին գերմանացիներին. նա փորձում է ապացուցել, վոր հին գերմանացիները բոլորովին էլ վարքնիներ չէին լինել, վորոնք կործանելիս են լինել համայնական կուլտուրան, այլ ընդհակառակը, նրանք լինել են համայնական կուլտուրայի ժառանգներ, համայնական քաղաքակրթության գիտակներ և գնահատողներ, վորով իրը թե պայմանավորված էր այն արտակարգ մեծ նշանակությունը, վոր գերմանացիք ունեցան հետագա ժամանակի կուլտուրական զարգացման համար։ Գերմանացիք նվաճողներ և կործանողներ չէլին. նրանք Դոպշի կարծիքով, ընդհակառակը, շարունակ աշխատում էլին առնչվել խաղաղության մեծ գործը։

Առաջ դնելով իր այս դրույթը, Դոպշն ելապես փորձում է արդարացնել գերմանական իմպերիալիզմը, վերացնել նրանից համաշխարհային պատերազմի և ավերի այն անհերքե պատասխանատվությունը, վորոնք այդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ անդի ունեցան Բելգիայում, Ֆրանսիայում և այլն։ Միանով են բացատրվում նրա փորձերը՝ ապացուցել, վոր Համմանական կայսրությունը գերմանացիների կողմից նվաճելու գարշրջանում վոչ մի ավերում չի կրել։ Միայն կողմից Դոպշը գնում է, վոր գերմանացիք գանվում էլին հասարակական զարգացման համարյա նույն ստադիայում, ինչ ստադիա-

յում գոնվում էլլին և հռոմայեցիք, և վոր այսպիսով հին պատմությանից մինչին գործերն անցնելիս չի լինել վոչ մի ընդմիջում, վոչ մի քոչիչք. նա առաջ և մղում այն ընդհանուր սկզբունքը, թե «պատմությունը քոչիչներ չի գործում» (historia non facit saltus)։ Պաշտպանելով այս տեսակետը, նա բացահայտորեն դուրս և գալիս մարքսիզմի դեմ, հասարակական զարգացման հեղափոխական պատկերացման դեմ, ըստ վորում հասարակական զարգացումը գնում է քոչիչքանման, ամեն ինչ նախնյալի և դասակարգերի պայքարով և հեղափոխություններով։ Դոպչը հանգես ընդգծում է, վոր նա դուրս և գալիս յերկու հիմնական և նրա համար քննադատական տեսակետների դեմ. մի կողմից «19-րդ դարի սոցիալական շարժմանն ազդեցություն, այսինքն բանվորական շարժման և մարքսիզմի դեմ. մյուս կողմից Բարվինի բնագիտական և ևվոլյուցիոն ուսմունքի դեմ։ Ելնելով զարվինիզմի դեմ, նա պայքարում է զարգացման ընդհանուր ընթացքում առանձին ստադիաներ առանձնացնելու դեմ, նա գտնում է, վոր զարգացման մեջ գոյություն չեն ունեցել ստադիաներ և, հետևաբար, գոյություն չի ունեցել վորևե կոլեկտիվ սեփականություն, վորևե նախնադարյան կոմունիզմ. իրականության մեջ միշտ եղ գոյություն և ունեցել միայն մասնավոր սեփականությունը։ Դոպչը կարծում է, վոր հին գերմանացիք իրատես գտնվում էլլին հասարակական զարգացման համարյա նույն այն ստադիայում, ինչպես և հռոմայեցիք, և, այսպիսով, նվաճումից հետո վոչ մի փոփոխություն չկատարվեց. կատարվեց միայն այն, վոր փոխվեցին իշխանության գլուխ կանգնած անձինք, բայց չփոխվեց ինքը, հասարակարգը։ Այս տեսակետով Դոպչը հետևարարում է Գեսարին և Տակիտոսին, միանգամայն կամայական մեկնաբանություն տալով նրանց վկայություններին։

Մերձնադարյան կալվածքի և նրա ծագման նկատմամբ տալիս Դոպչը սխոլում է դասակարգային հակասություններին։ Խոսելով յենթագյական հոգատարության առման մասին, նա փորձում է ապացուցել, վոր այդ յենթագյական հոգատարության համար չափազանց անշահավետ եր նրա կալվածների ավելացումը, վոր յենթագյական հոգատարության ակը սրում եր յերկում հնից գյուղացիությանը, վորովհետև, տալով իրենց հողերը խոշոր կալվածատերերին, ստանձին հերքին յենթագյան, գյուղացիք սովորաբար ստանում էլլին վոչ միայն իրենց հողը, վոր վերադարձվում եր պրեկարիի հիման վրա, այլև հավելյալ հող, յենթագյա հողը։ Այսպես ուրեմն, Դոպչի կարծիքով, շնորհիվ այն

հանգամանքի, որ գյուղացին իր հողը տալիս էր չինովնյուն, չինովնյական հոգսախրությունը նվազում էր, բայց միշ ավելանում և հետևաբար ձգտելով ավելացնել տնտեսական հոգսախրությունը, չինովնյին բարերար ազդեցություն էր գործում գյուղացիության գործողության վրա։ Սա պատմության բացահայտ կնճռոտում է։ Դեպության ունի ընդարձակ մասներիալ, որ վկայում է, թե չինովնյին ձգտում էր քայլ առնած գյուղացիների հոգը, կնճռում էր փաստաթղթերը և դիմում էր ամեն տեսակ հնարքներին, որպեսզի ավելացներ իր հոգսախրությունը։

Դեպքը մինչև մեզ հասնելը ենթարկվում է առնարի գնդի մեկուսինների և գաղութներների գործողությունների։ Նա փորձում է ապացուցել, որ չերքեզ գյուղացուն չի անհանգստացնում նահապետական սովորությունը։ Ինչպես մի շարք առանձին փաստեր, որոնք ապացուցում են առնարի գյուղացիների (մի քանի, որ քոչվորների էլ չի մեռնում մարդասիրությունը, որն ընդունում է պատգամների ավելցուկների առնուրդը վաղ ժիջնադարում)։ Դեպքը, ինարկե, միշ մի կնոջ չի խախտում այն դրությունը, որ մինչև գործում պատգամության հիմքում դրված էր միշ քե ապրանքային պատգամությունը, այլ իր՝ կոլխոզնիկի և նրա կոլխոզային անհատության կյանքնները բովանդակ պատգամությունը։

Պետությունի Դեպքի անհանգստացրել չէին տալիս ազդեցության նաև պատժապրության առանձին ներկայացուցիչների վրա հարձրդային միության սահմաններում։ Նույնիսկ այնպիսի խոշոր գիտնական, ինչպես ակադեմիկոս Պետրուշեվսկին, իր վորոշ աշխատություններում անքննադատ կերպով հետևվեց Դեպքին։ Դեպքի ազդեցությամբ էր, որ գիտողական հատարակությունը նա հավասում էր բացառապես քաղաքական վերնաշենք, պատկերացնելով այդ հատարակությունը միշ քե իբրև հատարակական հարաբերությունների ամբողջություն, այլ միասին իբրև լիազոր պատկերի մի սխատում, որպեսզի պետությունը առնչել և ինքն իրեն ամբողջացնելու հատար։ Նրա կարծիքով գիտողությունը, հատարակության և նրա սոցիալական տարասիրության յուրատեսակ հարաբերությունն է պետության կողմից իր հիմնական պահանջներին. որ պետության կողմից հատարակության սկզբունքի վերակազմության և, որով հատարակությունը գտնում է պետական լիազոր գործերի սխատում, որոնց մեջն, որպես սկզբունքության հնարով, բացվում է պետական ամբողջության գոյության հնարը և ավյալ հնարավորական պայմաններում պետության

կանոնավոր գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանները։ Այսպես, օրինակ, առարկա և գործիս ինչ որ վերցնում ենք մի պետության, որը վերադասավորում և հատատրակությունը հանում անփոփոխ չափերի, հանում հատատրակության, իրերի տարողության, չափերի, որոնք հակադրվում են առանձին չափերին։

Այս կողմնակցությամբ ակադեմիկոս Վեռնադսկին առաջ և մղում և մի այլ գրույթ, որը պարզապես ուղղված է մարքսիզմի դեմ, այն, որ էվոլյուցիոնացման պրոցեսը և փոփոխիվը չեն կիրառվում հատատրակության միանգամայն որոշ որևէ տարածության, որը հանդիսանար նրանց անհատական բազիսը։ Այլ խոսքով, փոփոխիվը, դա միայն քաղաքական վերնաշենք է, որը կարող է գործնական ամեն տեսակի հատատրակական բազիսի վրա, նույնիսկ կապիտալիստական հիմքի վրա։ Այստեղից էլ բղխում է այն տեղրակացությունը, թե փոփոխական անհիմն համար բնորոշ է միայն էքսպլուատական կարգերը, որ հիմնված է հանրային իրավունքի վրա։

Ելնելով այս գրույթից, Վեռնադսկին, ինչպես տեսանք, չի ընդունում փոփոխիվի այն բնորոշումը, որը տալիս էր Լենինը; բնորոշելով այն իրրև նատուրալ արտադրության և հատատրության տեսակ։ Վեռնադսկուն կարծիքով նատուրալ «անհատականը ընդհանրապես ֆիկցիա է, մինչդեռ հարատևությունը բոլորովին էլ չի կապված փոփոխիվի հետ. հարատևությունը միայն քսան ժամանակի համընկնում է փոփոխիվին. հարատևությունը միանգամայն այլ կատեգորիա է. նա ամենավոր իրավունքի կատեգորիա է, մինչդեռ փոփոխիվը՝ էվոլյուցիա։ Այսպիսով միաժամանակ գոյություն ունեն հատատրականները, որոնք միմյանց հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունեն, որոնք պատահմամբ համընկնել են քսան ժամանակի, այսինքն՝ հարատևությունը իրրև ամենավոր իրավունքի կատեգորիա և փոփոխիվը, որ հիմնված է հանրային իրավունքի վրա։ Հատատրական պրոցեսը չի ներկայանում իրրև միատեսակ, չի պահպանում ժամանակական տեսակետից—նրա առանձին մասերը գտնվում են ինքնուրույն կերպով և միայն պատահմամբ են համընկնում միմյանց։

Պետք

Անհրաժեշտ է կանգ առնել և քննադատական ակադեմիկոս Վերնադսկի տեսության վրա, որը տեսակետը չափազանց յուրահատուկ է։ Նա նույնպես գտնում է,

վոր գերմանական նվաճումը վոչ մի հեղաշրջում չմտցրեց Արևմտյան Եվրոպայի հասարակական զարգացման մեջ։ Վոչ քիչ գերմանացիք, այլ արաբները եյին, վորոնք 8—9-րդ դարերի ընթացքում խաղաղ հեղաշրջում առաջ բերեցին Արևմտյան Եվրոպայի կյանքում։ Պիրենը գտնում է, վոր հռոմեական տերիտորիայի նվաճումը գերմանացիների կողմից հասարակական չհասցրեց նասուրալ տնտեսության։ Մերովինգյան հասարակությունը ներկայացնում եր իրենից հռոմեական հասարակական հնացած սրգանական զարգացումը։ Ամբողջ տնտեսությունն այդ գարաշրջանում գնում եր Մինչերկրածովյան տնտեսության եր. չարունակում եր գոյություն ունենալ առևտուրը, վորը սկսվում եր Մինչերկրական ծովի չուրջն ընկած յերկրներում։ Իսկ յերբ արաբները նվաճեցին այս յերկրների մեծ մասը, այն է Փոքր Ասիան, Սիրիան, Եգիպտոսը, Հյուսիսային Աֆրիկան և, վերջապես Իսպանիան, նրանք վերացրին մինչերկրածովյան տերության սկսածը և խախտեցին այստեղ առևտրական շրջանառությունը։ Սրա հետևանքն յեղավ առևտրական կապերի ընդհանուր անկումը, նասուրալ տնտեսության ծագումը, վոր բնորոշ է միջնադարյան Արևմտյան Եվրոպայի համար։ Այդ պատճառով էլ Պիրենն առաջադրում է այսպիսի մի ձևափոխություն. «առանց Մուհամմեդի անվանվելի կլիներ Կարլոս Մեծը»։

Գասուլիչյան ամբողջ ընթացքը խոսում է այս տեսակետի դեմ։ Հինգ կարոլինգների գարաշրջանում և, վոր, նախընթաց Մերովինգյան գարաշրջանի համեմատությամբ, ունենք տեսնում ենք վորոշ աշխուժացում արտադրական ուժերի զարգացման բնագավառում, վորը՝ աշխուժացում առևտրական հարաբերությունների բնագավառում։

Միջնադարի պատմության քաղաքական խնդիրները

Ռոմինսների 7-րդ կոնգրեսին աված իր զեկուցման մեջ ընկեր Դիմիտրովը այսպես է ներկայացնում պատմության ֆեոդալական դարի գերմանական ֆաշիստական կեղծ պիտության կողմից. «Գերմանիայում հարյուրավոր գրքեր են հրատարակվում, վորոնք մինչև մի նպատակ են հետապնդում, այն է՝ ենթարկել ֆաշիստական ձևվով գերմանական ժողովրդի պատմությունը։

Հարկավոր նացիոնալ-սոցիալիստական պատմաբաններին սչխատում են այնպես ներկայացնել Գերմանիայի պատմությու-

նը, որ իրը քիչ, ընդհակ ինչ որ պատմական որինաչափությանց, յորում հազար տարիների ընթացքում կարմիր թելով անցնում է գարգացման այն գիծը, որը պատմական ապարանչ հանեց ապրյին ձեռնչին, գերմանական ժողովրդի ծնունդին, ամարիական ծագումի հայտնի էնգելսյորին[1]։

Այդ էնգելսյորը հանգիս գալու անհրաժեշտությանն ապացուցելու համար կնգծարարվում է պատմական գարգացման վոչ ընթացքը։ Պատմության հիմքում դրվում է տնտեսական քնորին, որը ինչպես արգին ցույց արվից հին գերմանացիների որինակի վրա, վոչ մի քննադատության չի դիմանում (Ֆաչիզմի կողմից հին գերմանացիների պատմությանը կնգծարարելու մասին տես գլ. II)։ Ժողովուրդների մեծ գաղթը, իրրեվ բացատրիչ մեծ գերմանացիների գործ ներկայացնելու ձգտումը, գերմանացիներ, որոնք իրրեվ քաղաքական ստրեցիներ, նվաճում են Հռոմի թույլ տվյչ ցնաբժնքը ժողովուրդներին, նույնպես ներկայացնում է պատմության ամենանենգամիտ կնգծարարում։ Ժողովուրդների մեծ գաղթին գնդերը պատմելիս, մենք ցույց տվինք, որ բացի գերմանացիներից, այս գաղթին մասնակցում էին և այլ էթնոլորտներ — հոները, ստրոգոթյան ցեղերը (որինակ, ալաններըը), սլավոնները, որոնք խառնվում էին մեծ ժխյանց։ Այն գործերը, որինակ, որոնք 376 թվին անցան Դանուբը, բոլորովին էլ չէին ներկայացնում զտարյուն գերմանացիներ. նրանք բարդ էթնիկական ծագում ունեին, իրրեվ հետևանք այն հանգամանքի, որ յուրաքանչյուր գերմանացիները խառնվել էին մերձսլավոնյան տեղական բնակչության հետ (հները, ալաններ, սլավոններ և այլն)։

Մարքսիստական պատմագրությանը խոր արհամարհանքով և պատասխանատվությունի պատմության այն ֆալսիֆիկացիան կնգծարարելուն, որ կատարվում է հոգուտ Ռոզենբերգի նկատմամբ անհնգծնենիստական պլաններին։ Այսպես կոչված գործերին գինվորական գաղինքը Գրիչերնոժորյակում մի չարք ժողովուրդների գործ եր, որոնք ժխավորվել էին առանձին հարձակումների համար։ Ընվ խոր կնգծավորությունն և հանգիստանում ֆաշիստական տեսնականներին ցավն այն ափսոսի, որ գործերը հետացան Ռոզենբերգից և գրանով մեծ սխալ գործեցին։

---

[1] Г. Димитров, Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма, Партиздат, 1935 г. стр. 78.

Նշենք այն յոթկողմի վերաբերմունքը, որ ֆաշիստական պատմաբաններըը ցույց են տալիս դեպի Կարլոս Մեծի անձնավորությունը։ Ամքեր նրին Կարլոս Մեծին ու նրա գրաններըը, գերմանական ժողովրդին ներկայացուցիչներ նրին, քո նրա վատ քաղաքական քաղաքներըը։

Վերոյ հատվածներըը, որոնք ուզում են բարձրացնել Կարլոս Մեծին, պնդելով ենթադրին գերմանական կայսրության և Հռոմեական կայսրության հաջորդական կապը, չափազանցնում են նրա նշանակությունը արևմտական ժողովրդի ճակատագրի համար, ասելով, որ, իբր թե, առաջինը նա սկիզբը դրեց գերմանական ժողովրդի մեծ միասին, այն է՝ ազգի Արևմուտք շարժմանը։ Ուրիշներըը, ընդհակառակը, որ մի կերպ չեն կարող ներել Կարլոսին նրա պայքարը սաքսների, այս բռնակալներ գերմանացիների դեմ, ինչպես չեն կարող ներել նրան նույն այդ սաքսների բռնի քրիստոնեացումը և նրա պայքարը գերմանական ազգային կուլտուրայի դեմ, նրանք միասում են Գերմանական կայսրության կապը Հռոմեական կայսրության հետ և սահմանում են գերմանական պետության ծնունդը թնդանոթերգացումը։

Գերմանիայի ժողովրդ պատմության ընթացքում այդպիսի հատվածներըը տարբեր կողմի գովասանական կամ քննադատական կարծիքներ են արտահայտում գերմանական կայսրների հասցեին։ Այն Գերմանական կայսրներըը, որոնք իրագործում են գերմանական ժողովրդի ամեն միասին—գնալով դեպի Արևմուտք, սահմանում են գովասանական գնահատական, իսկ այն կայսրներըը, որոնք իրենց գլխավոր ուշադրությունը նվիրում են Իտալիային, այս վերջի պատմաբանների կողմից ենթարկվում են ամեն տեսակի քննադատության։ Դրա հետ միասին մինչնոգարյան հատարտության հետագա զարգացին կոպիտ խզելականացումը, կրոնական համքարային կատարվածքի իզնելականացումը, մի կատարվածք, որոնց, իրբ թե, բացակայում եր դասակարգային պայքարը,—այս բոլորը ստացվում և իրրև գիտական գիտության վերջին խոսքը գիտական էկոլոգիական պետության տեսակետից էհիմնավորելուն նպատակով։

Այս ժողովրդ կեղծարարության անհունապես հետո չի բնական պատմության մեջ մեկ մարքսիզմ-լենինիզմի տեսության և ընդունակ հասկանալ և գիտականորեն մեկնաբանել կոնկրետ պատմական պրոցեսը, տալ զարգացման պատմական ընթացքի ամենամեծ նկարագիրը, որը լիովին համապատասխանում և տեղը-

հարցումներին։ Միասին լինելիս սիրատիպությով պատասխան տա-
սիրելությամբ մեքոգին, սիրատիպությով տգրյուններին, քննադա-
տաբար վերամշակելով քաղաքական գրականությունը, ստե-
ղելով մեր Մարքսից, Ենգելսից, Լենինից և Մաոյիններից, միևնույն
ժամանակ առանձին մեր ոճի խնդիրն գործերի խնդական մարքսիստական
պատմությունը և վերլուծականապես մերկացնել պատմության
քաղաքական ֆաշիստական կեղծարարությունը։

XII ԴԱՐ

6—11 ԴԱՐԵՐԻ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՆ ՅԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՍԼԱՎՈՆՆԵՐԸ

Բյուզանդիայի զարգացման առանձնահատկությունները

Հռոմեական կայսրության բաժանումը արևմտյան և արևելյան կայսրություններին տեղի ունեցավ 395 թվին։ Թեոդոսի մահից հետո, չնչին վորոշումներից մեկը, Արկադիոսն սկսեց քաղավորել Արևելքում, անջատ Արևմուտքից։ Արևելյան կամ Բյուզանդական կայսրության կամ, ինչպես այն ժամանակ կոչվում էր, հռոմեների կայսրության իշխանության տակ մտան Բալկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Եգիպտոսի ծովի կղզիները, Սիրիան ու Եգիպտոսը։ Արևելա-հռոմեական կայսրության պատմությունը դժվար չափով տարբերվում է Արևմտա-հռոմեական կայսրության պատմությունից։ Արևմտա-հռոմեական կայսրության մեջ տարուկանների հեղափոխությունը, վորին ոգնեց բարբարոսների ներխուժումը, տապալեց Հռոմի տերիտորիայի վրա կազմվեցին մի շարք բարբարոսական պետություններ, վորտեղ ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսը տեղի ունեցավ բավական արագ։

Բոլորովին այլ կերպ էր ընթանում զարգացումն Արևելքում։ Այստեղ մենք տեսնում ենք ֆեոդալական հարաբերությունների դանդաղկոտ զարգացումը։ Տարուկների հեղափոխությունը և բարբարոսների ներխուժումը այստեղ այնպիսի լուրջ փոփ չընդունեցին, ինչպես Արևմուտքում։ Բյուզանդիան, այսպիսով, դեռ յերկար ժամանակ պահպանում էր տարկատիրական հասարակական հարաբերությունների մնացուկները, և սրա շնորհիվ էր, վոր Արևմուտքում նոր բարբարոսական պետությունների առաջացման դարաշրջանում, վորը նպաստում էր նոր ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացմանը, նա—Բյուզանդիան—պատվար դարձավ ոնակցիայի համար բազմաքիվ քաղաք տարկատերը, տհագին

լաբիրինթիանների անփականատների, վորոնք առաջ էին հնդափոխությունից Արևմուտքում, գոյություն Բյուզանդիա։ Դրա հետ միասին ինքը Բյուզանդիան ձգտում էր վերազարձնել իրեն այն առանձին մարզերը, վորոնք արդեն անցել էին բարբարոսներին և վերականգնել այնտեղ այն հին հասարակական հարաբերությունները, վորոնք խախտվել էին Նվաճման հետևանքով։ Դանդազնելով ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը Բիզանդիան, այսպիսով ոտնկոխեն գնդ էր կատարում։

Իսկ ինչով բացատրել, վոր սերունդների հնդափոխությունը և բարբարոսների նվաճումը Բյուզանդիայում չառաջավ այնքան խոշոր փոփ, ինչպես Արևմուտքում։

Արդյունաբերության զարգացումը

Հռոմեական կայսրության արևելյան մասը նրա արևմտյան մասի համեմատությամբ ուներ ավելի զարգացած արդյունաբերություն և առևտուր։ Կայսրության ուշ ժամանակաշրջանում նկատելի չեր, վոր անհատներ գիրանում և Արևելքը։

Գլխավորապես սերնդական աշխատանքի հիման վրա այստեղ գոյություն ուներ զարգացած բաժին տոհմանի հասած արդյունաբերություն։ Փոքր Ասիայում յոնորեն զարգացած եր վոչխարաբուծությունը և վերջինիս հիման վրա բուռն մանվածքին արդյունաբերությունը։

Այստեղ պատրաստում էին քաշան. ատրաժված եր վոսկեթել գործվածքների արվեստը (դիպակի պատրաստումը) և ակնապրծությունը։ Սիրիայի մեջով, վորը նույնպես հռչակվել եր իր արդյունաբերությամբ, անցնում եր առևտրական ճանապարհը դեպի Արևելք։ Այստեղ ապրի ընկավ Անտիոք, իրրև խոշոր առևտրական կենտրոն։ Եգիպտոսը վաղուց հայտնի չեր իրրև կայսրության շահեկան. այստեղ մշակվում եր բամբակ, զարգացած եր ապակու արտադրությունը։ Ալեքսանդրիան զարնավ կայսրության կարևորագույն նավահանգիստը։

Վերջերջ զարից սկսած, Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ, մենք տեսնում ենք, թե ինչպես Բյուզանդիայում զարգանում և մեծացած գործություններ։ Հին Կոնստանտինոպոլսում առաջ են գալիս կայսերական արդյունաբերական ձեռնարկություններ, այսպես կոչված կայսերական էգինեկեյաններ, վորոնք արտադրում էին մետաքսի հյուսվածքներ։ Այս արտադրությունը հիմնվում եր գլխավորապես, կառավարության աշխատանքի վրա։ Մետաքսի արտադրու-

քյանը գործացել էր Նուշնագես Տյուբոսում, Բնկրուքում, Բալկանյան Քնքակզղում, Կորնքոսում, Քնքնյում։ Վեցերորդ գարից սկսած յնքնացին և նոր առևտրական կենտրոններ, ինչպես, օրինակ, Մալքնինը (վոր ավելի ուշ կոչվեց Մոլուն)։ Այստեղ կային առևտրական առնավաճառներ, ուր սովն կոզմից գային նյին վաճառականները, և հավաքվում էր շրջակա բնակչությունը։ Կոնստանտինոպոլիսը հարաբերություններ էր պահպանում Միջին Ասիայի և Նուշնյան աշխարհի հեռավոր վայրերի հետ, ինչպես Չնգիստանը, Ցնչրան կղզին և Ջինաստանը։ Չնգիստանի հետ կատարվող առևտրում Հուստինիանոսը աշխատում էր խուսափել Պրշնամական Իրանի միջնորդությունից. միջնորդական այդ դերի համար նա ներգրավում էր հարևաններին։ Հանդես էին գալիս հեռավոր յերկրների նկարագիրները, նման Կոզմա Ինդիկոպլովի հնդինական քյան, վոր առաջին ոգնցությունն ունեցավ վոչ միջնադարի աշխարհագրական պատկերացումների վրա։ Նա էր գործացում առաջավ Միջերկրական ծովի վրա կատարվող հացի առևտուրը։ Հացը գային էր, գլխավորապես, Եգիպտոսից և Քրանկիայից։

Բացի արդյունաբերական խոշոր պետական ձեռնարկություններից գործացած էր և արհեստը։ Համքարությին կազմակերպությունը, գանազան արհեստանների միավորումը այսպես կոչված էկզլեգիաներում, գործացավ առանձնապես Կոնստանտինոպոլսում։ Արհեստավորների այս կոլեգիաները բնութագրվում էին Կոնստանտինոպոլսի քաղաքապետին (լեգատրքին) և վաստիկանության պետերին։ Կառավարությունը սահմանում էր գները և վերջում էր այն վաստակի չափը, վոր իրավունք ուներ ստանալու արհեստավորը։ Առանձնապես մանրաքաղաքում խոշոր էր լյուսպեներպրոլետարների քիվը, վորը լրացվում էր քայքայվող գյուղացիության անընդհատ հոսանքով։

Բյուզանդիայում ապրում էր խոշոր հոգատարությունը

Բյուզանդիայում ապրում էր խոշոր հոգատարությունը։ Այդ խոշոր հոգատարությունն գործացած էր Չնգիստանում և առանձնապես Փոքր Ասիայում, վորտեղ կենտրոնացած էին խոշոր սեփականական ապրվախանությանն հոգատարությունները։ Խոշոր հոգատարները Փոքր Ասիայում հանդես ապահովություններ են գործացնում կենտրոնական իշխանության գեմ, նպատակ ունենալով ել ավելի քաղաքական անկախություն ձեռք բերել խոշոր սեփականական ապրանքատարությունների համար։ Առանձնապես մեծ գոր-

գացում ստացավ ինքնիշխանական հովսակիությունը։ Դյուզցիությունը—վորն իր քվով նվազում էր—վերածվում էր կոլոնների, բայց և, ընակչով գրան, Բյուզանդիայում այնուամենայնիվ դեռ մնում էր և ազատ գյուղացիություն, վոր ազրում էր ազատ հասնդնելով։ Միևնույն ժամանակ անգի էր ունենում և գյուղացիության հոբատցման պրոցես, ըստ վորում ազատ գյուղացիները գառնում էին կախման վիճակի գյուղացիներ, այսպես կոչված, էպարքիների, վորոնք հասնական կոլոնների հաշորդներն էին և կրում էին գոսի պարտավորություն ու բարեր էին վճարում։ Կարելի չի չինիատրել, վոր խոշոր քվով ազատ գյուղացիների պահպանման փաստը, արդեսկ, 8-րդ գարում, պայմանավորվում էր այն լայնածավալ սլավոնական գաղութացմամբ, վոր այդ ժամանակ անգի էր ունենում Բյուզանդիայի անբիտորիայում։ Բնակվելով ավելի ու ավելի մեծ քվով բյուզանդական տերիտորիայում տանավանդ Բալկանյան թերակղզում, սլավոններդը իրենցով ուժեղացնում են ազատ գյուղացիության այն տարրերը, վոր այդ ժամանակ դեռ պահպանվել էին ուշ Հռոմեական կայսրության գարաշրջանից։ Ազատ գյուղացիության պահպանումը ուժեղացնում էր Բյուզանդիայի ռազմական ռեսուրսները, հնարավորություն տալով սրան իր սեփական հպատակներից բանակ հավաքագրել, ասկով զնդքերում մեծ չափով բարբարոսների ոգնությանը։

Արեվելյան կարտաւրյան կարտաւնության պատճառները

Արդյունաբերության ու առևտրի գարգացումը Բյուզանդիայում արևելյան կայսրներին ստրամագրում էր խոշոր միջոցներ, վորոնք գրանում էին մաքսային տուրքերից, գանազան հարկերից և այն արհեստանոցների յինգամուսներից, վոր կապակցված էր բնդը կայսերական իշխանության։ Այս բոլորը հնարավորություն էր տալիս կայսրներին խոշոր նյութական միջոցներ կենտրոնացնել իրենց ձեռքը և զինվել ստրուկների ազատով ևս մագոր հնգագոխական չարժումը, ինչպես նաև վանել Բյուզանդիայից բարբարոսների նվաճումների սպառնալիքը։ Վնասագրերին, վորոնք մանչ էին Բյուզանդիայի անբիտորիան և անգավորվել Մակիայում, խակ հետո Իլլիրիայում, հաջողվեց ուղղել Իտալիա, վորտեղից նրանք անցան հարավային Գալլիա և Իսպանիա։ Բյուզանդիային հաջողվեց նույնպես ազատվել և ստրոգիներից, վորոնց նա հրահրեց Ղոտական քաղավորության գեմ Իտալիայում։ Մի բարբարոսին մյուսի գեմ հրահրելու այս քաղա-

քանակության շնորհիվ Արևելյան հասարակական կարծրությունը կարողացավ դիմանալ ամենաակրիտիկական շրջանում և ավելի չնչին պահել տարբերությունները։ Այս բոլորի հետևանքով սյուսով հաստատվեց արևելյան բռնակալությունն իր բյուրոկրատիայով, որը մինչև փոքր ու փոքր ջիջում էր իր տեղն այդ կարգի ներսում գտրգացող ֆեոդալական հարաբերություններին։

Հուստինիանոս Բյուզանդիայի վաղ պատմության ամենից ավելի նշանակալի գործչերից հանդիսանում է Հուստինիանոս կայսեր քաղաքականությունը (527—565 թ. թ.)։ Հուստինիանոսի, իսկ գրանից առաջ և նրա քեռի Հուստինի քաղաքականությանը նախորդից խոշոր ասնատերական հողատիրության ուժեղացումը, որի ներկայացուցիչ Անաստասը, կայսերական գահ բարձրացավ 5-րդ դարի վերջին։ Մանր խոշոր ասնատերական հողատիրության սիրատնտեսությունը մի շարք ապստամբություններ հարուցեց իր դեմ։ Այն հզորշրջման հետևանքով, որին մասնակցություն ունեցավ կայսերական գվարդիան, գահ բարձրացվեց այդ գվարդիայի պետ Հուստինը։ Նա հյուսիսային Մակեդոնիայից էր, ծագումով հասարակ գյուղացի, մինչև իր քաղաքական վերջը նա ձեռ գրագետ. նա չէր կարողանում նույնիսկ իր անունը ստորագրել։

Հուստինի մահից հետո կայսերական գահ բարձրացավ նրա քրոջ որդի և կառավարչակից Հուստինիանոսը։ Նոր կայսերական գինասական, այսպիսով, ծագում էր հասարակության ստորին խավերից և չէր կարող հենվել խոշոր հողատիրության, ասնատերական ազնվականության վրա։ Նույնպիսի հասարակ ծագում ուներ և նրա քեռորա կինը (նախկին շրջիկ գինարանուհի), նշանավոր մի կին, որն իր խորհուրդներով շատ էր օգնում իր ամուսնանում։ Ասնատերական ազնվականությունն այնհամարհանքով էր վերաբերվում գահակալ ընտանիքներին և հակված էր քննադատելու և կշտամբելու նրանց ամեն մի քայլը։ Այս մասին լավագույն կերպով վկայում է Պրոկոպիոսի «Գաղտնի պատմությունը»,—մի աշխատություն, որ ներկայացնում է Հուստինիանոսի ամբողջ քաղաքականությունը դեմ ուղղված քինախնդիր մի պամֆլետ։ Հետաքրքիրն այն է, որ իր պաշտոնական հնչերանգություններում նույն այդ Պրոկոպիոսը (նա պաշտոնական պատմագրի նման մի բան էր), չափը կորցրած, գովաբանում էր կայսրին։ Նոր իշխանությունը շրջապատող քրիստոնեական այս

մշակույթը սերտորեն նույն այդ իշխանությանը, վորպեսզի նա հնարավ լինի քիչ աշխատելիք հողատերերի, այլ կենդանական շրջանների վրա։ Միջնադարյան ձևավորության պատմության մեջ հաճախ կարելի չի տեսնել, թե ինչպես ֆեոդալականացվող պետության մեջ մանյակներ և կաստաներ իշխանությունը, վորը հենվում է սերտորեն գաղափարգի այս կամ այն ֆրակցիաների վրա. նա, մեկ տեսար, հենվում է աշխատելիք հողատիրության վրա, վորպեսզի քանապրավի կենդանական հոգերը, մեկ էլ, ընդհակառակը, հենվում է կենդանական հողատիրության վրա, վորպեսզի սահմանափակի խոշոր աշխատելիք հողատիրությունը, վորը ձգտում է քայքայելու կենտրոնական իշխանությունը։

Բյուզանդիայում մենք տեսնում ենք կենտրոնական իշխանության հենց այսպիսի մանյակները։ Հուստինիանոսն ամեն կերպ հովանավորում էր կենդանուն, գանազան արտոնություններով շռայլորեն պարգևատրում էր կղերականներին, հանձնում էր նրանց վարչական պաշտոններ և այլն։ Բայց կենդանուց նա հենարան ուներ և գորքերի մեջ, վորոնք գոհ բարձրացրին նրա հորինվորը։

Կերկեսի կաստակազությունները

Կայսրության քաղաքական կյանքում այն ժամանակ մեծ նշանակություն ունեին կրկեսի հուսադրությունները։ Կրկեսը կազմում էր գրության կուսակցություններով շարունակում է իր գոյությունը և այս գարաշրջանում նա նույնքան քաղաքական ուժ է գառնում, ժողովրդական ամասաները ազատվում էին կրկեսից, վորտեղ այլասեռ կայսրին ներկայացնելին իրենց պահանջները։ Կոնստանտինոպոլի բնակչությունը բաժանվում էր վորոշ խմբերի, վորոնցից ամեն մեկն ուներ իր կազմակերպությունը, իր առաջնորդը (դիմարխ) և իր գունավորվելը։ Նրանք բաժանվում էին կարծես մի տեսակ կրկեսի հուսադրություններին, վորոնք սկզբում կազմակերպվել էին այն նպատակով, վորպեսզի պաշտպանեն գրությունները մանանակյոց այս կամ այն կառավարին, վորոնք սովորաբար, հաղթում էին վորոշ գումի գեմա, մեկը կանաչ, մյուսը կապույտ, կեղծորդը սպիտակ, չորեքորդը կարմիր գույնի։ Այս չորս հուսադրություններից առաջնորդները կանաչներն ու կապույտներն էին, վորոնք և քաղաքական ուժ գարձան պետության մեջ։ Նրանց չուրջն էլ համախմբվում էին ժողովրդական մասսաները։ Կանաչները կապված էին խոշոր աշխատելիք հողատիրության հետ, կապույտները՝ կենդանական ամրագոծու շրջանների հետ։ Բնա-

բոլ և ամ, վոր այս հանգամանքն արտացոլվում էր նույնպես և գազափարախոսության բնագավառում։ Այդ ժամանակ լրիվ խիստ տարածված էին այսպես կոչված էհնբնակոսությունները այսինքն, կրոնական այնպիսի ուսմունքներ, վորոնք համաձայն չէին Արևելքում տիրող կենդրոնական վերնախավի ուսմունքին։ Կանայենը, վորոնք խոշոր ազնվատիրոջ հոգատիրական կուսակցության ներկայացուցիչներ էին, մինչև ժամանակ մեծ ժաստեր պահպանում էին այսպես կոչված մոնոֆիզիտների էհնվմաները (մոնոս-մեկ, ֆիզիս-էություն, բնություն)։ Մոնոֆիզիտները կարծում էին, վոր քրիստոնեական կերպարանության անձերից մեկը, այն է, Քրիստոսը, վոր համարվում էր աստվածային, մի բնություն է ունեցել և մի աստվածային բնության, հակառակ ուղղափառների, վորոնք Քրիստոսին համարում էին աստվածամարդ։ Կրկնայրն կերկու կուսակցություններին, կանայենների և կապուլյանների, խոշոր ազնվատիրջի և կենդրոնական հոգատիրության կուսակցությունների պայքարը հանդիսանում էր մինչև ժամանակ և ուղղափառների ու մոնոֆիզիտների պայքար։

Ընդհանուր կարծիքը, վոր հենվում էր խոշոր ազնվատիրջի հոգատիրության վրա, համակրում էր մոնոֆիզիտներին, իսկ կրկնում հավանավորում էր կանայենների կուսակցությանը։ Հուստինի և Հուստինիանոսի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո միանգամից, դրությունը փոխվեց։ Տիրող դասակ կապուլյանների կուսակցությունը, վորը պաշտպանում էր նոր կայսերական իշխանության։ Սա առաջ բերեց կանայենների խիստ դժգոհությունը, վոր հետո ժայրաքաղաքում գնդահեց հակայական խռովության, վորին հայտնի է էնիկա անունով (խռովարարների լոզունգը էր՝ էնիկա—հազիվ բացականչությունը)։

էնիկա խռովությունը

Խռովությունը բռնկեց 532 թվին։ Կրկնակին մրցությունների մեկի ժամանակ կանայենների կուսակցությունը հանդես եկավ կայսեր առաջ իր պահանջներով, և չերը միջոցում ստացավ, գուբս եկավ կրկնակից և ապստամբություն բարձրացրեց։ Կանայենների կուսակցությունը մեծ համակրանք էր վայելում մայրաքաղաքի բնակչության մեջ։ Ապստամբները նոր կայր հռչակեցին Անաստասի չեղբորորդուն։ Ապստամբությանը սկսեցին հարել և կապուլյանները։ Խռովությունն այնպիսի ահեղ չափեր ստացավ, վոր կայսրն արդեն պատրաստվում էր Կոնստանտինոպոլսից փախչել։ Բայց հետո, Թեոդորայի ընչման տակ, վորոշվեց խռովությունների դեմ գործի

գնել գինվորական ուժերը։ Ապստամբությունը ճնշելու դարձ յնկած զորքերի գլուխ եր կանգնած Հուստինիանոսի ամենատաղանդավոր զորավարներից մեկը—Բելիսարիոսը։ Մայրաքաղաքի փողոցներում ձեռնարկված հաջող մանյավրների շնորհիվ հաջողվեց ապստամբներին փոքրիկ կրկեսում, որտեղ և նրանց կոտորածին, որից հետո բանակցին և դիմատուին կայսերական գահի պրետենդենտին։ Նրանից հետո անցի ուշեցան և ուրիշ մահապատիժներ։

Հուստինիանոսի Ամրանալով գահի վրա, Հուստինիանոս առաջին Բազիլեա կայսրն ուշադրություն եր նորից վերականգնել Հռոմեական կայսրության նախկին սահմանները, միացնելով այն անջատված մարզերը, որտեղ տրգին կազմվել եր բարբարոսական թագավորությունները։ Բյուզանդիայի հարվածներից սկզբում ընկավ վանդալների պետությունը (534 թ.)։ Բելիսարիոսը կարողացավ նորից Բյուզանդիային միացնել Աֆրիկայի այն մասը, որ նվաճել եր վանդալները։ Հետո ակովից յերկարատև ու համառ կռիվներ Իտալիայում ոստրգոթերի դեմ։ Բյուզանդիան, որ այն ժամանակ ռեսուրսների համար պատրաստ եր, այստեղ ստիպված յեղավ գործ ունենալ և ատորին գաղափարգրի,—կոլոններն և սարսուռները հետ, որոնք իրենց հերթին վտարել յեին և պաշտպանում եր հին ոստրգոթերի պետությունը Բյուզանդիայի դեմ մղած նրա կռիվում, որովհետև նրանց համար Բյուզանդիայի սիրապետությունի վերականգնումը նշանակում եր հին կարգերի վերականգնում և ընչաքաց ուժեղացում։ Միայն 555 թվին Բյուզանդիային հաջողվեց ընկճել այս դիմադրությունը և հպատակեցնել Իտալիան, որտեղ նա վերականգնեց հին հասարակարգը։

Բյուզանդիայի համար ավելի հեշտ անցավ հարավային Իսպանիայի միացումը, որտեղ դրանից առաջ իշխում եր վեստգոթերը (554 թ.)։ Այս բոլորի հետևանքով համաքրյա ամրողջ արևմտյան մի քիչ բարբարոսական ընկավ Արևելյան Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ։ Բյուզանդական նավատորմին այժմ իշխում եր ամրողջ Միջերկրական ծովի վրա։

Բայց նույն հաջողությունը լուսնկին այն պատերազմական գործողությունները, որ Բյուզանդիան վարում եր Արևելքում։ Այստեղ նրա ուժեղ քշնամիները եր Իրանն էր։ Իրանական գահին այն ժամանակ գրավում եր Մասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչ Խոսրով Նուշիրվանը։

Մոսկովի ժամանակ, վոր Մեծ անունը ստացավ, սասանյան Իրանը ապրում էր իր պատմության ամենափայլուն էջերից մեկը։ Ձնեղալիքների զարգացումն այստեղ ավելի արագ քայլերով էր ընթանում, քան Բյուզանդիայում։ Բայց այստեղ միաժամանակ էր և ուժեղ կենտրոնական իշխանությունը, վորը չատ բանում ազատվել էր նախկին պարոնական միապետության ժառանգություններից։ Իրանական կուլտուրան կրել էր իր վրա անհրկ կուլտուրայի, ինչպես նաև Հնդկաստանի և հեռավոր Չինաստանի ազդեցությունները։ Իրանը գործով ապատարան Բյուզանդիայում հալածվող հերետիկոսների, նեստորականների և անհրկ փիլիսոփայության վերջին ներկայացուցիչների համար։

Իրանի հետ ունեցած բազմուժը Բյուզանդիայի համար անհաջողությամբ վերջացավ։ Չինազգալը կնքելով Մոսկովի հետ, Հուստինիանոսը պարտավորվեց վճարել նրան 2 հազար ֆունտ վոսկի։ Հետագա տարիներում Բյուզանդիան համառ ստիպված եր չինում հաբկ վճարել իր ուժեղ հարևանին։ 555 թվին վերջնական հաշտություն կնքվեց։ Բյուզանդիան պահեց իր ձեռքին Ղազիկովկասի իր միրհանիովյան սիրապետությունները, և Մոսկովը խոստացավ նույնիսկ պաշտպանել Կովկասյան լեռնանցքները, այսպես կոչվող Կասպյան դարպասները (այսինքն Դարպանում, Ներբենի մոտ գտնվող լեռնանցքը, վոր հազիվ մի կիլոմետրով ձգվում էր հյուսիսից գեպի Ղազիկովկաս) հոներից, վորոնք հյուսիսային Կովկասից հարձակումներ էին գործում Բյուզանդիայի անդրկովկասյան սիրապետությունների վրա։ Անդրկովկասի պաշտպանությունը Բյուզանդիան, այսպիսով, հանձնել էր Իրանի սիրակալին։

Հուստինիանոսի քաղաքականության ժամանակ Բյուզանդիան նորից գրավեց Ղրիմի հարավային ափը, այնտեղ ապրող Ղրիմի գոթերը ճանաչեցին իրենց կախումը Բյուզանդիայից և գիմեցին նրան քննդրելով, վորպեսզի նա իրենց մոտ ուղարկի բյուզանդական քեպիսկոպոսներ։

Բյուզանդիան կապեր ուներ և՛ ավելի հեռավոր չերկրների, որինակ, Հաբեշստանի հետ, վորը գործով նրա գաշնակիցը նրանց ազգ ընդհանուր կովի մեջ, վոր նրանք վարում էին Իրանի գեմ։ Այն բազմաթիվ հետևանքով, վոր Բյուզանդիան համարյա անընդհատ ուներ Իրանի հետ, անապահով գարձան Հնդկաստան և Չինաստան տանող նախկին հյուսիսային ճանապարհները։ Առևտրական ճանապարհն այժմ պետք է չրջանցեր ավելի հարավից,

կարմիր ծովի ափերում։ Սրա շնորհիվ էլ կապեր հաստատվեցին Հաբեշստանի հետ։ Այս ճանապարհով էր, որ Քինաստանից հնդկոստանի վրայով բերվեց շերամը։ Աղբյուրները պատմում են, որ շերամը բերեցին բյուզանդական երկու վանականներ, որոնք ուզեցրվել էին Քինաստան քրիստոնեություն քարոզելու նպատակով։ Այսպիսով 6-րդ դարից սկսած Բյուզանդիայում սկսում է զարգանալ շերամաբուծությունը։

Բայց գրությունն Արևելքում գնալ համեմատաբար բարենպաստ էր. խոշոր չափով ավելի դժվար էր կոցուքյունը հյուսիսում։ Այստեղ, Դանուբի այն ափից շարունակ հարձակումներ էին գործում տարվոնները, ինչպես նաև բուլղարները (սկզբում, ըստ երևույթին քուրքերը)։ Բյուզանդիան ստիպված էր կռիվ մղել հոների և գեպիդների ու լանգոբարդների առանձին գնդերի դեմ։ Հյուսիսում կառուցվել էին ամրություններ մի շարք գծեր։ Բյուզանդիային տարօրինակ փրկում էր առանձին բարբարոսներին իրար դեմ հրահրելու քաղաքականությունը։

Հուստինիանոսը Հուստինիանոսի ժամանակ կազմվեց օրենսդրության այն ամենանշանավոր ժողովածուներից մեկը, այսպես կոչված Հուստինիանոսի կոդեքսը (Codex Justiani 529 թ.), որը կազմում է քաղաքացիական իրավունքի ընդհանուր մասը (Corpus juris civilis)։ Դեռ դրանից առաջ, Թեոդոս II-ի ժամանակ կազմվել էր ժողովածուն այն օրենքների, որ հրատարակել էին Կոնստանտին I-ը և հաջորդ կայսրները, այսպես կոչված Թեոդոսի կոդեքսը (Codex Theodosianus, 438 թ.)։ Այս վերջին ժողովածուն Հուստինիանոսի շրջանում արդեն հնացել էր։ Օրենքների նոր ժողովածուն, որ պատրաստել էր իրավաբանների հատուկ հանձնաժողովը Տրիբոնիանոսի գլխավորությամբ և հայտնի էր Corpus juris civilis անունով, բաղկացած է երեք մասից. առաջինը, որ նախկին (4—5-րդ դարերի) օրենքների ժողովածուն է, իսկապես Հուստինիանոսի կոդեքսը։ Իրանում այս կոդեքսի հետագայում հավաքել են այսպես կոչված էնովելլաները, որոնք կազմում էին Հուստինիանոսի հետագա օրենսդրությունը։ Ամենահետ ժողովածվի մեջ մտնում էին, այսպես կոչված, Դիգեստները կամ Պանդեկտները, հռոմեական գանազան իրավաբանների կարծիքների ժողովածուն, կարծիքներ, որոնք այնքան հեղինակավոր էին, որ դատարանի վճռի համար նրանք օրենքի ուժ ունեին։ Ժողովածվի մեջ մտնում էր, վերջապես, հռոմեական իրավունքի դասագիրքը, այսպես կոչված Ինստի-

տուցիանները, վորոնք և կազմում են ամբողջ կոդեքսի ներածությունը։ Քաղաքացիական իրավունքի կոդեքսի մեջ մանել նրան այն բոլոր որինքները, վորոնք պետք և իրավաբանական բացա հանգիստանային Բյուզանդիայում այն ժամանակ առհասած հասարակական և քաղաքական կարգին։ Հուստինիանոսի կոդեքսի գլխի մասը կազմում են այն որինքները, վորոնք պետք և վորոշելին ստրուկների և կլոնների դրությունը և ամբաստնելին նրանց կախման վիճակը։ Մեղոր ուշադրություն եր նվիրված նաև վաշխառուական գործարքներին վերաբերող որինքներին։ Ժողովածվի մեջ, վերջապես, իր իրավաբանական ձևավորումն և ստանում և ինքը, պետական կարգը, այն սրինքյան բռնակալությունը, վորն սկսում և ամբապնդվել Հուստինիանոսի ժամանակ։ Այսպես, որինակ, այստեղ կարելի չե գտնել բռնակալական պետության այն կարևորագույն սկզբունքի իրավաբանական արտահայտությունը, վորի համաձայն, ասել, ինչ հաճելի չե քաղավորին որինքի ուժ ունեն (այսինքն քաղաքորի կամքի նույնացումը որինքին)։ Այս սկզբունքը ավելի մեծ նշանակություն և ձեռք բերում հետագայում, միջնադարի ավելի ուշ դարաշրջանում, յերբ Արևմուտքում սկսում և կազմավորվել բացարձակ միապետություն։

Հատուկ ուշադրություն (534 թ.), Հուստինիանոսը սարածեց իր որինադրությունը նաև Իտալիայի վրա, յերբ հաղորդվեց նրան հետ քշել այն ոտագրքերից և այստեղ էլ նաև, այսպիսով, վերականգնել հին հատարակարգը, վորը խիստ քայքայել եր ոտագրքերի սիրապետություն վերջին տարիներին։

Ընկերության Բաղաքականությունը

Հուստինիանոսը շատ լավ արեց, վորպեսզի հարստացնի յեկեղեցին, վորին նա առատորեն նվիրվում եր աշխարհիկ մագնատներից բռնագրաված հողերը, նա առանձնապես հովանավորում եր վանքատարական հողատիրությունը, վորն այդ դարաշրջանում մեծ չափով զարգացավ։ Բայց բացարձակության յեկեղեցու հզորությունը, Հուստինիանոսը մինչև ուշ ժամանակ սահմանում եր իր սեփական անբաժանելի իշխանությունն այդ յեկեղեցու վրա։ Արևելքում, բյուզանդական կայսրը միևնույն ժամանակ և յեկեղեցու պետն եր և դրանով նա տարբերվում եր Արևմուտքից, վորտեղ յեկեղեցու պետը պապն եր։ Կոնստանտինոպոլսի պատրիարքը, վոր Բյուզանդիայի յեկեղեցական յերարքիայում զբավում եր առաջին տեղը, ամբողջապես կախում եր կայսրից, և Արևելքում, այսպիսով,

մենք ունենք, յուրաքանչյուր մի «ցնծագրեպոպիժ», այսինքն, աշխարհիկ իշխանությունն ուրացողը հոգևոր իշխանության ներքո է:

Աշխարհիկ իշխանությունը փորձում է կարգավորել այն պայքարը, որը կատարվում է նեկնեցու ներսում, քանի որ նա ենթարկվում է հերետիկոսություններին բաժանում, և քանի որ այդ հերետիկոսությունների ընդհանուր պայքար ուղղափառության դեմ: Այդ հերետիկոսությունները միայն դուռ նեկնեցական վիճակ չեն, նրանք արտացոլում են ուրիշ դասակարգի ներքուստ տատանումն ինչ ֆրակցիաների միջև կամ հենց դասակարգերի միջև ուղղ ունեցող պայքարը: Այն ժամանակ գոյություն ուներ ներատրոնների ազանգը, որը քրիստոնեական կրթության մի աղբյուրն է, այն է, ստամոքսրգի Քրիստոսի մեջ տարբերում է կրկնակ բնությունը—աստվածային բնությունը (մինչև մարգկացնացումը) և մարգկային բնությունը (մարգկացնացումից հետո): Այս ազանգի դեմ դուրս կեկան մոնոֆիզիտները, որոնք ուսուցանում էին Քրիստոսի անպայման աստվածային բնությունը: Գնաուքյունը սերտորեն միջամտում էր այս վիճերին հետապնդելով հերետիկոսությունները: Ներատրականները, որոնք հալածանքի էին ենթարկվում Բյուզանդիայում, փախչում են Արևելք և հաստատվում են Իրանում, իսկ մոնոֆիզիտները տարածվում են կայսրության արևելյան պրովինցիաներում, Եգիպտոսում, Սիրիայում, Միջագետքում և Հայաստանում: Միևնույն ժամանակ հնարանության դեմ հարուցած հալածանքը վերջանում է նրանով, որ այժմ ապգնվում է հնարանական փիլիսոփայության գաստավանդությը, որպիսին մինչ այդ դեռ շարունակվում էր: Փիլիսոփայության հանի ուսուցիչները փախչում են Իրան: Բայց այդ բոլորի փոխարեն մեծ փարքաժամքյամբ սկսվում են նեկնեցիների կատուցումները: Կանոնադրությունում կատուցվեց Մոֆիայի տաճարը, որը Բյուզանդական ճարտարապետության նշանավոր ստեղծագործություններն է համարվում և որը Կանոնադրնոպոլիսը քուրքերի կողմից գրավելուց հետո վերածվեց մզկիթի ու գոյություն ունի մինչև այժմ: Շինվեցին բազմաթիվ ուղղափառ ճաշտապարհներ, կատուցվեցին, տատնձնապես Դանուբի ներկայությամբ բազմաթիվ բերդեր, բնչպես կատուցվեցին նաև բազմաթիվ վանքեր:

Հայոց ազգա կաթուղիկոսական Աթոռ

Այսպիսի պատկեր էր ներկայացնում Բյուզանդական կայսրությունը Հուստինիանոսի ժամանակ։ Մակայն այս կայսրությունը, որ մի ժամանակ իր շուրջը ոչնչի էր համարում ամբողջ աշխարհը, ներկայ չէր այս ձևով։ Շուտով սկսվեց նրա տառապանքների ամենասուր շրջանը։ Բալկանյան թերակղզու հարավում ամրացան բուլղարները։ Մրանք թուրքեր էին, որոնք գլուխ էին կանգնած մի նեղային ռազմական միության, որի կազմի մեջ մանում էին գլխավորապես հարավային սլավոնների ցեղերը։ Բուլղարները ժամանակի ընթացքում կատարելապես սլավոնականացան և բուլղարական գործով սլավոնական պետություն։

Իտալիայում Բյուզանդիայի կարճատև տիրապետությունից հետո հաստատվեցին լանգոբարդները։ Ձնոց բնակչության վերաբերմունքը նպաստավոր էր լանգոբարդների նվաճումների համար, որովհետև Բյուզանդիայի տիրապետությունը նրա համար նշանակում էր հին հասարակական ձևերի վերադարձը, որոնք իրենց անհամապատասխանից հետո գործել էին ել ավելի ստեղի։

Արևելքում Բյուզանդիայից մի շարք պրովինցիաներ խլեցին իրանցից, իսկ հետագայում նաև արաբները, որոնք Բյուզանդիայի համար հանդիսացան նոր և ավելի վտանգավոր թշնամի։

Դատակարգերի կռիվը Բյուզանդիայում

Հուստինիանոսին հաջորդող կայսրները հնձվում են խոշոր աշխարհիկ հողատիրությունը վրա։ Խոշոր սեփականական հողատիրությունը այս իշխանությունն իր գեմ և հարուցում ստրուկների, կոլոնների և քաղաքային պլեբսի մի շարք ապստամբություններ, որոնց մասնակցում և նաև բանակը, որն իր կազմով այժմ խոշոր չափով հանդիսանում է գյուղացիական բանակ։ Այդպիսի ապստամբություններ տեղի են ունենում 588, 594, 600 և 602 թվականներին։

Առանձնապես խոշոր էր 602 թվի ապստամբությունը, որը գանուբյան բանակը ծննատերիոն Փոկասի գլխավորությամբ և հռոմանոսիոսպոլսի պլեբսի ոժանդակությամբ հեղաշրջում կատարեց, Տոպալչից խոշոր հողային սեփականատերերի կառավարությունը և Փոկասը կայսր հռչակվեց։ Մակայն նրա կառավարումն իր գեմ հարուցեց սենատի և խոշոր հողատիրության ամենատեղ ընդիմադրությունը։ Այս ժամանակի համար բնորոշ և անընդհատ քաղաքացիական պատերազմը, որին գուգորդում են այն պարտությունները, որ բյուզանդական բանակը կրում է Արևելքում, Իրանի գեմ վարած կռվում։ Վերջ ի վերջո

հագիանակում և սննդատրական կուսակցությունը. Նա առաջ և քաշում իր կայսրին, Հերակլին, վորը մինչ այդ ևկզոբիս եր, այսինքն պրովինցիաներից մեկն (Ափրիկայի) գինվորական նահանգապետը։ Հերակլին ամբողջապես գանվում եր իրեն չենթակայական և ազնարհիկ հոգատարության կուսակցության ազդեցության տակ. չնկնելու ոգնությամբ, վորն ոժանդակում եր նրան իր հարստությամբ, նա իրեն հագիանակ տարավ Իրանի նկատմամբ։ Հերակլին ապարդյուն մի փորձ և անում հաշտեցնելու մեծյանց քշնամի կրոնական ուժամանքները, առաջարկելով տասվաճորդու քնության հարցի կոնգրեսին մի լուծում, այսպես կոչված ժնևնոֆելիզմի, ըստ վորում ընդունվում և Ֆրիդտատի չերկու քնությունը, քայց միատնական կամքը։

Իրանի վրա տարած այս հագիանակը գուրս չբերեց Բյուզանդիային իր նանր վիճակից։ Արաբները, Բյուզանդիայի այս նոր քշնամիները, վորանք փոխարինեցին իրանցիներին, ոկատցին մեկը մյուսի հետևից հագիանակներ տանել և նվաճել Բյուզանդիայի տատանվին ժառկերը։ Արաբները փորձեցին վերցնել նուխիսկ Կոնստանտինոպոլիսը, քայց այդ չհաջողվեց նրանց, ընդհիվ հենց այդ ժամանակ հնարած հունական կրակի, վորը հավանորեն բաղկացած եր նաև ֆրի վրա ապրվող նավթից. ընդհիվ հունական այս կրակի, Բյուզանդացոց հաջողվեց ապրել արաբական նավատորմիղի մեծ մասը։

Դրա հետ միասին հյուսիսում, քանի գնում, ավելի ուժեղանում և բուլղարները հարձակումը։ Բյուզանդիայում ամբողջ ժամանակ շարունակվում և ազնվականության պայքարը կայսերական իշխանության դեմ։ 22 տարվա ընթացքում Բյուզանդիան մեկը մյուսի հետևից փոխեց վեց կայսր։ Ապստամբած զորքերը հարձակումներ են գործում հարուստների տների վրա, կողոպտում են նրանց։ Անհնազանդ չափերով տերն չի ուշնում կայսրներին քշնամի ազնվականության կատարած (սրինակ, 695 քվի հեղաշրջման ժամանակ)։

Ոնեմատ Ներ ա. Ժանր եր ապստամբն և նենգքին իրագրուսական փարձերը քյուն։ Արտաքին հարձակումներին ավելի հաջող դիմագրելու նպատակով վերակատուցվում և կայսրության ամբողջ վարչական կազմակերպությունը։ Նախկին պրովինցիաների փոխարեն կազմվում են ավելի մանր շրջաններ, քեմեր, այդպիսի քեմերի կատավարման գլուխ են կանգնած գինվորական պետերը, այսպես կոչված ստրատեգները։ Բյուզանդիայի վարչական կազմակերպության մեջ գերապատավությունը այսպիսով տատանում

և գինվորական իշխանությունը։ Ինքը բանակը բաժանվում է գինվորական միավորների, որոնք անդամագրվում են ըստ քնակության (ինքը էթնիան բառը սկզբում նշանակում էր գինվորական խումբ)։

Մինանուն ժամանակ խոշոր չափով փոխվում է գյուղացիության դրությունը։ Քնի կապերության մի շարք մարզերում այն ժամանակ գեռ պահպանվում են ճորտատիրական հարաբերությունները, բայց և այնպես սրավոնների ներքաշվածությունը Բալկանյան քնքակիզին, որ ամենաբուռն շափերի չի հասնում 7-րդ գարում, արտահայտվում և նրանում, որ ավելի ու ավելի ամում և համախմբվում ազատ գյուղացիական հողատիրությունը։ Այդ մինանուն ժամանակ արտաքին քշնամու գեմ վարած կռվի ընթացքում ձևավորվում և բնակչության մի նոր, գինվորական-հողատիրական շերտ, այսպես կոչված տարաախոնների, այսինքն հողաբաժին ստացած մարդիկ, որոնք դրա փոխարեն պարտավոր են գինվորական ծառայություն կրել, ըստ որում հոգի վրա չյուն չափերով նատեցնում են, առանձնապես յերկրի ծայրամասերում, հենց նուն բարբարոսներին, այսինքն, առաջին հերթին, սրավոններին։ Այս հանգամանքը ել ավելի ուժեղացնում է սլավոնների նշանակությունը Բալկաններում։

Ընկնելագական հողատիրությունը յեվ յնկնելագական ազդեցիան

Այս գարաշրջանում առանձնապես ուժեղ կերպով ամում և յնկնելական-վանքապատական հողատիրությունը, գլխավորապես կենսաբնական մարզերում, Կոնստանտինոպոլի չուրջը։ Բյուզանդիան այդի յեր ընկնում իր արտաքին քաղաքական վանականներով։ 7-րդ գարի կիսին համեմատաբար փոքր Բյուզանդիայում հաշվում եյին մոտ 100 հազար վանական, այն ինչ 100 միլիոն բնակչություն ունեցող ցարական Ռուսաստանում հաշվում եյին ընդամենը 40 հազար վանական։ Բյուզանդիայում, այսպիսով, առանձնապես մեծ եր բնակչության այս վոչ արտադրող շերտը։ Մինանուն ժամանակ խոշոր չափեր եր ընդունում վանքապատական հողատիրությունը։ Կայսրության հարավային ամբողջ տարածության համարյա մեկ յերրորդը վանքերի ձեռքին եր գանվում։ Կայսերական իշխանությունից նրանք ստացնում եյին ամեն տեսակ արտոնություններ և առանձնաշնորհումներ։ Նրանց տրվում եյին կայսերական շնորհագրեր, զրոշմված այսպես կոչված «Բերիռովուլ» կնիքով։ Վանքերը չյուն չափով

ոչ ավելի, քան իննսունհինգ տարեկան։ Ամուսնությունը, բնականաբար, կարող էր տեղի ունենալ միայն ազատների միջև։

Ընտանեկան հարաբերությունները կարգավորվում էին հայրապետական սկզբունքներով։ Հայրը տիրում էր ամբողջ ընտանիքի գույքին, նրա անդամների կյանքին ու մահվան։ Նա կարող էր ազատել կամ ստրկացնել կնոջը, որդիներին, դուստրերին, թոռներին, հարսներին, հանել նրանց ժառանգությունից, վաճառել, գրավ դնել, նույնիսկ սպանել։ Հայրը կարող էր ամուսնացնել դուստրերին, ինչպես նաև թոռնուհիներին, ամուսնալուծել նրանց, ինչպես նաև որդիներին ու թոռներին։ Հայրը կարող էր որդեգրել ուրիշի որդուն, ինչպես նաև թոռներին։ Հայրը կարող էր ամուսնացնել որդիներին, ինչպես նաև թոռներին։ Հայրը կարող էր ամուսնալուծել որդիներին, ինչպես նաև

քյան գործում զարգացել էին գեր կառուցից հումանիան կրանքը։ Լևոն III-ը ստիպված եղավ կռվել նաև յերկրի ներսում նրա հանդեպ հարուցած ապստամբությունների դեմ. հաղթանակը նա տարավ, հենվելով բուլղարների և խազարների վրա, որոնք այդ ժամանակից սկսած սպպեցությունն են անենում Բյուզանդիայի կյանքի վրա։ Իսավրյան դինաստիայի ժամանակ իր վերջնական զարգացումն և առանում քնների և գինվորական շինականների-սարտատիոնների կազմակերպությունը։ Բացի դրանից այն ժամանակ մեծ չափերով և ժառանգական ազատագրման հիմունքներով հողամասեր են առանում սահմանամերձ շինականները, գլխավորապես սլավոն շինականները, որոնք առացած հողամասի դիմաց պետք է գինվորական ծառայություն կատարեին։ Այսպես ևս կատարվում է մի պրոցես, որը խիստ հիշեցնում է այն յերևույթները, որոնք տեղի էին ունենում Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման ժամանակ։ Լայն չափերով կիրառվում է այն ժամանակ նաև գինվորներին ընդհանուրի հաշվին ապահովելու յերևույթը (այդպիսի գինվորները կոչվում էին ընդհանուր հաշվի գինվորներ), մի յերևույթ, որ տեղի ուներ նաև Արևմտյան Եվրոպայում։

Նոր դինաստիան, որը հենվում է գինվորական պաշտոնեական մարդկանց շերտի և աշխարհիկ ազնվականության վրա, դուրս է գալիս հոգևորական ազնվականության, առաջին հերթին, վանքապատկան խոշոր հողատիրության դեմ։

Պատկերամարտության առնելը

Լևոն III-ի և նրա հաջորդների ժամանակ հրատապ կերպով են դի շարք որոնպզրական ժողովներ։ 726 թվին կազմվում և ապպես կոչված ընկղոպան, ուր մանում են այն բոլոր փոփոխությունները, որոնք կատարվել էին որնոպզության մեջ Հուստինիանոսի կոդիկսի հրատարակումից հետո։ Նկատենք այստեղ, որ գատավորների և գատական պաշտոնյաների համար այժմ սահմանվում և ռոմբկ. մինչ այդ նրանք իրենց գործերը պետք պահպանելին սկզբական յեկամուտների հաշվին։ Այս ժիշողով կայսերական իշխանությունը փորձում էր վերջ գնել գատարանում կատարվող գոփոզականություններ, բայց գուր էր այդ փորձը, որովհետև բյուրոկրատիան շարունակում էր շահագործել ժողովրդական մասսաներին։ Վերացվում և ժանապատիժը և նրան փոխարինում են այլ պատիժներ, այն է՝ քնդանդամների պատոնները։

Հատատրակվում են գինվորական և ծովային օրենքներ, վորոնք վորոշում են գործքի և նավատորմի կազմակերպությունը, կազմվում է, վերջապես, ընկերակցական օրենքը, վորն աշխատում է 8-րդ գործի քյուզանդական գյուղացիության գրությունը։ Այս օրենքի մեջ մենք հանդիպում ենք չորկու կարգի գյուղացիության։ Դրանք, մի կողմից մանր սեփականատեր-գյուղացիներն են, վորոնք ապրում են համայնքներով։ Նրանք սիրում են անասնի, իրենց այգիներով և բանջարանոցներով և ունեն հողաբաժիններ, ըստ վորում այս համայնքներում չորս չափերով տարաբնվում է հողերի վերաբաժանման պրակտիկան։ Գյուղացին իրավունք ունի իր հողաբաժինը կտակով տալ, փոխանակել, տակոնների դիմաց վարկատվին ոգտագործության տալ, բայց այս բոլորը միայն համայնքի սահմաններում. համայնքից դուրս վոչ մի տարբերություն չի թուլատրվում։ Համայնական ինքնավարության պաշտպանության եր գոնում կենտրոնական իշխանության կողմից, վորովհետև համայնքը պատասխանատվության եր կրում հարկերի կանոնավոր վճարման համար։

Բացի հողին սիրով և համայնքով ապրող գյուղացիներից ընկերակցական օրենքին մեջ հիշվում են նաև հարստահարված և ոտնձգված մարդկանց, ժողովուրդների կամ իշխողների (տիրնատաներին) հողերի ազատ կտակառուները։ Այս կտակառուները կարող են մի կալվածատիրոջ հողից անցնել մյուս կալվածատիրոջ հողը, բայց այդ դեպքում նրանք հողատիրոջը պետք է հատուցեն այն ընտը, վոր նա կրելու չի այդպիսի անցումից։ Նրանք վճարում են բերքի տասներորդ խուրձը, դրանք այսպես կոչված տասանորդականներն են կամ ամորտիանները։ Բացի դրանից հանդիպում ենք ընկերակցության այնպիսի՝ ավելի խոշոր բահրայի վճարման հոգուտ կալվածատերերի։ Այս ամենը բոլորովին նոր չի նշանակում, քան Բյուզանդիայում այն զարաշրջանում գոյություն ուներ գյուղացիության և այն նոր ազատ գյուղացիության, միայն այս չերկու տեսակը։ Մա նշանակում է միայն, վոր այն ընկերակցական օրենքը, վոր կոչված եր ամրապնդելու այդ ժամանակ արդեն գյուղացիության մեջ լուրջ չափերով կազմավորված ազատ հողային փոխհարաբերությունները, նկատի ունի միայն այս հարաբերությունները. այդ պատճառով էլ նա բոլորովին չի հիշատակում հորատական կախման հարաբերությունները, կոլոնատի հարաբերությունները, վորոնք գոյություն արդեն ձևավորվել և իրենց տեղը գտել էին ավելի վոչ կայունների այն օրենս-

գրության մեջ, որը ի մի չեր ժողովվել Հուստինիանոսի կոդեքսի մեջ։

Վավերագրական հետազոտության դեմ ուղղված հիմնադրույթը չով ողողակերտամասությունը

Իսավրների կառավարման ժամանակը նկատելի է այսպես կոչված պատկերամարտության գարաշրջանը։ Ինչպես միանգ արդեն տեսանք, վանքերն այն ժամանակ խոշոր դեր էին կատարում և տիրում էին կայսրության մարզի տարածության մինչև $^1/_3$-ին։ Արտաքին քշնամու դեմ կռվելու համար, կայսրությունը գինվորական ուժերի կարիք ուր զգում, իսկ վանքատիրական այդ հողերը գրանվում էին իմմունիտետի տակ, որներն ազատվում էին զանազան տեսակի արտոնություններից։ Միևնույն պահանում էին տիրոջի հողեր, վորոնց կարելի չիներ ոտտագրություն մեջ գնել և բաշխել իբրև գինվորական հողատարածքներ։ Անհրաժեշտ էր, ինչպես այդ տեղի ունեցավ և Արևմուտքում առաջին կարոլինգների գարաշրջանում, գուրս գալ յինկղեցական հողատիրության դեմ։ Միջոցներ էին ձեռք առնվել պահանջելու կայսրության մեջ վանքերի և հինց վանականների քիվը։ Գինվորական և պետական ազնվականության, բանակի վերնախավը պաշտպանում էին կայսերական իշխանության այս միջոցառումը, վորովհետև իրենք ձգտում էին հափշտակելու վանքատիրական հողերը։ Այս հողերը բռնագրավվում էին գլխավորապես նրա համար, վորպեսզի չրջանառության գնեին նրանց, իբրև գինվորական ընծրհումներ։ Այդ ձեռնարկումը պաշտպանում էր նաև յինպիսկոպոսների այն մասը, վորը քշնամարար էր վերաբերվում վանքերին նրա համար, վոր նրանք ձգտում էին ինքնուրույն և անկախ լինել յինպիսկոպոսներից։

Հինվելով այս խավերի վրա, իսավրյան կայսրներն անցկացրին այն ունքորմը, վոր կրում է «պատկերամարտության» անունը։ Այս գարաշրջանի գիպքերի վերաբերյալ տեղեկությունները միանգ ասացել ենք, գլխավորապես ավելի ուշ ժամանակ յինկղեցական գրողներից, վորոնք պահանում էին ուղղափառ կառավարությանը և ի հանուր իրենց քաղաքական և յինկղեցական շահերի, ազատվում էին պատմական իրականությունը։ Իրականության մեջ խնդիրը վոչ այնքան սրբապատկերների պաշտամունքի մեջ էր, վորքան խոշոր վանքատիրական հողատիրության դեմ ուղղված պայքարի մեջ։ Բայց վանքերի ապրելությունը սերտորեն կապված էր սրբապատկերների պաշտամունքի

հետ։ Այս կամ այն վանքի նշանակությունը շատ հաճախ կախված էր լինում նրա պատերի ներսում գանվող այս կամ այն պաշտվող սրբապատկերից, վորը և գրավում էր ուխտագնացների ժամանակը։

Վանականների հեղինակությունը քուլպացնելու նպատակով հրահարակվել էր մի հրկիզ, վոր ուղղված էր սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ։ Տնը-տեղ սկսեցին վոչնչացնել սրբապատկերները։ Դրան իբրև պատասխան ապստամբություններ բռնկեցին Հունաստանում և կղզիներում, բայց կառավարությունը հպճնց ապստամբներին ընդդիմացավ, վոր նավատորմիդն այս գեպքում չէր պաշտպանում կառավարությանը։

Կառավարության դեմ ուղղված շարժումը կատարյալ հասկրանք գտավ և հասկի պապի մոտ։ Գրիգոր III պապը նախքան անիծանք պատկերամարտներին և նրանց գլխավորող պատկերամարտ կայսրին։ Այսպիսով նշագիվեց արևելյան և արևմտյան եկեղեցիների ապագա խզումը։

Մի շարք ձիջոցառումներ եղան ձեռնարկվել նաև վանքերի գործունեությունը փոփոխելու համար։ Դրա փոխարեն կայսերական իշխանությունը չարունակեց խրախուսում եր աշխարհիկ գործողների բացումը՝ գրագիտություն տարածելու համար, վորը նույնպես պետք է ոչնչեր վանական ապրելակերպի դեմ մղվող պայքարին։ Պայքարն ել ավելի ուժեղացավ Լեվոն III-ի հաջորդ Կոնստանտին V Կոպրոնիմոսի ժամանակ (741—775 թ. թ.)։ Նա չափազանց հետևողականությամբ եր վանքապատական գույքի բռնագրավումը, վանականներին ստիպում եր հրաժարվել իրենց հոգևորական կոչումից, ամուսնանալ և կատարել պետական պարտականությունները։ Վանքերից բռնագրաված հողերը չարն չափերով բաշխում եր զինվորական ծառայություն դիմաց։ Այս կերպ կազմվող զինվորական հողամասերը կոչվում էին ռեժարխիկիաններ և համապատասխանում էին նրան, ինչ վոր Արևմուտքում հայտնի էր ընտեֆիցիա անունով։

Շնորհիվ ձեռնարկած ռեֆորմների և զինվորական հողաբաժինների արագ աճման միջոցով Բյուզանդիայի ռազմական հզորությունը։ Կոնստանտին V Կոպրոնիմոսի ժամանակ Բյուզանդիան, ընդլայնվ Հունաստանի, Մակեդոնիայի, Կրետեյի, Եպիրոսի և Թեսալիայի ապստամբությունները, այդ երկրները չնվաճվեցին իրեն։ Եկեղեցական գետ Մեսոփան և Թեսա-

չիակի հարաբեր այժմ յանձնարկվել էին Կոնստանտինոպոլսի պատրիարքին և վոչ քե, ինչպես առաջ, Հռոմի պապին։

Կոնստանտին V-ի ժամանակ հաջողություններ ձեռք էին բերվել նաև սրաքների դեմ վարած կռիվներում։ Արաբները դուրս են մղվում փոքր Ասիայից և Եգեյան ծովի կղզիներից։ Հաջող էր գնում կռիվը և բուլղարների դեմ։ Քրակիայում, բուլղարների նոր բնակավայրերի սահմաններում, կապվել էին պավլիկյանների գաղութներ։ Բայց այդ հաջողությունները կատարյալ չէին։ Արևմուտքում ասիճանաբար ընկնում է Բյուզանդիայի ազդեցությունը, վորը կապված է բյուզանդական հավատքի քուլտման հետ։ Վանքերի և նրանց կոզմոպոլիտների դեմ վարած քաղաքացիական պատերազմում նավատրժիզը կառավարության դեմ եր, և այդ պատճառով կառավարությունը ստիպված եր խոշոր չափով քուլտային բարեն քշնամի այդ ուժը։ Սրա հետ և կապված է այն, վոր արևմտյան վորոշ մարզերը անջատվելին Բյուզանդիայից։

Այդ անհրաժեշտի ու արտաքին հաջողությունների կիրառման հետևանքով վորոշ չափով ուժեղանում է կենտրոնական իշխանությունը։ Այդ ժամանակներին մոտ ավարտվում է պետական ապարատի կենտրոնացումն ու բյուրոկրատացումը. առաջ-վում է փարթամ պալատն իր անթիվ հանդիսավորություններով, ահագին պալատական շքախմբով, բազմաթիվ և բազմապիսի գրասենյակներով, վորոնք և գլխավորում են բյուրոկրատական մեքենան։ Ավելանում են հարկերը, վորոնք իրենց ամրագի ծանրությամբ ընկնում են գյուղացիական բնակչության վրա։

Այս բոլորին զուգընթաց կատարվում է փոփոխություններ, այսպես կոչված «իշխանավորներին» (στρατηγός) ուժեղացումը և հարմ, ինչպես վանքերի, նույնպես և ազատ գյուղացիության։ Այդ ժամանակ վարչարանում և ազատ գյուղացիության գրուքյունը «Քչվանները» (ὑπόγραφαι) (ինչպես նրանց անվանում են պատմական աղբյուրներն ու արձանագրական ակտերը), այսինքն գյուղացիք, ավելի ու ավելի ընկնում են իշխանավորների իշխանության տակ։ Այս կապակցությամբ գյուղացիությունը քանի գնում, այնքան ավելի քշնամաբար և դուրս գալիս կենտրոնական իշխանության դեմ, արտահայտում և իր դժգոհությունը նրա ձեռնարկումների դեմ և հաճախ պաշտպանում և վանականներին այն պայքարում, վոր նրանք մղում են սրբապատկերների պաշ-

ժամանակի համար, կենտրոնական իշխանության համար այս բոլորը ստեղծում են լուրջ սպառնալիք։

Այս դարաշրջանում ժամանակ առ ժամանակ վերականգնվում է և ուղղափառությունը, ինչպես սրինակ, այդ տեղի ունեցավ Իրինա կայսրուհու ժամանակ։ Այդպիսի շրջադարձերը քաղաքականության մեջ բացատրվում են նրանով, որ ընդվզողական ազնվականությունը, թավալանաձայով հոդով և բոլորովին չհնազանդվելով յուրաքանչյուր գավառապահական հարցերով, անտարբերությամբ էր վերաբերվում սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ հարուցած պայքարին։ Բայց հաջորդ կայսրների ժամանակ վերսկսվում է հակաեկեղեցական քաղաքականությունը, վանքական հողերի բռնագրավումը և այդ հողերի բաշխումը բանակի հրամանատարին։ Վանքերը զրկվում են այն իմունիտետներից և արտոնություններից, որ նրանց շնորհել էր Իրինա կայսրուհին։ Այսպես էր Նիկիփորոս I կայսեր ժամանակ, որը գահ բարձրացավ ընդվզողական պատատական ազնվականության միջոցով և ընկավ բուլղարների դեմ մղած կռվում (811 թ.)։

Թոմաս Սլավոնի ապստամբությունը

Պատկերամարտության հետ և կապված 822—824 թ. թ. քաղաքացիական ապստամբությունը, որը հայտնի է Թոմաս Սլավոնի ապստամբություն անունով։ Թոմասը զինվորական հրամանատարներից մեկն էր Փռյգիա Ասիայում, հենվում էր գյուղացիների և ստրատիոտների (զինվորական շինականների) վրա և իրեն հայտարարեց կայսր և իբր թե ինքը գահընկեց կայսրուհի Իրինայի վրեժն էր։ Նրան միացավ նավատորմիղը։ Գյուղացիությունը և առանձնապես զինվորական շինականները ստեղծեցին լավ կազմակերպված ռազմական ուժ։ Բանակն անցավ Քրակիա և Մակեդոնիա,որտեղ նա պաշտպանություն գտավ սլավոնների մոտ։ Ապստամբ գյուղացիները պաշտպանում էին պատկերապաշտներին և դուրս էին գալիս պատկերամարտ կենտրոնական իշխանության դեմ։ Մակայն բուլղարների ոգնությամբ ապստամբությունը ընկճվեց։ Գյուղացիական այդ շարժման հիմքը խարխլեց չի կազմում պատկերապաշտության հարցը։ Գյուղացիք ունեցին ավելի լայն սոցիալական ու քաղաքական ծրագիր, որը դժբախտաբար չի հասել մեզ։ Տվյալներ կան պնդելու, որ ապստամբությունն ուղղված էր սիրող գաստակարգի, իրրև ամբողջության, դեմ։ Ապստամբության ընկճումը եկ ավելի ուժեղացավ պատկերամարտների դիրքը։ Հրատարակվեցին վանքերի դեմ ուղղված մի շարք

նոր նվիճումներ և նորից հաստատվել եր պատկերների և սրբերի պաշտամունքի տրգնյալը։ Հրաժարված եր փակել բոլոր վանքերը բնակիչ վայրերում։

Ռուզափառության վերականգնումը

Բայց ստորին խավերի բնույթը պահանջում եր սիրով գաստակերգի ուժերի համախմբում։ Միանով պետք և բացատրել և այն, թե վերջապես հնչասիրությամբ վերականգնվեց (843 թվին) պատկերապաշտության իրավունքը Բյուզանդիայում։ Մայրն Միքայել III կայսրը (842—867 թ. թ.), վորի ժամանակ տեղի չի ունենում ռուզափառության անաստվածացման, չվերացրեց վանքերին նրանցից բռնազրաված հողերը, ձեռնարկությունները, վորոնք բաշխվել եյին վանքապատկան հողերից, անձնանվիրելի ծառային նոր տերերի մոտ։ Միանգամից կայսերական հսկողություն վանքապատկան հողատիրության վրա, և խիստ սահմանափակվեց նոր վանքերի հիմնումը։ Նոր վանքեր հիմնելը և նրանց ոգին հոգեր նվիրաբերելը կարելի չեր միայն կայսեր հատուկ թույլտվությամբ։

Տիրող գաստակերգի ներկայացուցիչները փոխադարձ համաձայնության չեկան, բայց ինչ վերաբերում և պավլիկյաններին, վորոնք պաշտպանում եյին իրավահավասարության, գույքերի հավասարության, ապստամբում եյին յնկեղեցական յերարխիայի գեմ և յնկեղեցու ընագավառում սրմատական ռեֆորմներ եյին պահանջում, նրանք դաժան հետապնդումների յենթարկվեցին։ Նրանց հետ հաշիվները մաքրեցին վճռականորեն։ Կարգադրություն եր հրապարակվել այն մասին, վորպեսզի նրանք գլխովին բնաջինջ արվելու սպառնալիքի տակ, անմիջապես ընդունեն ուղղափառությունը։ Նրանց նատնում եյին ցցի վրա, խեղդում եյին ծովում, սպանում եյին, իսկ գույքն ել գրավում հարբունիս։ Այսպիսով մոտ 100 հազար մարդ վոչնչացավ։ Պավլիկյաններն ապստամբում եյին, փախչում եյին արաբների և առանձնապես բուլղարների մոտ, վորտեղ նրանք հետագայում սպարեզ են գալիս բոգոմիլների անունով։

Բուլղարական բազաֆառությունը

Այդ ժամանակներում (առանձնապես 10-րդ գարի սկզբին) ուժեղանում և ինքնուրույն բուլղարական քաղաքակրթությունը։ Բորիս քաղաքվրի ժամանակ (մոտ 864 թ.) Բուլղարիայում ուժեղ կերպով տարածվում և քրիստոնեությունը։ Ինչպես և Մորավիայում, այստեղ ևս տեղի չի ունենում յերկու ազգությունների, այն և—պապի և Կոնստանտինոպոլսի պատրիարքի ազդեցությունների

մրցակցությունն։ Անկեղծությանի գնով Բուլղարիան կապ է հաստատում Բյուզանդիայի հետ և այսպիսով ընկնում է Բյուզանդիայի կուլտուրական ազդեցության տակ։

Բյուզանդիան եվ Մատաթիան

Նույն գարաշրջանին և վերաբերում բյուզանդական լեկեղեցու ազդեցության ներքափանցումը նաև Մորավիա։ Ռոստիսլավ իշխանի ժամանակ (863 թվին), գերմանական լեկեղեցուն հակազդելու նպատակով, Մորավիա լին ուղարկվում բյուզանդական քարոզիչներ՝ Կիրիլն ու Մեթոդին։ Նրանք հաշտեցրեցին սլավոնական լեզվով։ Բայց 10-րդ գարի սկզբին հանգարտցիք կորժանեցին Մորավիան և վերջ դրին այս լեկեղեցում բյուզանդական ազդեցությանը։

Նույն ժամանակին և վերաբերում (865 թ.) նաև ռուս սլավոնների առաջին հարձակումը Կոնստանտինոպոլսի, կամ, ինչպես անվանում էին սլավոնները, Ծարգրադի վրա։

Պատկերամարտների դիմաստիայի անկարմերի քրիստոնեա բնությունը

Իսավրների դինաստիան չի կարելի պարզապես հերետիկոսների դինաստիա համարել, վրա լվհնան նրանք իրենց պայքարն ուղղափառության դեմ ասնում էին գուտ քաղաքական հողի վրա. մյուս կողմից նա չեր հանդիսանում և հերափոխականների ինչ որ դինաստիա գահի վրա, որոնք իրր թե ձեռնարկել էին սոցիալական, քաղաքական և կրոնական հերափոխության նշանավոր մի փորձ։ Դա խոշոր հասարակական կարգը ամրապնդելու մի փորձ էր, այդ փորձն ուղղված էր հոգևորականության և պրովինցիալ ազնվականության կենտրոնախույս ձգտումների, ինչպես նաև ժողովրդական մասսաների հերափոխական շարժման դեմ։

Մակեդոնական դինաստիան

Մակուն պատկերամարտների խավրական դինաստիայի այս փորձը պարտություն կրեց 9-րդ գարի կեսերին։ Վասիլ I կարծով սկսում է նոր մակեդոնական դինաստիան (867—1057 թ. թ.)։ Վասիլ I-ի իշխանության գլուխ անցնելը նշանակում էր ունակցիայի հաղթանակ։ Պալատներում գաստապարտվեցին նախորդ պատկերամարտների դինաստիայի բոլոր արձնագրական ակաները և հայտարարվեց գարձ դեպի Հուստինիանոս կարգ արձնագրությունը։ Հրատարակվել էին մյուսից կոչված էքլոգավորական օրենքները (էկո-

դիմիկոս)։ Այս օրենքներում արտացոլվում է գյուղացիության (զինվորների) չհագեցվածության ժամանակվա քաղաքական քաղաքականության ուղղությունը և սկիզբն ու ընդհանուր հոգեբանական քաղաքականության արագ աճը։ Այդ չափերով զարգանում է հավանականության—պատրանատի պրակտիկան, վորը միևնույն ինքնին բնության և քնակչության մինչ այդ ապատ մասսաների հարաբերության։ Դրա հետ միասին այդ դարաշրջանում ծավալվող անընդհատ պատերազմները վարելու համար ավելացվում են քնակչությունից գանձվող հարկերն ու տուրքերի տեսակ ապրանքի տուրքերը։ Արտաքին քաղաքականության մեջ պետությունը նորից ինքնապաշտպանության—վորը տեղի ուներ ապստրիզից հետացած դինամիկայի ժամանակ—անցավ հարձակման, այսինքն վերադարձավ Հռոմեական ինքնապետական քաղաքականության։

Պատերազմի տնտեսականությունը

Բյուզանդիայի համար 10-րդ դարը նկատելի է ապրարային հարաբերությունների պատմության կրիտիկական ժամանակաշրջան, ճիշտ այնպես, ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի ավելի արևմտյան մարզերի համար կրիտիկական եր 9-րդ դարը, վորը կոչնանվում եր մանր հողատիրությունը, վորի հաշվին արագորեն աճեց խոշոր ֆեոդալական հողատիրությունը։ 10-րդ դարում Բյուզանդիայի ամեն խոշոր հողատիրությունն իր ամբողջ ուժով հարձակվում և գնում էր ապատ Եացան գյուղացիական հողերի վրա. սկսվում և կատարյալ մի արշավանք ապատ համայնքի դեմ։ Այս բոլորին գյուղացիությունը պատասխանում է ապստամբություններով, վորոնց Եչում և սիրով գաղակարգը։ Ինոգալակնացման պրոցեսը Բյուզանդիայում բարդանում և ներանով, վոր այստեղ տարբերությունը գեռ խոշոր չափով պահում և իր դիրքերը։ Առանձին անտնտեսություններում տուրքերը հազարներով եչին հաշվվում։ Գյուղացիք, այսպես կոչված զինվորները, նամած են խոշոր հողատերերի—իշխանավորների հողի վրա և կոչվում են տարբիներ (քնակիչներ), վճարում են տասանորդ (տասներորդ խուրձը), բայց, բացի դրանից կան և կիսրատ հողագործություններ։ Բացի տարբիներից, այլերը հորա գյուղացիությունից, կան գեռևս ազատ գյուղացիներ, վորոնք ապրում են համայնքներով, այսպես կոչված տխոժիտաններով, վորոնք համապատասխ հիմունքներով պատասխանատու են պետության ոգին տահմանված պարհակներին համար։ Բայց ծավալով կրիտիկվում և նաև զինվորական հողամասերի բաշխումը, վորոնք զինվորական տիտուլի հիմքն են

հանդիսանում Բյուզանդիայում։ Բայց 10-րդ դարի ընթացքում փոքր առ փոքր անհետանում են գյուղական ազատ համայնքները, քանի որ անհետանում է ազատ գյուղացիությունը։ Նրանք դառնում են տարբեր կարգի՝ խոշոր, գյուղական տնտեսություններում, որոնց բռնանվաճ էր բյուզանդական կայսրությունը, ավելի ու ավելի բարձրանում է գյուղական արիստոկրատիայի նշանակությունը։ 10-րդ դարի երկրորդ կեսին տերգ չեն ունենում գեոգրաֆների մի շարք տնից գյուղական պատասխանատվություններ ընդգծում կենտրոնական իշխանության։ Գեոգրաֆները ձգտում են ինքնուրույնության և ընդգծագրում են արևելյան բռնակալության տարբերությունը Բյուզանդական կայսրության մեջ։

10 և 11-րդ դարերում նորից բազմանում են վանքերը և վանքական հողատիրությունը։ Նորից շնորհվում են իմունիտետներ։ Նիկիֆոր Փոկաս կայսեր նովելլան (964 թ.) հավաստում է, որ տգրարային հարաբերությունների զնագավառում 10-րդ դարի կեսին Բյուզանդիան վերապրել է այն դրության, որի մեջ նա գտնվում էր մինչև պատերազմական դիմադրությունը։ Ռազմական դիմադրության հենց օրենսդրությունը կրում էր ռեստավրացիոն բնույթ. հարատևությունը օրինականացված էր, կարգավորվում են պատրոնատի հարաբերությունները, անձնական կախման այն ձևերից մեկի հարաբերությունները, որ փոքր առ փոքր վերածվում է ճորտական կախման ձևի։

Սակայն ազատ գյուղացիության անհետացումը այնքան արագ ընթացավ, որ արդեն վաղեմավոր դարձավ հենց պետության համար. այդ անհետացումը ինքնին խորհրդանշում էր, քան վոշնչացել և այն շերտը, որի վրա խոշոր չափով հենվում էր կայսրության զինվորական ուժը։ Այդ պատճառով էլ մենք հանդիպում ենք յերկյուղ փորձերի՝ կասեցնել ազատ գյուղացիության վոշնչացման այս պրոցեսը։ 10-րդ դարի ընթացքում հրատարակվում են մի քանի նովելլաներ, որոնք սահմանում են գյուղացիական հողատիրության պահպանումը։ Թույլ էր տրվում համայնքի սահմաններում վաճառել հողը, բայց գնելու գերապատվությունը տրամադրվում էր իրեն՝ համայնքին։ Խոշոր հողատերերին—իշխանավորներին արգելվեց համայնքում հող ձեռք բերել։ Ամբրատիդան, կատակի, գնման, կամ կապալի հիմունքներով։

Գյուղացիական հողատիրությունը պաշտպանելու նպատակով կատարված այս որենսգրությունը վոչ մի անալ հետևանք

չունենալով։ Մոտ 10-րդ դարի կեսերին նորից և նորից հաստատվում և այն ուժգնացը, վոր անվախճան են համարվում հակառակ վերոհիշյալ պայմաններին կատարված հողի գնման գործարքները և վոր այդպիսի հողերը, բոլորն էլ պետք է վերադարձվեն գյուղացիներին։

Հայտարարվել էր, վոր գինվորական հողատարածքները չեն քակվա չեն ատելացման. նրանց սիրողները մի տեսակ ժառանգարար ամրացված էին իրենց հողատարածքներին, և հողի գրավումը, ինչպես նաև գինվորական հողատարածքների ապատ հողակտորներին, ատրատիռաններին հետո գործերը պատժվում էր խոշոր տուգանքով։

Մակայն այս բոլոր միջոցները չարգելեցին ապատ գյուղացիական հողատիրության ատրազ անհետացումը։ Ծնողատնանացման պրոցեսը Բյուզանդիայում անարգել ավելի ու ավելի առաջ էր գնում և 10-րդ դարի յերկրորդ կեսին Նիկիֆոր Փոկասի ժամանակ ապրարային քաղաքականության մեջ մենք տեսնում ենք շրջադարձ։ Նիկիֆոր Փոկասը գրավից գահը իրրև փոքրասիական գինվորական ավնվականության ներկայացուցիչ։ Փոկասներն, ինչպես և ուրիշ ավնվական տոհմերը (Սկլիրներն, Ալեքսիները և այլոց) ընդարձակ տերություններ գանվում էին, գլխավորապես, Փոքր Ասիայում։ Նիկիֆոր Փոկասը վերացրեց հողը գնելու գերապատվության իրավունքը, վոր ուներ նրա հարևանը, բայց մինչև ժամանակ վորոշ փորձեր էր անում տահմանափակելու խոշոր յենդեգատական վանքատիրական հողատիրության աճը։ Վանք հողատիրությունը պաշտպանելու փորձերից, պետությունը, ստատիով, այժմ անցնում է խոշոր աշխարհիկ հողատիրության պաշտպանությանը, բայց ի հակիվ հոգևորական հողատիրության։ Արգելվից նոր վանքերի հիմնումը, ինչպես և արգելվից վանքերին նոր հողեր ձեռք բերել։ Յենդեգատական հողային սեփականությունն այժմ յենթարկվել էր հարկերի, վորոնցից նա առաջ ազատ էր։ Նիկիֆոր Փոկասի ժամանակ փորձեր են արվում լրացնելու գանձարանը խիստ ֆինանսական, մասնավորապես ժառանգության բնակչության, պլեթորին բաշխվող գրամի նվազեցման միջոցով։ Այս բոլորն առաջ էր բերում վանականների տեսությունը և քաղաքային բնակչության գժգոհությունը։ Ուժեղ շարժում սկսվեց գեմ, և նա ազանվեց։ Այնուհետև ապագային փոխվում էր մի կայսրը մյուսի հետևից։ Գահ բարձրացրին Հովհան Ձմշկիկին, հետո Վարդա Սկլիրին և

վերջապես, Վարդա Փոկասին—բոլորն էլ փիլոսոփական ամենաբանաձև ներկայացուցիչներ։

Ամենի կայուն իշխանությունն է հաստատվում Վասիլ II-ի ժամանակ։ Նա նույնպես փորձում էր սահմանափակել խոշոր հողատիրության սեփ, որի համար նա վերացրեց ստրատիոտների և գյուղացիական հողատարածների ձեռք բերման համար սահմանած քառասնամյա վաղեմության ժամկետը (այլ խոսքով 40 տարի անցնելուց հետո էլ այս հողերը պետք է վերադարձվեին նախկին սեփականատերերին)։ Բայց այս բոլոր ուշացած ձեռնարկները չէին կարող կանգնել մանր հողատիրության կատաստրոֆիկ անկումը։ Դրա հետ միաժամանակ Վասիլ II որոշ չափերով կոչվեց պարտականները կանոնավոր կերպով կատարելու պատասխանատվությունը դրվել էր իշխանավորների վրա (այսպես կոչված տալլելնգիան)։

11-րդ դարում մենք տեսնում ենք, թե ինչպես ավելի ու ավելի ընդարձակվում է հողերը ցմահ, այսպես կոչված տրոնեյա-ների բաշխելու պրակտիկան։ Պրոնիան համապատասխանում է հին ռուսական կոչվածքին։ Սկզբը սրտավոչը պետական հողային ֆոնդը, սկսեցին բաշխել իրրև պրոնիա ազատ համայնական-գյուղացիների հողերը, որոնք արժի սկսում են պարհակներ կատարել այլևս վոչ թե հպատակ պետության, այլ հզոր ժառանգական սեփականատիրոջ—տրոնիարիի, վորն իր ձեռքին պահում էր հողը։

Այս բոլոր միջոցառումների պատասխան հանդիսացան բազմաթիվ գյուղացիական ապստամբությունները ու Կոնստանտինոպոլսի քաղաքային պլեբսի հուզումները։ Այսպես, 1042 թվին ժողովրդական մասսաները ներս խուժեցին կայսերական պրքուհքը, հափշտակեցին կայսերական գանձատունը և պատառ-պատառ արին քանդելու համար այնքան ատելի հարկատվական ցուցակները։

Պետության տերիտորիայի ընդարձակումը և հարևան բարբարոսների հետ կնքված գաղնագրերը նպաստեցին առևտրի վերելքին։ Կոնստանտինոպոլիսը նորից գառնում է առևտրի խոշորագույն կենտրոնը—Արևելքի և Արևմուտքի միջնորդը. մասնավոր անձերի ձեռքերում արևելյան վաճառականները այսպես հանդիպում էին արևմտյան, առաջնակարգ, իտալական վաճառականներին (պիզանցիներին և Ամալֆցիներ). ապրանքների գանձվող մաքսը (տասանորդը) ավելացնում էր գանձարանի յեկամուտները։

Այսպես եր Բյուզանդական կայսրության ներքին դրությունը, վորտեղ ֆեոդալականացման պրոցեսը արագորեն առաջ եր գնում և վերջնականապես գարձնում եր Նրան ֆեոդալական պետություն։

Արտաքին բազմակողմանի վտանգներ

Բուլղարիան

Պետենք այժմ Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականությունը մանրամասն հարաբերությունը Բուլղարիայի գարաշրջանում։ Գետական յնկամուտների աճը հնարավորություն եր տալիս ուժեղացնել բանակը, նորզրավիով վարձու գինվորների. յնկամուտների այդ աճը հնարավորություն եր տալիս ավելի լայն չափով հող արաժապրել գինվորներին, ամրացնել բանակը, կատարելագործել մի քարք ամրություններ։ Բյուզանդիան կարողացավ պահել իր ձեռքին հարավային Իտալիան և նուլինակ փորձեր եր անում հետ նվաճելու արաբներից Սիցիլիան։ Բյուզանդիայի համար այդ դարաշրջանում առանձնապես մեծ նշանակություն ունեյին Բուլղարիայի հետ նրա ունեցած փոխհարաբերությունները։

Բուլղարիան այդ ժամանակներն արդեն քրիստոնեացած եր. Բուլղարիայում, ինչպես իր ժամանակ և Մորավիայում, յնկեղեցական պայքարություն համար պայքարում եյին միմյանց գեմ Բյուզանդիան և պապական աթոռը։ Ի-րդ դարի կիսին առարկ եին գալիս յերկու ըղգակիցների գեմքեր—Նիկոդայոս I-ին պապը և Կոնստանտինոպոլսի պատրիարք Փոթիոսը, վորն առաջին անգամ պայքարում եր բյուզանդական յնկեղեցու չահերի համար Բուլղարիայում, քանի վորում այդ չահերի հիմքը կազմում եյին նախ և առաջ այն յնկամուտները, վոր աշնանցից առանում եր Կոնստանտինոպոլսի պատրիարքարանը։ Ինայնով Նրան, վոր պայքարի հետևանքով հետացվել եր Փոթիոսը, գիքստուքյունը Բուլղարիայում, անշուշտ, անացավ Բյուզանդիան։ Հետագայում Բուլղարիան կուլտուրական տեսակետից գարգանում եր Բյուզանդիայի ազգեցության տակ։

Բյուզանդիայի այդ ժամանակի ազգեցությունը գտնում և այլ, քան Հուստինիանոսի գարաշրջանի ազգեցությունը։ Այն ժամանակ Բյուզանդիան անակնկալի պատվարն եր և պայքարում եր ֆեոդալականացման պրոցեսի գեմ, վորը կատարվում եր Արևմուտքում։ Այժմ ինքը Բյուզանդիան խոշոր չափով գարձել եր ֆեոդալական պետություն և այդ պատճառով Բյուզանդիայի ազգեցությունն այն պետություններում, վորտեղ գեռ չկին գարձել ֆեոդալական, արագացրեց ֆեոդալականացման պրոցեսը

և հետևաբար ունեցավ պրոպրիսիվ նշանակություն նրանով, որ նա դրա հետ միասին հպատրպակից եր անում այդ պետությունները ավելի քարեր բյուզանդական կուլտուրային։

Բայց Բյուզանդիայի հետ ունեցած մերձենալուցը չեր բավ, որպեսզի Ռուզաստանն իր վրան վերցնի Բուլղարիայի դեմ մղած պատերազմների ծանրությունը։ Ռուզաստանի քաղաքը Սիմեոնի ժամանակ, 890 թվին խզվեցին Բուլղարիայի և Բյուզանդիայի հարաբերությունները։ Այդ թվականին կոնստանտինոպոլսում բուլղար վաճառականներին սրգնվեց առևտուր անել (այն ժամանակ Բուլղարիայի և Բյուզանդիայի միջև տեղի եր ունենում աշխույժ առևտրական հարաբերություններ)։ Բուլղար վաճառականները վտարվեցին կոնստանտինոպոլսից, նրանց քույլ տրվեց առևտուր անել միայն Սալոնիկում։ Նրանք Բյուզանդիայում իրենց առևտրի գեռվ մի շարք դժվարություններ եյին հանդիպում։ Այս հողի վրա պատերազմ ծագեց Բուլղարիայի և Բյուզանդիայի միջև։ Բուլղարիայի դեմ Բյուզանդիան հրահրեց հունգարացիներին, բայց բուլղարները հաջողություն ունեցան, և Բյուզանդիան ստիպված եր հարկ վճարելու գնով ապահովել բուլղարների հարձակումից։

10-րդ դարի սկզբին նոր պատերազմ ծագեց և բյուզանդական բանակը նորից ջարդ կրեց (917 թ.)։ Նույնիսկ պաշարվեց կոնստանտինոպոլիսը, բայց Սիմեոն քաղաքը իրեն բյուզանդական կայսր հռչակեց։ Վերջապես 927 թվին հաշտություն կնքվեց։ Բյուզանդիայի պետությունը Բուլղարիայում ժամանակավոր եր, բայց Բուլղարիան պատճառություն առացավ, այն եր իրավունք կոնստանտինոպոլսից անկախ իր սեփական բուլղարական պատրիարքն ունենար։

Այդ շրջանում պատերազմի դեմ մղած կռվում գերակշռությունն անցնում է Բյուզանդիային։ Բազդատի խաչակիրը ներքին մեծ դժվարություններ եր հանդիպում։ Նա բաժանվում է մի քանի ինքնուրույն ֆեոդալական իշխանություններ, և Բյուզանդիան, ոգտագործելով իր ամենից ավելի ահեղ քշնամու քուլացումը, նորից առաջ է քաշում Աբնելը։ Հետ է նվաճում Կրետեն, Կիլիան ծովի այս բանալին և ժուռալիական նավատորմի գլխավոր կայանը։ Բյուզանդիան հետ է նվաճում նաև Փոքր Ասիան, Միջին, Վերին Միջագետքը, իր ազդեցությանն ենթարկում Հայաստանն ու Վրաստանը, որոնք, արդյոք, ազատագրվում են արաբներից։

Նույն այդ ժամանակ տեղի եր ունենում ռուս սլավոնների

քի նոր հաբեռակումները. նրանց հետ առևտրական պայմանագրեր են կնքվում Հայաստի յեն Ռուսը (905 թ.) և Բյուրը (941 թ.) արշավանքները. Արևելյան սլավոնների այս միջամտությունը բուլղարները վերջ ի վերջո վճռեց Բուլղարների բախտը. Ինքը Բուլղարիան այն ժամանակ սկսում է ավելի ու ավելի ֆեոդալականանալ. ազատ գյուղացիությունը կորցնում է տիտուլ իր հողն ու ինքնուրույնությունը և դառնում է ոպարիկ, այսինքն ճոխ, ինչպես Բյուզանդիայում. Այս կապակցությամբ Բյուզանդիայում տեղի յեն ունենում գյուղացիական ապստամբություններ, որոնք ընդունում են բոգոմիլների հերետիկոսական ըմբռնման բնույթ. Մյուս կողմից նույն այդ ֆեոդալականացման ամբ խոշոր հոգևորականության առանձին ներկայացուցիչների մեջ ծնում է քաղաքական անկախության ձգտում. Բուլղարիայում կատարվում են բոլշևիկյան, ինչպես աստեղ կոչվում են քաղաքական հոգատարները, մի շարք ապստամբություններ.

Բյուզանդիայի դեմ մղած կռվում Բուլղարիան սկզբում, չնայելով իր ներքին դժվարություններին, վոշ հաջողություն ուներ. Բյուզանդիան այժմ գիմում է իր սիրած միջոցին—նա հրահրում է մի ժողովրդը մյուսի դեմ. Բյուզանդիայի հրավերով Բուլղարիայի վրա արշավում է ռուս իշխան Սվյատոսլավը, վորը նույնիսկ ամրանում է բուլղարական սահմաններում, բայց և, բյուզանդական բանակի ու նավատորմի ճնշման տակ, 971 թվին հերոսական կռվից հետո, ստիպված է լինում հետ նահանջել. Բյուզանդիան աննեգոցիայի յի յենթարկում Արևելյան Բուլղարիան և գաբնում է այն իր պրովինցիաներից մեկը.

Բայց 7-րդ դարի վերջին, բուլղարական Սամուիլ թագավորի ժամանակ (977—986 թ. թ.), բուլղարները ապստամբություն են բարձրացնում, վորը հետագայում (1018 թ.) Վասիլ II կայսրն ընկճում է մեծ դաժանությամբ. 1014 թվին բյուզանդացիք վերցնում են 15 հազար բուլղար գերի, վորոնց բոլորին էլ կուրացնում են. Այդ բոլոր գերիներին բաժանում են առանձին խմբերի, ամեն մեկը 100 մարդուց բաղկացած, վորոնցից 99-ին կուրացնում են մեկական աչքով, իսկ մեկին մեկ աչքով, վորպեսզի նա ճանապարհ գնալիս առաջնորդի մյուսներին. Կուրացած բուլղարների այս ամբողջ մասսան այս վիճակում ուղարկվում է իր հայրենիքը. Այս դաժանության համար էլ Վասիլ II Բուլղարասպան անունը ստացավ. Նրա ժամանակ ամբողջ Վրաստանն և Հայաստանի մի մասի մեջ

քաղաքում—գրավվեց Սեի քաղաքը, որի ավերակները մեզանից ոչ մի ժամ առաջ Վրաստան և Հայաստան ուղղվեց բյուզանդական չինովնիկության և բյուզանդական սերտերների մի մասը։

988 թվին Մվյատոսլավ սուր խնդանի վորդի, Կիևվի իշխան Վլադիմիրը քրիստոնեություն ընդունեց և, ապրակտական կապեր հաստատելով Վասիլ II կայսեր հետ, սերտեցնց քրիստոնեությունը արևելյան սլավոններ մեջ։ Նուսական չինդենցին Կիևվի միտրոպոլիան գլխավորությամբ յունաբերվեց Կոնստանտինապոլսի պատրիարքին։ Հոգևորականության մի մասը, գլխավորապես բուլղարներ, յնկավ Բյուզանդիայից. քն ժամերգությունը և քե յնկնգնական գրքերը բուլղարական լեզվով էլին։ Կիևվի իշխաններեը գարձան Բյուզանդիայի գաշնակիցներ, իսկ Կիևվան Ռուսիան հոգորգակից գարձավ բյուզանդական կուլտուրային։

Կայսրությունը մահմեդական գիմաոհության գաոատգամում

Այդ գարաշրջանում Բյուզանդական կայսրության սերիատրիային, բացի Բալկանյան քերակղզուց և Փոքր Ասիայից, հարում էլին նաև մի չարք վասալական մարդեր և քաղաքներ Թաշրամասերում։ Այդ ժամանակ Բյուզանդիայից վորոշ կախում ուներ Իտալիայի սերիատրիայի մի մասը, նամենավ Վենետիկը, բնչպես նաև մինչև Իտալիայի գքսություններ (գուկասներ)—Մալերնոն, Կապուան, Բենեվենտը,—համաչում էլին Բյուզանդիայի գերագույն իշխանությունը, քնև, սակայն, ժամանակ առ ժամանակ ցուցաբերում էլին անջատվելու ձգտումներ։ Բալկանյան քերակղզու հյուսիսում Բյուզանդական կայսրության կազմի մեջ մանում էլին Դալմաքիան և սերբերի ու կրոատների ցեղային պետությունները։ Վասիլ I-ի ժամանակ սերբերին քրիստոնյա էլին գարձրել և նրանք համագիատում էլին Բյուզանդիայի գաշնակիցներ ընդդեմ բուլղարների։ Գովկասում, այն ժամանակ, Բագրատունյաց տոհմի պատկանող՝ Հայաստանի գերագույն կառավարչի հետ միաժամանակ գոյություն ունեին 9 հայկական ֆեոդալական իշխանություններ, իսկ Վրաստանում—5 վրացական ֆեոդալական իշխանություններ։ Այդ բոլոր իշխաններն ամեն գարձել էլին Բյուզանդիայի վասալներ, նրանից ստանում էլին պատվավոր տիտղոսներ, պետական կոչումներ և, իրենց իշխանությունն ամրացնելու համար, գրամական նպաստներ։ Նրանք իրենց հերքին կախությանը արտահայտում էին գինվորական

կոնտիգնաներ. իրենց հատած գրամներն վրա նրանք պատկերում են բյուզանդական կայսրին։

Բյուզանդական ընդարձակ կայսրության բնակչությունը բազմազգ էր։ Նրա կազմի մեջ հաշվում էին մինչև 20 տարբեր ազգություններ, որոնց միավորում էր միևն միասնական կառավարությունը և միասնական հավատը։ Նրանք բոլորը մտնում էին հոռոմների կայսրության կազմի մեջ, որտեղ տիրող, կառավարական լեզուն—հունարենն էր։

Բալկանյան թերակղզում ապրում էին սլյուանացիք, վլաքները. Թրակիայում գոթերն և ավարների մնացորդները, առանձնապես յատուկ էին սլավոնները, որոնք 9 և 10-րդ դարերին բազմաթիվ ապստամբություններ են բարձրացնում։ Սլավոններին, այդ ժամանակ, մենք տեսնում ենք Թրակիայում, Մակեդոնիայում, Եպիրում, Թեսալիայում, Աստիկայում և նույնիսկ Պելոպոնեսում։ Բալկանյան թերակղզում նրանք քայժ կազմում են նրա հիմնական բնակչությունը։ Հույն բնակչությունը ապրում է գլխավորապես ծովափին և քաղաքներում։

Փոքր Ասիայում մենք ունենք կապադովկիացիներին, գալատներին, խամվրացիներին, հայերին, փռուգիացիներին, իրանցիներին և մի շարք ուրիշ ժողովուրդներ։

Բյուզանդական կուլտուրայի վերելքը կապված է Բյուզանդիայի ստեղծմանն հետ մանկեդոնական դինաստիայի ժամանակաշրջանում։ Ուժեղ քաղաքական անտիկ հնոտգրերի ժողովումը և ուսումնասիրությունը։ Կազմվում են այն ժամանակի համար մասնակի գիտությունների ընդարձակ կոմպիլյացիաներ, պատմահնոտգրական և աշխարհագրական բնույթի (Սվիդա) բառարաններ, որոնք մինչև մեր օրերը պահել են անտիկ գրականության մի շարք արժեքավոր քազվածքներ։ Շարունակվում էր տարերության ուսումնասիրությունները (Հնոտիկա, Ծեոփան, Գեորգ Վարդապետ)։ Գրական այս շարժման մասնակցում էին և մահմեդական գիտնականի կայսրները։ Կոնստանտին VII Ծիրանածինը գրեց մի շարք հետինակություններ, որոնք նվիրված են Բյուզանդիայի պալատական շքախմբին, պետության կառավարմանը, Բյուզանդիայի հարևան ժողովուրդների և յերկրների (այդ թվում նաև ռուս-սլավոններին) նկարագրությանը և այլ պատմական գործերին։ Կոնստանտին IX Մոնոմախ կայսեր ժամանակ (11-րդ դարի առաջին կիսին) Կոնստանտինոպոլսում հիմնվել էր բարձրագույն դպրոց (համալսարան), որը նվիրված

եր անտիկ և քրիստոնեական գրականության և իրավունքի ուսումնասիրության։

Անգլոզսիների բռնակալությունը

11-րդ դարի կեսի մոտերքին ամեն ուշադրավ յնկլոզսիները վերջնական բռնությամբ ստիպվեցան և ստիպվում էին։ Քրիստոնեական յնկլոզս բարեպաշտության իշխանության համար վաղուց սրտին պարզ եր ժողովուրդ Հռոմի պապերի և բյուզանդական պատրիարքների մեջ։ Դրան ավելանում էին և այն վորոշ տարբերությունները, վորոնք վարդապետության և պաշտամունքի բնագավառում գոյություն ունեին Արևմուտքի և Արևմուտքի միջև։ Հարկադրությունը ընդունում էին անքննելով հարցը, ստանում էին յերբորդության յերբորդ անձի, այն է՝ սուրբ հոգու ծագումը վոչ միայն հայր-աստծուց, այլև վորդի-աստծուց (filioque)։ Վեճերի յեռուն ժամանակ, վոր վերաբերում եր այն հարցին, թե ում և ինչպես կվերաբերվեր Իսայիան պապին, թե պատրիարքին, պապի գեսպանները կոնստանտինոպոլսում Սոֆիայի տաճարի բեմի վրա դրին այն հրովարտակը, վորով պապը անաթեմա (նզովք) եր կարդում արևելյան յնկլոզսի և կոնստանտինոպոլսի պատրիարքին. սրանից հետո կոնստանտինոպոլսում գտնվողների յնկլոզսական ժողովի իր հերքին նզովքով պատասխանից պապի այդ հրովարտակին։ Այսպիսով տեղանվեց յերկու բնագնացության սիստեմ. արևմտյան յնկլոզսական կաթոլիկությունը պապի իշխանությամբ և արևելյանը, ըստ վորում արևելյան յնկլոզս պահը, կոնստանտինոպոլսի պատրիարքը, յննթարկվեց կայսեր, Արևելքում այսպիսով տեղանվեց աշխարհիկ իշխանության առաջնությունը յնկլոզսական իշխանության նկատմամբ։

Կոմնինների դինաստիան

Մանկոնական դինաստիայի ձեռնափոխական քաղաքականությունը քուլցրեց կայսրությունը, վորովհետև նա հիմնվում էր գյուղացիության հետագա, ել ավելի ճորտացման և գենվորական հողատերերի մանր հողակալների—սերտատոհմերի քայքայման վրա։ Ռոմոր հողատիրությունն ել իր հերքին ուժեղացրեց ֆեոդալական ավատականության կենտրոնախույս ձգտումները։

1057 թվին կայսերական գահը գավթեց Իսահակ Կոմնինը, նույն Փոքր Ասիայից ծագող Կոմնինների հին ավատական տոհմի ներկայացուցիչը։ Կոմնինների նոր դինաստիան թագավորեց մինչև 1185 թիվը, ընդմիջումներով, վորոնց ժամանակ կայսերա-

կան իշխանությունը գավթում էին մյուս ազնվական տոհմերի— Դուկերի և Անգելների, ներկայացուցիչները։

Կոմնինների գինասոխությամբ Բյուզանդիայում իշխանությունը վերջնականապես անցնում է ֆեոդալական արիստոկրատիային։ Այս հարստության ներկայացուցիչներից պետք է նշել Ալեքս I (1081—1118 թ. թ.)։ Նրա ժամանակ ամրապնդած կարողանալ կայսրությունը, ինչպես Արևմուտքում, նույնպես և Արևմտյան։ Արևմտյան Բյուզանդիային սկսում են սպառնալ նորմանները։ Հյուսիսից սրընթանում են պեչենեգները, որոնք անցան Դանուբը և գրավեցին տերրերի լերկիրը։ Վերջ ի վերջո նրանց վրա հաղթություն տարան և բյուզանդական տիրապետությունը Ալեքս I-ի ժամանակ վերականգնվեց Բալկանյան։ Բայց Արևմուտքից Բյուզանդիային սպառնում էր նոր թշնամի—սելջուկյան Թուրքերը, որոնք Միջին Ասիայից սրընթանում էին Իրանի և Միջագետքի վրա։ Այնտեղ նրանք սկզբում հաստատվում են խրթին, որոնց հաճախ վարձու զորաջոկատներ էին վերցնում Իրանի և Միջագետքի իշխողները։ Վարձու զորքերի առաջնորդներից XI-րդ դարի կեսին աչքի չի ընկնում Սելջուկի Քող Քողրուլ բեկը, որը գավթում է Բաղդադի խալիֆայի իշխանությունը և հիմնում է սելջուկյան (այսինքն Սելջուկից ծագող) սուլթանների (սկզբում—զորապետների) դինաստիան։ Իրանից և Միջագետքից սելջուկյան Թուրքերն արշավում են Հայաստան և գրավում են նրա խոշոր մասը։ Նրանք վերջապես հավակնեցին նաև համաբյա ամբողջ Փոքր Ասիան մինչև Եգեյան ծովափերը նեղուցով, այնպես, որ Կոնստանտինոպոլից Բոսֆորի մյուս ափին կարելի էին զոլվոր Թուրքերի վրանները։ Փոքր Ասիայում կազմվեց Նիկեյան կամ Իկոնյան սուլթանությունը Նիկիա մայրաքաղաքով։

Բյուզանդիայի հետագա պատմությունը սերտորեն կապված է առաջին չորս խաչակրաց արշավանքների պատմության հետ և կքննվի առանձին։

XIII ԳԼՈՒԽ

ԱՐԱԲՆԵՐԸ (6—11-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)

Աւազակային թերակղզին

Արաբական թերակղզին մինչ մի կապով ազատ է յիշել ասիական ու աֆրիկեական աշխարհի մէջից։ Այս թերակղզուն վրայով նրին անցնում էին ուղիները, որոնք Հնդկաստանի և Հարեշստանի (հին Ակսումի) հետաւոր մարզերի հետ նրին կապում էին տնտեսական կուլտուրական կենտրոնները՝ Մելքագետը, Մերիան, փոքրասիական մարզերը, Եգիպտոսը։

Արաբական թերակղզին կարելի չէ բաժանել առանձին մասերի, որոնցից յուրաքանչիւրը քնորոշվում է իր հատուկ պայմաններով։ Թերակղզուն ծայրագոյնն՝ հարաւայինն մասը աչքաւանդ կերկրագործական կերկիր է այգեգործութեան լայն զարգացմամբ ու խիտ բնակչութեամբ, ընդվորում անասնութեան սիստեմը ապատիկ հանդիսում է վոստիկան վրայ։ Այդ մեծանի կերկիրն է, վոր նշանակում է աշ կամ երախտաւորի կերկիր։

Մեյուս մարդը՝ Հիջազը (Հնջազը), վոր նշանակում է բարձր՝ պատանդ, մի մարգ է, վորը գտնվում է կարմիր ծովի ափին՝ Աֆրիկայից և Հնդկաստանից Առաջաւոր Ասիա ձգվող հին քարավանային առևտրական հանապարհի կերկարութեամբ։ Այստեղ վաղուց ի վեր գոյութեան ունեին առևտրական քաղաքներ, ինչպես օրինակ Մեքքան, վորովհետև նրին վորպես ապրանքների տրանզիտային կետեր։ Նրկրի կենտրոնը՝ կենտրոնական Արաբիայի մեծ մասը կոչվում է Նեջդ, այսինքն՝ սարահարթ, վորտեղ շատ քիչ է զարգացած վոստիկանութիւնը և կան միայն առանձին ցրտորներ, վորոնց շուրջը ընկած են հազվագիւտ ոազիսներ։ Այստեղ ապրում նրին քոչվոր բեդուինների գանազան ցեղեր։ Վերջապես, պետք է նշել այն մարզերը, վորոնք հարում նրին Սերիային ու Միջագետքին, վորտեղ շատ վաղ ժամանակից առեղծվել նրին սահմանային արաբական ցեղական պետութիւններ։

Վոստոմն Արաբիայում հիմնված և գլխավորապես ջրհոր-ների և ագրյուրների վրա։ Մեծ նշանակություն ուներ փյունիկյան արժավենին, որը անընդարար պտուղներ և ապրուստ Արաբիայի հնավանիկայում մի փոքր նշանակություն ուներ սպաթը, մի հին-դաների, որոն այլեր չի ընկնում մեծ ուշադրությամբ և հատկապես հարմարվել և անապատային կյանքին։

Մերք ընդ մերք Արաբիայից դուրս եղին գալիս բնդունների քուլվոր ցեղեր՝ ամբողջ խմբեր, որոնք կազմում էին հա-բեան պետություններըը, իսկ յերբեմն հաստատվում էին այս-տեղ։ Այդպես յեղավ Մինեացիների պետությունն ատեփ-վելիս, այսպես յեղավ և Իսրայելի ցեղի Պաղեստինում հաս-տատվելու ժամանակ։

Արաբիայի բա-զաք-պետու-թյուններ

Առաջին հազարամյակի սկզբին մինչև մեր քվագրությունը Արաբիայում ստեղծվում են մի շարք սաբեականերական տիպի քաղաք-պետու-թյուններ, սկզբում այսպես կոչված Մինեյան թագավորությունը, իսկ հետո, 8-րդ դարից, Սաբեյական (Սա-վական) թագավորությունը։ Այդ թագավորություններն իրենց գերիշխանությունն ատկ մեծացնում էին հարավ-արաբական քաղաք-պետություններըը։ Այստեղ լայնորեն տարածված էր թնկի, համեմունքների, վոսկու, անասնապահության սրդյուն-ների առևտուրը։ Քարվանային ճանապարհները նպաստ էին գլխավորապես, կարծիր թողի յերկաքնդով։ Ամեն հետագայում, 8-րդ դարում մեր թ. առաջ մեծանում է դեպի Հեգիստան նըդ-վող հյուսիսային առևտրական ճանապարհի նշանակությու-նը, որը Միջիական անապատի վրայով անցնում է դեպի Պարսից ծոցը։ Ուստի Միջքայի առևնանի վրա այդ ժամանակ յերևան են գալիս մի շարք արաբական նոր պետություններ։ Դրանց մեջ արդեն հռոմեական ժողովում աչքի յեն ընկնում Պալմիրի արաբական-արիական պետությունը։ Այս պետություն այդ ժամանակ մեծ զարգացման է հասնում, վորով ժամանակով իրեն և հպատակեցնում Նաբթիոկ Փոքր Ասիան ու մասամբ Եգիպտոսը։ Այստեղ քաղաքում էր մի ժամանակ քաղաքի Զեն-նոբը, կամ Զինոբիան, ինչպես նրան անվանում էին բյուզան-դական աղբյուրները։ Պալմիրի պետության նկատմամբ վճռական հաղթություն տարավ կայսր Ավրելիանոսը՝ 273 թ., վորը վերջ դրեց արաբական այդ վաղ կազմավորումներին։ Այդ այն ժամա-նակ էր, յերբ արաբական պետությունները, մասնավորապես հարավ-արաբական պետությունները, սկսել էին մեծ նշանակություն

6—7-րդ դարերի սեմական հզեռաժամը

Հետագա հարյուրամյակների ընթացքում սեմական ցեղերի ներթափանցումը Միջագետքի հարավային շրջաններ ավելի է ուժեղանում։ Ամորհացիների ցեղերը, որոնք Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերին հաստատվել էին Միջագետքի հարավային շրջաններում, Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին ստեղծում են Բաբելոնի թագավորությունը։ Ամորհացիների ցեղերից մեկի՝ Սումուաբումի հիմնադրած Բաբելոնի թագավորությունը Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին դառնում է Միջագետքի հարավային շրջանների ամենաազդեցիկ պետությունը։ Ամորհացիների ցեղերից մեկի՝ Սումուաբումի հիմնադրած Բաբելոնի թագավորությունը Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին դառնում է Միջագետքի հարավային շրջանների ամենաազդեցիկ պետությունը։ Ամորհացիների ցեղերից մեկի՝ Սումուաբումի հիմնադրած Բաբելոնի թագավորությունը Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին դառնում է Միջագետքի հարավային շրջանների ամենաազդեցիկ պետությունը։

Ամորհացիների հետագայում, որոնց մի մասը արդեն Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերին էր հաստատվել Միջագետքի հարավային շրջաններում, առանձնապես Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին ստեղծում են Բաբելոնի թագավորությունը։ Ամորհացիների ցեղերից մեկի՝ Սումուաբումի հիմնադրած Բաբելոնի թագավորությունը Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին դառնում է Միջագետքի հարավային շրջանների ամենաազդեցիկ պետությունը։ Ամորհացիների ցեղերից մեկի՝ Սումուաբումի հիմնադրած Բաբելոնի թագավորությունը Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին դառնում է Միջագետքի հարավային շրջանների ամենաազդեցիկ պետությունը։

Այսպիսով, 7-րդ դարի սկզբին, մուսուլմանական կրոնի բնական գալուց ժամանակամիջոցին, Արաբական թերակղզին ապրում է մեծ տնտեսական հզորացում, որի շրջանակներում էլ հնից տևող են ունենում մուսուլմանական կրոնի բուն սկզբնավորումը բնչպես այդ ընդգծել են գեռ Մարքսն ու Ենգելսը։ Արաբական առևտրի միջոցներին գերն ընկնում է, արվում են ներքին հարաբերությունները։ Այս բոլորը մեծ ժողովուրդներ են առնչում արտաքին ընկերի հետ, սուր կերպով զգացվում է գերբնականությունը։ Ընդհանուր տնտեսական և սոցիալական հզորացումից չկա և պահանջվում, և այդ կյանքն արտացոլում են յուրաքանչյուր քաղաքականության մեջ։

Ուրարտների հասարակական կարգը մինչմուսլիմանական ժամանակաշրջանում

Արաքսիերի հասարակական կարգը մինչմուսլիմանական ժամանակաշրջանում բնութագրվում էր նրանց մոտ քարերաոսքյան բարձր առաջնակի սոհմական կարգի գոյությամբ։ Մեկը մյուսի հետ քույլ կապված առանձին սրար ցեղերը բաժանվում էին յննքացեղերի, ամեն յուն մոր սոհմական ստորաբաժանումների, քան ցեղը՝ և վերջապես, այդ յննքացեղերի առանձին հյուղերը՝ գեռ ավելի յուվ փոքր սոհմական ստորաբաժանումների։ Բայց արդեն մեծ նշանակություն ուներ փոքր ընտանիքը, որին էլ հենց կազմում էր անհատական սեփականը՝ վրանը։

Արաքսիերի կյանքում նկատվում էին շատ հետաքրքրական գծեր, որինակ, մայրիշխանության կարգի մնացուկները, որոնք դեռևս պահպանվում էին արդեն հայրիշխանության հաստատված սեփականության պայմաններում։ Կինը հաճախ ապրում է ծնողների սոհմում, սոհմական խոշոր կոնատգի անուններ են կրում։ Ընդհանրապես կինն արաքսիերի մեջ գրավում էր բարձր դիրք, յնրանից կանայք գոանում էին առաջնորդներ և նույնիսկ պետության գինվորներ, ինչպես այդ յեղել էր, որինակ, Մարեյական քաղաքակրթության համ, ավելի հետագայում՝ Գալիքրում։ Նկատվում են առանձիզմի բազմաքիվ մնացուկներ։ Առանձին ցեղերը կրում են կենդանիների անուններ՝ կոչվում են շներ, ոչխարներ, ադյուներ և այլն։ Զարգացող քոչվոր սոհմական սիրեատկրատիայի մոտ սկսում են յերեվան գալ առյուններ, յերեվան և գալիս գույքային շերտավորումը, դասակարգերի առաջին սաղմերը։ Առանձնանում են սոհմական առաջնորդների՝ շեյխերի և սեյիդների սրիստոկրատիան, որոնք սիրում են մեծ հոտերի, հանգիստանում են մինչև յերեք ժամանակ խոշոր սարկաստներ ու ստրկական առաջնորդներ։

Արտադրական ժողովրդական մասսայի մյուս բնվհուում սկսում է առանձնանալ արտադրական չքավորությունը։ Լայն գարգացում է առնում կլիմնատեյան՝ ժամանակով կախումը։

Արտադրական առանձին ցեղերը ինքնուրույն կյանք են վարում. նրանք շատ հաճախ բազմվում են իրար՝ ջրհորից ոգտվելու առիթով, արշավանքներ են գործում, վորպեսզի իրենց հարեվաններից անասուններ խլեն, անընդհատ մինչառնամարտին ու մինչգնդային կռիվ են մղում։

Ցեղի և առանձին համայնքի բարձրագույն սրգանը հան-

չխանում և խորհուրդը՝ մեկլիտը, վորը կազմված էր ընտանիքների գնչավարների կամ մեծ սեյիդների, առաջնեն տոհմական համայնքների առաջնորդների, հոգևոր ընդհատումների ժամանակ ընտրվում և գինվորական առաջնորդ՝ կայիդ։ Առանձնանում են նույնպես և գուշակողները՝ գնչական արտգիքների պահպանողները, տոհմաբանական լեգենդներ ասացողները, այլոն կոչված նատաբները և չայիբները։

Մինուչև հատարակական կարգը մենք նկատում ենք նաև քաղաքներում. մեծ ազնատ սոցիալական դիֆերենցիացիան՝ գատակարգերի կազմավորումը տեղի չէր ունենում իհարկե առվի արագ և ընդունում էր ավելի սուր գներ, քան այդ տեղի ուներ անապատում։ Այստեղ գարգանում և հզի մատնավոր սեփականությունը, մի բան, վոր գեռ չկա չիքերի կենտրոնում, վորտեղ գերակշռում էր քոչվորական ապրելակերպը։ Գաղաք-պետությունները գալիան և լոյն սկզբում հաճար խոշոր առարական կենտրոններ հանդիսացող այդպիսի քաղաքներից կախման մեջ՝ կլինեին վիճակում էլին գանվում անապատի առաջնեն ցեղերը։ Այսպիսի քաղաք-պետությունների գլուխն էլին կանգնած քրիժական կորպորացիաները։ Ամբողջ կարգը առանում էր կատարյական բնույթ։

Արաբիայի քաղաքների մեջ առանձնապես ալքի չէր ընկնում Մեքքան։ Անտիկ աշխարհի գլուխները այն անվանում էլին Մակորաբա։ Հավանորեն, այդ բառը ծագում է ժիրկրաբ բառից, վոր նշանակում է սրբավայր։ Այդ քաղաքը հին առևտրական հանապարհի վրա կարևոր իջևանատեղին բազա չէր, վորն առած էր ջրով։ Այստեղ կատարվում էր այն ապրանքների վերաբերումը, վորոնք ուղարկվում էլին ավելի հեռու՝ հարավ կամ հյուսիս։ Մինուչև ժամանակ այս քաղաքը չէր ճանաչում գնչերի համար սրբազան կենտրոն էր, բնչպես նաև տեղական չուկա, վորտեղ վորոշ օրեր հավաքվում էր չրջակայքի բնակչությունը։

Մեքքայի կենտրոնում գանվում էր տաճարը՝ Քաաբան, նշանավոր սրբազան սև քարով։ Ըստ չիքերի, գա չիրնքից ընկած մի մետեորիտ է, վորը սրբազան առարկա չէր համարվում և արաբների մոտ պաշտամունքի առարկա էր։ Ինքան, վորքան վոր Մեքքան մի ամբողջ չարք այլ ցեղերի կենտրոնն էր, այդտեղ սրբավայրում կենտրոնացված էլին գանազան արտարական առավաճառականների պատկերամորումները։ Այդ տաճարի գլխերը կազմում էլին մի մուսուլման, այլոպես կոչված քոնկյուհանների

քրմական կաստան, վորը սրտնվում էր տաս տոհմերից։ Նրանք Մեքքա քաղաքի քաղաքային պատրիկությունն էին կազմում։

Քաղաքի գլուխն էր կանգնած 10 ալիգարխներից, ախպես կոչված չորիքներից, բազկացած հատուկ կոչիչներ և հարուստ առևտրականներից քորեյշիտական գերդասաններից ներկայացուցիչներից բազկացած սենատը։

Մյուս կողմում գտնվում էր քաղաքային պլեբսը՝ ախլաքը, վորը չիրական չէր։ Որա կազմի մեջ գրած չափով մանում էին նաև չնվոր առաքերկրացիներ։

Մեքքա քաղաքում քորեյշիտների գերիշխող քրմական կաստան բազկացած էր առևտրականներից և վաշխառուներից, խոշոր հողատերերից, սարկաւագներից և անասնապահներից։ Մարուկները, վորոնք մասամբ նեգրների կամ հաբեշների քվից էին, նաև էին այդ խոշոր հողատերերի հողի վրա վորպես հողագործներ, ինչպես և աշխատում էին անասնապահության ու արհեստի ասպարեզում։ Ներքևի սարկաւագները իրենց սարուկներին վարձակալությամբ տալիս էին արհեստավորներին, վորպես սրանց համար անհրաժեշտ բանվորական ուժ։ Այդպիսի սարուկները արձակվում էին նուիրելու և բանեցնում, վորպեսզի ինքնուրույնաբար արհեստով զբաղվեն։ Արաբիայում այդ ժամանակ գոյություն ուներ խոշոր սարկավաճառություն։

Բացի ռազմագերի-սարուկներից, գոյություն ուներ նույնպես և չունեոր պարտապանների ծառայողական սարուկություն, ընդվորում այդպիսի պարտապանը սարուկ էր մնում մինչև իր պարտքը վերադարձնելը, վորից հետո ազատվում էր։ Ազատված սարուկներից, գլխավորապես, հաբեշներից էին կազմված քաղաքներում վոստիկանական պինված ջոկատները։

Այդպիսին էր արտքական հասարակության կառուցվածքը մինչմուսուլմանական Արաբիայում։

Ցեղային համայնքը

Իսլամի ծագումը, ինչպես արդեն նշվել է, ունի չոր ունենում արտքական առևտրի հզոր նաժամի պայմաններում։ Արաբական արիստոկրատիան սկզբում իր հարստությունը հիմնում էր արտաքին, սարսանդիկ առևտրի վրա, մինչդեռ ներքին կյանքը պահպանում էր գեռ լուացած բնույթ. գրավի չափով սերտորհում էին գեռ հին առնվական հարաբերությունները, վորոնք արտքական վերնախավին ազատագրում էր հազուստ իր շահերի։ Այժմ արտքական արտաքին առևտրի հզնաժամի պայմաններում, այդ վերնախավի ձեռքում կա-

ասկված միջոցները գործադրվում են արտաքին քաղաքների չրջակայքում ապրող քոչվոր ու հոգագործ բնակչության և քաղաքային պլերին շահագործելու համար։ Վաչկատուքյունն այդ ժամանակ ամենաուժեղ զարգացման էր հասել։ Մի չորք ավյալների համաձայն մինչ կարող մինչ գոտուն, վոր պարարքները սկզբում էլին 100, 200 և նույնիսկ 400%-ով։

Այսպիսով քաղաքի չրջակայքի արտաքին դիրքերը խճճվել էլին վաչկատուական և առևտրական ոպերացիաների մի ամբողջ ցանցի մեջ, յնիմական էլին գործել այդ չահագործիմներ։ Այդ չէր կարող գաստիարդային պայքար չառաջացնել, քան վորում այդ պայքարը արտացոլվի մուտ կրոնական բնույթի և ընդունում։

Ջարգանում է այսպես կոչված ջիհանիզմական չարժումը, արտաքին հասարակության ներքին խավերի չարժումը, վորն իդեոլոգիական տեսակետից հանդիսանում էր քրիստոնեության ու հրեայության տարրերի խառնուրդ մինչմուսուլմանական արտաքին կրոնի հետ։ Այդ չարժումն ուղղված էր քաղաքային պաշտոնական պաշտամունքի դեմ, վորը գլխավորում էլին արտաքին հասարակության վերնախավերը՝ քոլեկտիվների անվանի տոհմերը։ Շարժումը պահանջում էր վոչնչացնել ամեն տեսակ կաստայական արտոնություններ, վոչնչացնել քաղաքային պաշտամունքներ, վորոնք ամրացնում էլին արիստոկրատիայի տիրապետությունը, պահանջում էր վերականգնել Աբրահամի կրոնը, ձեռվորել Աբրահամի ամբողջ բնակչությունը մեկ կրոնական համայնքի մեջ, միասնական ատամնաբուժության առաջ հավասարեցնելով բոլորին։ Սրա հետ միասին գա պայքար էր ընդդեմ վաչկատուականության և ամեն տեսակ չարաչահությունների, վորոնք գործադրվում էլին քաղաքային առևտրի մեջ և հանգում էլին բնակչության շահագործմանը։ Ջիհանիզմական չարժումն իր ձեռ վերելքին և հասնում մարգարեական չարժման ձևի, վորը գլխավորում են ռահվիրաները։ 7-րդ դարի սկզբին չարժումն ընդգրկում է գրեթե ամբողջ Արաբիան։ Ամենուրեք յերևան են գալիս մարգարեներ ու մարգարեուհիներ։ Մոգած չինելով հաջավում՝ Ալլահն ասաց, այս չարժումը ուստք և գործում Մեքքա, քանի հետո նրա կենտրոնը գառնում է Մադինեն քաղաքը, վորը մի յերկրագործական ոազիս էր և առանձնապես չահագրգռված էր Մեքքա քաղաքի վերնախավերի կողմից գործադրվող վաչկատուական չահագործումը վոչնչացնելու ձևի։ Այսպես ա-

առնձնապես ուշ կիրակով նր ընթանում առանձին ուշադրի ժամ-ին ժգվոց պատարագը։ Այսօրից նյ հնդց սկզբում կատարվում է նոր կրոնական համարքը Մուհամմեդ մարգարեի դրեալվորությամբ։

Այսպիսով, ընդհանուր մարգարեական կրոնական շարժման մեջ այդի չի ընկնում մարգարեներից մեկը Մուհամմեդ անունով։ Նոյնն ինքը նշանակում է և գիտատրանքյուն։ Վորոշ պատմարանները, վորոնք ժխատում են Մուհամմեդի վորպես անձնավորության գոյությունը, գանում են, վոր գա դրեալվոր առաքելորդի՝ մուսուլմանական ազանդավորական համարքի մարգարեի տիպն ևր, համարյա, վորը դուրս ևր յոկել Մեքքա քաղաքի սիրտպահող կրոնի դեմ։

Մուհամմեդ

Ըստ մուսուլմանական ավանդության, Մուհամմեդը՝ իսլամի, վոր նշանակում է հնազանդություն (Աստահ կամքին) կրոնի հիմնադիրն ևր։ Ինվել է Մուհամմեդը, ինչպես յենթադրվում է ըստ ավանդության մոտավորապես 570 թ. և մեռել է Մեքքայի քորեյշիտական ազնվերի մեկից։ Ինչպես պատմում է մեզ ավանդությունը, նա իր մանկությունը անցկացրել է չքավորության մեջ։ Վաղ հասակից նրան մեջտ թվացել է, վոր նա գանագան տեսիլքներ և տեսնություն նրան յերևում էլին մարդիկ, վորոնք հազած էլին սպիտակ դգեստներ։ Նրա պատկերացմամբ դրանք հրեշտակներ էլին, վորոնք նրան գանագան նշաններ էլին տալիս նրա ապագա մարգարեական կյանքի մասին։ Հետագայում Մուհամմեդը մասնակցում է առևտրական հանապարհորդություններին և ծառայության է մտնում մի հարուստ տրար վաճառականուհու մոտ, հետո ամուսնանում է նրա հետ և գանում է բավական ունևոր տրարական վաճառական։ Բայց տնա նորից, համառելն լինելով, նրան մարգարեության կոչ է անում մեջ վոր խորհրդավոր ձայն, վորը լինելան վերագրում է Գաբրիել հրեշտակապետին։ Մուհամմեդը քարոզով սկզրում հանդես է գալիս Մեքքայում, ուր ամենից առաջ է հարձակվել մարգարեական շարժումը մուտք գործած, արարներին կոչ անելով հրաժարվել քազմաստվածությունից և վերադառնալ դեպի Աբրահամի կրոնը։ 622 թվին նա հետապնդումից փախչում է Մատրիբ քաղաքը։ Փախուստին ավելի հին վերաբերմունքան կամ հիջրային այդ թվից մուսուլմաններն սկիզբ են գնում իրենց թվագրության։ Մատրիբը հետագայում առա-

քով Մեդինա (Մեդինատ-ան-Նաբի՝ մարգարեի քաղաք) անունը, վորովհետև այստեղ ապրեցավ ու առաջին մուսուլմանական համայնքը՝ Մուհամմեդի գլխավորությամբ։ Այդ համայնքի անդամները սկսում են հարձակումներ գործել Մեքքա ուղևորվող քարավաններին վրա և կողոպտել դրանք։ 630 թվին ընդարձակված մուսուլմանական համայնքը հաղթում է Մեքքային, վորի բնակչությունը քրիստոնեների գլխավորությամբ ընդունում է իսլամը։ Այս առաջին մուսուլմանական միավորման շուրջը ավելի և ավելի յին ամում արաբական ցեղերի միությունը։ Մուհամմեդի մահից առաջ 632 թվին, ինչպես ասում և ավանդությունը, արաբական ցեղերի՝ բնդունիների ներկայացուցիչ մասը միավորված և յինում էմարզարեության իշխանության տակ։

Այդ ավանդության մեջ շատ անարժանահավատ բան կա, շատ ու շատ չհնդնդալ մոտիվներ, շատ աստվածներ, վորոնք պահպանվել էին արաբների կրոնում մինչմուսուլմանական ժամանակաշրջանից։ Այստեղ արտացոլվում և նաև նրանց ու ամբ գրուցավոների ապրելությունը, վորոնք փոքր էին առնվամ հրեական ու քրիստոնեական կրոններից։ Այսպիսով, մուսուլմանությունը հանդիսացավ այդ բոլոր զանազան ապրելությունների սինթեզը։ Իսլամի հաղթանակը հանդիսացավ գեմոկրատական մարգարեական շարժման կոմպրոմիսը քրիստոնեական արիստոկրատիայի հետ։ Այդ Մեքքայի Քաաբայի պաշտոնական կուլտի միասնություն էր ազատագործների միասամիսության պահանջի հետ։ Ի վերջո քրիստոնական արիստոկրատիան ընդունում շարժման գլուխը, բայց շրջակա արաբական ցեղերի ներքին շահագործման փոխարեն, գլխավորելով այդ ցեղերին, անցնում և արաբներին հզոր պետության, ի հաշիվ հարևան հարևան ներկ՝ Իրանի և Բյուզանդիայի։

Առաջին հարձակումները

Բուն Արաբիայի, Հնդկաստ և Նեղոսի միավորվելուց հետո, ըստ յերևույթին, գեռ Մուհամմեդի օրոք սկսվում են առաջին գրավումները ի հաշիվ հարևանների, արշավանքները Իրանի և Բյուզանդիայի սահմանամերձ մարզերի վրա։ Այդ յերկրներում գյուղացիությունն ու քաղաքային արհեստավորները գաժանորեն ճնշում էին տիրապետող գասակարգերի կողմից և սիրահոժար պաշտպանում էին արաբներին՝ անցնելով սրանց կողմը։ Հենց այդ մասսաների մեջ և բյուզանդական մարզերում վորպես բողոք ընդդեմ տիրապետող յունական յինդեցու ձևավորվում էին մի շարք ազանդավորական հասանքներ։ Իրանի և Սիրիայի նվաճումը արաբների համար հեշտա-

նում էր նաև այդ յեղկրնների փոխազդեն քուլցատաժը, վոր փեղի յեր ունենդել նրանց կատոզի կոմի ժամանակ։ Նվաճումը հեշտանում էր նաև նրանով, վոր նվաճողների կողմն էլին անցնում այն սրտրտական զորքերը, վորոնք կազմում էլին Քե Բյուզանդիայի Քե Իրանի սահմանամերձ մարզերի գլխավոր զինվորական ուժը։

Մուսուլմանական ավանդությունը պատմում է, վոր Մուհամմեդից հետո կազմավորվող արաբական պետության մեջ իշխանությունն անցնում է այսպես կոչված խալիֆներին։ Նրանցից առաջինն էր Աբու Բեքրը, նրա հաջորդը՝ Ումարը։ Սրանք այն սկզբնական խմբակին պատկանող մարդիկ էլին, վորի մեջ զարգացավ իսլամի ուսմունքը։ Ումար խալիֆի որոք (634-644 Ք.Ք.) տեղի չի ունենում Մեյոպոտաքի և Իրանի արևմտյան մասի նվաճումը՝ Քիզրոն քաղաքով։ Քաղաքի ներսում բարերացել էր սասրյան գասակարգերի ապստամբությունը, վորոնք անցան արաբների կողմը և արտրտական զորքի առջև բաց արեցին քաղաքի գարպասները։

Մեյոպոտաքն ու Իրանը նվաճելու հետ ժամանակ արաբները սկսեցին հարձակվել Սեբրեոսի վրա, վորն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայի իշխանության տակ։ 636 Քվին բյուզանդական զորքը պարտություն կրեց և մի շարք քաղաքներ, այդ թվում Անբուտազմը, նվաճեցին արաբները։ Այստեղից արաբական էքսպանսիան տարածվում է աչխուհնան գետի հարավարևմուտք։ Գրավվեց Անգիպատոսը, այդ թվում նաև Ալեքսանդրիա քաղաքը՝ Բյուզանդական կայսրության խոշոր կենտրոնը։ Այստեղ նույնպես տեղի ունեցավ բնակչության ապստամբություն, վորն ուղղված էր հասարակության վերնախավերի և ոսոխներեցած բյուզանդացիների դեմ, և բյուզանդական զորքը հարկադրված էր լքել Անգիպատոսը։ Ի վերջո արաբները սկսում են տիրապետել Մեյոպոտաքովյան շրջանի արևելյան մասում, գրավում են Նիպրոս կղզին։ Արաբները ստեղծում են իրենց սեփական խոշոր նավատորմը։

Այսպիսով արևելքում ձևավորվում է խոշորագույն պետությունը՝ արաբական խալիֆաթը։ Արաբական նվաճման հետ մեծ նվաճված մարզերում աշխատավոր մասսաների դրությունը ժամանակավորապես բարելավվում է։ Յեղական շահագործող վերնախավի մի մասը վոչնչանում է արաբների դեմ մղած կըռվում։ Այդ արիստոկրատիայի կողմից լքված հողերը մնում են

գյուղացիական համայնքները, իսկ ամայի հողերը հանձնվում են խայիճների սեռբինուքյանը (վանուք)։ Դանձվում է հոգային հարկ, ոչոգիս կոչված խորտ՝ 1—4 գահեկանի չափ (գահեկանը համասար է մոտավորապես 20 վոսկի ֆրանկի)։

Այս հարկը, ինչպես և այն հարկը, որը գանձվում էր քնամիքերքով, անհրաժեշտ էր գորքը պահելու համար։ Գաղաքներում վոչ սրաց բնակչությունը մուծում էր գլխահարկ, ոչոգիս կոչված՝ չիզիա։ Ամրոզի վոչ հոգագործ բնակչությունը նույնպես վճարում էր այս տուրքը։

Արաբներն այնքան էլին ընկնում կրոնի մեծ հանդուրժողականությամբ։ Ուստի հնդկաիկոսությունները, որոնք տարածված էլին Բյուզանդիայում, կարող էլին ազատորեն գործադրել արտաքին սիրապետության տակ։ Արաբները իրենք հոգի չէլին սիրում։ Նրանք գինվորական ուժ էլին, որը տեղավորված էր ամրացված համբարներում։ Հանեին այդ գինվորական համբարներից էլին ի վերջո ձևավորվում արաբական գաղաքները (որինակ՝ Դամասկոս ու Բասրան Միջագետքում, Ֆոստատը՝ Եգիպտոսում)։

Սկզբում գաղաքական կարգն արաբների մոտ հանդիսանում էր գինվորական գիմակրատիա՝ ընտրովի խայիճով, բայց շատ շուտով գործչությանները՝ ցեղական ազրիստոկրատական արիստոկրատիան, իրենց ձեռքն են վերցնում իշխանությունը։

Մահմեդ ու. Ծերբորդ խայիճ Ոսմանը (644—656 թ. թ.)

Ալի Ծագում է արդեն Ոսմանյան գործչության անվանի տոհմից։ Այս տոհմը շատ հարուստ էր, նրա սրամտությունը տակ կար տուրուններ մեծ քիվ. բայց Ոսմանի սիրապետության գեմ բարձրացավ բնակչության ստորին խավերի ապստամբությունը, որը գլխավորում էր Ալին՝ Մուհամմեդի ազգականը։ Ապստամբությունը պաշտպանություն էր ստանում Իրաքի բնդունն ցեղերի կողմից։ Ապստամբությունն բարձրացավ նաև Մեդինայում, որի ժամանակ ընկավ Ոսման խայիճը։ Սկսվեց պայքար՝ Ալիի, որն այսպիսով գարձավ չորրորդ խայիճը, և Մոավիայի միջև, որը հանդիսանում էր արաբական արիստոկրատիայի պաշտպանը։ Ալին սպանվեց, գեմոկրատական տարրերը պարտություն կրեցին և ստատիկ բուլացան։ Իշխանության գլուխ անցավ Ոմայաններից գինաստիան՝ հանեին Մոավիայի, որը պատկանում էր Ոմայան տոհմին. Ոմայաններից գինաստիան պահպանվեց 100 տարուց քիչ պակաս (661 թվից մինչև 750 թվը)։

Ոմայանների Դամասկոսի խալիֆաթը

Մոավիայի մահից հետո Ալիի վոլդին՝ Հասանը, վոչն ամուսնացել էր վիրջին Մասանյանի դստեր հետ, մի անգամ էլ ապստամբությունն բարձրացրեց, սակայն պարտվեց և սպանվեց։ Հետագայում, հատկապես Իրանում—Ալիին և Հուսեյնին յերկրպագելու հոդի վրա ծագեց նուշնիսկ մի հատուկ պաշտամունք ու մի ամբողջ կրոնական շարժում։

Ոմայաններըը հաստատվեցին Սիրիայի մայրաքաղաքում Դամասկոսում։ Այսպիսով, կարելի չի խոսել Ոմայանների Դամասկոսի խալիֆաթի մասին։ Նրանք չարունակեցին նվաճումները, միացրին արևելյան Իրանը և նուշնիսկ հասան մինչև Ինդուս գետը, այսինքն՝ Ամու-Դարիան, իսկ հյուսիսային Աֆրիկայում հասան մինչև Ատլանտյան ովկիանոս։ 8-րդ դարի սկզբին նրանք մտան Իսպանիա և սկսուհետև Պրանսիա, վորտեղ 732 թ. պարսուիքյան կրեցին Կարլոս Մարտելից՝ Փռանկների մեծ տերի ունեցած հանճարեղ զորավարից։ Արաբները հասնում էին մինչև արևելյան Ջինաստան, արշավանքներ էին գործում հյուսիսային Հնդկաստանի վրա, պաշարում էին Կոնստանտինոպոլիսը։

Միջերկրական ծովի արևելյան մասում գերակշռությունն ստացավ արաբական նավատորմը։ Դա մեծ ազատություն էր ստեղծում Կոնստանտինոպոլսի համար։ Առաջին անգամ Կոնստանտինոպոլիսը պաշարվեց 668 թ. Մոավիա խալիֆի որոք, բայց ժանտախտն ու սովն արաբներին հարկադրեցին պաշարումը հետ վերցնել։ Յերկրորդ անգամ պաշարումը ձգձգվեց 672—678 թ. թ.։ Այս պաշարումը նուշնպես անհաջողության կրեց, ինչպես նաև հաջորդը՝ 716—717 թ. թ., յերբ արաբներին հետ մղեց Լեվոն Իսավրը։

Իսկ քնչպիսի հաստատական կարգ ստեղծվեց Ոմայանների Դամասկոսի խալիֆայում։ Մենք այստեղ ունենք մի կողմից նախկին բյուզանդական մարզերը արաբների իշխանության տակ, վորտեղում սկսվել էր արդեն ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը, բայց վորտեղ դեռևս ուժեղ էին ստրկատիրական հասարակության մնացորդները, ինչպես, որինակ, Սիրիայում և մյուս կողմից նախկին իրանական՝ Մասանյանների սիրապետությունները, վորտեղում ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսն սկսվել էր ավելի վաղուց և տեղի չէր ունենում ավելի արագ և արդեն արաբական նվաճման նպաստը նախորյակին զգալի հաջողություններ էր ձեռք բերել Վերջապես խալիֆայի

կազմի մեջ նշին մանուկ նաև բուն օրթոդոքսական յեկեղեցին, վորանց սոցիալիզմյունը քնդհան հասել եր վորոշ զարգացման, բայց վորտեղ ֆեոդալականացման տեղի ունեցող առաջատար պրոցեսը ավելի և ավելի սրտոտ քայլեր եր անում։ Ցերկու կացութիւնների՝ քայքայվող սոցիալիզմյանի և աճող ֆեոդալիզմի այս զուգորդումն էլ հենց բնորոշում եր Ոժայանների պետության հասարակական կերպը։ Ցիշատակող վիճակագիրը, վորին գլխավորում եր Ոժայանների տունը, իր իշխանության հիմքը համարում եր Սիբիրի՝ Բյուզանդական նախկին այդ մարզը, վորտեղ գեռևս ուժեղ եր սոցիալիզմյունը։ Ոժայանների տունն ինքը ուժ եր առանում զգալիորեն սոցիալիզմյան լայն զարգացման ընթերքով։ Մոսկվա քալիֆը, որինակ, իր հնդեսի սիրապետություններում ուներ մինչև 6 հազար սոթուկ։ Քալիֆների արտադրության տակ կային ընդարձակ վոռոգելի և մշակելի հողեր Սիբիրում և Միջագետքում, վորտեղ նույնպես լայնորեն շահագործվում եր սոցիալական աշխատանքը։ Մասսայորեն ոռվտագործվում էին ստրկական աշխատանքը։ Մասսայորեն ոռվտագործվում էին ստրկական աշխատանքը նույնպես սոցիալիզմյան եր հանդում և սիրապետող վիճակով պաշտպանում եր այդ սոցիալական կացութիւնը։

Քալիֆների իշխանության համար նյութական միջոցների մի ուրիշ աղբյուր եր հանդիսանում քնակչության անմիջական շահագործումը։ Նվաճումների ժամանակ լայնորեն կիրառվում եր ուղղակի ռազմական կողոպուտը՝ կոնտրիբուցիաները, ընդվորում ռազմական ավարի $\frac{1}{5}$-ը գնում եր խալիֆի օգտին։ Նոր կազմավորված օրթոդոքսական պետությունը նվաճված յերկրներում չարունակում եր նախկին կառավարությունների ֆինանսական քաղաքականությունը։ Այստեղ մենք պատահում ենք վոչմուսուլմանական քնակչությունից գանձվող հին հողային հարկին և գլխահարկին, իսկ մուսուլմանները վճարում եյին հատուկ հարկ՝ զակատ։ Նվաճողների օգտին եր նույնպես գնում մաքսը։ Հպատակ քնակչությունից հարկերի գանձումը հանդիսանում եր օրթոդոքսական պետության գլխավոր գործը։ Ինչպես 1833 թ. Մարքսին ուղղված նամակում ասում է, վոր Ալժիրի համար հիմնական յերկաք գիրառնչություններից օրթոդոքսական պետության մեջ գավառներին լավ են գրված յեղել ֆինանսական ու դիվանագիտական գիրառնչությունները։ Ցերրորդ՝ հասարակական աշխատանքների գիրառնչությունը նրա, ինչպես ինչպես և ասում, վիճարատգրության մասին հոգատարությունը, ոռոմանական խալիֆների մոտ ավելի քիչ եր զարգացած։ Քալիֆների գլխավոր

հոգան ուզված եր գնդի տուրք հավաքելն ու ապահիներ չորքիը, Առանձին հիգ էլին քաշում արաբական կուստակալները, վորոնք քնակչությանն խնդացնս քաշանում էլին և հոգում էլին միայն անփական հարստացման մասին։ Դրա համար հաճախ խալիֆները նրանց փոխում էլին, իսկ նրանց ապրելի կերպով ձևոք բերած ունեցվածքը բռնագրավվում եր։ Քնակչության այս ուզգակի շահագործումն ամենից առաջ արտահայտվում եր Իրանում, վորտեղ կուստակալները քնակչության նկատմամբ ցուցաբերում էլին անժապուչ կամայականություններ։

Ոմայանների իշխանության հիմնական նեղուկը Սիրիան եր, վորի վրա յեկ Ոմայանների խալիֆներն ամենից ավելի ուշադրություն էլին դարձնում։ Մենք այդ նպրիսայում Սիրիայում տեսնում ենք հողատիրության, արհեստի և առևտրի գլխի վիրնյը։ Այստեղ զարգանում և ապրում արտադրությունը, մեծաքանի արտադրությունը, քաղաքն գործվածքների արտադրությունը։ Ընդ սիրիական արիստոկրատիան պաշտպանում եր Ոմայանների սիրապետությունը, վորն իր հերթին հավանավորում եր սիրիական վաճառականներին և պաշտպանում եր նրանց մաքսային տուրքերից։ Բացի այդ, Ոմայանները հենվում էլին նաև նպես սիրիական-արաբական տեղական ցեղերի, այսպես կոչված քեյսիանների վրա։ Այս արաբական ցեղերը, վորոնք ապրում էլին Սիրիայի սահմաններում, շարունակ պայքարում էլին բնկվոր արաբ նվաճողների, այսպես կոչված քալբիանների դեմ։ Ցեղացի արաբների և բնկվոր արաբ նվաճողների միջև հաճախ ծագում էլին զինված ընդհարումներ։ Ցեղացի արաբները կոգմնակից էլին տեղական արիստոկրատիայի հետ տերություն համագործակցելուն և սիրիական տնտեսությունը զարգացնելուն, մինչդես բնկվոր արաբները շահագրգռված էլին միայն նվաճված ժարդից բնկամուտներ գտնելու մեջ, առանձին չհետաքրքրվելով բուն տնտեսության զարգացումով։

Ճնդակական հարաբերությունների զարգացումը նոր պրոդուկտիվ ուժերի առաջացում

Ոմայանների Դամասկոսի խալիֆաթի նստավայրում արդեն 7-րդ դարի վերջին նկատվում է սարկատիրության ավելի և ավելի քայլացում, սարուկների առհասարակ կրճատում։ Նվաճումների կրճատման կապակցությամբ, սարկական աշխատանքի արտադրողականության անկում և սարուկներին ազատ արձակելու ավելի և ավելի մեծացող պրակտիկա։ Դրա հետ զուգընթաց մեջտ ավելի և ավելի են ուժե-

պահում ֆեոդալիզմի զարգացումը, աճում և ֆեոդալական շահագործումը, ավելանում են գյուղացիների տուրքերն ու հարկերը, փորձեր են արվում նրանց ճորտացնելու։ Այն ինչ սկզբում արտոնների նվաճումը հանգում է գյուղացիության գրավի վարոյ քննքնացմանն, ժամանակի ընթացքում գյուղացիությանը, ընդհակառակը, չնչաքրկվում և մինչև ավելի և ավելի ահագնացման շահագործմանը բանակ ընդունվելու նպատակով գնդի սրտրական գինվորական գործիքները՝ կուռքա, բասրա և այլն գյուղացիների փոխուսած ամեն մի փոքր խաղերն խափանվում և գյուղացիներին բոնի վերադարձնում են նրանց բնակավայրերը և նույնիսկ խաբանում են։

Դրան վարպես պատասխան ծագում են մի շարք գյուղացիական ապստամբություններ՝ հատկապես Իրանում։ Այստեղ էլ հենց Ղաջարների դեմ ձևավորվում և մի շարժում, վորը վերջ ի վերջո անկում և բերում այդ դինաստիային։

Քաջիզմի արևելքում՝ Իրանում ֆեոդալականացման պրոցեսը տեսի չեր ունենում ավելի արագ կերպով, քան արևմուտքում՝ Բյուզանդիայից խլված մարզերում։ Արևելքում և՛ պետական հարկային ճնշումը, և՛ գյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը զգացվում եր ավելի ուժեղ, ուստի գյուղացիական ապստամբություններն այստեղ առանձնապես մեծ քափ և բին առանում։ Ընդ որ գյուղացիության ապստամբությունը ժխանում և արտրական ցեղերի մասսաների շարժման հետ՝ արիստոկրատիայի դեմ պայքարելու համար, այսինքն՝ միևնույն ֆեոդալականացնող պրոցեսի դեմ պայքարելու համար, վորը տեսի չի ունենում նաև դուս արտրական մարզերում։ Այստեղ Ղաջարների դեմ են կռվում վող խլված գինվորական-ֆեոդալական տիրապետների կոզմնակիցները, և նրանց շարժումը մի ազատական ուժեղ բնույթ է ստանում Ղաջարների համար, վորոնք ստիպված եղեն շարել բոլոր ուժերը նրանց հաղթելու համար։ Ապրիլիմանները նր հարում նաև այսպես կոչված էշիանների՝ Ալիի գինատարի կոզմնակիցների ավելի չափավոր շարժումը։ Վերջապես ապստամբությունների այդ հոսանքին միացան նաև հենց Սիրիայի ապստամբությունները։ Ապստամբ սիրիական գյուղացիությանը միացան նաև քաղաքները։

Վերջնական հարվածը տրվեց իրանական Ղորասան գրավինցիից, վորտեղ տեղական իրանական ուժեր ֆեոդալները, այսպես կոչված ջենկիանները՝ (մոգոլների անուն եր այդ նպատա-

յուժ կրում իրանական ֆեոդալական այն շերտը, որը իրանական մի յուրատեսակ ասպետություն էր կազմում) գլխավորների դյուցազնությունն պատմերը։ Նորը ազատած դյուցազիններըը Իրանից գնալի Միջագետք շարժվելին, Նրանց աջակցելին տեղական դյուցազնությունն ու խորիմանները։

Աբբասյանների իշխանության հաստատումը

749 թ. խալիֆ հայտարարվեց Աբուլ Աբբասը, որից էլ առաջացավ Աբբասյանների դինաստիան։ Աբուլ Աբբասի գործերը սրյավանք գործելին գնալի Միջին։ Ումայան խալիֆ Մերվան II-ը պատերազմ կրեց (750 թ.) և սահպված էր փախչել Պաղեստին ու Եգիպտոս. Հետո նոր պատերազմ կրեց և սպանվեց, իսկ Նրա գլուխը խաչվեց։

Այսպես ընկավ առաջին Դամասկոսյան խալիֆաթը և Նրա փոխարեն առաջացավ նոր խալիֆաթ՝ Բաղդադ մայրաքաղաքով։ Նոր դինաստիան իր իշխանությունը պահպանեց 750 թվից մինչև 1258 թիվը։

Աբբասյան դինաստիայից առաջին խալիֆը՝ Աբուլ Աբբասը, առաջավ Աս-Սաֆֆահ մականունը, որը նշանակում է Աբբասյան, որովհետև նա անդրդադարձ բնաջնջում էր Ումայանների ամեն ներկայացուցիչներին, Նրանց գլուխները նետում էին ընթրիին։ Նախկին խալիֆների գլուխները գերեզմաններից դուրս հանվելին և այրվելին, իսկ մոխիրը հողմացրիվ արվեց։

Աբբասյանների դինաստիայում ամենից աչքի ընկնող խալիֆը Մանսուրն էր (754—775 թ. թ.)։ Ըստ բոլոր տվյալների, նա աչքի ընկնող պետական գործիչ էր։ Նրա օրոք, իսկ առանձնապես այդ դինաստիայի հիմնադրող խալիֆի՝ Հարունի օրոք (786-809 թ. թ.), որը անարգադարձ կերպով մականվանվել է Ռաշիդ, այսինքն Արդար, ձևավորվում և արևելյան բռնակալությունը։ Իրականում Հարունը մի դաժան բռնակալ էր, որին ատում էին հպատակները։ Նրա մասին պահպանվել են շատ ու շատ զրույցներ, որոնք մեզ են հասել մի գիտնականի ժողովածուի մեջ։ Այդ նրան գործել է Աբբասյան խալիֆներից ամենահռչակավորը։

Նոր խալիֆաթի ժամանակ պետական կազմակերպությունը հիմնովին էր այն դինվորական բռնակալությունը, որը գոյություն ուներ Մասանյաններին իրանական պետության մեջ։ Պետության կառավարումը գրվում էր առաջին մինիստրի՝ վեզիրի վրա։ Այդ պաշտոնը գրավում էր իրանական քրմական Բարմակ-

յան անվանի տան ներկայացուցիչը։ Վեպիրն ազդինիատրացիայի գերագույն հանձոն էր, կառավարում էր ֆինանսները, գորքի հրամանատարն էր։ Նա հաշվետվություններ էր ընդունում նուսակալներից և դրանց մասին զեկուցում էր խալիֆին։

Առանձնապես մեծ նշանակություն ստացավ այդ ճգնաժամում փոստի կազմակերպությունը։ Ամենուրեք կազմակերպվեցին կայարաններ, որոնց մեջ հատորդակցություն էին պահպանում առանձին սուրհանդակները։ Այդ ճգնաժամում ընդհանրապես մեջ են մտցվում փոստատար ագռավները։ Առանձնապես մեծ նշանակություն ստացան ագդինիատրացիայի սիստեմում փոստի պետերը։ Փոստային գերատեսչության գլխավոր ֆունկցիաները կայանում էին վեր ամբողջ փոստային ծանրոցների հանձնման մեջ, որքան ուղղակի լրտեսության մեջ։ Փոստային չինովնիկները պետք է իրազեկ լինեին արտաքին պետության մեջ մըտքերի վիճակին և այդ մասին տեղեկացնեին կենտրոն։ Փոստի պետը հանդիսանում էր, այսպիսով, այն անձը, որի ձեռքում կենտրոնանում էր ամբողջ պետության ներսում լրտեսական կազմակերպությունը։ Խալիֆի քիչնապահության համար կար մի հատուկ գերբաժին, որը հավաքագրվում էր սկզբում Հորասանում, իսկ հետագայում այդ գերբաժնում առանձնապես մեծ դեր էին խաղում վարձկան բերբերների ջոկատները՝ Հյուսիսային Աֆրիկայից։ Վերջապես, 9-րդ դարի կեսից Աբբասյաններին աջքունեքում սկսում է վճռական դեր կատարել քուրքական գվարդյան։ Հետագայում, 10-րդ դարում, այդ քուրքական գվարդիայի պետերի պաշտոնը, որոնք կրում էին էմիրների ամիրա տիտղոսը, այնպիսի մեծ նշանակություն է ստանում, որ խալիֆն ամրոզովին կախման մեջ է գտնվում նրանցից։

Խալիֆաթի կենտրոնն այժմ հանդիսանում է վեչ Միբրան, այլ Իրաքը, իսկ մայրաքաղաքը գառնում է Բաղդադը՝ Տիգրիսի ափին, որը հիմնադրել էր Մանսուր խալիֆը (762 թ.)։ Բաղդադի կառավարությունը մեծ ուշադրություն էր գարձնում վոռոգմանը։ Բարելավվում է վոռոգման սիստեմը, չորացվում են ճահիճները, նկատվում է յերկրագործության ընդհանուր վերելք։ Միևնույն ժամանակ աճում են քաղաքները, գարգանում է, առանձնապես Իրաքում, տնքսոմիչ և կալվեղների արտադրությունը։ Մեծ նշանակություն են ստանում տեղական շուկաները։ Վաճառականները կազմակերպում են ամրոզջ ընկերակցություններ։ Զարգանում են նաև ավելի արհեստավորների համքարությունները։

Առաձնապես ուժեղանում է առևտուրը, քանի որ Իրային ընկած է հին առևտրական հանապարհների վրա, առևտրական մի կողմից՝ Հնդկաստանի և հեռավոր Արևելքի, մյուս կողմից՝ Եվրոպայի և հյուսիս-արևմտյան Աֆրիկայի միջև։

Միևնույն ժամանակ Բագդադի նոր պետության ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը ընթանում է միշտ ավելի և ավելի առաջ։ Եկեղեցական համայնքը հետզհետե ավելի և ավելի քայքայվում է։ Հետզհետե առանձնանում է շահագործող վերնախավը, որը ոչնչով չի գանձում չերկրագործներից՝ նրանց հատկացնելով բնակնատար, բանող անասուններ, սերմացու։

Մանուկը հարկերի նոր սիստեմ (ժամանակաշրջան) մտցրեց, որի ժամանակ համայնքը վճարում էր բերքի կեսը։ Այսպիսով սահմանվում է մի յուրատեսակ կիսարտություն։

Հարուն-ալ-Ռաշիդի օրոք բերքի մորոշ քանակություն և վճարվում հողի մորոշակի տարածությունից, ընդամին գանձվող հարկը համաչափ է գանում հողի բերքատվության աստիճանին։ Այնպես, որտեղ ավելի լավ է բերքը, որտեղ ավելի լավ է վարոդումը, ավելի չի հարկ գանձվում, քան ավելի պակաս բերքատու և ավելի պակաս վարոդվող հողից։

Ջորջանում է գինվորական ու քաղաքացիական ծառայության համար հող շնորհելը՝ էիքտաներ, որը համապատասխանում է արևմտա-եվրոպական բենեֆիցիումներին։ Շնորհվում են նաև ավելի ընդարձակ տերիտորիաներ՝ ապանիսատրատի կառավարման և հարկեր հավաքելու իրավունքով։ Այդ հիշեցնում է արևմտա-եվրոպական իմունիտետը։ Ֆեոդալիզացիայի ամման հետ մեկտեղ աստիճանաբար ուժեղանում է նաև կենտրոնական իշխանության նկատմամբ խոշոր ֆեոդալական մագնատների ընդհատումն, անկախ լինելու ձգտումը։ Ամենուրեք սկսում են ընդհատումն գինատոհներ ծագել։ Նախ և առաջ Իսպանիայում, արդեն 755 թ. հաստատվում է Ումայանների գինատոհան։ Ումայանների տան ներկայացուցիչներից մեկը՝ Աբդուրրահմանը, գլուխը փրկելով այն կոտորածից, որը կատարեց Աբուլ Աբբասը Ումայան գինատոհան տապալելու ժամանակ, Իսպանիայում նոր Խալիֆ սրարական պետության գլուխն անցավ, որն ավելի հետագայում վերած վեց Կորդովական խալիֆաթի։ Հյուսիսային Աֆրիկայում (վորը Մագհրիբ անունն էր կրում) նույնպես կազմավորվում են ընդհատումն գինատոհաններ՝ Մարոկկոյում՝ Իդրի-

սինների գինատոփան, Աչքիրում և Քուշիրում Ազիլոթիների գինատոփան։ Մոգում են նախկին մի շարք անկախ փետրական պետություններ Իրանում։

Ջինջերի ապրուստամբությունը

9-րդ գարի սրտրտական պետության համար բնորոշ մոնղոնտանում և սարսւկ-գինչիների խոշոր ապստամբություններ։ Մարկությունը պահպանվում էր գետնվո սրտրտական խրճուքյան մեջ, քնպետ յով այսոնք էլ սրգին կոպմվել էր փետրական կարգը։ Այն պահպանվել էր գյուղատրպես աշխատանքի ամենատանր տեսակներում, սարկական աշխատանքը գործադրվում էր վոստման գործում, ճանիճների չորացնելու ժամանակ, հանքաքարի արդյունահանման մեջ, վորովհետև այդ աշխատանքը շատ ծանր էր և կոպիտ էր բանվորների մասսայական բնաջինջման հետ։ Ուստի այդ աշխատանքների համար հնովից բերվում էին սարսւկներ, գյուղատրպես, անվամորքի սարսւկներ, վորոնք սատան գինչիներ անունը (Զանգիրար անունից՝ Աֆրիկայի արևվելյան ափին մոտ գտնվող կղզի, վորին արաբները կոչում էին Ազդինջ)։ Այնտեղից բերված սարսւկներն էլ հենց 869 թ. ապստամբության քարոզչությին։ Ապստամբությունը ծագից հարավային Իրաքում և տարածվեց նաև արևմտյան Իրանում։ Ապստամբության գլուխն էր կանգնած արաբ Ալի-իբն-Մուհամմեդը՝ մի փոքր գետոպ, վորն իրեն խալիֆ հռչակեց։ Պաշտոնական պատմաբաններից, վորոնք իհարկե կանգնած էին վոչ թե ապստամբների, այլ տիրապետող դասակարգերի կողմը, նա ստացավ Մարքիս մականունը, վոր նշանակում է հրեշ։ Սարսւկների այդ ապստամբության պայծառ կանգնեցին գյուղատնտեսությունը և քաղաքային պրկրոը։ Ջորքի գլխի մոտ նուլնպես անցավ ապստամբ սարսւկների կողմը, քանի վոր գորքը մասամբ նուլնպես սարսւկներից էր հավաքագրված։ Բայց ապստամբների չորքերում սրգին չերտավորում էր նկատվում։ Ապստամբության հետևանքները սուր անբավականություն են առաջացնում ամենից ավելի ճնշված տարրերի մեջ։ 883 թվին ապստամբությունը ճնշվեց։ Բայց տնտեսական պայմանների այդ ապստամբությունը իր գործողության ժամանակաշրջանում պատճառեց չափազանց քանդումներ։ Ապստամբները կատաղի էին շատ տների, վորոնք պատկանելով կառավարական գործիչներից, դիմացան չերկար ժամանակ։

Իմպերիալիստները

Գյուղացիության ընդոծացման պրոցեսը վիճ մինչև գյուղացիների ապստամբությունների դուրս է գյուղացիական ապրելակերպում նաև գանազան ապրանքների կազմակերպման գործում։ Այսպես կոչված շիանների մեջ գործածում է իմպերիալիստների ապրանքը, որովհետև ավելի ժեղթայլ (փրկելին) էժան է, որը պետք է չկրնան գա վորպես վերջին մարդասեր ապստամբի հավատացյալներին։ Դա այսպես կոչված մահմեդիզմ է, վորն առանձնապես ուժեղ գործածություն ստացավ Եգիպտոսում։

Կառավարների ապստամբությունը

Իմպերիալիստների չարժման հետ կապված է գյուղացիության նոր խոշոր ապստամբությունը՝ այսպես կոչված կառավարների ապստամբությունը։ Ապստամբ գյուղացիները պահանջում էին գույքի հանրայնություն։ Շարժումը ծագում է 9-րդ գարի վերջից և ընդգրկում է Միջագետքը, Արաբիան և Սիրիան։ Այդ չարժումը ամենուրեք հակաֆեոդալական բնույթ է կրում։ 10-րդ գարի սկզբում առանձին մի հատուկ կառավարական պետություն՝ Բահրեյնում։ Այդ պետության մեջ կային համայնական սովորություններ։

Հենց այդ չարժումից էլ գուրս եկավ Ջաքմյանների դինաստիան, վորը սերում էր Մուհամմեդի գուստր Ջաքմայից։ Այս դինաստիան 909 թ. հպատակեցրեց Եգիպտոսը և հիմնադրեց իր սեփական խալիֆաթը (Ջաքմյանների խալիֆաթը)։ Այսպիսով, միասնական խալիֆաթի կազմալուծման ընդհանուր պրոցեսի կապակցությամբ էլ Եգիպտոսում առանձնանում է ինքնուրույն պետություն։ 10-րդ գարի վերջին ավարտվում է Բազդադյան խալիֆաթի արհեստը։ Ամենուրեք ամեր վասալական սերոնները ինքնուրույնություն են ձեռք բերում։ Սկսվում է ազգային ֆեոդալական պատերազմների և մասնակի ապստամբությունների շրջանը։

Ղազնավյանները

Նոր դիմավորումը կատարում են թուրքերը, ու. սկզբում Ղազնյանները, ապա Սելջուկյանները։ Բազդադի խալիֆաթի մեջ ավելի և ավելի մեծ նշանակություն են ստանում վարձկան թուրք զորքերը, վորոնք հանձին իրենց զինվորական պետերի փաքր առ փաքր գրավում են իշխանությունը։ Խալիֆաթի արևելքում գեռևս 10-րդ գարի կիսին ծագում է Ղազնավյանների առաջին պետությունը (962 թվին), նրա գլուխն է կանգնում Մահմուդ Ղազնին։ Այդ պետությունը մինա-

վորում և Ազմանիստանը, Խորասանը, Խորեզմը (հետևապես, Միջին Ասիայի մի մասը) և Հյուսիսային Հնդկաստանը։ Այս տերիտորիայի գլխավոր ուրդին ամբողջովին թուրքական ծագում ուներ։

Հենց իրենց՝ թուրքերի մոտ այդ ժամանակ նկատվում է տոհմական հասարակության քայքայում, զուգվորական անտագոնիզմի ճգնաժամ։ Ցեղավորությունը նստակեցության համար հող և վորոնում։ Հետզհետե թուրքերն սկսում են նստակյաց դառնալ Իրանի սահմաններում։ Դրանք այսպես կոչված թուրքոպուպներն են։ Ոզուզական առաջնորդներից մեկը՝ Սելջուկը քնարկության համար հող և առանում։ Այդ Սելջուկից էլ սկսվից Սելջուկյանների գինաստիան, և իրենք՝ թուրքերը, վորոնց գլուխն էր կանգնած Սելջուկը, ստացան թուրք-սելջուկներ անունը։

1035 թվին թուրք սելջուկները, անցնելով Ամու-Դարյան, սկիզբ դրին Իրանի նվաճմանը և 1055 թվին գրավեցին Բաղդադը, նրանք իշխանությունն են ձեռք բերում խալիֆաթի մեջ, նրանց առաջնորդները կրում են սուլթան, իսկ հետագայում սուլթանից ավելի (շահընշահ) ոչինչ։ Նրանց մեջ առանձնապես աչքի են ընկնում Ալփ-Արսլանը (1063—1072 թ. թ.), Այսպիսով արաբական պետության մեջ հետզհետե իշխանությունն անցնում է թուրքական ցեղերի ներկայացուցիչներին։

Կորդովյան խալիֆաթը

Այն պետությունների մեջ, վորոնց բաժանվեց արաբական խալիֆաթը, առանձին նշանակություն ուներ Կորդովյան խալիֆաթը Իսպանիայում, վորը հիմնել էր 755 թվին Աբդուռրահմանը, ինքնուրույն ամիրայության ձևով։ 929 թվին Աբդուռրահման III-ը իրեն խալիֆ հռչակեց, հետևաբար Իսլամի յերկրներում սկսեցին միաժամանակ գոյություն ունենալ 3 խալիֆներ՝ Բաղդադի, Կահիրեի և Կորդովայի խալիֆները։

Այստեղ, Իսպանիայում, արաբական կուլտուրան շատ բարձր զարգացման է հասնում։ Խալիֆաթի կենտրոնը՝ Կորդովա քաղաքը, գառնում է կուլտուրական կենտրոն։ Այստեղ կար բազմաթիվ մեծագին գրքերի գրադարան, այստեղ կար բարձրագույն գպրոց, յուրատեսակ համալսարան, վորը գեպի ինքն էր գրավում գանազան յերկրների սովորողներին։

Առաքելական կուլտուրական յուրքի կրոնը

Արաբական խալիֆաթի ընդհանուր կուլտուրական զարգացումը նրան ժամանակակից մտքի կրոնը Արևմուտքի հետևորդ էր, չատ բարձր աստիճանի հասավ։ Այստեղ տեղի ունեցավ Հնության և խալիֆաթի ժամանակակից կուլտուրաների՝ հին Բաբելոնի և Եգիպտոսի, Հնդկաստանի, Իսլամների, անտիկ աշխարհի (առանձնապես հելլենիստական ժամանակաշրջանի), Բյուզանդիայի և Իրանի կուլտուրաների յուրօրինակ սինթեզը։ Արաբական լեզուն տիրապետող լեզու դարձավ միջնադարական գիտության և հասարակական մշակույթի համար։ Այն դարձավ միջազգային հարաբերությունների լեզու և կուլտուրայի լեզու։ Ամբողջ արաբական պետության չափազանց տարածության վրա տիրապետող կրոն էր հանդիսանում մուսուլմանական կրոնը։ Մարդ գիրք էր ճանաչվում Ղուրանը։ Դա մինչ այդ չեղած բանավոր ավանդությունների գրանցումն էր, վորը կազմվել էր չորրորդ խալիֆի համանի ժամանակ, չորը ավարտվեց այդ ժողովածուի պաշտոնական խմբագրությամբ։

Իսլամի հիմնական դոգմատը այն պնդումն է, վոր էլհա ստվածն, բացի աստծուց (Ալլահից) և Մուհամմեդը աստծու առաքյալն է։ Աստծու հավատությունը, ըստ իսլամի, տրվում է մարգարեյի միջոցով։ Մինչև Մուհամմեդը, գլխավոր մարգարեներն են չեզել Ադամը, Նոյը, Աբրահամը, Մովսեսը, Հիսուս-Քրիստոսը։ Ընդունվում և հրեշտակների և դև-չինքանների գոյությունը։ Այսպիսով, մահմեդական կրոնը իր մեջ ընդունել է քիչ հերյուրյան, և քիչ քրիստոնեության տարրերը։ Աբանով էլ բացատրվում է մուսուլմանականության հեղա տարածումը։

Մուսուլմանները (մուսլիմները՝ Ալլահին հնազանդները) ունեն հինգ հիմնական պարտականություններ։ Նրանք պետք է դավանեն իսլամի գլխավոր դոգմատը՝ էլհա ստվածն, բացի աստծուց և Մուհամմեդը նրա մարգարեն է։ Նրանք պետք է ապրեն հինգ անգամ։ Ամանդան ամսի ընթացքում նրանք պետք է առավոտից մինչև երեկ մարդաժուռը ժամ պահեն, պետք է վոգորմություն տան, հարկ վճարեն հոգուտ չքավորների և կյանքում քնկուզ մեկ անգամ ուխտ գնան Մեքքա։ Ավելի հետագայում հայտարարվում է սրբազան պատերազմի պահանջը՝ չիհադը, հետագայում քուրքերի ժամ՝ զազավաթը ընդգեմ քրիստոնյաների, վորպես յուրաքանչյուր ուղղափառ մուսուլմանի պարտականություն։ Մուսուլմանները հավատում են ահեղ գո-

աստատնին և մեռելների հարությանը, դժոխքի, դրախտի և ժամկետ վայրերի յուրաքանչյուր քահանայի գոյությանը։ Նուրանը պարունակում է նաև այնպիսի մի շարք կենցաղային, դատական ու տոհմաբարոյական պատվիրաններ։

Բացի վերը թվարկվածներից, գոյություն ուներ նաև ավանդությունների ժողովածու (այսինքն), վերում պատմվում է Մուհամմեդ մարգարեի կյանքի մասին, զանազան հարցերի վերաբերյալ նրա դատողությունների մասին։ Այս ժողովածուն կազմվել է ավելի ուշ ժամանակներում և իրրև արդարացում է հանդիսանում մի շարք նոր վիճողություններին։ Ավանդությունների այս ժողովածվի կամ այսինքնայի անունով էլ ըստոր այն մուսուլմաններին, վորոնք ընդունում էին այդ ժողովածուն, կոչվում էին այսինքնիներ, իսկ նրանք, ովքեր այն մերժում էին, կոչվում էին չհաներ։ Սկզբում չհաներին եր պատկանում խալիֆ Ալիի կուսակցությունը, վորը չեր ճանաչում առաջին չորեք խալիֆներին և նրանց սահմանած կանոնները, վորոնք ընդունում էին այսինհիները. ավելի հետագայում դա կրոնական մի ազանդ եր, վորը մերժում եր պաշտոնական այսինհան և սահմանել եր ազանված Ալիի և նրա վորդի Հյուսեյնի պաշտամունքը։ Մուհամեդ ամուսի Ալիի ընտանիքի ջնաբյուրեղներին հիշատակի ամբիվ կրոնական խորհրդածնեք էին կատարվում։

Շիաները տարածված էին գլխավորապես Իրանում։ Բացի այսինհիներից և շիաներից, կային նաև խարիջիաներ, վորոնք խալիֆի ընտրականությանն կողմնակից էին և պնդում էին, վոր գերագույն իշխանությունը պատկանում է համայնքին։ Դա դեմոկրատական ուղղություն եր մուսուլմանների մեջ։

Վերջապես գոյություն ուներ նաև իմամիաների ազանդը, վորոնք հավատում էին գալիք մեսիային՝ Մահդիին, վոր պետք է հայտնվի վորպես վերջին մարգարե և ազատագրի աշխարհը։ Այդ ուսմունքի համար հատկանշական է գուշակումը, մի պատկերացում, ըստ վորի աշխարհի հիմքում ընկած է մի կողմից՝ համաշխարհային բանականությունը և համաշխարհային հոգին, վորի մարմնավորումն են հանդիսանում մարգարեները ու իմամները, մինչդեռ իշխանության գլուխը կանգնած ֆեոդալական դասակարգին այդ ուսմունքի հետևողները պատկերացնում էին վորպես համաշխարհային չարիքի մարմնավորում։ Այդ ուսմունքի ներկայացուցիչները ունեին իրենց խիստ կոնսպիրատիվ կազմակերպությունը, ունեին այդ ուսմունքին հատուկ լեզու

մի քանի ասպիճան։ Այդ հոսանքին հետ պտտվում էին կարմիր-նները, վորոնք կազմել էին գազանի կարմրակերպությունը և վորոնք սյունաձևորեն էին լուսարձակում գունատ, նրանք քարշ-վում էին գույքի հանդարտությունն։ Կարմրագնական ասպետները չափազանց ժամանակ պահպանվում էր Լիվանի լեռնագագաթի ցնցի մեջ, վորոնք ասացան հայկական անունը՝ հանգիստ բառից (հարբեցնող խմիչք, վորը նրանք գտել էին կրոնական նպատակներով)։ Այստեղից սկսել կերպով նրանց ավել են արևմտա-յեվրոպական առասպելներում անունը, վոր ֆրանսերեն ու իտալերեն լեզուներով նշանակում է մարդասպաններ։ Նրանց դյուցազներում էր ամեն ասացվածք, կամ ելևեսն ծերունին (լեռան ջերմը)։ Նրանք հարձակումներ էին գործում չորրակալքի վրա և վիշտն քաղաքների արշավանքներում պահպանվելիքին Լիվանի լեռնային ամրոցներում։

Մուսուլմանության մեջ գոյություն ուներ նաև այն ուղղությունը, վորը քարոզում էր ասկետիզմ ու միստիցիզմ՝ մուսուլմանական ներսում մի յուրատեսակ կուսակրոնություն։ Այդ ազդեցիկ էությունների են (էությունը ուղղի բերից կուտ գրամից է)։ Նրանք հավատում էին ներքին հայտնությանը, վորը շրջանցում է գոյություն ունենալ նաև Մուհամմեդից հետո, և կազմեցին տնտեսական հատուկ միաբանություններ, վորոնք ապրում էին վոգորմություններով, հանգիստառով մի յուրատեսակ մուրացող կուսակրոնություն։

Մուսուլմաններին մեջ գոյություն ուներ նաև ավելի ազատամիտ ուղղություն, ազդեցիկ էությունները, վորոնք տարբերվում էին, վոր ասում էին միայն քարոզական որենքի մարմնավորումն են։ Նրանք միստում էին նախասահմանումը (հակառակը, քախտը, գամաքը), վորին հավատում էր մուսուլմանների հայտնի մեծամասնությունը, և հավատում էին կամքի ազատությանը։ Մուսուլմանների Աբբասյան խալիֆաթի մեջ կանգնած էին մասնավոր չարժման գլուխը և Աբբասյանների գինասեփականի առանձին ներկայացուցիչների որոք չերբեմն նույնիսկ վայելում էին կենտրոնական իշխանության աջակցությունը։ Մյուս ներկայացուցիչների որոք նրանք հետապնդում էին, նրանց գրքերը հրկիզվում էին։

Ազատամտության համահավասար կերպով արտահայտի մեջ վորոշ նշանակություն ունեին նույնիսկ աքենիզմի ներկայացուցիչները։ Աբբասյան խնամիգինցիայի վորոշ ներկայացուցիչ-

նրբի մոտ այդպիսի ապատամուխքյան տոկոյութքյունը քացատրում է նաև այն, վոր արարները մոտ շատ են տարածված ոտոյ կուլտուրական արժեքների յուրացումը։ Արաբները ուսումնասիրում էին հունական, գլխավորապես Արիստոտելի փիլիսոփայութքյունը, նրանք քարգմանեցին նրա փիլիսոփայութքյունը և մեկնաբանութքյուններ էլին գրում նրա վերաբերյալ։ Արիստոտելի ուսումնասիրութքյունը Արևմտյան Եվրոպայում զգալի չափով տարածվեց այդ անտիկ աշխարհի փիլիսոփայի նկատմամբ արաբների ցուցաբերած հետաքրքրութքյան ազդեցութքյամբ։ Այնուհետև արաբները լուծարեն հետաքրքրվում էլին մաթեմատիկայով, և ուսումնասիրում էլին Եվկլիդեսի յերկրաչափութքյունը, Պտղոմեոսի աշխարհագրութքյունը, Հիպոկրատի, Գալենի բժշկութքյունը և այլն։ Թե քիչափի մեծ ազդեցութքյուն ունեցավ արաբական կուլտուրան արևմտա-յեվրոպական զարգացման վրա, յերևում է քեզնից, վոր ընդհանուր տարածում ստացած քվանշաններ են հանդիսանում արաբական քվանշանները։ Հինգ «ցիֆրա» բուրը արաբական բառ են։ Արաբներից են փոխ առնված ալգեբրա, ալգեմիա, ժագրին, տարիֆ, բազար և շատ ուրիշները։ Այս բառերը վերցված են արաբական առևտրական լեզուներից։

Արաբական հասարակութքյան մեջ լայն զարգացման հասավ աստղաբաշխութքյունը։ Կառուցվում էլին աստղադիտարաններ, կատարվում էլին արեգակի, լուսնի խավարման ժամկետների հաշվումներ, ուսումնասիրվում են մոլորակների և գիսավորների շարժումը։ Արաբական հասարակութքյան մեջ աստղաբաշխութքյան այդպիսի զարգացումը սերտորեն կապված էր աստղագիտութքյան լայն տարածման հետ, վորն արաբներին էր անցել հունիներից։ Դա լուսատուների շարժումների հետ ժողով կյանքի ունեցած կապի նկատմամբ գոյութքյուն ունեցող հավատն էր։ Մարդու ծնվելու ժամին յերկնքում լուսատուների գիրքով փորձում էլին գուշակել նրա ապագա բախտը։ Այդ հիման վրա կազմվում էլին այսպես կոչված բախտագուշակներ (гороскоп), ցույց տալով լուսատուների գիրքը մարդը ծնվելու ժամին։ Դրա հետ միասին հենց մաթեմատիկայի ուսումնասիրութքյունն էլ այն ժամանակ սերտորեն կապվում էր աստղագիտութքյան հետ։ Հավատում էլին տարածված քվերի միստիկական նշանակութքյանը։ Ընդհանուր առմամբ զարգացման հասավ մուսուլմանական կուլտուրան Արևմուտքում՝ Իսպանիայում, վորտեղ Կորդովա քաղաքը հանդիսանում էր արա-

քանան կրթությունը, որտեղ հավաքվում էին բազմաթիվ ազգությունների ներկայացուցիչներ։ Այդտեղ էին ժնիցում նաև իրենց սրճամատա-չինվորական ճանապարհորդներ՝ արտրական իժատուքյանը հետ ծանոթանալու համար։

Արտրական հատորակությունը մեծ աշխարհագրությունն առանձնապես լայն զարգացման հասավ, երբը հասկանալի է, քանի որ արտրների մեջ հետազոտ առևտրական ճանապարհորդությունները լայն զարգացման էլին հասել։ Հին արտրական աշխարհագրական նկարագրությունները մեծ նշանակություն ունեն ՔՍՀՄ տերիտորիայի վրա ապրած ժողովուրդների պատմության հետազոտ ժամանակաշրջանի համար։ Այդ հետազոտ ժամանակաշրջանի մի ամբողջ շարք ապրյուրներ արտրական ծագում ունեն։ Այդպիսի աշխարհագրական նկարագրությունների մեջ անհրաժեշտ է առանձնացնել արտրական պատմաղիր և ճանապարհորդ Մասուդիի յերկերը, որը 10-րդ դարում գրեց «Ոսկյա մարգագետիններ» յերկը։ Նա ամբողջ 27 տարի անցկացրեց անընդհատ ճանապարհորդություններում և դրա հետևանքով, ինչպես նաև իրեն հայտնի ապրյուրների հիման վրա, տվեց այն ժամանակ հայտնի ամբողջ գուլտուրական աշխարհի նկարագրությունը։

Նշենք նաև Ծակուտի ավելի ուշ ժամանակի, 13-րդ դարի, աշխարհագրական ենցիկլոպեդիան, որի մեջ նույնպես կան շատ արժեքավոր աշխարհագրական տվյալներ։

Պատմությունը և իր զարգացումը ստացավ արտրների մոտ։ 10-րդ դարում կարելի է մատնանշել Տաբարիին, որը գրել է մանրամասն պատմություն՝ «Աշխարհի արտրյագործությունից մինչև 914 թիվը։ 14-րդ դարի համար նշենք արտրական պատմագիր Իբն-Խալդունին, որը գրել է գլխավորապես արևմտյան արտրների պատմությունը։ Նա ինքն ապրել է Հյուսիսային Աֆրիկայում, Իսպանիայում և Եգիպտոսում և գրել է արտրների ու քերբերների պատմությունը։ Իր այդ նկարագրությանը կցել է մի հետաքրքական, որտեղ տրված է ընդհանուր պատմության մի ակնարկ, ընդգծում մասնավորապես տնտեսական։ Իհարկե նրա տեսակետները բավականին հակիվ են, սակայն աշխատանքով այդ ընդհանուր պատմության տեսության հիմքում ընկած է տնտեսական ձևերի զարգացման հասկացողությունը։ Իբն-Խալդունն այսպիսի պնդությունը յի տահմանում՝ սկզբում քոչվորական կարգ, հետո հողա-

գործունեության, վերլուծելու քաղաքային կյանքի պեղումների տվյալների մեջ նա ուսումնասիրում է ծագման և զարգացման ժամանակները, ըստ վերում ժամանակի այդ հատվածների յուրաքանչյուրը համեմատվում է կենդանիների և բույսերի կյանքից վերցված չափանիշների հետ։ Իրեն-Խալդունը գործացնում է, հետևապես, մի յուրօրինակ բիոլոգիա մարդկության հասարակության պատմության մեջ։

Արաբական հասարակության մեջ լայն զարգացման ու զգալի բարձրության հասավ պոեզիան։ Գեռևս քոչվոր արաբների բանաձև հյուն գնահատում պոեզիան. ավելի ևս ուշ ժամանակաշրջանում՝ 10—11-րդ դարերում, չափան են գալիս խոշոր պոետներ, ինչպես օրինակ՝ Աբու-Նուվաս՝ Հարուն խալիֆի օրոք, Մուտանաբբի՝ 10-րդ դարում և բանաստեղծ ալ-Մեկկա՝ 11-րդ դարում, պարծիկ բանաստեղծ Ֆիրդուսին, վորը գրել է հսկայական ընդհանուր գիրքը՝ «Շահնամեի գիրքը», վորի մեջ իր բանաստեղծական արտացոլումն է գտել Իրանի պատմությունը։ Նա ապրել է մոտավորապես 910 և 1020 թվերի միջև։

Այսպիսի բարձր գնահատվել է բնութագրվում արաբական հասարակությունը, արաբական կուլտուրան. այդ արաբական կուլտուրայի զարգացումն ու տարածումն իր ազդեցությունն ունեցավ արևմտա-եվրոպական կուլտուրական զարգացման վրա։

ЛИТЕРАТУРА

К главе I

Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства. Соч., т. XVI, ч. I, гл. VII—IX.

Энгельс, К истории древних германцев. Соч., т. XVI, ч. I.

Энгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство. Соч., т. XV.

Энгельс, Из истории раннего христианства. Соч., т. XVI, ч. II.

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 2—48.

Сальвиоли, Капитализм в античном мире, гл. 9, Харьков 1924.

Виноградов П. Г., Происхождение феодальных отношений в лангобардской Италии, гл. I, М. 1880.

Петрушевский Д. М., Очерки из истории средневекового общества и государства, разн. изд., очерк I.

К главе II

Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Соч., т. XVI, ч. I, гл. VII—IX.

Энгельс, Марка. Соч., т. XV.

Энгельс, К истории древних германцев, Соч., т. XVI, ч. I.

Фюстель-де-Куланж, История общественного строя древней Франции, т. I, М. 1901.

Общая история европейской культуры, т. VII, Франция в раннее средневековье, 1918. *Г. Блок*, Независимая Галлия и Римская Галлия.

Виноградов П. Г., Средневековое поместье в Англии, гл. I, СПБ. 1911.

Ковалевский М. М., Экономический рост Европы, т. III, 1903, стр. 310—422.

Дельбрюк Г., История военного искусства в рамках политической истории, т. II, М. 1937.

Фаминцын, Божества древних славян, СПБ. 1880.

Любавский М. К., История западных славян, М. 1918.

Погодин А. Л., Из истории славянских передвижений, СПБ. 1901.

Древние германцы. Сборник документов под ред. Удальцова, М. 1937.

Социальная история средневековья, под ред. Косминского и Удальцова, т. I, 1937, стр. 35—100.

Хрестоматия по западноевропейской литературе. Средние века (IX—XV вв.), под ред. Р. О. Шор, 1938, стр. 125—144.

К главе III

Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Соч., т. XVI, ч. I, гл. VII—IX.

Энгельс, Марка, Соч., т. XV.

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 63—120.

Петрушевский Д. М., Очерки из истории средневекового общества и государства, разн. изд.

Фюстель-де-Куланж, История общественного строя древней Франции, т. II, М. 1904.

Виноградов П. Г., Происхождение феодальных отношений в лангобардской Италии, гл. II, М. 1880.

Кудрявцев П., Судьбы Италии, М. 1869.

Кудрявцев А. Е., Испания в средние века, гл. I, Л. 1931.

К главе IV

Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Соч., т. XVI, ч. I, гл. VII—IX.

Энгельс, Марка, Соч., т. XV.

Энгельс, Франкский период, Соч., т. XVI, ч. I.

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 122—170.

Петрушевский, Очерки из истории средневекового общества и государства, разн. изд.

Фюстель-де-Куланж, История общественного строя древней Франции т. III—V, М. 1907—1910.

Тьерри О., Рассказы из времен Меровингов, СПБ. 1892; или „Избранные сочинения", М. 1937.

Общая история европейской культуры, т. VII, Франция в раннее средневековье, 1913; *Ш. Байи*, Христианство в Галлии и утверждение варваров; *Ш. Пфистер*, Меровингский период.

Удальцов А. Д., Свободная деревня в западной Нейстрии в эпоху Меровингов и Каролингов, СПБ. 1913.

Лампрехт, История германского народа, т. I, М. 1894.

Социальная история средневековья, под ред. Косминского и Удальцова, т. I, 1927, стр. 103—207.

К главе V

Энгельс, Франкский период, Соч., т. XVI, ч. I.

Энгельс, Марка, Соч., т. XV.

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 293—433.

Петрушевский Д. М., Очерки из истории средневекового общества и государства, разн. изд.

Фюстель-де-Куланж, История общественного строя в древней Франции, т. VI, 1918.

Удальцов А. Д., Из аграрной истории каролингской Фландрии. М. 1935.

Удальцов А. Д., Свободная деревня в западной Нейстрии в эпоху Меровингов и Каролингов, СПБ. 1912.

Общая история европейской культуры, т. VII, Франция в раннее средневековье, 1918; *А. Каменцов*, Каролинги; *Ш. Пфистер*, Разложение империи Карла Великого и начало феодального строя.

Виноградов П. Г., Происхождение феодальных отношений в лангобардской Италии, гл. III—VII, М. 1880.

Кудрявцев П., Судьбы Италии, М. 1889.

Лампрехт, История германского народа, т. I, М. 1894.

Дельбрюк Г., История военного искусства в рамках политической истории, т. III, гл. I, М. 1938.

Книга для чтения по истории средних веков, под ред. Виноградова, разн. изд., т. I, ст. 16—18.

Социальная история средневековья, под ред. Косминского и Удальцова, т. I, 1927, стр. 108—207.

К главе VI

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, 1897 — 1898, т. I, стр. 602—650; т. II, стр. 657—675.

Петрушевский Д. М., Очерки из истории английского государства и общества в средние века, разн. изд., гл. I.

Грин Д. Р., История английского народа, т. I, М. 1891.

Виноградов П. Г., Средневековое поместье в Англии, СПБ. 1911.

Общественная жизнь Англии, под ред. Трайля, т. I, 1897.

Тьерри О., Завоевание Англии норманнами, т. I, 1900.

Тиандер, Поездки скандинавов в Белое море, СПБ. 1906.

Петерсон О. и *Балабанова М.*, Западноевропейский эпос и средневековый роман, 3 т., СПБ. 1896.

Книга для чтения по истории средних веков, под ред. Виноградова, разн. изд., т. II, ст. 20.

Хрестоматия по истории западноевропейской литературы, Средние века, (IX—XV вв.), под ред. Шор, 1938, стр. 83—124, 501—519.

К главе VII

Энгельс, Марка, Соч., т. XV.

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 550—600.

Лампрехт, История германского народа, т. I, М. 1894.

Тарле, История Италии в средние века, СПБ. 1906.

Дельбрюк Г., История военного искусства в рамках политической истории, т. III, М. 1938.

К главе VIII

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 718—740, 750—768.

Любавский М. К., История западных славян, М. 1918.
Успенский Ф., Первые славянские монархии на северо-западе, 1872.
Первольф, Славяне, их взаимные отношения и связи, т. I, Варшава 1886.
Марлинский, Очерки истории Польши, Соч., т. VI, М. 1931.
Бобжинский, Очерк истории Польши, т. I, СПБ. 1888.
Грабенький, История польского народа, СПБ. 1910.
Очерк истории Чехии, П. 1915.
Томек, История Чешского королевства, СПБ. 1868.
Грот, Моравия и мадьяры с половины IX века до начала X века, СПБ. 1881.
Палацкий А., Полабские славяне в борьбе с немцами в VIII—XII веках, СПБ. 1877.
Гильфердинг, История балтийских славян, Соч., т. IV, СПБ. 1874.
Книга для чтения по истории средних веков, под ред. П. Виноградова, т. II, ст. 25.

К главе I

Энгельс, Марка, Соч., т. XV.
Энгельс, Развитие социализма от утопии к науке, Соч., т. XV.
Лависс и Рамбо, Эпоха крестовых походов, т. I, гл. I, М. 1914.
Агрикультура в памятниках западного средневековья, под ред. Добиаш-Рождественской и Бурского, М. 1936.
Ковалевский М. М., Экономический рост Европы, т. I, 1900.
Книга для чтения по истории средних веков, под ред. Виноградова, разн. изд., т. II, ст. 19, 22.
Средневековье в его памятниках, под ред. Егорова, отделы III, IV, X, XI, М. 1913.

К главе X

Энгельс, Развитие социализма от утопии к науке, Соч., т. XV.
Эйкен, История и система средневекового миросозерцания, СПБ. 1907.
Штекль, История средневековой философии, М. 1912.
Корш и Карпинишков, Всеобщая история литературы, т. II, СПБ. 1885.
Буассье, Падение язычества, М. 1892.
Бубнов Н., Сборник писем Герберта, как исторический памятник, т. II, СПБ. 1888.
Общая история европейской культуры, т. VII, 1913, Франция в раннее средневековье.
Средневековье в его памятниках, под ред. Егорова, отдел XIII, М. 1913.
Хрестоматия по истории западноевропейской литературы, Средние века (IX—XV вв.), под ред. Шор, 1938.

К главе XII

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 175—217, 656—740, 750—768.

Диль, Византийские портреты, М. 1914.

Яковенко, К истории иммунитета Византии, Юрьев 1906.

Брентано, Народное хозяйство Византии, 1924.

Успенский К. Н., Очерки по истории Византии, т. I, М. 1917.

Успенский К. Н., Экскуссия-иммунитет Византийской империи, „Византийский временник", XXIII, 1923.

Безобразов, Очерки византийской культуры, П. 1918.

Погодин А. Л., История Сербии, СПБ. 1909.

Погодин А. Л., История Болгарии, СПБ. 1910.

Иречек, История болгар, Одесса, 1888.

Дельбрюк Г., История военного искусства в рамках политической истории, т. II, М. 1937.

Книга для чтения по истории средних веков, под ред. Виноградова, разн. изд., т. I, ст. 9, 12; т. II, ст. 26, 27.

К главе XIII

Маркс и Энгельс, Переписка. Письма от 18 мая, 2 июня, 6 июня, 14 июня 1853 г., Соч., т. XXI.

Лависс и Рамбо, Всеобщая история с IV века, т. I, 1897, стр. 458—515, 770—817.

Бартольд, Ислам, 1918.

Бартольд, Мусульманский мир, 1922.

Крымский, История арабов, М. 1911.

Мюллер, История ислама, т. I—IV, 1895.

Ислам, Сборник под ред. Дитятина, М. 1931.

Бартольд, Культура мусульманства, 1918.

Книга для чтения по истории средних веков, под ред. Виноградова, разн. изд., т. I, ст. 13—15; т. III, ст. 57.

Происхождение ислама, Хрестоматия, сост. Е. Беляев, М. 1931.

Крачковский И. Ю., Арабская культура в Испании, Л. 1937.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

1-ին դ. մ. թ. ա. 58—50 — Հնազգի պատերազմները Գալլիայում
1-ին դ. մ. թ. 9 — Վարոսի պարտությունը Գերմանության անտառում
մոտ 98 — Տակիտոսի «Գերմանիան»
2-րդ դ. 166—180 — Մարկոմանական պատերազմը
3-րդ դ. 255 — Բարբարոսների ներխուժումը Գալլիայում
4-րդ դ. 311—881 — Վուլֆիլա
330 — Մաշտոցաթղթերը Հռոմից Հնդաստանի Կոպրես փոխադրելը
332 — Հնդաստանի սրճենքը կուշենների ամրոցների մասին
375 — Հոների արշավանքը. Հիմնանորքների ասպետական գնդերի մեծության ներխուժումը
378 — Հռիփսը Ագրիպինոպոլսի մոտ
378—395 — Թեոդոսիոս կուսորը
395 — Հռոմեական կայսրության բաժանումը արևմտյանի և արևելյանի
5-րդ դ. սկսվելիս կիս — Ծիրգուտցկյանների ցեղերը Ազբիկայում, ակոմոդոնների՝ Մեզիայում, Իլլիրիայում և Պաննոնիայում, բարբարոսների՝ Գալլիայում և Իսպանիայում
404—405 — Ոսկեգյուղի Նեղքեսոմերը Խոսկիա
406—407 — Վանդալների, սվեների և ալիքների Նեղքեսոմերը Գալլիա և Իսպանիա
407 — Հռոմեական զորքերի հետ քաղաքը Բրիտանիայից
408 — Մոլլիների մահագործերը. Հռոմի ասոլլին պարբերաբար Ազարիների կոչվելը
410 — Հռոմի գրավումը և կողոպտումը Ալարիի կողմից
418—711 — Վեսագոթների պետությունը
429—534 — Վանդալների պետությունն Ազբիկայում
442 — Բուրգունդների բնակվելը Սավոյում (Սավոյում)
մոտ 450 — Անգլո-սաքսերի լայնումը Բրիտանիա կղզում և ասոլլին անգլո-սաքսոնական պետությունների կազմավորումը
451 — Ատտիլայի կռիվը
455 — Հռոմի գրավումն ու կողոպտումը վանդալների կողմից
476 — Վեսագոթական արքունադիրքը

478 — Ընկճուտքում Լատինական կայսրության չանկումը Ոգուսէրի պետության կազմավորումն Իտալիայում
481— 511 — Քլոդվիգ
488 — Ամենատեսարժան Մատռոնի մոտ Մերոգիսի տիրապետությունների նվաճումը Ֆրանկների կողմից
493— 555 — Ոստրոգոթական պետության Իտալիայում
493— 526 — Թեոդորիխ
498 — Քլոդվիգի Ֆրանկների կաթոլիկության ընդունելը
Ե-րդ դ. Ե-րդ դ. սկիզբը — Վալենտոն ուրնեցոցը
507 — Ամենատեսարժան Վուլկի մոտ Գալլիայի վեստգոթական մասի նվաճումը Ֆրանկների կողմից
527— 565 — Հուստինիանոս
529— 534 — «Հուստինիանոսի կոդեքսը»
532 — «Նիկոյան» ապստամբությունը
534 — Բուրգունդական պետության նվաճումը Ֆրանկների կողմից
534 — Վանդալական պետության նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից
534— 555 — Բյուզանդիայի պատերազմը ոստրոգոթների հետ և ոստրոգոթական պետության անկումը
568— 774 — Լանգոբարդները Իտալիայում
Ը-րդ դ. 614 — Փլոտար II-ի Փարիզյան հռչակագիր
622 — Մահմեդականների փախստականը Մեկքինա (հիջրան)
629— 658 — Մյսուլմանական քիչերի բռնկման ժամանակաշրջանը. Սամո
632 — Մահմեդականի մահը. Հայլիֆաների հոգատարը
634— 644 — Ոմար խալիֆը. Միջերկրյա, Սիրիական, Իրանի նվաճումը
661— 750 — Ումայանների Դամասկոսի խալիֆությունը
679 — Բուլղարական պետության կազմավորումը
Ց-րդ դ. 711— 718 — Իսպանիայի նվաճումը արաբների կողմից
717— 741 — Լևոն Ց-րդ Իսաւրը
721— 741 — Կարլոս Մարտել
732 — Հարձակումների դեմ Պատասխանի մոտ
741— 768 — Պիպին Կարճահասակ
750—1258 — Աբբասյանների Բաղդադի խալիֆությունը
751 — Կարոլինգական ավազակի ընդունումը Պիպին Կարճահասակի կողմից
751— 987 — Կարոլինգները
754— 775 — Մահասուլ խալիֆը
755 — Կորդովյան ամիրայության անկախանալը. Աբդուրրահման I
755— 756 — Պիպինի արշավանքն Իտալիա. Պապական մասրի վերծումը
768— 814 — Կարլոս Մեծ
772— 804 — Կարլոս Մեծի պատերազմները սաքսերի դեմ

774 — Հանգստյան Խաչիկի հիմունքը
778 — Աշխատանքը գնդի Խոզանիա մոհամմադական ծոմապահության կիրառում
785— 809 — Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆը
Ա-րդ գ. 800 — Հարյուս Մինի կարգ քաղաքականը
814— 840 — Էլուզովիկոս Բարեպաշտ
821— 824 — Թեոֆոս Սկովնի ապստամբությունը Փոքր Ասիայում
827 — Անգլո-սաքսոնական պետությունների միավորումը Ալբիոնի օրոք
841— 843 — Մահմեդի ապստամբությունը Սպանիայում
843 — Վերդենյան պայմանագիրը Հարյուս Մինի կարգավարչական բաժանումը
մոտ 850 — Ինքնքի և Մեթոդիի գործից սլավոնական տյուրքների գրությը
865 — Ռուսիայի առաջին հարձակումը Բյուզանդիայի վրա
867—1057 — Բյուզանդական կայսրների Մակեդոնական դինաստիան
869— 885 — Ջինդիկի ապստամբությունն Իրաքում
871— 900 — Ալֆրեդ Մեծ
879 — Ալֆրեդի գործունեությը Թուսքուսի հետ. Բրիտանիայի բաժանումը Անգլոսաքսի և դանիացիների միջև
886 — Փարիզի պաշտպանությը Նորմաններից կողմից
888— 927 — Միմեոն Բուլղարացի
Ա-րդ գ. վերջ — Հունգարացիների յեկամուտը Պաննոնիայում
Ե-րդ գ. վերջ — Սեթմական պետության կազմավորումը
ԺԱ-րդ գ. 906 — Ճեկների մոդամական մինարյան անկումը
911 — Ռոլոի գործունեությը Բյուզանդիայի հետ
911 — Նորմանների բնակվելը Նորմանդիայում Ալլանի գլխավորությամբ. Նորմանդիայի հիմնադրության կազմավորումը
911 — Գերմանիայում Կարոլինգների գլխատոհմի ընդհատումը
918—1024 — Սաքսոնական քաղաքական գլխատոհմ Հենրիանների
919— 936 — Հենրիխ I Թռչնորս
929 — Աբդուրրահման III-ի կողմից Նորդովայում խալիֆայի հաստատումը
936— 973 — Օտտո I
941 — Իգորի գործունեությը Բյուզանդիայի հետ
955 — Ճակատամարտը Լեխ գետի մոտ
962 — Օտտոն կայսր քաղաքորհնը
965— 969 — Նիկիֆոր Փոկաս
967— 972 — Միքայելովսկի սրբավանքները Բուլղարիա
969 — Ծաքմյանների խալիֆայի կազմավորումը Եգիպտոսում

969— 976 — Հովհաննես Չմշկիկ
976—1025 — Վասիլ II Բուլղարասպան
983 — Պոլսոյան սրտվոնների ապստամբությունը
987—1828 — Խազխազների
987— 996 — Հասդո-Խազիա
988 — Ռուսիայի քրիստոնեությունն ընդունելը
992—1025 — Բագրատ I Բագրատ. Նորը սրտվոնական պետության առնգիտումը (Լիկաոնիան, Զիլիկիա, Մարավիա, Միլիդիա, Պամֆիլիա, յուժիլենիք)
997—1038 — Մահիկան Ազրաց—Հունգարիայի առաջին քաղաքը. Հունգարիայի քրիստոնեացումը
997—1080 — Շագնիվյանների պետությունը
11-րդ դ. 1017—1035 — Ֆռանսա Մեծ, Անգլիայի, Դանիայի և Նորվեգիայի միացումը
1018 — Առաջին բուլղարական քաղաքության անկումը
1024—1125 — Քրանկոնական գինասական Գերմանիայում
1029 — Մարավիայի միավորումը Զեխիային
1032 — Բուրգունդյան կայսրության կազմի մեջ ընդգրկելը
1035 — Թեկոնիկեսի սկիզբն Իսպանիայում
1039—1056 — Հենրիխ III Սև
1042—1066 — Եդուարդ Խոստովանող
1054 — Բրիտանական լեզվական վերջնական բաժանումը կոմրերենականի և ոսպրտականի
1055 — Սելջուկյան պետության կազմավորումը
1056—1106 — Հենրիխ IV
1057—1185 — Կամքինների գինասական
1066 — Նորմ. Հասդինգսի մոտ Անգլիայի նորմանդական նվաճումը
1066—1154 — Նորմանդական գինասական
1066—1087 — Վիլհելմ Նվաճող
1071 — Բուրգերի հռչականակը Բյուզանդիայի նկատմամբ Մանազկերտի մոտ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

. 53

Նախաբան 3

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

I Գլուխ Մարքսագլյանական կուրսի հիմնական ու ֆնոգրաֆական հարցերի պատմությունն ամփոփը 4—5-րդ դարերի Հառնական կոլոքվիայի մեջ 16

II Գլուխ Հին կենտրոնը, գերմանացիները և սլավոնները 33

1. Հին կենտրոնը 34

2. Հին գերմանացիները 41

3. Հին սլավոնները 77

III Գլուխ Բարբարոսական ներխուժումը և տարածման հետագիծերի քարտեզը. Բարբարոսական պետությունների կազմավորումը Հռոմեական կայսրության տերիտորիայի վրա . . 88

1. Գերմանական ցեղերի տեղաշարժումը 3—5-րդ դարերում 88

2. Գոթերը Գրիչինգեմոգրիկում. Հոները 88

3. Վեսոգոթերը Բալկաններում և Իբերիայում պետությունների առաջացումը Գալլիայում և Իսպանիայում 88

4. Վանդալները, սվեները և ալիքները Իսպանիայում. Վեսոգոթական քաղաքագրությունը հյուսիսային Աֆրիկայում 88

5. Հռոմեական քոլոնյի ինքնությունը Գաննոնիայում 101

6. Բուրգունդական քաղաքագրության կիրառումը 102

7. Ոստրոգոթերի քաղաքագրությունն Իտալիայում 105

8. Լոնգոբարդական քաղաքագրությունն Իտալիայում . . . 112

IV Գլուխ Ֆրանկերի Մերովինգյան պետությունը 117

V Գլուխ Տարբերակների ֆրանկական պետությունը 141

1. Տարբերակների ֆրանկական հիմնադրության կազմավորումը 141

2. Տարբերակյան հիմնադրության ֆնոգրաֆական կազմակերպությունը 160

3. Տարբերակյան կայսրության անկումը 183

VI Գլուխ Անգլիան և Անգլիացիների վաղ միջնադարում 188

1. Անգլիան անգլո-սաքսոնական գաղթերշանում 189

Տ. Ծնողներնուչների գործ ուշադրություն 308

VII Գլուխ Տնտեսական, հասարակական և գաղափարական դրությունը 8—11 դդ գործերում 319

VIII Գլուխ Ընտանեական սովորությունները 7—11-րդ գործերում 333

IX Գլուխ Ծնողական հասարակություններն արևմուտքում 10—11-րդ գործերում 343

X Գլուխ Ընտանեական ծնվրդության վերաբերյալ ուշադրության ժամանակագրությունը (8—10-րդ գործերում) 363

XI Գլուխ Ծնողական ժառանգական առաջնությունները . . 390

XII Գլուխ 8—11-րդ գործերի Բյուզանդիան և հարևան ազգերը 309

XIII Գլուխ Ընդհանուր (8—11-րդ գործեր) 341

Գրականություն 371

Ժամանակագրական ցուցակ 377

Բացատրություններ . . . . . .

Պատ. խմբագիր՝ Գ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ, քարտուղարներ՝ Ա. ԲԱԲԱԼՅԱՆ (1—5 յուն 13-րդ գլուխները), Ե. ՊԱՊՈՎՅԱՆ (6—12 գլուխները), Տեխ. խմբագիր՝ Զ. ՄԵԼՐՈՒՆԻՑՅԱՆ, Սրբագրիչ՝ Մ. ՀԱԿՈՆՑՅԱՆՑ

Տպագրված լինդրը է. 3530, պատ. № 121, տիրաժը 3000, քուղթ 82×94, տպագրական 24 մամուլ, մեկ մամուլում 24400 տառանիշ, հանձնված է արտադրության 18/II 1939 թ., տպագրված և ստորագրված 10/V 1939 թ. Պետհամալսարանի հրատարակչության տպարան, Երևան Տիչյան № 72.

ԲՆԱԲՆԱՐՀԱՍԱԿԱՆ ՀԱՑԿԱՎՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀՈՂՄԱՍԱՆ ԿԱՑՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ա ԴԱՐՐ ՎԵՐՋՈՒՄ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԿԱ-
ՐՈՒԱՆԱՆ ՑՈՒՑԻՉ ՍՊԱՏԱՎՈՐ-
ՈՒԹՅԱՆ ՄԻՄ ԹԱՎԱՐ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ
ՄԱՍԻՆ
Միջազգային հաշվարկի սանդղակ
Մեկ սանտիմետրում
100
0
200 կմ
ՄԱՍ
ՄԱՍ
ՄԱՍ

ԿԱՈՒԼՈՍ ՄԵԾԻ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Մասշտաբ
0
4
8
12
16
20
24
28
50
46
42

ՀՈՄԵՆԱՍՄԱՆ ՍՐՔԱՅԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄՏ-ԱԼԱՎՈՆՆԵՐԸ X ԴԱՐՈՒՄ
Մեր օրերում գոյություն ունեցող Հոմենասմանի սրբության կայսրության մեջ մտնող երկրները, որոնք ենթարկվել են Ալավոնների կողմից կատարված ավերածությունների և գրաված վայրերի, որոնք պատկանել են Հոմենասմանի սրբության կայսրության մեջ մտնող երկրներին
Մասշտաբը
0
Գլխավոր

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՏԸ
VIII դարում
Պատմական նահանգներ
Խալիֆայության տերության սահմանները 632 թ.
Արաբական նվաճումները 632-656 թթ.
Արաբական նվաճումները 661-750 թթ.
Նավթային տարածքներ
Բյուզանդական կայսրություն
Մասշտաբ
Պարսկաստան և Միջին Ասիա XII դարում
Մասշտաբ

ԿԱՐԵՎՈՐ ՈՒՂՂՈՒԹՆԵՐ

ԳԼ	ՏՈՂ	ՏՊՎԱԾ Է	ՊԵՏՔ Է ԼԻՆԻ
3	վ. 4	պատմագիտական	պատմության
20	վ. 4	sivitalis	civitalis
21	ն. 3	Դիմգիմախոս-	Դիմոգիմախոս-
64	ն. 10	«ինչ»ներ	«ինչ»ներ
67	ն. 4	Ը-րդ գարում	Ը-րդ տարում
89	ն. 4	Վայնեան	Վայնեա
101	ն. 18	(476 թ.)	(475 թ.)
140	ն. 5	Պիպինիդներ	Պիպին Կարլոսներ
170	ն. 16	Միհիթարեանց, վանքին	Միհիթարեան վանքի
172	վ. 19	Բահրան	Նուռը
173	վ. 16	8 և ավելի	8 հազար և ավելի
186	ն. 17	խոխանչ հյուն կենտրո- նական մագնատների հզորությունը	խոխանչ հյուն կենտրո- նական իշխանության նշանակությունը և ու- ժեղացրել տեղական մագնատների հզոր- ությունը
231	ն. 14	Բալխով	Բալխով
242	վ. 3	10—12-րդ գարերում	10—11-րդ գարերում
242	ն. 6	Նեբկաչագնում և	Նեբկաչագնում են
243	ն. 1	(громозлан)	(громозекая)
281	վ. 7	պալատական	պալատական
289	ն. 13	7-րդ գարի	10-րդ գարի
287	ն. 7	հարկայությունների	հարկայությունների
361	ն. 14	հնչյությամբ	հնչությամբ

ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ

том I

Под редакцией проф. проф. *А. А. Удальцова, Е. А. Косминского и О. Л. Вайнштейна*

НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Изд. Госуниа Армении. Ереван.

Пров. 1940

220032411

II
32911